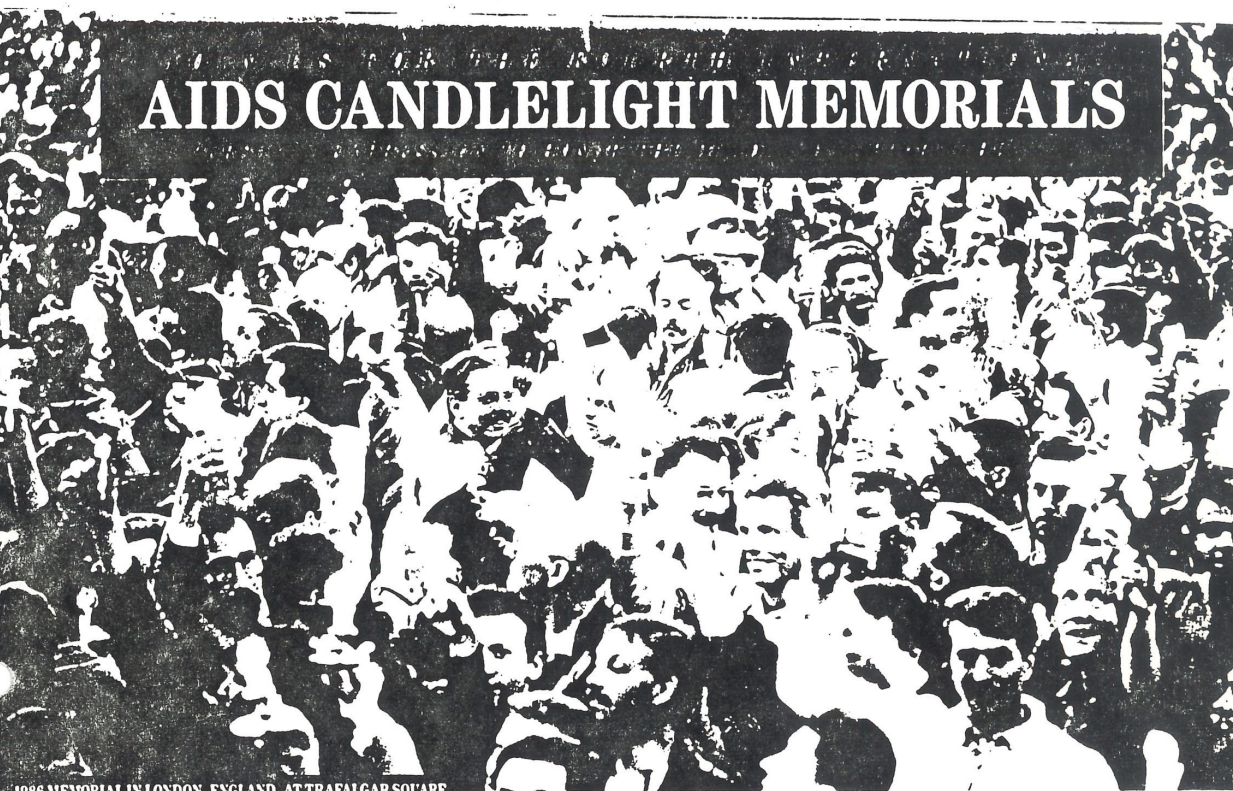

61 | 3 (2021)

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

3

AIDS CANDLELIGHT MEMORIALS

1986 MEMORIAL IN LONDON, ENGLAND, AT TRAFALGAR SQUARE

MEMORIAL DAY, MAY 25, 1987

Still Fighting for Our Lives!

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

BOLEZNI

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC/UDK 94(497.4) "18/19 "
ISSN 0353-0329
DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.61.3>

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief), dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek, dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz, dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljč

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus, Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory, EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no responsibility for statements made by authors

Fotografija na naslovnici:

Gradivo sekcije Magnus (1987), Gradivo ŠKUC, hrani Inštitut za novejšo zgodovino.

Vsebina

BOLEZNI

Tematski številki *Prispevkov za novejšo zgodovino na pot*

(Marko Zajc) 9

Soočanje z aidsom – perspektiva politične zgodovine

(Marko Zajc) 11

Razprave – Articles

Maja Lukanc, Aids po jugoslovansko? Začetni odziv na aids v Sloveniji in Jugoslaviji (1984–1987) / Aids – The Yugoslav Way? The Initial Response to Aids in Slovenia and Yugoslavia (1984–1987) 15

Marko Zajc, Od Magnusa do Planine. Aids v Sloveniji od 1987 do 1992 med politiko, javnim zdravjem in družbo / From Magnus to Planina. Aids in Slovenia 1987–1992 Between Politics, Public Health, and Society 43

Jurij Hadalin, Stvari, ki so pomembnejše od politike. Družbena kritika in formacija družbenega diskurza o aidsu skozi popularni tisk na primeru revije *Jana* / Things That Matter More than Politics. Social Critique and the Formation of Social Discourse on Aids Through the Popular Press on the Example of the *Jana* Magazine 75

Trije primeri soočanja z boleznimi –

perspektiva socialne zgodovine in antropologije

(Marko Zajc) 93

Razprave – Articles

Mojca Šorn, Epidemija španske gripe v Ljubljani: »Pričakujemo, da mestni magistrat občinstvu vendar kaj pove o tej bolezni« / The Spanish Flu Epidemic in Ljubljana: »We Expect the Town Hall to Tell the Public at Least Something About This Disease« 95

Dunja Dobaja, Kraljevina Jugoslavija v boju proti malariji / The Kingdom of Yugoslavia in the Struggle Against Malaria 117

Nina Vodopivec, Poklicne bolezni in z delom povezane bolezni v Sloveniji / Occupational and Work-Related Diseases in Slovenia 140

Razprave – Articles

- Urška Bratož**, *»Provvidenze, dirette a potenziare le forze vitali della popolazione italiana«*: stiske ljudi in fašistična socialna politika v Izoli med obema vojnama / *»Provvidenze, Dirette A Potenziare Le Forze Vitali Della Popolazione Italiana«*: People's Hardships and the Fascist Social Policy in Izola in the Interwar Period 170
- Manca G. Renko**, Avtobiografska pričevanja tranzicije po drugi svetovni vojni / Autobiographical Testimonies of the Post-War Transition 190
- Mateja Jeraj**, Arhivsko gradivo političnih sodnih procesov kot nepogrešljiv zgodovinski vir / Archival Materials from Political Trials as an Indispensable Historical Source 213
- Jurij Hadalin**, Kaj bi rekel Henrik Tuma? Od Socialdemokratske stranke Slovenije do Slovenske demokratske stranke / What Would Henrik Tuma Say? From the Social Democratic Party of Slovenia to the Slovenian Democratic Party 237

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Mednarodna delavnica *»Na stičišču prostovoljstva in javnih politik: ponovni razmislek o skrbstvu v jugovzhodni Evropi«* (Fabio Giomi in Isidora Grubački) 263
- Perica Hadži-Jovančić, *The Third Reich and Yugoslavia. An Economy of Fear, 1933–1941* (Klemen Kocjančič) 269
- Vladimir Geiger in Suzana Leček, *»Bog čuva Jugoslaviju«*. Politička i ideološka pozadina dizajna ikonografije novčanica Kraljevine SHS/Jugoslavije (Ivan Smiljanić) 272
- Keith Lowe, *Prisoners of History. What Monuments to the Second World War Tell Us About Our History and Ourselves* (Ivan Smiljanić) 275

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejšje zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled Contributions to the History of the Workers' Movement.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

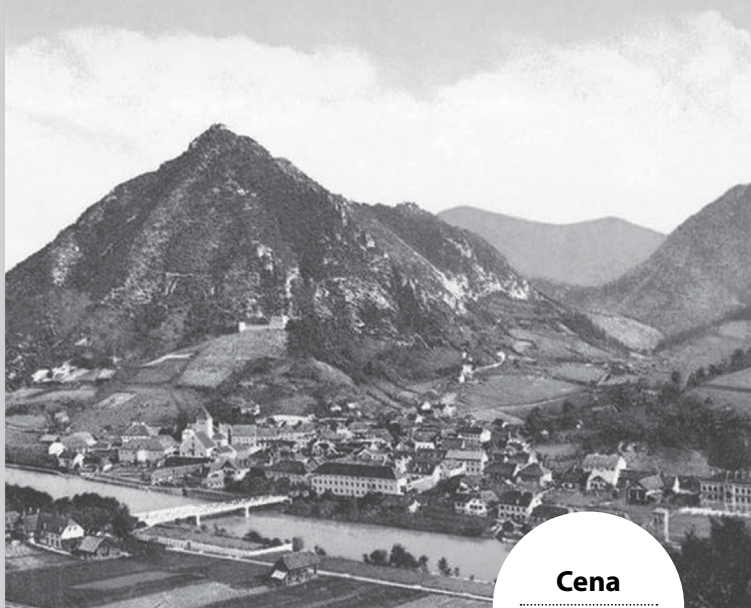
SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Bolezni

Alenka Hren Medved

Premog, železnica, terme in pivo

Modernizacija in demografski razvoj
Laškega v dolgem 19. stoletju

Cena

29 EUR

Tematski številki *Prispevkov za novejšo zgodovino* na pot

Zgodovinarke in zgodovinarji pri historiografskem pisanju sebe ne postavljamo v ospredje. Ego dokumenti, dnevniški zapiski in spomini so lahko odličen vir, vendar ne morejo nadomestiti zgodovinopisja. Stranska posledica omenjene lastnosti zgodovinarskega ceha je relativna nevidnost avtorjev zgodovinskih del, še zlasti pri člankih. Ko jih beremo, ne razmišljamo toliko o njihovih motivih in kontekstih, v katerih so nastajali, ampak nas – vsaj običajno – zanimajo opisi in interpretacije obravnavanih zgodovinskih tem. In vendar med tekstom in kontekstom obstaja več vezi, ki so za razumevanje preteklosti in zgodovinopisja lahko ključne. Kakšni so vzgibi in motivi pisanja in kakšen je njihov interpretativni doseg? Nikakršna skrivnost ni, da lahko isto besedilo beremo zelo različno.

Gotovo bi bilo neverodostojno, če bi trdili, da pri izbiri tematike za posebno številko na nas ni vplivala pandemija covida-19, ki je v letih 2020 in 2021 spremenila potek naših življenj. Prav tako bi bila neosnovana trditev, da smo z izbiro tematike zgolj skočili na vlak popularnih tem med epidemijo. Socialna in politična zgodovina bolezni je vedno aktualna, raziskovalke in raziskovalci na Inštitutu za novejšo zgodovino so se teh tematik lotevali, že davno preden smo se soočili s pandemično resničnostjo. Povod za posebno številko s tematiko bolezni je bila uspešna prijava programske skupine Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju (P6-0281) na razpisu za povečanje financiranja raziskovalnih programov v zvezi s pandemijo COVID-19 z raziskovalno tematiko Politična zgodovina HIV/aidsa v Sloveniji 1985–1997. Z boleznimi se je na INZ tradicionalno ukvarjala predvsem programska skupina, ki raziskuje gospodarsko in socialno zgodovino (P6-0280, Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju), pri programski skupini s fokusom na politični zgodovini imamo s tem manj izkušenj. Zato smo se odločili, da pri posebni številki združimo moči. Programska skupina za raziskavo politične zgodovine je pripravila tri temeljne raziskave o soočenju z aidsom v Sloveniji (in Jugoslaviji). Gospodarska in socialna programska skupina je prispevala sklop treh primerov soočenja z boleznimi v slovenskem (in jugoslovanskem) zgodovinskem prostoru: s špansko gripo, malarijo in poklicnimi boleznimi. Umeščanje aidsa v kontekst omenjenih bolezni ima močan komparativni potencial. Čeprav imata sklopa različne perspektive – v sklopu o aidsu avtorji uporabljajo koncepte politične zgodovine, sklop o ostalih boleznih pa uporablja socialnozgodovinsko in antropološko perspektivo –

lahko v ozadju obravnavanih primerov najdemo ista temeljna vprašanja: Kako se družba sooča z boleznimi? Kakšne mehanizme uporablja? Kdaj bolezen ignorira in kdaj se angažira? Kdaj pride do izraza solidarnost in kdaj diskriminacija? Kakšno vlogo ima znanost? Kaj je z državo? Kakšna je njena vloga?

Marko Zajc

Soočanje z aidsom – perspektiva politične zgodovine

Politična razsežnost določenega virusa je neposredno navezana na materialne lastnosti patogena: Kako, kdaj, zakaj in kdaj se širi? Kakšno bolezen povzroča? Kdo oboleva? Sindrom pridobljene imunske pomanjkljivosti oziroma aids (v angleščini acquired immune deficiency syndrome – aids) je napredovana okužba s HIV, virusom človeške imunske pomanjkljivosti (v angleščini human immunodeficiency virus – HIV). Do okužbe s HIV najpogosteje pride pri spolnih odnosih z okuženo osebo in ob izpostavljenosti okuženi krvi ali krvnim pripravkom, predvsem pri souporabi okuženih igel ali brizg pri injiciranju prepovedanih drog. Mogoč je tudi prenos z okužene matere na otroka med nosečnostjo, porodom ali po porodu z dojenjem. Okužba s slino, znojem, solzami ali pikom okuženega komarja ni znana (NIJZ). Virus je po mnenju epidemiologov krožil že več desetletij, preden je bilo junija 1981 objavljeno prvo uradno poročilo o bolezni v ZDA. V naslednjih mesecih je bolezen zajela gejevske skupnosti, še zlasti so bile prizadete večje skupnosti homoseksualcev v Južni Kaliforniji. Glavni lastnosti skrivnostne bolezni sta bili njena usodnost in počasno, a strahovito propadanje telesa. Newyorški zdravnik, ki je zdravil zgodnje primere aidsa, je opisal bolezen v bibličnem jeziku: »To je najhujši način umiranja, ki sem ga kdaj videl. Videl sem, kako mladi umirajo zaradi raka. Ampak to je popolno gnitje telesa. To je neusmiljeno.«¹ Smrtnost in navezava na moško homoseksualnost sta bili tisti lastnosti, ki sta že pred odkritjem povzročitelja v letih 1983/84 usmerjali tudi družbeno in politično dimenzijo bolezni. Bolezen je bila v zgodnji fazi prepoznavanja tako povezana s homoseksualnostjo, da so, poleg kratice AIDS, uporabljali tudi kratico GRID (gay-related immunodeficiency – imunska pomanjkljivost, povezana z geji).

Leta 1983 je skupina Luca Montagniera na Inštitutu Pasteur v Parizu odkrila virus, za katerega se je po letu 1986 uveljavila kratica HIV-1, vendar navezava na bolezen aids še ni bila povsem dokazana. Leto kasneje (1984) je ekipa znanstvenika Roberta Galla na Nacionalnem inštitutu za rak v Bethesda v Marylandu v ZDA izolirala HIV-1 iz večje skupine bolnikov in odkrila vzročno vpletenost virusa pri aidsu.² V prvih letih je bilo veliko neznank: Se virus širi tudi s heteroseksualnimi odnosi? Je tveganje manjše? Se širi zgolj z analnim odnosom? Kaj pa oralnim? Kako nevarne so okužbe intravenoznih

1 Jonathan Engel, *The Epidemic. A Global History of Aids* (Washington, D. C.: Smithsonian Books, published in association with HarperCollins, 2006), 7.

2 Sonja Schmid, *The discovery of HIV-1*, 28 November 2018, <https://www.nature.com/articles/d42859-018-00003-x>, pridobljeno 22. 11. 2021.

uživalcev mamil? Kako nevarna je prostitucija? Kakšne so možnosti okužbe s transfuzijo? Utemeljene dileme so se v javnosti mešale s senzacionalističnimi novicami in/ali teorijami zarote. Do leta 1986 je znanost z veliko mero gotovosti zagotavljala, da se virus lahko širi tudi s heteroseksualnimi odnosi, vendar ne tako dobro in lažje od moškega k ženski kot obratno. Skoraj nemogoč pa naj bi bil prenos s poljubljanjem, oralnimi spolnimi odnos, objemom, delitvijo hrane in pribora, dihanjem, sobivanjem ali naključnim fizičnim stikom. Znanstveniki so opozarjali, da se virus uspešno širi s kontaminiranimi iglami in transfuzijo. Prostitutke naj bi bile zaradi drugih spolnih bolezni, ki so oslabilе njihov imunski sistem in prizadele spolovilo, bolj dovzetne za okužbo. Do leta 1986 je znanost prav tako registrirala epidemijo aidsa med heteroseksualci v podsaharski Afriki, ki je še ni znala razložiti.³

Pandemija aidsa je po letu 1981 vplivala na mednarodne odnose, izostrila je globalno razmišljanje o javnem zdravju, bolezni in družbi na splošno. Problematiko javnega zdravstva je potisnila v okvir nacionalne in mednarodne politike. Spremenila je odnos družbe do spolnosti, povečala vpliv civilne družbe v mednarodnem prostoru in okrepila solidarnost na osi sever–jug. Aids je bil od začetka globoko politična tema. V začetku so svetovne zdravstvene avtoritete (Svetovna zdravstvena organizacija – SZO, Sklad Združenih narodov za otroke – UNICEF) zanikale nevarnost. Leta 1987 je bila na zasedanju Generalne skupščine ZN podana prva deklaracija, ki je zahtevala svetovno mobilizacijo proti pandemiji aidsa. Mednarodne organizacije (Skupni program Združenih narodov za HIV/aids – UNAIDS, 1995) so ponudile uporaben politični argument za pritisk na vlade. Te so se najprej odzvale z nadzorom in zavračanjem skupin z visokim tveganjem (obvezna testiranja določenih skupin, vsiljene preiskave, karantena/nadzor okuženih ipd.). Vlade so dobile možnost za sprejemanje ukrepov, ki močno omejujejo pravice posameznika. SZO je obsodila izolacijo in karanteno ter poudarila, da aids zahteva celostno obravnavo strukturnih dejavnikov okužbe. Homofobija, stigmatizacija in diskriminacija so oteževale programe preprečevanja in zdravljenja virusa HIV in naredile skupine z visokim tveganjem še bolj ranljive za okužbo. Problematika aidsa in človekovih pravic je spodbudila porast transnacionalnih gibanj civilne družbe, ki so postala pomemben glas marginaliziranih skupin. Leta 1996 je boj proti aidsu opredelil pojav uspešne protivirusne terapije, aids je v razvitih državah postajal kronična bolezen. Dobri rezultati terapije so od držav terjali pomembno politično odločitev: vključiti zdravila v sistem javnega zdravstva ali ne? Okužba s HIV je bila pogosto motiv za že obstoječo diskriminacijo (pedsodek »gejevske kuge« in rasistično racionaliziranje aidsa v Afriki). Izziva v boju proti aidsu ni predstavljala le bolezen sama, ampak tudi »epidemija« družbenih, kulturnih, gospodarskih in političnih odzivov na aids. Zgodovinsko se je aids pojavil v obdobju, ko je globalizacija vstopila v novo gospodarsko, kulturno in politično fazo z vse večjo integracijo med državami.⁴

3 Engel, *The Epidemic*, 35.

4 Kratek pregled mednarodne oz. transnacionalne zgodovine aidsa je povzet po knjigi Peter Piot, *Aids Between Science and Politics* (New York: Columbia University Press, 2015).

Literatura, ki obravnava politično dimenzijo epidemije, se v raziskovanju političnega osredotoča na dva fenomena, ki sta sicer neločljivo povezana: odziv javne/državne politike zdravja in politični/družbeni aktivizem. Politolog in raziskovalec globalne politike aidsa Hakan Seckinelgin vidi politiko aidsa kot politiko solidarnosti. Njegovo pojmovanje politike se nanaša na politično filozofijo francoskega teoretika Jacquesa Rancièra. Ta razume politiko kot način prakse določenih subjektov, ki izhaja iz posebne vrste razloga/razuma. Politika aidsa oblikuje poseben način prakse, ta način prakse pa ustvarja posebno vrsto subjekta. Na ta način je mogoče ločiti politiko kot način prakse od razumevanja politike kot »izvajanja oblasti«. Medtem ko se zadnji pristop nanaša na modalitete upravljanja, trdi Hakan Seckinelgin, pa ne upošteva načina, kako je politika kot praksa lahko produktivna. »Klasični« pristop raziskuje organizacije in pogajanja v zvezi z aidsom. Ta organizacijski pristop se osredotoča na to, kako določeni rezultati politike nastanejo znotraj teh procesov na več ravneh odločanja in izvajanja. Poudarek je na ustreznosti in razvoju posebnih političnih orodij, povezanih z mehanizmi upravljanja za reševanje problema virusa HIV in aidsa v več kontekstih. V nasprotju s tem avtor obravnava politiko kot posebno prakso, ki ustvarja globalni aids kot poseben problem, v okviru katerega se proizvajajo in reproducirajo subjekti in subjektivitete. Vpleteni posamezniki (okuženi, bolniki, zdravniki, svojci, socialni delavci itd.) postanejo politični subjekti s tem, ko se vpletejo v boj proti aidsu v različnih organizacijah z različnimi razlogi.⁵

Druga tradicija raziskovanja politike aidsa se osredotoča na državne politike. Ameriška sociologinja zdravja Tasleem J. Padamsee v analizi politike aidsa v ZDA podaja zanimivo sliko nihanj aktivnosti države. Čeprav so ameriške zdravstvene oblasti identificirale bolezen v letu 1981, so federalne oblasti zanemarjale aids vse do leta 1985, ko je predsednik Ronald Reagan javno priznal obstoj bolezni. Prvo promocijsko aktivnost proti aidsu je vlada ZDA sprožila šele leta 1987. Politiko aidsa lahko razumemo kot niz odzivov na konkretno zdravstveno krizo, trdi Padamsee: preventivo, financiranje raziskav, dostop do zdravljenja. Po drugi strani je lahko politika aidsa tudi upogljiv politični produkt, ki se lahko uporablja za širše socialne in ideološke boje. Kot posledica seveda ne nastane celovita politika aidsa, ki bi vključevala različne segmente javnosti, ampak politika, ki se giblje po načelu cikcak glede na vsebine, ki so najbližje trenutni politični stranki na oblasti. Pod demokratskimi administracijami so v ospredje prihajale tematike politične levice: pomoč neprivilegiranim, širjenje mreže zdravstvenega varstva, boj proti stigmatizaciji in diskriminaciji marginalnih skupin. Pod republikanskimi administracijami so – nasprotno – prihajale do izraza vrednote politične desnice: zmanjševanje financiranja vladnih programov, poudarjanje odgovornosti posameznika, varovanje državljanov pred negativnimi posledicami vedenja, ki je opredeljeno kot nemoralno. Strokovnjaki s področja javnega zdravja so v ZDA lažje vplivali na politiko aidsa v obdobju demokratskih administracij. Večina strokovnjakov je podpirala odprto spolno vzgojo in programe deljenja igel za narkomane, kar se je

5 Hakan Seckinelgin, *The Politics of Global AIDS Institutionalization of Solidarity, Exclusion of Context* (London: Springer, 2017), 5–8.

skladalo z ideološkimi parametri demokratov. Republikanci so podpirali programe spolne abstinence, odločno so zavračali deljenje igel narkomanom kot spodbujanje nemoralnega vedenja. Kljub temu stroka z demokratsko politiko ni bila povsem usklajena. Ameriška politična levica je zaradi strahu pred stigmatizacijo zavračala rutinsko testiranje, ki so ga predlagali strokovnjaki javnega zdravstva.⁶

Poleg javne/državne politike zdravja in družbenega aktivizma se vse tri študije v tem sklopu ukvarjajo tudi z medijskimi reprezentacijami, ki so pogosto edini vir informacij o soočanju z epidemijo aidsa. Interpretacija medijskih poročanj o bolezni terja dobro kontekstualizacijo in soočenje z drugimi viri. Maja Lukanc, avtorica prispevka o začetnih odzivih na aids v Sloveniji in Jugoslaviji (1984–1987), je zasnovala raziskavo na interpretaciji arhivskih, časopisnih in ustnih virov. Njeno raziskovanje v arhivih v Ljubljani in Beogradu je omogočilo vpogled v dinamiko soočanja z aidsom v kontekstu odnosov Slovenije s federalnim centrom. Analizirala je »zapovedani molk« federalnih in republiških oblasti glede prvih primerov okužb in bolezni ter opredelila vlogo medijev pri zavedanju, da gre pri aidsu za družbeno-medicinski in etični problem. Marko Zajc je pregled politične zgodovine aidsa v Sloveniji med letoma 1987 in 1992 zasnoval na poročanju osrednjega slovenskega časopisa *Delo* in v manjši meri tudi na arhivskih virih. Analiziral je pojavnost uradne politike boja proti aidsu in izkoriščanje tematike za politične spore v obdobju tranzicije iz samoupravnega socializma v parlamentarno demokracijo. Jurij Hadalin je obravnaval poročanje o aidsu v popularnem tisku na primeru revije *Jana* (1984–1995). Komercialno naravnana popularna revija z največjim dosegom v slovenskem medijskem prostoru je temo obravnavala presenetljivo resno in kritično. Čeprav je poročanje usklajevala s slovensko zdravstveno stroko, je – kot se za medij, namenjen širokim množicam, pričakuje – uporabljala tudi metode popularnega žurnalizma in senzacionalizma.

Marko Zajc

6 Tasleem J. Padamsee, »Fighting an Epidemic in Political Context: Thirty-Five Years of HIV/AIDS Policy Making in the United States,« *Social History of Medicine* 33, št. 3 (avgust 2020): 1001–28, <https://doi.org/10.1093/shm/hky108>, pridobljeno 22. 11. 2021.

Maja Lukanc*

Aids po jugoslovansko?

Začetni odziv na aids v Sloveniji in Jugoslaviji (1984–1987)**

IZVLEČEK

Aids je v slovenski in jugoslovanski prostor vstopil sredi osemdesetih, ko se je Jugoslavija soočala z gospodarsko krizo in porastom političnih nesoglasij, slovensko družbo pa sta sočasno zaznamovali pospešeni demokratizacija in liberalizacija. Prispevek obravnava vprašanje, kako so se na prihod aidsa odzvali slovenska – in deloma tudi jugoslovanska – javnost, stroka ter politika. Na podlagi periodičnega tiska, ki ga dopolnjujejo arhivski viri, prispevek predstavi ukrepe, ki jih je država sprejemala v boju proti aidsu. Ob tem osvetli razhajanja, ki so se pri soočanju z novo boleznijo pojavila med jugoslovanskimi strokovnjaki ter zveznimi in republiškimi organi. Odziv na aids v prispevku služi kot prizma za preučevanje zmožnosti soočanja slovenskih in jugoslovanskih oblasti s kompleksnimi družbeno-medicinskimi vprašanji, delovanja slovenske in jugoslovanske stroke ter stanja slovenskega medijskega prostora. Ponudi tudi vpogled v odnos javnosti do republiško-zveznih antagonizmov in bolezenske stigme ter tako razgali stanje družbenopolitičnih vrednot slovenskega in jugoslovanskega prostora v turbulentnih osemdesetih.

Ključne besede: aids, Slovenija, Jugoslavija, politika, stigma

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; maja.lukanc@inz.si

** Članek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 *Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Toplo se zahvaljujem dr. Dunji Piškur Kosmač in prim. Eviti Leskovšek, dr. med., za privolitev v pogovor o njunih izkušnjah pri soočanju z aidsom v Sloveniji in Jugoslaviji. Eviti Leskovšek gre dodatna zahvala za omogočen dostop do nerazporejenega arhivskega gradiva NIJZ. Mitji Čosiću se zahvaljujem za posredovanje kontaktov in pomoč pri terminoloških dilemah. Tamari Stojanović sem hvaležna za pomoč pri prebijanju skozi popise v Arhivu Jugoslavije, medtem ko gre dr. Meti Remec zahvala za komentarje pri pisanju prispevka.

ABSTRACT

AIDS – THE YUGOSLAV WAY? THE INITIAL RESPONSE TO AIDS IN SLOVENIA AND YUGOSLAVIA (1984–1987)

AIDS appeared in the Slovenian and Yugoslav territory in the mid-1980s, when Yugoslavia faced an economic crisis and increasing political discord, while at the same time the Slovenian society was characterised by accelerated democratisation and liberalisation. This article addresses the question of how the Slovenian – and to some extent the Yugoslav – politics, experts and public reacted to the arrival of AIDS. Drawing on the periodical press and supplementary archival sources, the article outlines the measures adopted by the state in the struggle against AIDS. It also highlights the disagreements that emerged among Yugoslav experts and between federal and republican authorities in dealing with the new disease. In this paper, the response to AIDS serves as a prism for examining the capacity of Slovenian and Yugoslav authorities to deal with complex socio-medical issues, the functioning of the Slovenian and Yugoslav medical profession, and the state of the Slovenian media. It also provides insight into public attitudes towards republican-federal antagonisms and the stigma of disease, thus revealing the state of socio-political values in the Slovenian and Yugoslav territory during the turbulent 1980s.

Keywords: AIDS, Slovenia, Yugoslavia, politics, stigma

Pred pojavom aidsa je veljalo, da je človek ukrotil nalezljive bolezni, in znanost se je zdela nepremagljiva. Ob izbruhu nove bolezni leta 1981 se je predvidevalo, da bo šlo za kratkoročno krizo. Dve leti kasneje, po odkritju povzročitelja bolezni, virusa HIV, so znanstveniki napovedovali, da bo cepivo na voljo še pred koncem desetletja. Aids se je zaradi vedno bolj sproščenih spolnih praks, liberalnejšega odnosa do drog in rastoče globalizacije najprej kazal v obliki epidemij in kmalu kot pandemija. Znanost o aidsu se je razvijala pod budnimi očmi javnosti, medtem ko je bolezen posegla na najbolj intimna področja človeškega življenja in zdravja ter od javnosti zahtevala ponoven pretes številnih družbenih vrednot. Danes je od prve diagnoze bolezni minilo štirideset let in z virusom HIV na svetu živi okoli 38 milijonov ljudi. Cepiva še ni na obzoru, medtem ko je učinkovito zdravljenje na voljo predvsem okuženim in obolelim v razvitih delih sveta.¹

Aids je slovenski in jugoslovanski prostor dosegel sredi osemdesetih, ko je Jugoslavija doživljala globoko gospodarsko krizo in porast političnih nesoglasij.

1 Pete Piot, *AIDS Between Science and Politics* (New York: Columbia University Press, 2015). *Global HIV & AIDS statistics – Fact sheet* | UNAIDS, <https://www.unaids.org/en/resources/fact-sheet>, pridobljeno 5. 11. 2021.

Slovensko družbo sta zaznamovali pospešeni demokratizacija in liberalizacija, za kateri je bil značilen razcvet civilnodružbenih gibanj in ponovno odkrivanje nacionalnega. Prispevek obravnava začetni odziv slovenske in deloma jugoslovanske javnosti, stroke in politike na prihod aidsa. Ob tem osvetljuje razmerja med republiko in federacijo na eni strani ter odnose med javnostjo, stroko in politiko na drugi. Osredotoča se zlasti na slovenski prostor, medtem ko Jugoslavija služi kot okvir, primerjava in refleksija. V prvem delu prispevek predstavi prihod prvih informacij o aidsu v Slovenijo, priprave stroke na prihod bolezni in javni diskurz o aidsu pred pojavom prvih primerov. Drugi del osvetli antagonizme, ki so se ob odkritju prvih okužb z virusom HIV v Jugoslaviji pojavili med jugoslovanskimi strokovnjaki, medtem ko tretji del predstavi nestrinjanja, do katerih je prišlo ob smrti prvega slovenskega bolnika z aidsom med zveznimi organi na eni in republiškimi organi ter stroko na drugi strani. V drugem in tretjem delu prispevek obravnava tudi odziv javnosti na omenjene antagonizme in predstavi ukrepe, ki jih je država sprejemala v boju proti aidsu. Četrty del se osredotoči na premike v letu 1987, ko se je med zvezno in republiško politiko ter stroko zlagoma uveljavil konsenz glede transparentnega informiranja javnosti o različnih vidikih bolezni in pomena preventivnih dejavnosti na vseh ravneh družbe.

V slovenskem prostoru so pomembno vlogo pri začetnem širjenju informacij o aidsu odigrali mediji. Tisk kljub vsem svojim pomanjkljivostim predstavlja tudi glavni vir za pričujočo študijo. Arhivsko gradivo namreč ponudi zgolj peščico informacij o slovenskem in jugoslovanskem odzivu na aids. Zapisniki sej Republiškega komiteja za zdravstveno in socialno varstvo niso bili oddani v Arhiv Republike Slovenije, medtem ko je gradivo Republiške komisije za aids za obdobje od leta 1987 dalje fragmentarno ohranjeno v nerazporejenem gradivu Nacionalnega inštituta za javno zdravje. Na ravni nekdanje federacije so zapisniki sej Zveznega komiteja za delo, zdravstvo in socialno varstvo selektivno ohranjeni v Arhivu Jugoslavije, medtem ko gradivo Zvezne komisije za aids ni bilo arhivirano.

Podatke o načrtovanih in sprejetih ukrepih, spremljajočih procesih odločanja, antagonizmi med zveznimi in republiškimi organi ter stroko je zato treba črpati zlasti iz dnevnega časopisja, revij in objavljenih intervjujev s strokovnjaki. Ob tem je potrebna previdnost zaradi odvisnosti medijev od oblasti, nacionalne pristranskosti pri poročanju, želje po senzacionalizmu, premajhne ali pretirane novinarske kritičnosti, napačnih interpretacij znanstvenih podatkov ali premajhnega poznavanja obravnavane tematike. Vse te pomanjkljivosti so bile v slovenski medijski krajini ob poročanju o aidsu prisotne, a v majhni meri. Toda odziv na aids ne služi le kot prizma za preučevanje stanja slovenskega medijskega prostora. Ponudi tudi vpogled v zmožnost soočanja politike s kompleksnimi družbeno-medicinskimi vprašanji, delovanje slovenske in jugoslovanske stroke in odziv javnosti na bolezensko grožnjo ter drugačnost. Vse to odstira pogled na stanje družbenopolitičnih vrednot. Aids namreč ni le bolezen, ki napada obrambne mehanizme telesa, ampak razgalja tudi obrambne mehanizme posamezne družbe.

Aids pred vrati

Slovenska javnost je bila o pojavu nove bolezni prvič obveščena junija 1982, ko je dnevnik *Delo* objavil članek o »epidemiji med homoseksualci v Ameriki«. Povzel je do tedaj znane ugotovitve, da se bolezen izrazi v obliki nenavadne kombinacije znanih, a redkih infekcij, ki kažejo na izrazito oslabeledost bolnikovega imunskega sistema. Po tedanjih podatkih je bila umrljivost mladih istospolno usmerjenih moških, ki so jim diagnosticirali novo bolezen, kljub zdravljenju več kot 40-odstotna.² Novica je slovenski tisk dosegla leto dni po objavi prvega uradnega poročila o novi bolezni v ZDA in v trenutku, ko je postala naslovna zgodba največjih ameriških časnikov. Tedaj se še ni imenovala aids. Mediji so pogosto govorili o »gejevskem raku«, med nekaterimi strokovnjaki se je uveljavil izraz GRID (*Gay-Related Immune Deficiency*), zato se je v ameriški javnosti poglobljala percepcija, da lahko nova bolezen prizadene le homoseksualce.³ Poleti 1982, ko je znanost pritrdila, da gre za spolno prenosljivo okužbo, je gejevska skupnost v San Franciscu nemudoma natisnila brošure, ki so promovirale varnejšo spolnost. A nedolgo zatem so se prvi primeri bolezni pojavili med hemofili, kar je potrdilo domneve, da se okužba prenaša tudi s krvjo.⁴ Septembra 1982 je nova bolezen dobila svojo prvo definicijo in hkrati tudi ime – aids (*Acquired Immune Deficiency Syndrome*).⁵

Prvi primeri aidsa so se kmalu pojavili tudi v zahodni Evropi in leta 1983 je *Delo* slovensko javnost obveščalo o širjenju nove bolezni po evropskih državah. Za njeno poimenovanje so novinarji sprva uporabljali frankofonsko kratico sida, a v slovenskem in hrvaškem prostoru se je hitro uveljavila njena anglosaška okrajšava aids, medtem ko so v Srbiji še desetletja vztrajali pri poimenovanju sida.⁶ S številom okuženih v slovenski in jugoslovanski soseščini je rasel tudi strah pred novo boleznijo. Odslikaval se je v vsebini časopisnih člankov, ki so poročali o »zloglasni bolezni«, paniki zaradi nemoči pred novo epidemijo, za katero »ne vedo, kaj jo povzroča, kako naj jo zdravijo, ali se bo poglela ali šele razplamtela«.⁷ Delež smrtnosti med obolelimi se je višal, sredi leta 1983 so poročali o 60-odstotni umrljivosti, medtem ko so strokovnjaki opozarjali, da cepiva in zdravil ne bo na voljo še več let.⁸ Občasno so se v medijih pojavile napačne informacije, ki so bile deloma posledica številnih neznank o novi bolezni, deloma pa slabe informiranosti novinarjev. Tako je *Delo* poročalo o posameznikih, ki so aids,

2 »Epidemija med homoseksualci v Ameriki«, *Delo*, 16. 6. 1982, 11.

3 »Pneumocystis Pneumonia – Los Angeles«, *MMWR. Morbidity and mortality weekly report* 30/21 (1981), 250–52. Joe Wrigh, »Remembering the Early Days of ‚Gay Cancer‘«, <https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=5391495>, pridobljeno 27. 10. 2021.

4 *A Timeline of HIV and AIDS* | *HIV.gov*, <https://www.hiv.gov/hiv-basics/overview/history/hiv-and-aids-timeline>, pridobljeno, 27. 11. 2021.

5 »Update on Acquired Immune Deficiency Syndrome (AIDS) – United States«, *MMWR. Morbidity and mortality weekly report* 31/37 (1982), S07–14.

6 »Sida tudi v Belgiji«, *Delo*, 2. 7. 1983, 11. »Skrivnostna bolezen AIDS terjala 10 življenj«, *Delo*, 18. 7. 1983, 3. »AIDS na Švedskem«, *Delo*, 3. 8. 1983, 3. »AIDS se širi«, *Delo*, 3. 10. 1983, 3. »Deset žrtev AIDS«, *Delo*, 15. 11. 1983, 11. »V Evropi 270 obolelih za SIDA«, *Delo*, 27. 10. 1983, 3. »Štirinajst žrtev AIDS v ZRN«, *Delo*, 2. 12. 1983, 10.

7 Alenka Zgonik, »Panika zaradi nemoči pred novo boleznijo«, *Delo*, 3. 8. 1983, 8.

8 »Za AIDS je kriv virus«, *Delo*, 25. 1. 1984, 11. »Še velika skrivnost«, *Delo*, 6. 11. 1984, 10.

sicer s trajnimi posledicami, »preživeli« ali celo popolnoma »ozdraveli«. Čeprav so znanstveniki maja 1983 na Pasteurjevem inštitutu v Parizu odkrili retrovirus, ki povzroča aids, je *Delo* mesec dni kasneje poročalo, da se stroka še vedno sprašuje, ali gre za doslej neznani virus, medtem ko je osrednji slovenski časnik o odkritju povzročitelja aidsa poročal z enoletno zamudo.⁹

Ne le visoka smrtnost obolelih, strah in nelagodje pred aidsom so v javnosti vzbujali zlasti način prenosa virusa in s tem povezane skupine, ki so obolevale. Časopisni članki so kot najpogostejše »žrtve« aidsa navajali homoseksualce, narkomane, hemofilike in prejemnike transfuzij. Slovenski mediji so o širjenju aidsa začeli obširneje poročati, ko je bilo že znano, da lahko obolijo tudi ženske in otroci, da se torej bolezen prenaša tudi s heteroseksualnimi spolnimi odnosi in souporabo igel pri intravenskem uživanju drog.¹⁰ Verjetno je to pripomoglo k dejstvu, da v slovenskem tisku homoseksualci kot »rizična skupina« niso bili posebej izpostavljeni in stigmatizirani, čeprav je bilo v določenih zapisih in izjavah zaznati homofobne podtöne.¹¹ Kot problematični so bili izpostavljeni geje klubi in savne v zahodnih velemedstih, gejevski »način življenja« s pogostim menjavanjem partnerjev, okužbi pa naj bi bili homoseksualci bolj izpostavljeni tudi zaradi »neprilagojenosti človeškega telesa na njihov specifični način spolnega občevarja«. V Sloveniji in Jugoslaviji naj bi bilo tako manj nevarnosti za okužbo z aidsom kot v ZDA ali zahodni Evropi, »kjer naj bi bilo zaradi drugačnega načina življenja neprimerno več homoseksualcev«. ¹² Homoseksualnost naj bi bila torej posledica določenega načina življenja, ta pa je bil zreduciran zlasti na promiskuitetno spolnost.¹³ Slovenska gejevska skupnost je bila leta 1984 s postopnim oblikovanjem sekcije ŠKUC Magnus šele na začetku svojega organiziranega delovanja, zato še ni imela glasu, da bi nemudoma opozorila na problematičnost takšnega diskurza.¹⁴ Vendar ta ni bil značilen le za slovenski javni prostor. Na zahodu so se zaradi ogromnega števila obolelih homoseksualcev pojavili odkriti izrazi stigmatizacije in diskriminacije, na kar je skupina gejev sredi leta 1983 opozorila v izjavi, ki je postala znana kot »Denverski principi« in predstavlja prvo dokumentirano izjavo obolelih z aidsom. Zavzema se za spoštovanje do bolnikov, zavrača njihov status žrtve in poziva vključenosti obolelih v družbo.¹⁵

Za splošno slovensko javnost je bil aids leta 1984 bolezen, ki se je dogajala na tujem in v krogu »rizičnih skupin« – torej nekje drugje in nekomu drugemu. Poleg *Dela* so

9 »Sida – novo zlo«, *Delo*, 20. 6. 1983, 3. »AIDS: je kriv ‚lev‘?«, *Delo*, 30. 4. 1984, 3. »Sumljivi virus HTLV«, *Delo*, 12. 5. 1984, 6.

10 »Epidemiologic Notes and Reports Immunodeficiency among Female Sexual Partners of Males with Acquired Immune Deficiency Syndrome (AIDS)«, *MMWR. Morbidity and mortality weekly report* 31/52 (1983), 697, 698. »Current Trends Prevention of Acquired Immune Deficiency Syndrome (AIDS): Report of Inter-Agency Recommendations«, *MMWR. Morbidity and mortality weekly report* 32/8 (1983), 101–03.

11 Homoseksualni odnosi so bili v Kazenskem zakoniku SR Slovenije dekriminalizirali leta 1976.

12 »Sida tudi v Belgiji«, *Delo*, 2. 7. 1983, 11. »Skrivnostna bolezen AIDS terjala 10 življenj«, *Delo*, 18. 7. 1983, 3. »AIDS na Švedskem«, *Delo*, 3. 8. 1983, 3. Živa Paulin, »Zloglasne bolezni AIDS pri nas še ni, zdravstvena služba pa je pripravljena«, *Delo*, 26. 1. 1984, 12.

13 Za več o aidsu in homoseksualnosti v slovenskih medijih gl. Roman Kuhar, *Medijske podobe homoseksualnosti: Analiza slovenskih tiskanih medijev med 1970 in 2000* (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003), 61–65.

14 Nataša Velikonja, ur., *Dvajset let gejevskega in lezbičnega gibanja (1984–2004)* (Ljubljana: Društvo Škuc, 2004), 9, 10.

15 Piot, *AIDS Between Science and Politics*, 51.

o aidsu začele poročati tudi revije, kot sta *Zdravje* in *Jana*, a medijski diskurz pogosto ni govoril o trenutku, ko bo bolezen dosegla Slovenijo, ampak če bo morda do tega prišlo.¹⁶ Do določene mere je k imaginarnemu zamejevanju aidsa v krog posameznih skupin nenamerno pripomogla tudi slovenska stroka, ki je leta 1984 dobila svoj glas v medijih. Strokovnjaki so v javnosti predvsem poskušali preprečiti nepotrebno paniko in so zato nastopali pomirjujoče. Opozarjali so, da bolezen zaradi specifičnega načina širjenja in omejenosti na »rizične skupine« v Sloveniji ne bo množična, in mirili, da je možnost za okužbo med slovenskimi hemofiliki praktično nična, saj naj bi uporabljali le krvne pripravke iz domačih krvnih izdelkov (kar se je kasneje izkazalo za napačno). Po drugi strani so strokovnjaki istočasno manjšali bolezensko stigmo s poudarjanjem znanstvenih spoznanj, da se virus ne prenaša z naključnimi stiki z bolniki – s hrano, vodo, zrakom, dotikom –, in opozarjanjem, da bodo v prihodnosti za aidsom obolevali tudi heteroseksualci.¹⁷

Slovenska in jugoslovanska stroka se je s pojavom nove bolezni seznanila leto prej kot splošna javnost. Posamezni infektologi, virologi, mikrobiologi in epidemiologi so problematiki aidsa sledili od trenutka, ko je bilo junija 1981 v reviji ameriškega Centra za nadzor bolezni objavljeno prvo poročilo o novi bolezni. Sprva so spremljali znanstveno literaturo in na temo aidsa objavljali pregledne članke.¹⁸ Raziskovalci z Zavoda za transfuzijo krvi so že leta 1983 pri slovenski raziskovalni skupnosti prijavili raziskovalno temo z naslovom »Problem aidsa pri nas«, s katero so želeli izdelati metodologijo, kako pred novo boleznijo zaščititi prejemnike krvi v Sloveniji. O tem vprašanju je transfuzijska služba razpravljala tudi na ravni Jugoslavije, a organizacijske enotnosti federacije na tem področju zaradi različne stopnje razvitosti krvodajalstva v republikah niso dosegli še več let.¹⁹ Od konca leta 1983, ko je Svetovna zdravstvena organizacija problematiko aidsa prvič uvrstila na svoj sestanek in uvedla mednarodni nadzor, so v Jugoslaviji začeli spremljati tudi epidemiološko situacijo v svetu.²⁰

Internacionalizacija problematike aidsa je jugoslovanske zvezne organe spodbudila, da so pristopili k prvim pripravam za soočenje z novo epidemijo. Decembra 1983 je Zvezni komite za delo, zdravstvo in socialno varstvo v okviru komisije za nalezljive bolezni ustanovil posebno komisijo za aids in svoje republiške ekvivalente pozval, naj storijo enako. Tako je v začetku leta 1984 slovenski Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo imenoval republiško komisijo za aids, ki so jo sestavljali strokovnjaki s področja medicine. Članstvo komisije je bilo šele tri leta kasneje razširjeno s predstavniki z družbenega področja, kar priča o tem, da je bila epidemija aidsa sprva razumljena prvenstveno kot medicinski, in ne širši družbeni problem. Med naloge komisije so spadali spremljanje

16 »Malo kužna klica?«, *Zdravje*, marec 1984, 32, 33. Tomislav Krčmar, »Aids ne bo več moril«, *Jana*, 4. 9. 1984, 29, 30. Paulin, »Zloglasne bolezni AIDS«, *Delo*, 26. 1. 1984, 12.

17 Paulin, »Zloglasne bolezni AIDS«, *Delo*, 26. 1. 1984, 12. »AIDS ne bo množična bolezen«, *Delo*, 24. 4. 1984, 3. »Še velika skrivnost«, *Delo*, 6. 11. 1984, 10.

18 Mitja Čosić, ur., *Trideset let hiva v Sloveniji* (Ljubljana: Društvo informacijski center Legebitra, 2016), 15. Slavenka Drakulić, »Dossier AIDS: Virus prijete netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

19 NIJZ, nerazporejeno gradivo, Poročilo o aktivnosti in usmeritve v zvezi z varstvom prebivalstva pred sindromom pridobljene zmanjšane imunske odpornosti organizma (AIDS) v SR Sloveniji, maj, 1987, 11. »Razmišljanje transfuziologa o aidsu«, *Sobotna priloga*, 25. 1. 1986, 21.

20 »Acquired immunodeficiency syndrome – an assessment of the present situation in the world: Memorandum from a WHO Meeting«, *Bull World Health Organ* 62/3 (1984), 419–32. NIJZ, Poročilo o aktivnosti, 2.

novih dognanj na področju varstva prebivalstva pred aidsom, načrtovanje konkretnih epidemioloških ukrepov in koordinacija preventivnih aktivnosti.²¹ V naslednjem letu so strokovnjaki pripravili klinični popis znamenj bolezni in potrebnih preiskav, pripravili prva navodila za preprečevanje širjenja aidsa v zdravstvenih organizacijah, opredelili način prijavljanja obolelih odgovornim institucijam, določili, da se bodo bolniki zaradi možnosti izolacije zdravili na Univerzitetni kliniki za infekcijske bolezni in vročinska stanja, diagnostiko pa je zaradi primernosti opreme in kadrov prevzel Inštitut za mikrobiologijo medicinske fakultete.²² Na področju preventive je v ledino februarja 1985 zao-ral Magnus z izdajo informacijske brošure o aidsu in varni spolnosti z naslovom: »Vse, kar ste hoteli vedeti o aidsu, pa si niste upali vprašati«. ²³ Poleti leta 1985, ko je število obolelih z aidsom v neposredni jugoslovanski sosesčini naraščalo in je slovenska javnost vznemirjeno ugibala, kdaj se bo pojavil prvi primer v Jugoslaviji, so slovenski strokovnjaki zagotavljali, da so na prihod nove bolezni pripravljeni.

Kaj pomenijo protitelesa?

23. avgusta 1985 je jugoslovanske medije dosegla novica, da je ekipa raziskovalcev Oddelka za klinično imunologijo zagrebške klinike Frana Mihaljenića pod vodstvom Vitomira Bureka v preteklih treh mesecih pregledala 240 krvnih vzorcev pripadnikov »tistih skupin prebivalstva, ki so v tujini najbolj izpostavljeni okužbam«. Deset posameznikov je bilo seropozitivnih – pri njih je bila torej odkrita prisotnost protiteles na virus HIV.²⁴ Novica je povzročila val razburjenja, ki ga je jugoslovanski tisk pospremil z naslovi kot »AIDS tudi že pri nas?«, »Kako si rešiti glavo?«, »Zakaj nas strašijo z AIDS-om?«, »Virus je, AIDS-a ni«. Takoj po objavi vesti so v javnosti začele krožiti razne govorice – o domnevno okuženem ameriškem diplomatu v Beogradu, o dveh skrivnostnih bolnikih na zagrebški infekcijski kliniki. Na hrvaškem Republiškem komiteju za zdravje so nenehno zvonili telefoni, medtem ko so tuji mediji poročali o prvih primerih aidsa v Jugoslaviji. A kot je sarkastično zapisala hrvaška novinarka in pisateljica Slavenka Drakulić, se »komunistična država na Balkanu ni dala tako zlahka kolonizirati virusu zlobne bolezni«. ²⁵ Dan po objavi novice o prvih okuženih so se v jugoslovanskem časopisju pojavili naslovi, ki so zagotavljali, da aidsa v Jugoslaviji ni, strokovnjaki z Zvezne komisije za aids pa so hiteli pojasnjevati, da »ljudje, pri katerih so odkrili protitelesca virusa AIDS, ne veljajo za okužene s to boleznijo«. ²⁶

21 NIJZ, Poročilo o aktivnosti, 15–16. Paulin, »Zloglasne bolezni AIDS«, *Delo*, 26. 1. 1984, 12. Drakulić, »Virus prijete netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31. V svojih spomilih številni strokovnjaki, ki so se v osemdesetih ukvarjali s problematiko aidsa, ustanovitev komisije za aids napačno umeščajo v leto 1985 ali 1986. – Čosić, *Trideset let hiva*, 15, 142.

22 SIAS, 537, š. 1117, t. e. 1196, Poročilo AIDS, Ljubljana, 22. 4. 1987. Paulin, »Zloglasne bolezni AIDS«, *Delo*, 26. 1. 1984, 12. »Šest bolnikov z aidsom v Ljubljani?«, *Delo*, 26. 6. 1985, 9. Maja Konvalinka, »Aids pred vrati«, *Jana*, 28. 8. 1985, 11, 12.

23 Velikonja, *Dvajset let*, 11.

24 »AIDS tudi že pri nas?«, *Delo*, 23. 8. 1985, 22. Drakulić, »Virus prijete netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

25 Drakulić, »Virus prijete netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

26 »V Jugoslaviji ni AIDS«, *Delo*, 24. 8. 1985, 12. »AIDS v Jugoslaviji še ni«, *Primorske novice*, 27. 8. 1985, 3. Drakulić, »Virus prijete netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

Demanti je v jugoslovanski javnosti povzročil zmedo, zlasti ker je bil že drugi v zgozlj nekaj mesecih. Do prvega je prišlo konec junija 1985, ko je *Delo* objavilo novico o domnevnih bolnikih z aidsom v Ljubljani. Na tamkajšnjem onkološkem inštitutu je bilo diagnosticiranih osem mlajših bolnikov s Kaposijevim sarkomom, rakovim obolenjem, ki spada med eno od najpogostejših z aidsom povezanih bolezenskih stanj. Štirje bolniki so prihajali iz Jugoslavije in štirje iz Angole.²⁷ Po kriterijih Svetovne zdravstvene organizacije so posamezniki s Kaposijevim sarkomom pred šestdesetim letom starosti veljali za obbolele z aidsom, na kar so opozorili nekateri slovenski strokovnjaki, a njihove ugotovitve je demantiral Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo, saj v krvi bolnikov niso dokazali obstoja virusa HIV.²⁸ V jugoslovanski stroki so bila namreč prisotna razhajanja, ali prisotnost tega rakovega obolenja že nujno pomeni tudi obolenost z aidsom. Nazadnje je obveljalo mnenje, da je za diagnozo bolezni treba dokazati prisotnost virusa HIV v krvi, in tako so slovenski strokovnjaki na začetku julija v skupni izjavi javnosti zagotovili, da v Sloveniji in hkrati v Jugoslaviji še ni nobenega dokazanega primera aidsa.²⁹ Angolski bolniki s Kaposijevim sarkomom so Ljubljano zapustili, preden bi jih lahko testirali, medtem ko so jugoslovanske bolnike kasneje večkrat testirali, a protiteles proti virusu HIV niso odkrili.³⁰

Jugoslovanski laboratoriji poleti 1985 še niso imeli primerne opreme za testiranja, ki bi lahko virološko potrdila obolenost z aidsom. Prvi komercialni test za zaznavanje protiteles virusa HIV v krvi se je na svetovnem trgu pojavil namreč zgolj nekaj mesecev pred tem. Metodološko in kadrovsko usposobljenost za diagnostiko aidsa je v Jugoslaviji najhitreje dosegel laboratorij Inštituta za mikrobiologijo Medicinske fakultete v Ljubljani, zato ga je Zvezna komisija za aids 7. julija 1985 imenovala za referenčni laboratorij. Njegova glavna naloga je bila z dodatnimi testi preverjati in potrjevati primere suma na aids, ki so jih zaznali drugod po Jugoslaviji. Vodja referenčnega laboratorija je postal mikrobiolog Borut Drinovec, ki ga je skupaj s kolegi čez poletje usposobil za diagnostiko, ki je zaživela v jeseni. A sprva so nekateri jugoslovanski laboratoriji, kot tista v Zagrebu in Reki, pozitivne teste na preverjanje namesto v Ljubljano pošiljali v tujino, kot je bila dotedanja praksa, kar bi lahko bila posledica rivalstva in slabe obveščenosti na ravni federacije.³¹

Jugoslovanski referenčni laboratorij je deloval od jeseni 1985, kar pa ne pomeni, da posameznih vzorcev krvi v Jugoslaviji niso testirali že prej. Prvi se je presejalnih testov na prisotnost protiteles proti virusu HIV lotil beograjski virolog Aleksandar Vujić, ki je zbral 379 krvnih vzorcev posameznikov iz ključnih skupin in jih poslal na pregled v

27 »Šest bolnikov z aidsom v Ljubljani?«, *Delo*, 26. 6. 1985, 9. Matjaž Zwitter, »Šest bolnikov z AIDS v Ljubljani«, *Sobotna priloga*, 13. 7. 1985, 14.

28 Drakulić, »Virus prijati netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31. Maja Konvalinka, »Virus AIDS že pri nas«, *Jana*, 4. 9. 1985, 11, 12. Vitko Kogoj, »Aids ni znanstvena fantastika, ampak – žal – resničnost«, *Primorske novice*, 27. 9. 1985, 8.

29 »V Sloveniji ni nobenega primera bolezni AIDS«, *Delo*, 3. 7. 1985, 1. »AIDS ne pozna izoliranih otokov«, *Teleks*, 17. 7. 1986, 17, 18.

30 Drakulić, »Virus prijati netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

31 AJ, 578-15-(-17-18). 1985–1986, f-15, Rešenje o utvrđivanju organizacija udruženog rada koje ispunjavaju uslove za proveravanje laboratorijskog ispitivanja uzročnika pojedinih zaraznih bolesti. s. d. Drakulić, »Virus prijati netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31. Kogoj, »Aids ni znanstvena fantastika«, *Primorske novice*, 27. 9. 1985, 8. Čosić, Trideset let hiva, 15, 16.

Pariz in Lyon. Rezultati, ki jih je predstavil marca 1985 na sestanku Srbskega zdravniškega združenja, so pokazali skoraj 30-odstotno prisotnost protiteles v krvi intravenjskih narkomanov.³² Izsledke srbske raziskave je maja 1985 povzel mikrobiolog Miha Likar, predstojnik Inštituta za mikrobiologijo Medicinske fakultete v Ljubljani, ki se je od slovenskih strokovnjakov najpogosteje oglašal v medijih in javnost informiral o aidsu. V intervjuju za *Sobotno prilogo* je razkril, da so v Jugoslaviji torej že odkrili prve primere okuženih z virusom HIV, a kljub povednemu naslovu prispevka »Četrtnina narkomanov že okuženih« se mediji in javnost na podatek niso odzvali.³³ Poleti 1985 je slovenski Zavod za transfuzijo krvi dal testirati vzorce 250 krvodajalcev. Pregled so deloma opravili s podarjenim testnim materialom enega od ameriških podjetij, drugi del vzorcev pa so poslali na testiranje v Švico. Vsi vzorci so bili negativni.³⁴ Tretji primer presejalnega testiranja je bila že omenjena hrvaška raziskava vzorcev krvi rizičnih skupin, ki so jih sprva testirali v Zagrebu, nato pa rezultate poslali na preverjanje v München. Rezultati so bili v tisku objavljeni že v začetku julija 1985, a jih je javnost, podobno kot Likarjevo omembo, spregledala.³⁵ Drugače je bilo konec avgusta, ko so mediji pograbili ponovno predstavitev rezultatov zagrebške raziskave, novica o desetih nosilcih protiteles proti virusu HIV pa je v naslednjih mesecih razkrila antagonizme glede razumevanja bolezni aids v jugoslovanski stroki.

Do trka mnenj jugoslovanskih strokovnjakov je prišlo pri vprašanju, kaj pomeni prisotnost protiteles proti virusu HIV v krvi. K jasnosti strokovne in javne debate zagotovo ni pripomoglo, da virus, ki povzroča bolezen aids, takrat še ni bil znan pod kratico »HIV«, ki se je uveljavila šele spomladi 1986. Do tedaj sta bili v uporabi francoska okrajšava LEV in ameriška HTVL-III, v medijih pa se je najpogosteje govorilo kar o »virusu aidsa«. Zato je razumljivo, da je jugoslovanska stroka po objavi novice o prvih seropozitivnih primerih skušala pojasniti, da pojav protiteles proti virusu ne pomeni nujno tudi obolevnosti z aidsom. Vendar na tiskovni konferenci, ki je bila zaradi vznemirjenja javnosti sklicana teden dni po objavi novice o prvih seropozitivnih, strokovnjaki niso ostali le pri zagotavljanju, da v Jugoslaviji še nihče ni zbolel za aidsom. Poudarili so, da sicer »obstajajo osebe s protitelesi, a v nobenem primeru ni mogoče govoriti o okuženih z virusom«.³⁶ Vodja epidemiološke službe Zveznega zavoda za zdravstveno varstvo Stevan Litvinjenko je hkrati opozoril, da v nasprotju z mnenjem nekaterih nova epidemija ne ogroža vsega človeštva, saj so zanjo »dovzetne« le tri skupine: homoseksualci, narkomani in hemofiliki.³⁷

Osrednji slovenski dnevnik *Delo* po objavi izjav s tiskovne konference ni več načental vprašanja o morebitnem prihodu virusa HIV v Jugoslavijo, medtem ko so nekateri drugi slovenski mediji bolj ali manj previdno soočili interpretacije jugoslovanske stroke s tistimi iz tujine. Vitko Kogoj, novinar *Primorskih novic*, ki je leta 1987

32 Drakulić, »Virus prijeti netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

33 Bogdan Pogačnik, »Četrtnina narkomanov že okuženih«, *Sobotna priloga*, 25. 5. 1985, 28.

34 Konvalnika, »Aids pred vrati«, *Jana*, 28. 8. 1985, 11, 12.

35 Drakulić, »Virus prijeti netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

36 Ibidem.

37 »V Jugoslaviji še nihče ni zbolel za AIDS«, *Delo*, 31. 8. 1985, 1.

za poglobljeno poročanje o aidsu dobil Tomšičevo nagrado, je 3. septembra v kratkem, a povednem članku predstavil ugotovitve ameriških, britanskih in zahodnonemških strokovnjakov, da je virus HIV pri nosilcih protiteles prisoten v krvi, kar pomeni, da so okuženi in – še pomembneje – kužni za okolico. Kogoj je problematiziral tudi izjavo Litvinjenka glede »rizičnih skupin« in poudaril mnenje zahodnih strokovnjakov, da bodo na dolgoročno širjenje virusa vplivali tudi spolni stiki med heteroseksualci.³⁸ Na razhajanja med jugoslovansko in tujo stroko je v reviji *Jana* dvakrat opozorila Maja Konvalinka (kasneje Lupša), ki je na podlagi objavljenih dognanj ameriških znanstvenikov prišla do zaključka, da so izjave jugoslovanskih strokovnjakov sicer pomirjujoče, a žal napačne.³⁹ Najbolj neposredno kritiko pa je v *Jani* objavila njena urednica Bernarda Rakovec (kasneje Jeklin). Opozorila je, da je za aids lahko dovzeten kdorkoli, ne le posamezne skupine (»človek komajda verjame, da takšne nevednosti lahko izusti strokovnjak na novinarski konferenci sredi Beograda«). Kot najbolj problematično je poudarila dejstvo, da beograjski strokovnjaki pri kriterijih okuženosti niso upoštevali priporočil Svetovne zdravstvene organizacije in posledično svojih državljanov niso seznanili z najbolj bistvenim – da so protitelesa dokaz prisotnosti virusa HIV v telesu, kar pomeni, da ga okuženi lahko prenašajo naprej.⁴⁰

Jugoslovanska stroka glede kriterijev okuženosti z virusom HIV ni bila enotna, kar je najbolj razvidno iz obširne reportaže, ki jo je v hrvaški reviji *Start* objavila Slavenka Drakulić. Z vprašanjem, kaj pomeni prisotnost protiteles v krvi, se je obrnila na strokovnjake za aids v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani ter ob tem dobila različne odgovore. Ker ni ohranjeno niti gradivo zvezne niti republiške komisije za aids, reportaža predstavlja dragocen vpogled v razmišljanje in vedenje tedanje jugoslovanske stroke o novi bolezni. Pomočnik predsednika Zveznega zavoda za zdravstvo in vodja Oddelka za nalezljive bolezni in sanitarno varstvo Nikola Georgijevski je novinarki zagotovil, da virus HIV v Jugoslaviji ni prisoten, saj ga nikjer niso laboratorijsko izolirali. Protitelesa proti virusu naj bi bila podobna zaščitnim protitelesom, ki se pojavijo pri drugih boleznih. Podobnega mnenja je bil tudi že omenjeni beograjski virolog Aleksandar Vujić, vodja beograjskega preliminarne testiranja krvnih vzorcev. Novinarki je pojasnil, da so protitelesa lahko zgolj dokaz, da je virus na neki točki prišel v stik z organizmom, ne pa tudi, da je človek okužen. Zato je zagovarjal mnenje, da seropozitivnih ni treba seznaniti z njihovim stanjem, saj jim ne morejo pomagati. Nasprotno se je hrvaški infektolog Vitomir Burek, vodja omenjene zagrebške preliminarne raziskave krvnih vzorcev, zavedal, da protitelesa proti virusu niso zaščitne vrste. Menil je, da je seropozitivne osebe treba o tem obvestiti in jih opozoriti na okoliščine, ki bi lahko pripeljale do zmanjšane imunosti. Na potrebo po informiranju nosilcev protiteles zaradi zaščite njihove okolice in zmanjšanja nevarnosti širjenja okužbe je jasno opozoril šele Borut Drinovec. Ko mu je novinarka povedala, da med določenimi jugoslovanskimi strokovnjaki obstajajo dileme, ali obvestiti seropozitivne, se je odločno odzval: »Tu ni

38 Vitko Kogoj, »AIDS je, AIDS ni... predvsem pa nobene panike?«, *Primorske novice*, 3. 9. 1985, 2.

39 Konvalinka, »Virus AIDS že pri nas«, *Jana*, 4. 9. 1985, 11, 12. Maja Konvalinka, »Kaj pomenijo protitelesa?«, *Jana*, 25. 9. 1985, 11, 12.

40 Bernarda Rakovec, »Skrivalnice z AIDS«, *Jana*, 11. 9. 1985, 5.

dileme – to je lažna dilema!« Miha Likar ga je dopolnil, da čeprav nosilci protiteles nimajo simptomov bolezni, so doživljenjsko okuženi z virusom, ki ga lahko prenašajo naprej.⁴¹ To je Likar v sledečih mesecih večkrat ponovil za slovenski tisk, saj se je po njegovem mnenju ta aspekt premalo poudarjal.⁴²

Začetni odziv na aids je jugoslovansko stroko razdelil na dve skupini: slovensko-hrvaško in srbsko. Prva se je naslanjala na dejstva in izkušnje iz tujine, druga pa je določena znanstvena dejstva interpretirala po svoje in morda celo želela »odložiti« prihod virusa v Jugoslavijo. Tej interpretaciji poleg takratnih medijev v svojih spominih pritrjuje epidemiologinja Dunja Piškur Kosmač, tedaj direktorica Inštituta za higieno, epidemiologijo in laboratorijsko diagnostiko ter članica Republiške komisije za aids.⁴³ Med obema skupinama je prihajalo tudi do trenj, saj so beograjski strokovnjaki še dober čas vztrajali pri svojih stališčih glede nosilcev protiteles. Miha Likar je v enem od intervjujev razkril, da je zvezne epidemiologe še januarja 1986 moral prepričevati, da so seropozitivne osebe kužne.⁴⁴ Njegove besede potrjuje razprava v Zveznem komiteju za delo, zdravstvo in socialno varstvo, kjer so v začetku novembra 1985 obravnavali predlog Odloka o ukrepih za varstvo prebivalstva pred sindromom pridobljene zmanjšane odpornosti. Eno od določil je predvidevalo obvezno prijavo seropozitivnih, obolelih in umrlih. Georgievski je v razpravi predlagal, da seropozitivne črtajo s seznama, saj »v prijavljanju vsakega nosilca protiteles ni nobene vrednosti«. Prisotni so se s predlogom strinjali, kar kaže na to, da v vrstah Zvezne komisije za aids še ni bilo zavedanja, da je pravi pokazatelj dejanske razširjenosti virusa HIV v družbi število okuženih, ne zgolj obolelih in umrlih.⁴⁵ Po zapisniku sodeč, so bili na razpravi navzoči le srbski člani zveznega komiteja. To očitno ni bila nobena izjema, saj je Miha Likar v enem od intervjujev navedel, da slovenski člani niso bili vabljeni na vsa zasedanja, zato so bili o načrtih določenih (ne)ukrepov obveščeni šele iz zapisnikov.⁴⁶ A pri vsebini Odloka o ukrepih za varstvo prebivalstva je nazadnje prevladalo stališče slovensko-hrvaške skupine – ko je 5. julija 1986 stopil v veljavo, je predvideval obvezno prijavo seropozitivnih, obolelih in umrlih.⁴⁷

Zakaj so določeni srbski strokovnjaki tako dolgo vztrajali pri zmotnih stališčih? Miha Likar je menil, da se je vzrok skrival v nestrokovnosti, saj so nekateri njegovi beograjski kolegi izhajali iz vrst molekularnih biologov, ki so na aids gledali s teoretičnih vidikov. Slovenska stroka je ravno obratno izhajala predvsem iz prakse – zanimali so jo bolezen, bolniki in okužene osebe.⁴⁸ Na teoretično-praktične antagonizme kažejo tudi zapleti s financiranjem boja proti aidsu, ki je bilo zaradi prazne državne blagajne

41 Drakulić, »Virus prijeti netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

42 Kogoj, »Aids ni znanstvena fantastika«, *Primorske novice*, 27. 9. 1985, 8. Vitko Kogoj, »Aids je in bo, pa če je to ministrom všeč ali ne!«, *Teleks*, 12. 12. 1985, 23–25.

43 Čosić, *Trideset let hiva*, 146. Intervju z dr. Dunjo Piškur Kosmač in Evito Leskovšek, izvedba Maja Lukanc, Ljubljana, 9. 7. 2021.

44 Dragica Bošnjak, »Brez denarja proti aidsu?«, *Delo*, 21. 3. 1986, 3.

45 AJ, 578-15- (17-18). 1985–1986, f-15, Magnetogramski zapis zasedanja, Beograd, 4. 11. 1985.

46 Kogoj, »Aids je in bo«, *Teleks*, 12. 12. 1985, 23–25.

47 *Uradni list SFRJ*, 4. 7. 1986, št. 36, 1093, 1094.

48 Kogoj, »Aids je in bo«, *Teleks*, 12. 12. 1985, 23–25.

že tako skopo odmerjeno. Konec leta 1985 je bilo iz zveznega proračuna za raziskave aidsa namenjenih 30 milijonov dinarjev, a večino denarja sta prejela Inštitut za biološka raziskovanja in Center za genetsko inženirstvo v Beogradu za bazične raziskave, medtem ko je ljubljanski Inštitut za mikrobiologijo za delovanje referenčnega laboratorija do pomladi 1986 dobil le 2,5 milijona dinarjev.⁴⁹

Na stališča določenih srbskih strokovnjakov o bolezni, povezani s spermo, krvjo in smrtjo, bi po besedah Dunje Piškur Kosmač lahko vplivali tudi njihovi konservativni pogledi. Nekateri med njimi so homoseksualnost še vedno dojemali kot psihično bolezen, prav tako so le stežka priznali, da so v Jugoslaviji obstajali pojavi, kot so narkomanija, prostitucija, spolne bolezni in podobno.⁵⁰ Takšni pogledi – ki zagotovo niso bili prisotni zgolj v delih srbske stroke, ampak tudi drugje po Jugoslaviji – bi lahko bili povezani tudi z ideološkimi predpostavkami. Sociolog Mišo Jezernik je v *Sobotni prilogi* konec leta 1985 opozoril na glasove v Sovjetski zvezi, ki so aids povezovali z moralnim razkrojem kapitalizma. Socializem naj bi bil za takšne pojave imun – če je do njih prišlo, pa naj bi bili posledica vdora »razvratnega načina življenja meščanske družbe« v zdravo tkivo socialistične skupnosti.⁵¹ Sovjetska zveza in nekatere druge socialistične države so zato na začetku skrivale in zanikale prisotnost aidsa v družbi.⁵² V vzhodnem bloku so se pojavile tudi teorije zarote, da je virus nastal v ZDA kot biološko orožje in srbski strokovnjaki v beograjski TV oddaji Kino-oko v jeseni 1985 – na veliko grozo Mihe Likarja – takšnih govoric niso odločno in z znanstvenimi argumenti zanikali.⁵³ Zato ni mogoče izključiti, da določeni srbski strokovnjaki, ali pa politični akterji v ozadju, niso poskušali »zadržati« prihoda virusa v socialistično Jugoslavijo.

Izjave dela srbske stroke, da virusa v Jugoslaviji še ni, bi lahko bile tudi posledica preproste želje, da se v javnosti prepreči nepotrebna panika. Virolog Aleksandar Vujić je za *Start* poudaril, da je strah ljudi pred okužbo pretiran, in ob tem navrgel, da je v laboratoriju v trenutkih nepazljivosti z virusom rokoval tudi brez rokavic, pa se ob tem ni okužil.⁵⁴ Tudi slovenski strokovnjaki so opozarjali, da se aidsa ne bi bilo težko ubraniti, če bi bila družba dovolj dobro obveščena o bolezni. Zagotavljali so, da normalen stik med ljudmi ni nevaren in da so ogrožene zlasti ključne skupine ter njihovi spolni partnerji. Ob tem niso zanikali, da se v svetu virus HIV že širi izven omenjenih populacij. Slovenska stroka je trezno ocenjevala, da ima Jugoslavija še dovolj časa za sprejetje potrebnih ukrepov, s katerimi je treba ljudem natančno pojasniti, kako se virus širi in kako se lahko zavarujejo.⁵⁵

49 AJ, 578-15- (17-18). 1985–1986, f-15, Magnetogramski zapis zasedanja, Beograd, 4. 11. 1985. »Prvi genski poskusi z virusom AIDS pri nas,« *Delo*, 21. 10. 1985, 8. Živa Paulin-Agrež, »Nad aids brez denarja,« *Delo*, 13. 11. 1985, 4. Bošnjak, »Brez denarja proti aidsu?,« *Delo*, 21. 3. 1986, 3.

50 Čosić, *Trideset let hiva*, 146.

51 Vesna Marinčič, »Beg pred strahom in kazni za nered?,« *Sobotna priloga*, 2. 11. 1985, 26.

52 Z. A. Medvedev, »Evolution of AIDS Policy in the Soviet Union. II. The AIDS Epidemic and Emergency Measures,« *BMJ*, 300/6729 (1990), 932–34. Mark G. Field, »HIV and AIDS in the Former Soviet Bloc,« *New England Journal of Medicine*, 351/2 (2004): 117–20. Pogačnik, »Četrtnina narkomanov že okuženih,« *Sobotna priloga*, 25. 5. 1985, 28. Anton Rupnik, »Sovjetska ugotovitev: aids je bolezen drugih,« *Delo*, 21. 2. 1987, 14.

53 Kogoj, »Aids je in bo,« *Teleks*, 12. 12. 1985, 23–25. »Aids v SZ,« *Delo*, 20. 2. 1987, 10.

54 Drakulić, »Virus prijeto netipično,« *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

55 Kogoj, »Aids ni znanstvena fantastika,« *Primorske novice*, 27. 9. 1985, 8. Ljerka Glonar, »Razmišljanje transfuziologa o aidsu,« *Sobotna priloga*, 25. 1. 1986, 21.

Jeseni 1985 so se v Sloveniji začeli izvajati prvi ukrepi proti aidsu, potekati so začele tudi prve preventivne dejavnosti. Oktobra je odprla vrata ambulanta za aids, ki je nudila brezplačno in zaupno – ne pa anonimno – svetovanje in testiranje vsem, ki so se čutili ogrožene. Ambulanta je prevzela tudi skrb za okužene in bolne, pri katerih hospitalizacija ni bila potrebna.⁵⁶ Konec oktobra je dodatna pojasnila o aidsu za najširšo javnost izdal Zvezni zavod za zdravstveno varstvo, ki mu je nekaj tednov kasneje sledila tudi informacija na republiški ravni. Zvezni razglas je jasno predstavil simptome bolezni, poti širjenja virusa HIV in načine preventive. Republiški zavod je te informacije presenetljivo – ali pa v želji po komplementarnosti – izpustil in se osredotočil na zgodnje bolezenske znake, potek zdravljenja in preventivne ukrepe v slovenskem zdravstvu ter krvodajalstvu. Republiški razglas je v nasprotju z zveznim posebej poudaril, da so okužbi izpostavljene zlasti »rizične skupine« in njihovi spolni partnerji. Na podlagi podanih informacij je mogoče sklepati, da se je jugoslovanski stroki do tedaj uspelo do določene mere poenotiti glede kriterijev okuženosti z virusom HIV, saj je zvezni razglas opozarjal, da morajo nosilci protiteles prilagoditi svoj način življenja nasvetom specialista za nalezljive bolezni, medtem ko je bilo v republiškem jasno zapisano, da se okužba z virusom HIV dokazuje s preiskavo na prisotnost protiteles.⁵⁷ Od decembra 1985 so slovenski bralci lahko več informacij o novi bolezni poiskali tudi v prevodu knjige *Aids* francoskega avtorja Jacquesa Leibowitcha.⁵⁸

Aids je jeseni 1985 na strani slovenskih medijev počasi vstopal tudi kot družbeni, ne zgolj medicinski problem. *Jana* je objavila reportažo, v kateri se je Bernarda Rakovec pogovarjala s tremi mladimi slovenskimi homoseksualci, ki so ji ponudili vpogled v promiskuitetno dinamiko gej skupnosti. O aidsu so bili obveščeni, a so okužbo povezovali predvsem z nizko splošno imunsko odpornostjo posameznika in nezdravim načinom življenja. Zato se bolezni niso pretirano bali, nasprotno pa jih je misel na testiranje navdajala s strahom. Vsi trije so homoseksualni svet opisali kot pretežno biseksualen, čemur bi po mnenju novinark družba in znanost v boju proti aidsu morala posvečati več pozornosti.⁵⁹ Različne dimenzije nove bolezni so bile predstavljene tudi v *Sobotni prilogi*. Vesna Marinčič je pripravila serijo člankov o aidsu, kjer so poleg strokovnjakov medicinske stroke spregovorili tudi sociolog, psiholog, teolog in drugi. Svarili so pred nepotrebno in nevarno diskriminacijo, medtem ko je Anton Stres, tedaj profesor na Teološki fakulteti v Ljubljani, zavrnil idejo aida kot božje kazni. Zelo blago stališče je zavzel tudi do promiskuitete v homoseksualnih krogih – zanj ni krivil homoseksualcev, ampak družbo, ki jih je izločila, ker niso kakor drugi, in jim s tem odvzela osnovno človeško dostojanstvo.⁶⁰ V seriji člankov so se znašla tudi jasna, a moralistično cinična navodila, kako se obvarovati pred aidsom: »Homoseksualnosti najbrž ne moremo prepovedati, tako kot so jo v Sovjetski zvezi. Toda homoseksualec se lahko

56 NIJZ, »Poročilo o aktivnosti,« 4.

57 »Več pojasnil glede aida,« *Delo*, 23. 10. 1985, 14. »Aids napovedujejo značilne motnje,« *Delo*, 9. 11. 1985, 5.

58 »Knjiga o aidsu,« *Delo*, 10. 12. 1985, 12. Marjetka Novak Kajzer, »Nov pogled na pojme, kot so zdravje, bolezen in smrt,« *Delo*, 24. 1. 1986, 7.

59 Bernarda Rakovec, »Smrtna tesnoba v hiši veselja,« *Jana*, 2. 10. 1985, 17–19.

60 Marinčič, »Beg pred strahom,« *Sobotna priloga*, 2. 11. 1985, 26.

odpove pogostemu menjavanju partnerjev [...] če pa mu mevlje le ne dajo miru, naj zaboga uporabi kondom, ali se posluži kakšne neanalne, pa morda prav tako zabavne igrice.«⁶¹ Novinarica enako svetuje biseksualcem, »kmalu nemara tudi heteroseksualcem«, medtem ko narkomanom priporoča igle za enkratno uporabo. Omemba besede »kondom« je bila konec leta 1985 sicer bolj izjema kot pravilo, v medijih se je mnogo pogosteje uporabljal izraz »preservativ« ali »ustrezno zaščitno sredstvo«.⁶²

V začetni fazi boja proti aidsu je v Sloveniji do najpomembnejših premikov prišlo na področju krvodajalstva in transfuziologije. Slovenski Zavod za transfuzijo krvi je jeseni 1985 začel preverjati že zbrane enote krvi, prenehali so z uporabo določenih krvnih derivatov, ki niso bili toplotno obdelani, poleg tega pa so začeli testirati bolnike s hemofilijo na prisotnost protiteles virusa HIV.⁶³ Do marca 1986 so odkrili štirinajst seropozitivnih oseb, ki so se okužile s tujimi krvnimi preparati.⁶⁴ Pristojni so si močno prizadevali, da bi med številnimi slovenskimi krvodajalci ohranili zaupanje, zato so po medijih in Rdečem križu pojasnjevali, da je darovanje krvi varno, okužba pa ni mogoča, saj v Sloveniji že dvajset let uporabljajo igle in ves ostali material za enkratno uporabo. Kljub temu je po letu 1985 ponekod po Sloveniji prišlo do rahlega upada, zlasti med mlajšimi krvodajalci.⁶⁵

Najpomembnejši korak na področju preventive je Zavod za transfuzijo krvi naredil, ko je Republiški komisiji za aids na podlagi priporočil Svetovne zdravstvene organizacije in študij iz ZDA predlagal testiranje vsake enote darovane krvi na protitelesa virusa HIV. Komisija je predlog oktobra 1985 sprejela in 8. januarja 1986 se je po vsej Sloveniji začelo testiranje vsake doze odvzete krvi.⁶⁶ Vendar odločitev ne na republiški ne na zvezni ravni ni bila sprejeta brez nestrinjanja, ki je bilo povezano zlasti z vprašanjem financiranja. Večji del jugoslovanske stroke je menil, da bi testiranje vsake enote krvi predstavljalo prevelik strošek, zlasti ker je bilo med ključnimi skupinami malo pozitivnih, med ostalim prebivalstvom pa praktično nič. Med njimi so bili srbski strokovnjaki, denimo Nikola Georgievski in Aleksandar Vujić, pa tudi slovenski mikrobiolog Miha Likar. Menili so, da bi zadostovalo, če bi ključne skupine prosili, naj ne darujejo krvi.⁶⁷ Drugače so menili zagrebški infektolog Vitomir Burek, slovenski mikrobiolog Borut Drinovec, transfuziologinja Ljerka Glonar ter večji del slovenske stroke. Izhajali so iz ameriških raziskav, ki so pokazale, da pripadniki ključnih skupin niso upoštevali priporočil, naj ne darujejo krvi. Ob finančnih pomislekih je Drinovec pripomnil, da je dražje imeti pol promila obolelih z aidsom kot pa zagotoviti varno kri.⁶⁸ Slovenija je tako kot prva v Jugoslaviji uvedla testiranje vsake odvzete doze, kmalu

61 Vesna Marinčič, »Pamet v roke, dokler ne izumijo cepiva«, *Sobotna priloga*, 26. 10. 1985, 26.

62 NIJZ, Poročilo o aktivnosti, 11. »Več pojasnil glede aidsa«, *Delo*, 23. 10. 1985, 14. Marinčič, »Pamet v roke«, *Sobotna priloga*, 26. 10. 1985, 26.

63 Konvalinka, »Virus AIDS že pri nas«, *Jana*, 4. 9. 1985, 11–12. Drakulić, »Virus prijeti netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

64 Dragica Bošnjak, »Zdravniki: v Sloveniji še ni aidsa«, *Delo*, 13. 3. 1986, 1.

65 SI AS, 537, š. 533, t. e. 2, 74. seja Predsedstva RK SZDL, Ljubljana, 16. 6. 1987. »Aids napovedujejo značilne motnje«, *Delo*, 9. 11. 1985, 5. »Preiskave so pokazale, da v Mariboru ni aidsa«, *Delo*, 13. 2. 1986, 2.

66 NIJZ, Poročilo o aktivnosti, 11. Glonar, »Razmišljanje transfuziologa«, *Sobotna priloga*, 25. 1. 1986, 21.

67 Drakulić, »Virus prijeti netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31. Kogoj, »Aids ni znanstvena fantastika«, *Primorske novice*, 27. 9. 1985, 8. Kogoj, »Aids je in bo«, *Teleks*, 12. 12. 1985, 23–25.

68 Drakulić, »Virus prijeti netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31. Glonar, »Razmišljanje transfuziologa«, *Sobotna priloga*, 25. 1. 1986, 21.

so ji sledila večja medicinska središča, Zagreb, Beograd in Zemun, medtem ko so na ravni federacije obvezno testiranje krvi uvedli šele z dopolnitvijo Odloka o ukrepih za varstvo prebivalstva pred aidsom poleti 1987.⁶⁹ Kot je zapisala Slavenka Drakulić, je bilo v Jugoslaviji torej pomembno, v kateri republiki je človek živel, saj državljani pred aidsom niso bili enako zaščiteni, čeprav so imeli enako pravico do zdravja.⁷⁰

Neenotnost jugoslovanskih strokovnjakov glede tako pomembnih vprašanj, kot sta varna kri in kdaj je človek z virusom okužen ter posledično kužen, je vplivala na zaupanje javnosti v sposobnost spoprijemanja stroke in politike z novo boleznijo. Novinarji so se spraševali, kdo bo odgovoren, če se bo Jugoslavija zaradi različnih strokovnih interpretacij na bolezen prepozno odzvala. Opozarjali so na splošno finančno podhranjenost jugoslovanskega zdravstva in nevarnost, da bo pretehtal že poznani pristop »lako ćemo« – odlaganje soočenja s problemi, dokler ni zares nujno in hkrati običajno tudi prepozno.⁷¹ Stroki v zagovor je stopila transfuziologinja Ljerka Glonar januarja 1986 v *Sobotni prilogi*. Opozorila je na edinstveno razmerje, ki se je zaradi aidsa vzpostavilo med znanostjo in javnostjo. Medicinska stroka se je pri soočanju z novo boleznijo srečevala s številni neznankami in negotovostmi, medtem ko je vsak njen korak podrobno spremljala najširša javnost, ki je »o malokateri bolezni razpravljala [la] [...] toliko kakor o aidsu«. Poudarila je tudi dvoreznost vsesplošnega medijskega poročanja o novi bolezni: »Kdaj pa kdaj celo strokovnjaki precenijo novinarjevo medicinsko znanje in dopustijo, da nespretno ubesedene misli in približna, navržena dejstva vznemirjajo naglo pridobljeno znanje bralcev in majajo zaupanje v medicino.«⁷² Tudi Miha Likar je leto in pol kasneje opozoril, da je stroka zaradi novih znanstvenih spoznanj o aidsu primorana spreminjati določene ugotovitve, na kar ljudje zaradi nepoznavanja principov delovanja znanosti pogosto reagirajo z zmedo in nezaupanjem.⁷³

Koliko zmede, nezaupanja in strahu so omenjena razhajanja v stroki vnesla v širšo javnost, je težko presoditi, a v določeni meri je do tega zagotovo prišlo. Na to opozarja zapis dijakinje Katarine v glasilu ene od ljubljanskih srednjih šol: »Kot vse kaže, nas nekdo temeljito zavaja, toda kdo? Zdravniki si še sami niso prišli na čisto, kaj ta bolezen za človeštvo pravzaprav pomeni.« Nadaljuje nekoliko cinično, da bo treba poskrbeti za »dosmrtno zvestobo« in »neoporečno življenje«, saj »splošnih varstvenih ukrepov s strani našega zdravstva po nasprotujočih si izjavah vsaj še kako leto ne moremo pričakovati. [...] Medtem pa se pri zobozdravniku, s transfuzijo, med nežnimi šepetanji ali kako drugače lahko okužimo prav vsi. Za rešitev bo takrat prepozno, saj je okužba

69 AJ, 578-38-67, Sanitarni nadzor na granici, 1979–1984, f. 38. Nacrt Odluke o izmenama i dopunama Odluke o merama za zaščito stanovništva od sindroma stečenog nedostatka imuniteta. Beograd, 28. 4. 1987. Ibid., Zapisnik sa 6. Sjednice Saveznog komiteta za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu, Beograd, 19. 6. 1987. *Uradni list SFRJ*, 7. 8. 1987, št. 53, 1306. Dragica Bošnjak, »Neodgovorno omahovanje«, *Delo*, 26. 3. 1987, 8.

70 Drakulić, »Virus prijete netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

71 Kogoj, »AIDS je, AIDS ni?«, *Primorske novice*, 3. 9. 1985, 2. Drakulić, »Virus prijete netipično«, *Start*, 7. 9. 1985, 29–31.

72 Glonar, »Razmišljanje transfuziologa«, *Sobotna priloga*, 25. 1. 1986, 21.

73 SI AS, 537, š. 533, t. e. 2, 74. seja Predsedstva RK SZDL, Ljubljana, 16. 6. 1987.

dosmrtna.«⁷⁴ Na omajano javno zaupanje je pokazal tudi odziv na prvi primer aidsa v Jugoslaviji – ko so pristojni javnost obvestili o prvem bolniku, so se med ljudmi pojavili dvomi o verodostojnosti informacije.

Zapovedani molk

V javnosti so še odmevala strokovna nestrinjanja glede prisotnosti protiteles v krvi, ko je Zvezna komisija za aids 18. septembra 1985 potrdila prvi primer obolenja z aidsom v Jugoslaviji. Bolnik je bil zdomec, ki se je na beograjski infekcijski kliniki nekaj časa zdravil zaradi Kaposijevega sarkoma, nato pa se je vrnil v tujino, kjer je v prometni nesreči izgubil življenje.⁷⁵ Sporočilo se je v medijih pojavilo po koncu glavne turistične sezone, zato so hitro zaokrožile govorice, da so za primer bolezni vedeli že prej, a so informacijo po politični poti zadržali. Ko je novinar Vitko Kogoj mikrobiologa Miha Likarja povprašal o resničnosti teh domnev, mu je ta zagotovil, da obolenja niso odkrili pred jesenjo, saj ljubljanski referenčni laboratorij pred koncem avgusta še ni bil usposobljen za diagnostiko. Nekoliko kasneje je na ponovno novinarjevo vprašanje odgovoril manj prepričljivo, da bi bilo zelo nespametno in nesmiselno, če bi politika dejansko blokirala informiranje javnosti.⁷⁶ Ali se je v govoricah skrivalo zrno resnice, je zaradi pomanjkanja virov nemogoče verodostojno oceniti, a naslednji odstavki bodo pokazali, da je v prihodnjih dveh letih pomen uspešne turistične sezone igral nezamisljivo vlogo pri informiranju jugoslovanske javnosti o aidsu.

Do konca leta 1985 je Jugoslavija Svetovni zdravstveni organizaciji prijavila še en primer obolelega za aidsom, a sodeč po medijskem poročanju, javnost o tem ni bila obveščena. Tisk je ponovno dosegla informacija o smrti tretjega jugoslovanskega bolnika z aidsom, ki je 5. marca 1986 umrl na beograjski infekcijski kliniki. Srbski kmet je bil prvi hemofilik v Jugoslaviji, ki je bil žrtev okuženega krvnega preparata.⁷⁷ Referenčni laboratorij v Ljubljani je do tedaj v celotni državi potrdil nekaj manj kot sto okužb in do aprila je postalo jasno, da so bili v Jugoslaviji, zlasti pa v Beogradu, narkomani tista skupina, ki jo je aids najbolj ogrožal.⁷⁸ Širiti se je začela tudi preventiva. V Vojvodini so začeli testirati ključne skupine, pilotno pregledovati kri krvodajalcev in organizirati predavanja o aidsu za zdravstvene delavce.⁷⁹ Tudi v Sloveniji so potekala prva predavanja o novi bolezni v zdravstvenih domovih, šolah in društvih.⁸⁰ Na zvezni ravni je bil v procesu sprejemanja Odlok o ukrepih za varstvo prebivalstva pred aidsom.⁸¹ Spomladi 1986 se je tako zdelo, da so se politika, stroka in javnost sprijaznile z dejstvom, da je aids v Jugoslaviji in da je treba temu primerno ukrepati. Zato toliko bolj

74 Vesna Marincič, »Najprej test, potem šele igre v postelji,« *Sobotna priloga*, 16. 11. 1985, 11.

75 »Prvi primer AIDS pri nas,« *Delo*, 20. 9. 1985, 23. Konvalinka, »Kaj pomenijo protitelesa?,« *Jana*, 25. 9. 1985, 11, 12.

76 Kogoj, »Aids ni znanstvena fantastika,« *Primorske novice*, 27. 9. 1985, 8.

77 »Za aidsom je umrl tretji bolnik v naši državi,« *Delo*, 19. 3. 1986, 2.

78 Bošnjak, »Brez denarja proti aidsu?,« *Delo*, 21. 3. 1986, 3. »Aids najbolj ogroža narkomane,« *Delo*, 5. 4. 1986.

79 »Vojvodina v boju proti aidsu,« *Delo*, 17. 4. 1986, 9.

80 NIJZ, Poročilo o aktivnosti, 8.

81 AJ, 578-15-18. Sednice komiteta (III) u 1986. godine. 1986, f. 15. Odluka, Beograd, 25. 4. 1985.

preseneča, da je le nekaj mesecev kasneje, ko je za aidsom umrl prvi Slovenec, politika medijem in stroki zapovedala molk.

Prvi slovenski bolnik z aidsom je umrl v noči s 6. na 7. julij 1986 na ljubljanski infekcijski kliniki. Okužbo so mu diagnosticirali nekaj mesecev pred tem, medtem ko se je bolezen razvila dva meseca pred hospitalizacijo, do katere je prišlo teden dni pred smrtjo. Osebe je po sprejemu bolnika o visoki verjetnosti njegove smrti obvestilo oblasti in enako so ravnali tudi, ko je ta nastopila. A novica o smrti prvega Slovenca z aidsom se v medijih ni pojavila vse do 13. avgusta, ko je molk pretrgala *Jana*. Sledile so ji objave v *Teleksu* in *Primorskih novicah*, medtem ko je *Delo* še naprej molčalo, kar jasno kaže na njegovo podrejenost oblasti.⁸² Vendar je podatek o prvem primeru aidsa v Sloveniji pozoren bralec tematike o novi bolezni lahko zasledil že 17. julija v *Teleksu*, kjer je Miha Likar v intervjuju mimogrede omenil, da se sprašuje, »ali imamo v Sloveniji prvi primer aidsa šele zdaj«. ⁸³ Medtem so informacije začele uhajati tudi iz kliničnega centra in strogo zaupna skrivnost je postala javna tajna, zato so uredništva presodila, da je nesmiselno še naprej vztrajati pri molku.⁸⁴

Prispevka v *Jani* in *Teleksu* sta javnosti razkrila, da je prepoved objave informacij prišla iz Beograda. Novinarske izsledke potrjujejo besede infektologa Ludvika Vidmarja, ki se je skupaj z Miho Likarjem udeležil sestanka Zvezne komisije za aids v Beogradu, kjer sta poročala o prvem slovenskem smrtnem primeru in še enem bolniku z aidsom, ki so ga medtem sprejeli na ljubljansko infekcijsko kliniko. Sestanek se je končal s sklepom komisije, da novica ne sme priti v medije. Vidmar je kot razlog za odločitev navedel strah oblasti pred negativnim vplivom novice na potek turistične sezone in upad prihodkov.⁸⁵ Turizem se je, poleg bojazni pred paniko, kot domneven razlog za zapovedani molk tudi navajal v tisku. A novinarji so argument hitro zavrnil kot neprepričljiv in poudarili, da imajo pomembne jugoslovanske turistične tekmece več obolenih z aidsom, pa o tem brez škode za turizem primerno obveščajo svojo javnost. Opozorili so, da bi netransparentno informiranje Jugoslaviji na tujem lahko celo bolj škodilo kot koristilo.⁸⁶

Miji Repovž je za *Teleks* uspelo izvedeti, da se z uradnim molkom nikakor ni strinjala slovenska stroka, škodljivosti prikrivanja informacij pa naj bi se zavedali tudi na Republiškem komiteju za zdravstveno in socialno varstvo. Odločitev Zvezne komisije za aids o molku naj bi poskušali spremeniti v pogovorih med republiškim in zveznim izvršnim svetom, a brez uspeha. Navedbe novinarke o stališčih republiških organov žal ni mogoče potrditi z arhivskimi viri, medtem ko je iz različnih intervjujev popolnoma jasno, da je slovenska stroka zagovarjala potrebo po transparentnem obveščanju javnosti.⁸⁷ Miha Likar je sicer izrazil določeno razumevanje do zdravstvenih administratorjev

82 Maja Konvalinka, »Pozor, strogo zaupno!«, *Jana*, 13. 8. 1986, 12. Mija Repovž, »Dvorezni molk«, *Teleks*, 21. 8. 1986, 12, 13. Vitko Kogoj, »Aids – leto dni kasneje«, *Primorske novice*, 26. 8. 1986, 2.

83 »AIDS ne pozna izoliranih otokov«, *Teleks*, 17. 7. 1986, 17, 18.

84 Konvalinka, »Pozor, strogo zaupno!«, *Jana*, 13. 8. 1986, 12.

85 Čosić, *Trideset let hiva*, 23.

86 Konvalinka, »Pozor, strogo zaupno!«, *Jana*, 13. 8. 1986, 12. Repovž, »Dvorezni molk«, *Teleks*, 21. 8. 1986, 12, 13.

87 Ibid.

in njihove zadržanosti pri informiranju, »saj se bojijo panike, bolezen spremlja še polno neznank«. A hkrati je opozoril, da je panika predvsem posledica nepoučenosti ljudi, zato jih je treba opolnomočiti s podatki, saj bodo le tako lahko poskrbeli za osebno preventivo in spremenili svoje spolne navade: »Ne vem, zakaj bi aids skrivali. Aids je v bistvu spolna bolezen, bolezen, ki se prenaša predvsem s spolnimi stiki. Če spolno bolezen skrivaš, postane ilegalna. Če je ilegalna, ne veš, kako se širi. To je nevarno in to me vznemirja.« Poudaril je, da je tisk na področju informiranja že veliko prispeval.⁸⁸ Podobnega mnenja je bil Jože Lokar, predstojnik Centra za mentalno zdravje v Ljubljani, ki je poudaril pomen obveščanja v zgodnji fazi bolezni, ko je okužb malo. Opozoril je, da imajo ljudje pravico do točnih informacij, saj skrivanje le še povečuje grozljivost bolezni, ki zaradi svoje povezanosti s krvjo, spermo in smrtjo že tako buri duhove. Poudaril je, da več informacij ko je zadržanih, bolj totalitaren je sistem.⁸⁹

Na škodljivost molka in skrivaštva so opozarjali tudi novinarji. Poudarjali so, da takšno ravnanje med ljudmi krepí nezaupanje do oblasti in apatičnost. Maja Konvalinka je jugoslovanskim oblastem nastavila vzhodnoevropsko ogledalo in poudarila, da so se ob črnobilski katastrofi zgražali in zasmehovali uradno sovjetsko poročanje, zdaj pa sami počnejo podobno.⁹⁰ Vitko Kogoj in Mija Repovž sta opozorila, da jugoslovansko soočanje z aidsom pravzaprav kaže na značilen *modus operandi* jugoslovanskih oblasti v težavnih situacijah. Podobno kot na nemire na Kosovu, inflacijo, nebrzdano zadolževanje v tujini in stavke so se jugoslovanski odločevalci tudi na aids raje odzvali z molkom kot ukrepanjem in informiranjem javnosti. Novinarka *Teleksa* je zapisano dodatno podkrepila s pronicljivim opažanjem, da »skrivanje neprijetnih dejstev, tako značilno za našo družbo, dejstev samih nikoli ni spremenilo, ampak jih je zaostriilo, ker nismo pravočasno začeli odpravljati vzrokov zanje«. ⁹¹ Razkritje zapovedanega molka je slovenski stroki in medijem dalo priložnost, da so odločno opozorili na škodljivost določenih političnih praks in poudarili pomen transparentnega informiranja javnosti. Tako se je v zadnjih mesecih leta 1986 odprl prostor širšim razpravam o aidsu in bolj intenzivnemu informiranju prebivalstva o možnostih preventive.

Aids kot družbeno-medicinski problem

V drugi polovici leta 1986 se je v slovenskem prostoru krepilo zavedanje, da gre pri aidsu za družbeno-medicinski in etični problem. Jugoslavija je bila po številu okuženih na svetovnem repu, a s pojavom prvih obolelih sta v praksi prišla do izraza strah in stigma, ki sta spremljala novo bolezen. Po besedah infektologa Ludvika Vidmarja je bilo slovensko zdravstveno osebje sprva zelo prestrašeno in zadržano do bolnikov ter okuženih z aidsom. Potrebni so bili veliko izobraževanj, sestankov, pogovorov, filmov,

88 »AIDS ne pozna izoliranih otokov,« *Teleks*, 17. 7. 1986, 17, 18.

89 Repovž, »Dvorezni molki,« *Teleks*, 21. 8. 1986, 12, 13.

90 Konvalinka, »Pozor, strogo zaupno!«, *Jana*, 13. 8. 1986, 12.

91 Kogoj, »Aids – leto dni kasneje,« *Primorske novice*, 26. 8. 1986, 2.

da se je med zdravstvenimi delavci zasidrala zavest, da bolniki in okuženi ob primerni preventivi zanje niso nevarni. Pomemben je bil tudi Vidmarjev osebni zgled, saj se je z bolniki vpričo osebja rokoval, jih objel in tako manjšal stigmo.⁹² Višja medicinska sestra Mojca Dolinšek se spominja, da so za zdravstvene delavce bolniki z aidsom sprva nosili dvojno stigmo: ker so jih pri krvnih posegih potencialno ogrožali in ker so bili večinoma istospolno usmerjeni. Homoseksualnost je bila v tedanji slovenski družbi zamolčana tema, o kateri večina ni vedela nič. »Šele s pojavom prvih bolnikov sem se začela seznanjati z drugačnim načinom življenja, z drugačnim obnašanjem, z drugačnimi potrebami. Ta bolezen mi je prinesla tudi mnogo spoznanj, ki so bila prej tabu,« se spominja Dolinšek.⁹³ Aids v družbi torej ni vzbujal le stigme, ampak je odpiral tudi prostor za razpravo o sprejemanju drugačnosti.

Določeni strokovnjaki so začeli jasno opozarjati na nevarnost, ki jo prinaša odrievanje okužbe in bolezni v »rizične skupne«. Jože Lokar iz ljubljanskega Centra za mentalno zdravje je opozoril na potrebo po bolj previdnem diskurzu: »Aids ni bolezen homoseksualcev, ampak bolezen ljudi. [...] Za aidsom lahko zboli vsak človek, od njegovega načina življenja pa je odvisno, ali bo ta verjetnost večja.«⁹⁴ Mikrobiolog Borut Drinovec je v intervjuju za *Jano* poudaril, da se aids v svetu že širi med splošnim prebivalstvom: »Slovenija ni otok, zato je virus tudi pri nas zanesljivo prišel že do netipičnih skupin.«⁹⁵ Nekateri novinarji so konec leta 1986 začeli besedo rizičen zapisovati v narekovajih, poleti 1987 pa so predstavniki stroke in Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) na sejah najvišjih republiških organov prisotne začeli opominjati, da ni mogoče govoriti o »rizičnih skupinah«, ampak zgolj o rizičnem obnašanju.⁹⁶ A tudi stroka je svoje napotke včasih neposrečeno ubesedila, kar je pokazala prva večja informacijska akcija Republiške komisije za aids v *Delu*. V njej so zapisali, da je okužba v večini primerov posledica »rizičnega načina življenja: homoseksualnosti, zasvojenosti z mamili«, in tako homoseksualnost označili kot samo po sebi rizično.⁹⁷

Zaradi takšnih spodrseljavev so člani slovenske gejevske skupnosti pogosto imeli zadržan odnos do stroke, na kar kaže letak, ki je bil na pobudo Magnusa izdan ob mednarodnem dnevu mobilizacije proti aidsu – ta je leta 1987 potekal 25. maja. Na njem so med tveganimi družbenimi dejavniki, ki olajšujejo širjenje bolezni, med drugim navedli neetičen odnos zdravstvenega in drugega osebja do okuženega ali bolnika.⁹⁸ Predstavnike slovenske gejevske skupnosti je zmotila tudi pripomba, ki so jo našli v enem od zapisnikov republiških organov, da »Magnus ni pristal na splošno testiranje homoseksualcev«, saj jih o tem ni nihče nič vprašal. Prisilnemu testiranju so ostro nasprotovali, medtem ko so bili prostovoljnemu in zares anonimnemu testiranju naklonjeni.⁹⁹

92 Čosić, *Trideset let hiva*, 16.

93 Ibid., 42.

94 Repovž, »Dvorezni molk,« *Teleks*, 21. 8. 1986, 12, 13.

95 Maja Konvalinka, »Lonec z luknjo,« *Jana*, 19. 11. 1986, 12, 13.

96 Vesna Marinčič, »Aids ali etika javne bolezni,« *Sobotna priloga*, 27. 12. 1986, 21. SI AS, 537, š. 533, t. e. 2, 74. seja Predsedstva RK SZDL, Ljubljana, 16. 6. 1987. SI AS, 223, kr. 4812, 61. seja Izvršnega sveta SRS, Ljubljana, 9. 7. 1987.

97 »Kaj je treba vedeti,« *Delo*, 28. 4. 1987, 8.

98 *Ne umrite zaradi užitka ali od strahu* | HA-REACT,

<https://www.hareact.eu/en/publication/ne-umrite-zaradi-u%C5%BEitka-ali-od-strahu>.

99 Odbor za pripravo tedna Magnus in Sekcija Magnus, »Dezinformacija,« *Delo*, 21. 3. 1987, 2.

Predlog prisilnega testiranja s strani stroke se sicer zdi malo verjeten, saj je Miha Likar že julija 1986 v enem od intervjujev poudaril, da ključnih skupin ne silijo k testiranju, saj se zavedajo, da bi kakršnikoli represivni ukrepi le povečali neobvladljivost situacije. Poleg tega je poudaril, da zagovarjajo načelo popolne anonimnosti. Ampak to je zgolj pomenilo, da so zdravniki osebne podatke testiranih skrbno varovali, medtem ko pravo anonimno testiranje, brez predložitve osebnih podatkov, ne v Sloveniji ne drugod po Jugoslaviji ni bilo na voljo.¹⁰⁰ Zato se je marsikdo v strahu pred potencialnim razkritjem podatkov in posledično stigmo raje odločil za testiranje v tujini. Morda je bil to eden od razlogov, zakaj je bila ambulanta za aids na ljubljanski infekcijski kliniki slabo obiskana, na kar je novembra 1986 opozoril Borut Drinovec. Hkrati je priznal, da stroka ne pozna strategije, kako bi narkomane, homoseksualce in biseksualce pritegnili k testiranju, čeprav so o tem večkrat razpravljali.¹⁰¹ Preventivna dejavnost med ključnimi skupinami je bila v prvih letih boja proti aidsu torej omejena tudi zaradi težav pri navezavi stikov s stroko, in zdi se, da ne ena ne druga stran ni vlagala posebnih naporov v vzpostavitev povezave.

Na področju obveščanja slovenske javnosti o zaščiti pred aidsom so do leta 1987 največ naredili mediji, ki so povzemali informacije iz tujine in o različnih vidikih bolezni – medicinskih in družbenih – intervjuvali domače ter tuje strokovnjake. Pri osveščanju prebivalstva je od samega začetka pomembno vlogo igral Rdeči križ, ki je med drugim prevzel distribucijo določenih gradiv, ki jih je pripravila komisija za aids. Ta je bila predvsem posvetovalno strokovno telo brez natančno definirane operativne odgovornosti in brez lastnih sredstev, zato je bilo njeno delovanje na področju širše preventive omejeno, kot priznavajo kasnejša poročila. Delovala je zlasti po posameznih članih, ki so informacije o zaščiti pred aidsom širili s predavanji v šolah, zdravstvenih domovih, zaporih in seveda z nastopi v sredstvih javnega obveščanja.¹⁰² Pri osveščanju mladih je vedno pomembnejšo vlogo igrala ZSMS, ki je spomladi 1987 ustanovila mobilizacijski odbor proti aidsu.¹⁰³ A splošno stanje glede preventive je bilo predvsem na stopnji »morali bi« in »morali bomo«, kot sta kritično zapisala novinarja v *Sobotni prilogi*. Pristojne institucije še niso pripravile množičnih informativnih letakov in brošur, javna stranišča niso bila polepljena s plakati, ki bi o nevarnosti opozarjale tudi najbolj marginalizirane posameznike, narkomanom niso bile na voljo zastoj igle. Je pa zato omenjeni prispevek v *Sobotni prilogi* širši slovenski javnosti kot prvi ponudil grafični prikaz določenih spolnih praks (tako hetero- kot homoseksualnih) s pojasnili, ali in zakaj so tvegane.¹⁰⁴

Zvezni in republiški organi so aktivnost na področju boja proti aidsu okrepili spomladi 1987, ko se je na vseh ravneh uveljavilo mnenje, da je grozeča epidemija družbeni,

100 »AIDS ne pozna izoliranih otokov,« *Teleks*, 17. 7. 1986, 17, 18.

101 Konvalinka, »Lonec z luknjo,« *Jana*, 19. 11. 1986, 12, 13.

102 NIJZ, »Slovenski program za preprečevanje in obvladovanje AIDS/HIV. Dosežki, prepreke in predlogi.« Oddelek za epidemiologijo, Univerzitetni zavod za zdravstveno in socialno varstvo, Ljubljana, avgust 1990.

103 SI AS, 537, š. 533, t. e. 2, 74. seja Predsedstva RK SZDL, Ljubljana, 16. 6. 1987. Žarko Hojnik, »Zapor in njegovi prebivalci,« *Sobotna priloga*, 11. 4. 1987, 23.

104 Tomaž Gerdina in Vesna Marinič, »Aids je epidemija prihodnosti in zaradi nje bodo umirali samo nevedni,« *Sobotna priloga*, 7. 2. 1987, 21.

ne le zdravstveni problem, informiranje pa edina učinkovita preventiva pred širjenjem nove bolezni. Zvezna komisija za aids je bila s tem namenom v začetku maja 1987 razširjena s predstavniki Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL), ZSM, Rdečega križa in novinarjev.¹⁰⁵ 18. maja 1987 se je v Beogradu sestala sekcija Zvezne konference SZDL za socialno politiko, zdravstvo in standard ter opozorila, da Jugoslavija za uspešen boj proti aidsu čim prej potrebuje lasten program zdravstvene vzgoje in obveščanja prebivalstva.¹⁰⁶ Dan kasneje je Zvezna komisija za aids sklenila, da bo do konca julija takšen program pripravljen, kar se je dejansko uresničilo.¹⁰⁷ Na zasedanju Zveznega komiteja za delo, zdravstvo in socialno varstvo 19. junija je direktor Zveznega zavoda za zdravstveno varstvo Branko Poček zagotovil, da kar se tiče informacij o aidsu v Jugoslaviji ni nič tajnega, razen imen in priimkov bolnikov in okuženih. Izrazil je upanje, da se bo zaradi dostopnosti podatkov v javnosti zmanjšala raven skepse in nezaupanja. Na prisotne novinarje (pred sejo je potekala novinarska konferenca) je apeliral, naj ljudi osveščajo, da je lahko z odgovornim ravnanjem vsak gospodar svojega zdravja. Opozoril je tudi na informiranje okuženih, naj spremenijo svoj način življenja s ciljem, da odložijo začetek bolezni in zaščitijo druge – kar v primerjavi s stališči dela srbske stroke leta 1985 kaže na občuten premik pri razumevanju aidsa.¹⁰⁸

Slovenski člani Zveznega komiteja za delo, zdravstvo in socialno varstvo so na zasedanju opozorili na pomen izobraževanja pedagoških delavcev in sindikatov, ki bi širili informacije o možnostih zaščite pred aidsom, tudi o kondomih, med kar se da širokim krogom prebivalstva. O tej tematiki je nekaj dni prej razpravljalo tudi Predsedstvo Republiške konference SZDL, ki je problematiko aidsa tedaj prvič uvrstilo na svoj dnevni red. Na seji so predstavniki slovenske komisije za aids SZDL pozvali, naj se aktivno vključi v preventivno kampanjo, saj ima po svojih množičnih organizacijah širok izobraževalni doseg. Na drugi strani je SZDL po zveznem vzoru dal pobudo za razširitev Republiške komisije za aids s strokovnjaki s področja sociologije, psihologije, pedagogike in informiranja. Prisotni na seji so se zavzeli za načrten pristop k spolni vzgoji v šolstvu, kjer bi brez tabujev in starosti primerno predstavili vse pomembne informacije. Opozorili so, da je treba povečati dostopnost in kakovost kondomov, tudi s pomočjo raznih subvencij. Prav tako so predlagali, da se v preventivne dejavnosti vključijo JLA in verske skupnosti.¹⁰⁹

Na seji Predsedstva Republiške konference SZDL so prisotni opozorili na potrebo po boljšem sodelovanju na ravni federacije: po skupnih akcijah, zdravstveno-vzgojnih materialih, koordiniranih raziskavah, dodatnih virih financiranja. Dogovorili so se, da

105 »Aids: edino zdravilo je obveščenost,« *Delo*, 5. 5. 1987, 1.

106 »Z znanjem proti kugi dvajsetega stoletja,« *Delo*, 19. 5. 1987, 2.

107 AJ, 578-38-67, Sanitarni nadzor na granici, 1979–1984, f. 38. Nacrt Odluke o izmenama i dopunama Odluke o merama za zaštitu stanovništva od sindroma stečenog nedostatka imuniteta. Beograd, 28. 4. 1987. »Obvezni testi krvi za vse krvodajalce,« *Delo*, 20. 5. 1987, 20.

108 AJ, 578-38-67, Sanitarni nadzor na granici, 1979–1984, f. 38. Zapisnik sa 6. Sjednice Saveznog komiteta za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu, Beograd, 19. 6. 1987.

109 SI AS, 537, š. 533, t. e. 2, 74. seja Predsedstva RK SZDL, Ljubljana, 16. 6. 1987. Ibid., š. 1117, t. e. 1196, mnenje sveta za socialno in zdravstveno politiko, Ljubljana, 12. 6. 1987. SI AS, 2102. Ministrstvo za zdravstvo, š. 72, t. e. 1145, Odločba o imenovanju Komisije za AIDS, 28. 9. 1987.

bodo od zveznih organov zahtevali uvedbo obveznega testiranja vsake doze krvi na ravni federacije in pripravo skupnih usmeritev za preventivno delovanje.¹¹⁰ Ta zahteva potrjuje, da je bila komunikacija med zveznimi in republiškimi organi slaba, na kar je že leta 1986 opozarjal Miha Likar.¹¹¹ Predlog obveznega testiranja vsake doze krvi je bil na zvezni ravni namreč dokončan že konec aprila, sprejet pa konec julija 1987, medtem ko je bil Jugoslovanski program za zaščito prebivalstva pred aidsom v pripravi od konca maja, sprejet pa sredi julija 1987.¹¹² Morda so bili slovenski republiški organi o pripravi zveznih ukrepov slabo obveščeni – o tem bi sicer lahko prebrali v slovenskih medijih – ali pa so o obljubah zveznih struktur dvomili in se zato raje določili za dodaten poziv.

Slovenski politični vrh ni bil naklonjen temu, da bi se politika opredeljevala do strokovnih odločitev, kot je poudaril predsednik republiškega izvršnega sveta Dušan Šinigoj, ko se je aids 9. julija 1987 prvič znašel na delovniku slovenskega izvršnega sveta.¹¹³ Drugačnega mnenja so bili zvezni odločevalci, ki so leta 1987 v z aidsom povezano problematiko posegli dvakrat. Marca so republiški organi pod zveznim pritiskom prepovedali festival Magnus oziroma »kongres homoseksualcev«, kot so ga poimenovali v Beogradu. Festival, ki bi svoja vrata moral odpreti 25. maja in bi osveščal tudi o preventivi pred aidsom, je bil prepovedan pod pretvezo zaščite prebivalstva pred aidsom, dejansko pa je bil žrtev plakatne afere, ki je tedaj razburjala jugoslovansko javnost (več o tem v prispevku Marka Zajca).

Drugič se je zvezna politika v problematiko aidsa že tradicionalno vmešala med turistično sezono. Konec julija 1987 je Turistična zveza Jugoslavije nameravala natisniti sto tisoč izvodov informativnega letaka v štirih svetovnih jezikih, ki bi bil namenjen osveščanju tujih gostov.¹¹⁴ Dva tedna kasneje je javnost dosegla informacija, da letaki – uradno – zaradi tehničnih težav ne bodo natisnjeni. Neuradno pa naj bi se »z raznih strani« vrstili pritiski, da bi mnogi tujci lahko organizirano in množično zdravstveno propagando razumeli kot znak, da se je bolezen v Jugoslaviji nevarno razširila, kar bi turizmu naredilo več škode kot koristi.¹¹⁵ Podobnega mnenja je bil predsednik Zveznega komiteja za delo, zdravstvo in socialno varstvo Janko Obočki, ki je na seji 19. junija 1987 opozoril, da obdobje turistične sezone ni najboljši trenutek za aktivacijo preventivne kampanje. Odločno sta mu nasprotovala predstavnik Slovenije in Hrvaške, ki sta se zavzela za transparentnost in poudarila, da jugoslovanski podatki ne strašijo nikogar, prej nasprotno, saj v Jugoslavijo prihajajo turisti iz držav, kjer je mnogo več okuženih.¹¹⁶ Podobno je razmišljala novinarka *Dela*, ki se je ob zveznem postopanju cinično spraševala, le kako bi se turisti iz držav, »v katerih s kondomi mahajo

110 SI AS, 537, š. 533, t. e. 2, 74. seja Predsedstva RK SZDL, Ljubljana, 16. 6. 1987.

111 Bošnjak, »Brez denarja proti aidsu?«, *Delo*, 21. 3. 1986, 3.

112 AJ, 578-38-67, Sanitarni nadzor na granici, 1979–1984, f. 38. Nacrt Odluke o izmenama i dopunama Odluke o merama za zaštitu stanovništva od sindroma stečenog nedostatka imuniteta. Beograd, 28. 4. 1987. AJ, 578-15-18. Sednice komiteta (III) u 1986. godine. 1986, f. 15, Nacionalna deklaracija o prevenciji side.

113 SI AS, 223, Vlada RS, kr. 4812, 61. seja Izvršnega sveta SRS, Ljubljana, 9. 7. 1987.

114 »Opozorilo o aidsu za tujce že imajo, za Jugoslovane bo natisnjeno kasneje«, *Delo*, 24. 7. 1987, 2.

115 »Bi letaki od aidsu res begali tuje turiste?«, *Delo*, 11. 8. 1987, 1.

116 AJ, 578-38-67, Sanitarni nadzor na granici, 1979–1984, f. 38, Zapisnik sa 6. sjednice Saveznog komiteta za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu, Beograd, 19. 6. 1987.

ne le v televizijskih oddajah, temveč celo v parlamentih, lahko vznemirili zaradi lista papirja, na katerem bi bilo nekaj bistvenih informacij o bolezni in možnih zaščitnih ukrepih.¹¹⁷

Na začetku poletja je Zvezna komisija za aids pripravljala tudi plakate in milijon informativnih letakov o aidsu v jezikih jugoslovanskih narodov in narodnosti. Plakati z najpomembnejšimi podatki naj bi bili prisotni na ulicah, v šolah, hotelih, čakalnicah in sredstvih javnega prometa. V načrtu je bil tudi tisk okoli 100.000 lepakov in več tisoč izvodov strokovne publikacije za zdravstvene delavce.¹¹⁸ Prve zvezne kampanje te vrste nazadnje niso izvedli, saj iz zveznega sklada ni bilo mogoče zagotoviti zadostnih finančnih sredstev. Zato so se krepile skrbi, da Jugoslavija počasi izgublja nekajletno prednost, ki jo je zaradi poznega prihoda aidsa v državo imela pred zahodom. Zagotovitev sredstev za preventivo je bila prepuščena posameznim republikam in novinarka *Dela* je opozarjala, da bodo bogatejše članice federacije verjetno zbrale dovolj denarja, kaj pa ostale?¹¹⁹ Pri odzivu na aids so bile jugoslovanske republike in pokrajine različno hitre, prav tako so ubirale različne pristope. Na področju preventive sta bili poleg Slovenije najdejavnejši Hrvaška in Vojvodina. Prva je veliko pozornosti namenjala izobraževanju mladine, zlasti v šolah, kjer so se v osveščanje aktivno vključili socialni psihologi. Na drugi strani se je Vojvodina odločila za epidemiološko-medicinski pristop in si prizadevala natančno slediti stikom vsakega okuženega.¹²⁰ Prizadevanja v boju proti aidsu na ravni posameznih republik in pokrajin so torej odsevala razvojno in finančno ločnico v federaciji, a težava je bila, da aids ni upošteval ne republiških ne pokrajinskih meja.

Slovenija je leta 1987 na področju preventive pred aidsom močno napredovala. O bolezni so z medicinskega in družbeno-etičnega vidika skoraj dnevno pisali različni tiskani mediji, oddaje o aidsu so se pojavile na radiu in televiziji, o možnostih zaščite pred okužbo so prirejali okrogle mize in predavanja, mladim so nudili informacije o preventivi na raznih stojnicah, shodih, športnih prireditvah, delovnih akcijah. Aprila so bila objavljena navodila o načinu dela z bolniki z aidsom v zdravstvenih ambulantah, septembra sta Zavod za šolstvo in Zavod za zdravstveno varstvo organizirala posvet za učitelje in zdravstvene delavce. V javnosti so zakrožili prvi letaki in plakati z informacijami o aidsu, v trgovinah pa je bilo na vidnih krajih na voljo vedno več kondomov. Sredstva za aids so se začela zbirati tudi v okviru raznih dobrodelnih akcij.¹²¹ Do

117 »Bi letaki od aidsu res begali tuje turiste?«, *Delo*, 11. 8. 1987, 1.

118 »Pripravljena letak in plakat o aidsu«, *Delo*, 10. 6. 1987, 2. »Opozorilo o aidsu«, *Delo*, 24. 7. 1987, 2.

119 »Bi letaki o aidsu res begali tuje turiste?«, *Delo*, 11. 8. 1987, 1.

120 SI AS, 537. RK SZDL, š. 533, t. e. 2, 74. seja Predsedstva RK SZDL, Ljubljana, 16. 6. 1987.

121 »Radio program«, *Delo*, 4. 3. 1987, 18. »Predavanja«, *Delo*, 21. 3. 1987, 2. Matjaž Rode, »Aids v zobozdravniški ordinaciji«, *Delo*, 21. 4. 1987, 12. »Kaj je treba vedeti? Kaj je AIDS?«, *Delo*, 28. 4. 1987, 8. »350 učencev na športnih terenih«, *Delo*, 19. 5. 1987, 2. »Javna okrogla miza o aidsu«, *Delo*, 27. 5. 1987, 2. »Srečanje mladih Kamničanov«, *Delo*, 28. 5. 1987, 10. »Televizija, spored«, *Delo*, 18. 6. 1987, 18. »Petnajsti rojstni dan Vala 202«, *Delo*, 24. 6. 1987, 9. »Zloženka o aidsu v vsako družino«, *Delo*, 8. 7. 1987, 16. Primož Kališnik, »Tudi pri nas kondom za zdravje«, *Delo*, 23. 7. 1987, 11. »Brigadirji odhajajo domov«, *Delo*, 7. 8. 1987, 2. »Kmalu učno-vzgojni pripomočki za pogovore o aidsu«, *Delo*, 25. 9. 1987, 2. »Mariborski RK je prejel zloženke o aidsu«, *Delo*, 2. 10. 1987, 7. »Želijo več znanja o družbi«, *Delo*, 14. 12. 1987, 2. »Aktiv kmečkih žena je organiziral predavanje«, *Delo*, 30. 12. 1987, 10.

konca leta 1987 je v Jugoslaviji umrlo šestnajst bolnikov z aidsom, deset jih je živelo z boleznijo, medtem ko je bilo potrjeno okuženih krepko nad 500.¹²² V Sloveniji sta do konca leta 1987 zaradi aidsa umrla dva bolnika, dva sta živela z boleznijo, enaindvajset oseb pa je bilo okuženih brez znamenj obolenja.¹²³ Sredi leta 1987 je bila izdelana prognoza, da bo do leta 1990 v Sloveniji zaradi aidsa zbolelo okrog 100 in umrlo okrog 65 oseb. Izkazala se je za močno pretirano, saj je do tedaj v Sloveniji za aidsom obolelo le štirinajst ljudi.¹²⁴

Aids ne v slovenskem ne v jugoslovanskem prostoru ni dosegel epidemičnih razsežnosti. K temu je prispevalo dejstvo, da je bolezen Jugoslavijo dosegla pozno, šele štiri leta po odkritju prvih primerov v zahodnih državah. Tako so stroka in oblasti imele čas za sprejetje osnovnih ukrepov, medtem ko so mediji prebivalstvu ponudili prve informacije o aidsu. Omejeno širjenje virusa HIV je bilo tudi posledica specifičnih jugoslovanskih družbenopolitičnih okoliščin. Zaradi delne zaprtosti socialističnega sistema in konservativnega družbenega okolja v večjem delu države je bilo organizirano družabno življenje gejev v Jugoslaviji praktično neobstoječe. Izjema je bil slovenski ŠKUC Magnus, ki se je sredi osemdesetih začel razvijati sočasno z zavedanjem o nevarnosti aidsa. Tako ni pripomogel k širjenju virusa HIV med homoseksualci, temveč je – prav nasprotno – pomembno prispeval k osveščanju slovenske družbe o preventivi pred boleznijo. V Jugoslaviji je hkrati vladal manj liberalen odnos do drog kot na zahodu, zato je bilo število narkomanov med prebivalstvom manjše. Slovenija je imela ob tem dodatno srečo, da virus HIV ni zašel med intravenske uporabnike drog v tolikšni meri, kot se je to zgodilo v Beogradu in sosednji Italiji. Po drugi strani so specifičnost jugoslovanskega socializma in postopna demokratizacija ter liberalizacija, ki sta v osemdesetih zajeli predvsem slovensko družbo, omogočile sorazmerno učinkovit odziv na prihod aidsa. Bolj ideološko zaprta in konservativnejša družbenopolitična okolja so se namreč z novo boleznijo zaradi njene povezanosti s spolnostjo, homoseksualnostjo, drogami in smrtjo težje soočala.

Slovenski in jugoslovanski odziv na aids so na začetku zaznamovala razhajanja stroke glede kriterijev okuženosti z virusom HIV, za katero ni mogoče ugotoviti, ali je izhajala iz (ne)strokovnih, družbenih ali ideoloških predpostavk. Med turističnimi sezonami je do nestrinjanj glede obveščanja o aidsu prihajalo tudi med zveznimi in republiškimi organi. Zveza je med hudo gospodarsko krizo dajala prednost ekonomskim dejavnikom, medtem ko so slovenski in hrvaški strokovnjaki zagovarjali

122 AJ, 578-15-18. Sednice komiteta (III) u 1986. godine. 1986, f. 15, Pregled obolelih i umrlih od AIDS-SIDE u SFRJ. Beograd, 28. 12. 1987.

123 Dragica Bošnjak in Djordje Gajić, »Aids, bolezen telesa in duše«, *Delo*, 4. 12. 1987, 5.

124 NIJZ, Poročilo o aktivnosti, 6. NIJZ, AIDS in HIV infekcija v Sloveniji, četrletno poročilo. Institut za varovanje zdravja, Ljubljana, 31. 3. 1993.

transparentno informiranje javnosti. V slovenskem medijskem prostoru so omenjeni antagonizmi poudarili podrejenost osrednjega slovenskega dnevnika *Delo* oblastem in hkrati razkrili svobodo njegovih hčerinskih revij, *Jane* in *Teleksa*, pri načenjanju perečih družbenopolitičnih vprašanj. Vse to je prispevalo k delnemu upadu zaupanja javnosti v sposobnosti pravočasnega odziva oblasti in stroke na soočenje z aidsom. Posledično se je v letu 1987 tako v republiških kot zveznih vrstah uveljavilo zavedanje, da je aids družbeno-medicinski problem, ki ga je mogoče premagati le s transparentnim obveščanjem javnosti, informiranje pa je obveljalo za edino učinkovito preventivo pred širjenjem bolezni. Tako so bili dve leti po pojavu prvih obolelih z aidsom v Jugoslaviji vzpostavljeni solidni temelji za nadaljnje soočanje z ne več tako novo boleznijo.

Viri in literatura

Arhivski viri

- AJ – Arhiv Jugoslavije:
 - AJ 578, Savezni komitet za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu. Sednice, 1985-1987.
- NIJZ – Nacionalni inštitut za javno zdravje:
 - Nerazporejeno gradivo, 1987-1990.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 223, Vlada RS, 1987.
 - SI AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delavskega ljudstva, 1987.
 - SI AS 2102, Ministrstvo za zdravstvo, družino in socialno varstvo RS, 1987.

Literatura

- *Bull World Health Organ* 62/3 (1984), 419–32. »Acquired immunodeficiency syndrome – an assessment of the present situation in the world: Memorandum from a WHO Meeting.«
- Čosić, Mitja, ur. *Trideset let hiva v Sloveniji*. Ljubljana: Društvo informacijski center Legebitra, 2016.
- Field, Mark G. »HIV and AIDS in the Former Soviet Bloc.« *New England Journal of Medicine*, 351/2 (2004): 117–20.
- Kuhar, Roman. *Medijske podobe homoseksualnosti: Analiza slovenskih tiskanih medijev med 1970 in 2000*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003.
- Medvedev, Z. A. »Evolution of AIDS Policy in the Soviet Union. II. The AIDS Epidemic and Emergency Measures.« *BMJ*, 300/6729 (1990): 932–34.
- *MMWR. Morbidity and mortality weekly report* 30/21 (1981), 250–52. »Pneumocystis Pneumonia – Los Angeles.«
- *MMWR. Morbidity and mortality weekly report* 31/37 (1982), 507–14. »Update on Acquired Immune Deficiency Syndrome (AIDS) – United States.«
- *MMWR. Morbidity and mortality weekly report* 31/52 (1983), 697–08. »Epidemiologic Notes and Reports Immunodeficiency among Female Sexual Partners of Males with Acquired Immune Deficiency Syndrome (AIDS).«
- *MMWR. Morbidity and mortality weekly report* 32/8 (1983), 101–03. »Current Trends Prevention of Acquired Immune Deficiency Syndrome (AIDS): Report of Inter-Agency Recommendations.«
- Piot, Peter. *AIDS Between Science and Politics*. New York: Columbia University Press, 2015.
- Velikonja, Nataša, ur. *Dvajset let gejevskega in lezbičnega gibanja (1984–2004)*. Ljubljana: Društvo Škuc, 2004.

Objavljeni viri

- *Uradni list SFRJ*, 1986, 1987.

Periodika

- Bošnjak, Dragica in Djordje Gajić. »Aids, bolezen telesa in duše.« *Delo*, 4. 12. 1987.
- Bošnjak, Dragica. »Brez denarja proti aidsu?.« *Delo*, 21. 3. 1986.
- Bošnjak, Dragica. »Neodgovorno omahovanje.« *Delo*, 26. 3. 1987.
- Bošnjak, Dragica. »Zdravniki: v Sloveniji še ni aidsa.« *Delo*, 13. 3. 1986.
- Drakulić, Slavenka. »Dossier AIDS: Virus prijete netipično.« *Start*, 7. 9. 1985.
- Gerdina, Tomaž in Vesna Marinčič. »Aids je epidemija prihodnosti in zaradi nje bodo umirali samo nevedni.« *Sobotna priloga*, 7. 2. 1987.
- Glonar, Ljerk. »Razmišljanje transfuziologa o aidsu.« *Sobotna priloga*, 25. 1. 1986.
- Hojnik, Žarko. »Zapor in njegovi prebivalci.« *Sobotna priloga*, 11. 4. 1987.
- Kališnik, Primož. »Tudi pri nas kondom za zdravje.« *Delo*, 23. 7. 1987.
- Kogoj, Vitko. »Aids – leto dni kasneje.« *Primorske novice*, 26. 8. 1986.
- Kogoj, Vitko. »Aids je in bo, pa če je to ministrom všeč ali ne!.« *Teleks*, 12. 12. 1985.
- Kogoj, Vitko. »AIDS je, AIDS ni ... predvsem pa nobene panike?.« *Primorske novice*, 3. 9. 1985.
- Kogoj, Vitko. »Aids ni znanstvena fantastika, ampak – žal – resničnost.« *Primorske novice*, 27. 9. 1985.
- Konvalinka, Maja. »Aids pred vrati.« *Jana*, 28. 8. 1985.
- Konvalinka, Maja. »Kaj pomenijo protitelesa?.« *Jana*, 25. 9. 1985.
- Konvalinka, Maja. »Lonec z luknjo.« *Jana*, 19. 11. 1986.
- Konvalinka, Maja. »Pozor, strogo zaupno!.« *Jana*, 13. 8. 1986.
- Konvalinka, Maja. »Virus AIDS že pri nas.« *Jana*, 4. 9. 1985.
- Krčmar, Tomislav. »Aids ne bo več moril.« *Jana*, 4. 9. 1984.
- Marinčič, Vesna. »Aids ali etika javne bolezni.« *Sobotna priloga*, 27. 12. 1986.
- Marinčič, Vesna. »Beg pred strahom in kazen za nered?.« *Sobotna priloga*, 2. 11. 1985.
- Marinčič, Vesna. »Najprej test, potem šele igre v postelji.« *Sobotna priloga*, 16. 11. 1985.
- Marinčič, Vesna. »Pamet v roke, dokler ne izumijo cepiva.« *Sobotna priloga*, 26. 10. 1985.
- Novak Kajzer, Marjetka. »Nov pogled na pojme, kot so zdravje, bolezen in smrt.« *Delo*, 24. 1. 1986.
- Odbor za pripravo tedna Magnus in Sekcija Magnus. »Dezinformacija.« *Delo*, 21. 3. 1987.
- Paulin, Živa. »Zloglasne bolezni AIDS pri nas še ni, zdravstvena služba pa je pripravljena.« *Delo*, 26. 1. 1984.
- Paulin-Agrež, Živa. »Nad aids brez denarja.« *Delo*, 13. 11. 1985.
- Pogačnik, Bogdan. »Četrtnina narkomanov že okuženih.« *Sobotna priloga*, 25. 5. 1985.
- Rakovec, Bernarda. »Skrivalnice z AIDS.« *Jana*, 11. 9. 1985.
- Rakovec, Bernarda. »Smrtna tesnoba v hiši veselja.« *Jana*, 2. 10. 1985.
- Repovž, Mija. »Dvorezni molk.« *Teleks*, 21. 8. 1986.
- Rode, Matjaž. »Aids v zobozdravniški ordinaciji.« *Delo*, 21. 4. 1987.
- Rupnik, Anton. »Sovjetska ugotovitev: aids je bolezen drugih.« *Delo*, 21. 2. 1987.
- Zgonik, Alenka. »Panika zaradi nemoči pred novo boleznijo.« *Delo*, 3. 8. 1983.
- Zwitter, Matjaž. »Šest bolnikov z AIDS v Ljubljani.« *Sobotna priloga*, 13. 7. 1985.

Spletni viri

- *A Timeline of HIV and AIDS* | *HIV.gov*. Dostopno na: <https://www.hiv.gov/hiv-basics/overview/history/hiv-and-aids-timeline>. Pridobljeno, 27. 11. 2021.
- *Ne umrite zaradi užitka ali od strahu* | *HA-REACT*. Dostopno na: <https://www.hareact.eu/en/publication/ne-umrite-zaradi-u%C5%BEitka-ali-od-strahu>.

- *Global HIV & AIDS statistics – Fact sheet* | UNAIDS. Dostopno na: <https://www.unaids.org/en/resources/fact-sheet>. Pridobljeno, 5. 11. 2021.
- Wrigh, Joe. »Remebering the Early Days of ,Gay Cancer‘.« Dostopno na: <https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=5391495>. Pridobljeno 27. 10. 2021.

Ustni viri

- Intervju, izvedba Maja Lukanc, pogovor posnetka hrani avtorica:
– Piškur Kosmač, Dunja in Evita Leskovšek, Ljubljana, 9. julij 2021.

Maja Lukanc

AIDS – THE YUGOSLAV WAY? THE INITIAL RESPONSE TO AIDS IN SLOVENIA AND YUGOSLAVIA (1984–1987)

SUMMARY

AIDS never reached epidemic proportions in Slovenia or Yugoslavia. This was due to the fact that the disease arrived in Yugoslavia in 1985, four years after the first cases had been detected in the Western countries. The limited spread of HIV was also the result of the particular socio-political circumstances in Yugoslavia. Because of the partially closed nature of the socialist system and the conservative social environment in much of the country, organised gay social life in Yugoslavia was non-existent. The only exception was the Slovenian gay movement ŠKUC Magnus, which was formed in 1984 and grew with the awareness of the threat posed by AIDS. Thus, it did not contribute to the spread of HIV among homosexuals, but rather the opposite: it made a significant contribution to raising awareness of HIV prevention in Slovenian society as a whole. At the same time, the attitudes towards drugs in Yugoslavia were less liberal than in the West, which meant that the number of drug addicts in the population was lower. Slovenia was also fortunate that HIV did not penetrate the group of intravenous drug users to the same extent as in Belgrade and neighbouring Italy. On the other hand, the specificity of Yugoslav socialism and the gradual democratisation and liberalisation in the 1980s, characteristic of Slovenian society in particular, allowed for a relatively effective response to the arrival of AIDS. The more ideologically closed and conservative socio-political milieus had a harder time dealing with the new disease, as it was associated with sexuality, homosexuality, drugs, and death.

Slovenian and Yugoslav responses to AIDS were initially characterised by a lack of professional consensus on the criteria for HIV infection. When the first seropositives were discovered in Yugoslavia in August 1985, members of the Federal AIDS Commission claimed that antibody carriers were neither infected nor contagious. Slovenian experts and some of their Croatian colleagues argued against this

interpretation, pointing out that antibodies indicated the presence of the virus, which infected persons could transmit to others. The disagreements dragged on for several months, and it is impossible to determine whether the federal experts' misinterpretations were due to unprofessionalism or to their ideological and social assumptions. Disagreements flared up again when the first Slovenian AIDS patient died in July 1986 and the Belgrade authorities, fearing a drop in tourism revenues, banned the publication of the news. During the severe economic crisis, federal decision-makers therefore gave priority to economic factors, while Slovenian politics and experts advocated transparent information for the public. Such inconsistencies undermined confidence of the Slovenian public in the ability of the authorities and experts to respond promptly to AIDS. The media's (lack of) coverage of the professional and federal-republican antagonisms also exposed the subordination of the leading Slovenian daily *Delo* to the authorities, while at the same time revealing the freedom of its subsidiary magazines (*Jana* and *Teleks*) to address pressing socio-political issues.

Together with Croatia and Vojvodina, Slovenia was most active in the struggle against AIDS in the Yugoslav context. The Slovenian media played an essential role in informing the public about the disease from the very beginning, and individual experts were also heavily involved. In September 1985, a diagnostic reference laboratory for the whole of Yugoslavia began its operations in Ljubljana, and in October an AIDS advisory centre was opened at the Ljubljana Clinic for Infectious Diseases, offering free and confidential testing. From the beginning of 1986, every blood donation in Slovenia was tested, which was not regulated at the federal level until mid-1987. The fight against AIDS was given a legal basis in the summer of 1986 with the adoption of the Federal Ordinance on Measures for the Protection of the Population against AIDS. The Federation got notably involved in the spring of 1987, when a consensus was reached at the federal and republican levels that AIDS was a socio-medical and ethical problem that could only be overcome by providing transparent information, which was deemed the only effective prevention against the spread of the disease. At the end of July 1987, the Yugoslav Programme for the Protection of the Population against AIDS was adopted. Thus, two years after the first cases had appeared in Yugoslavia, a solid foundation was laid for the future response to the disease, which was no longer entirely new.

Marko Zajc*

Od Magnusa do Planine

Aids v Sloveniji od 1987 do 1992

med politiko, javnim zdravjem

in družbo**

IZVLEČEK

Članek je zasnovan kot poskus zgodovinskega pregleda politične zgodovine aidsa od druge polovice osemdesetih do začetka devetdesetih let 20. stoletja. Prispevek temelji predvsem na omembah bolezni v osrednjem slovenskem dnevnem časopisu Delo, kot pomemben vir pa je treba poudariti (še neurejeno) arhivsko gradivo NIJZ o tej problematiki. Prisotnost problematike v parlamentarnih telesih smo analizirali in kontekstualizirali s pomočjo digitaliziranega parlamentarnega gradiva Slovenski parlamentarni korpus, ki ga je infrastrukturni program INZ pripravil v okviru Slovenske raziskovalne infrastrukture za jezikovne vire in tehnologije (clarin.si). Najbolj očitni lastnosti dinamike v zvezi z aidsom v javnosti med letoma 1987 in 1993 sta »degejzacija«¹ aidsa in simbolni premik pozornosti s homoseksualcev na intravenozne uživalce drog.

Ključne besede: Aids, Slovenija, politična zgodovina, javno zdravje

ABSTRACT

FROM MAGNUS TO PLANINA
AIDS IN SLOVENIA 1987–1992 BETWEEN POLITICS, PUBLIC HEALTH,
AND SOCIETY

The article is conceived as an attempt to provide a historical overview of the political history of AIDS from the second half of the 1980s to the early 1990s. The contribution

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; marko.zajc@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0281 Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

is based mainly on the references to the disease in the central Slovenian daily newspaper *Delo*. The archival materials of the National Institute of Public Health (NIJZ) on this issue, which have yet to be sorted, should also be highlighted as an important source. The presence of this issue in the parliamentary bodies has been analysed and contextualised using the Slovenian Parliamentary Corpus, which consists of digitised parliamentary materials and was prepared by the INZ Infrastructure Programme in the context of the Slovenian Common Language Resources and Technology Infrastructure (clarin.si). The most notable feature of the AIDS dynamic in the public sphere between 1987 and 1993 is the so-called “de-gayisation” of AIDS and the symbolic shift of the so-called “most-at-risk group” from homosexuals to intravenous drug users.

Keywords: AIDS, Slovenia, political history, public health

Uvod

Osnovni namen članka je pregled politične pa tudi splošno družbene prisotnosti aidsa v Sloveniji od druge polovice osemdesetih do začetka devetdesetih let 20. stoletja. Politične perspektive prisotnosti epidemije seveda ni mogoče ločiti od družbene in medicinske dinamike, poudarek na politiki pa pomeni predvsem določeno interpretativno perspektivo. Na kakšen način in kdaj je bil aids politični problem in na kakšen način in kdaj ni bil? Kateri akterji so se ukvarjali z aidsom in kako so ga umestili v politično strategijo in prakso? Kakšne politične učinke so imele družbeno-medicinske akcije in kdo jih je podpiral? Kakšno vlogo so imeli mediji v tem obdobju in kako so prevajali problematiko aidsa v politični jezik? Večina teh vprašanj je retorične narave, prispevek ne bo odgovoril na vsa, bo pa vsa izmed naštetih problematiziral na konkretnih zgodovinskih primerih. Prispevek temelji predvsem na omembah bolezni v osrednjem slovenskem dnevnem časopisu *Delo*, kot pomemben vir je treba poudariti (še neurejeno) arhivsko gradivo NIJZ (Nacionalnega inštituta za javno zdravje) o tej problematiki, dogajanja pa so dodatno osvetlili arhivi družbenopolitičnih organizacij. Prisotnost problematike v parlamentarnih telesih po letu 1990 smo analizirali s pomočjo digitaliziranega parlamentarnega gradiva Slovenski parlamentarni korpus, ki ga je infrastrukturni program INZ pripravil v okviru Slovenske raziskovalne infrastrukture za jezikovne vire in tehnologije (clarin.si).

Kljub uporabi arhivskih virov in digitaliziranih parlamentarnih zapisnikov predstavlja hrbtenico prispevka analiza pisanja osrednjega slovenskega dnevnika *Delo*. Vloga osrednjega dnevnega časopisa v republiki (in kasneje državi) je *Delo* dajala poseben položaj: po eni strani je v veliki meri ustvarjalo slovensko javnost. Še tako majhna novica je pridobila »vseslovenski« značaj in vpliv, če je bila objavljena v tem časopisu. Po drugi strani je bilo *Delo* iz istih razlogov na udaru dominantne politike v

republiki/državi. Pri uporabi časopisnih virov kot osnove za historično analizo obstaja nevarnost, da nas pri interpretaciji zanese diskurz obravnavanega medija, zato je treba poudariti, da se pri povzemanju *Dela* zavedamo, da gre za reprezentacije in ne nujno absolutno resnico. Reprezentacije pa so pomemben del sodobne politike.

Raziskava politične in družbene dimenzije aidsa v Sloveniji je odkrila več tem, ki se jim v tem prispevku nismo mogli posvetiti, čeprav so prav tako pomembne za zgodovinsko razumevanje prisotnosti bolezni v slovenski javnosti. V prvi vrsti moramo omeniti aids kot problematiko mednarodne politike. Osrednji slovenski časopis *Delo* je o tem veliko poročal, zato ostaja zgodovinska analiza pogleda slovenskih medijev na mednarodno politiko aidsa pomembna tema, ki še čaka na podrobno obravnavo. Zanimiva bi bila tudi historično-diskurzivna analiza aidsa kot metafore, če uporabimo slavno sintagmo Susan Sontag.¹ V slovenskem političnem in medijskem prostoru lahko opazimo pestro uporabo aidsa kot metafore v različnih tekstih in kontekstih. Slovensko jezikoslovno javnost je pretresala debata o aidsu kot jezikoslovnem problemu. Slovenski jezikoslovci so poskušali posloveniti kratico AIDS (Acquired Immune Deficiency Syndrome) v SPIP (sindrom pridobljene imunske pomanjkljivosti) ali SPIN (sindrom pridobljene imunske nezadostnosti),² vendar je ostal v uporabi izraz aids, običajno pisan z malimi črkami.

1987

Po prvih akcijah leta 1985 so v letu 1986 gejevske aktivisti v Sloveniji nadaljevali ozaveščanje o aidsu. Na festivalu Magnus 1986 so izdali poseben letak o aidsu, decembra 1986 pa je tematika nove bolezni našla svoj prostor tudi v osrednjem slovenskem kulturnem centru, v Cankarjevem domu. Pod ciklusom z naslovom AIDS – tema gledališča ter družbeno medicinski problem so prikazali dva celovečerna filma in gledališko predstavo, organizirali so tudi okroglo mizo.³ Predstavo v produkciji Drame SNG Maribor z naslovom *Tako kot je* je režiral Vinko Möderndorfer, nastopali pa so mladi igralci debutanti, med njimi tudi kasneje uveljavljena igralca Borut Veselko in Dario Varga. Drama je »na odkrit in občutljiv način govorila o aidsu, bolezni, ki ob nemoči medicine postaja nov problem človeštva.«⁴ Na okrogli mizi so sodelovali strokovnjaki z Republiškega komiteja za zdravstvo in tudi gostje iz tujine. Ob zaključku leta 1986 aidsa v Sloveniji ni bilo mogoče ignorirati: pojavili so se prvi primeri okuženih in obolelih, raslo je tudi število člankov o aidsu v slovenskih časopisih. *Delo* je leta 1986 objavilo več prispevkov o soočenju Svetovne zdravstvene organizacije z aidsom,⁵ o boju proti bolezni v ZDA in zahodni Evropi, pa tudi v bližnjih državah.

1 Susan Sontag, *AIDS and Its Metaphors* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1989).

2 Velemir Gjurin, »Jezikovno razsodišče: Aids škodi tudi slovenščini,« *Delo*, 17. 1. 1987, 4.

3 »Cankarjev dom, koledar prireditve,« *Delo*, 27. 11. 1986, 13.

4 »Drama o AIDS na malem odru mariborske Drame SNG,« *Delo*, 27. 9. 1986, 1.

5 Uroš Lipušček, »Aids postaja največja nevarnost človeškemu zdravju v tem stoletju,« *Delo*, 24. 11. 1986, 7.

V začetku februarja 1987 je *Sobotna priloga Dela* objavila obsežno reportažo o stanju aidsa v Sloveniji. Novinarja sta pohvalila klub Magnus, da je glede aidsa ukrepal prvi v Sloveniji in Jugoslaviji. Pogovarjala sta se tudi z (anonimnim) predstavnikom Magnusa, ki je poudaril, da je mogoče aidsu kljubovati samo z ozaveščanjem. Denar za boj proti bolezni bi najbolje porabili, če bi ga namenili propagandi, nakupu dobrih kondomov in injekcijskih igel za narkomane. Novinarja sta vprašala predstavnika Magnusa, ali so se že povezali z oblastjo. Gejevski aktivist je odgovoril negativno. Ko so v Cankarjevem domu predstavljali projekt Magnus, so skušali z njimi navezati stike: »Njihovi predstavniki so rekli, da se bodo oglasili, se pogovorili z nami, a do zdaj ni bilo nikogar.« Priznal je, da se v Magnusu zbirajo predvsem intelektualci, na ostale homoseksualce Magnus nima vpliva. Problematični so predvsem nižji sloji, ki se pogosto ukvarjajo z moško prostitucijo. Predstavniki Magnusa je za njih predlagal propagandno akcijo po javnih straniščih in avtobusih, represija bi jih potisnila samo še v večjo ilegalo. Članek je uravnoteženo prikazal še drugi dve rizični skupini: narkomane in hemofilike. Medtem ko je anonimni narkoman nazorno opisal menjavanje umazanih igel in stigmatizacijo narkomanov od oblasti, pa so hemofiliki lahko poudarili predvsem svoj položaj nedolžnih žrtev. Društvo hemofilikov je že leta 1985 organiziralo številna predavanja o aidsu, v letu 1986 so se vsi odločili, da gredo na testiranje. Od 160 članov je bilo pozitivnih okrog deset hemofilikov. Novinarja sta ugotovila, da je, kar zadeva preventivo, stanje še vedno na stopnji »moralni bi« ali »moralni bomo«. Strokovna skupina pri Republiški komisiji za varstvo prebivalstva pred nalezljivimi boleznimi ni storila nič ali zelo malo, aidsa pa se niso bale samo rizične skupine, ampak tudi mnogi drugi. Stomatološka ambulanta za hemofilike ni našla zobozdravnika, ki bi bil pripravljen zdraviti zobe tej skupini. Najbolj pametno bi bilo, sta ugotavljala novinarja, da bi Jugoslavija izkoristila prednost pred drugimi državami in začela preventivo po šolah v okviru spolne vzgoje.⁶

Dober mesec dni kasneje je aids v Sloveniji za nekaj dni postal dnevno-politična tema. Marca 1987 sta politično javnost v Jugoslaviji in Sloveniji pretresala afera s 57. številko *Nove revije* in t. i. plakatna afera. Ta je bila preko Zveze socialistične mladine Slovenije (v nadaljevanju ZSMS) neposredno povezana z aidsom in gejevskim gibanjem. ZSMS je likovno podobo praznovanja dneva mladosti zaupala umetniškemu kolektivu NSK, ki je v plakatu združil nacistično in komunistično simboliko in s tem namignil na totalitarnost oblasti v Jugoslaviji. Ko so v Beogradu odkrili, da je sicer že sprejeti plakat predelava nacistične predloge, se je po Jugoslaviji sprožil val ogorčenja.⁷ Predsedstvo zvezne mladinske organizacije v Beogradu je, poleg razvpitega plakata in pisanja *Mladine* in *Tribune*, slovenski mladinski organizaciji očitalo tudi »organizacijo kongresa homoseksualcev in lezbijk, ki naj bi se v Ljubljani začel 24. maja«.⁸

6 Tomaž Gerdina in Vesna Marinčič, »Aids je epidemija prihodnosti, zaradi nje bodo umirali samo nevedni,« *Sobotna priloga*, 7. 2. 1987, 21.

7 Aleš Gabrič, »Zaostrenost mednarodnih odnosov,« v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1173.

8 Ivan Vidic, »Zahteva po analizi dela ZSM Slovenije,« *Delo*, 13. 3. 1987, 1.

Očitno se je zveznim mladincem provokativno zdelo že dejstvo, da bo v Ljubljani pod pokroviteljstvom ZSMS potekal gejevski festival v času praznovanja dneva mladosti 25. maja.

Osemnajstega marca 1987 se je na drugi strani *Dela* pojavila kratka novica z naslovom »Bi kongres homoseksualcev povečal nevarnost aidsa«. Na seji mestnega komiteja za socialno in zdravstveno varstvo so obravnavali poročilo univerzitetne Klinike za infekcijske bolezni in vročinska stanja o ukrepih v zvezi z aidsom, »na seji so v zvezi z napovedanim mednarodnim kongresom homoseksualcev, ki naj bi bil 25. maja v Ljubljani, obvestili prisotne, da je mestna uprava inšpekcijskih služb opozorila republiško inšpekcijo, da bi shajanje te rizične skupine iz vse Evrope pomenilo resno nevarnost zaradi širjenja aidsa«. ⁹ Naslednji dan je *Delo* objavilo komentar novinarja Janeza Kovačiča. Pisec je ugotavljal, da postaja »kongres homoseksualcev« prvovrstni medijski in politični dogodek, k čimer so prispevali tudi ljubljanski mestni organi. Priznal je, da aids ne pozna meja in da Jugoslavija še ni naredila dovolj za zaustavitev kuge 20. stoletja, vendar je po drugi strani ugotavljal, da zahteva aids »nekoliko drugačen pristop, pri katerem medicina nima izključne in najpomembnejše vloge«. Jugoslavija je prehodna in turistična država, v Afriki je ponekod turizem zaradi aidsa povsem propadel. Zaskrbljenost družbe je, je trdil avtor, do neke mere povsem upravičena. Kljub temu se po njegovem mnenju ni mogoče izogniti preveč preprosti povezavi inšpekcijskih služb z aktualnim političnim dogajanjem v slovenski in jugoslovanski družbi. Dobronamerno opozorilo ljubljanskih inšpektorjev je dobilo značaj ukrepa, »ki naj po stranski poti doseže tisto, kar se morda politiki ne zdi povedati naravnost«. Kako naprej? Pobudo bi morala prevzeti stroka, »v nasprotnem primeru bo res možen sklep, da so poskušali inšpektorji opraviti delo drugih in se priklonili brezprizivnemu mnenju o kongresu homoseksualcev kot političnem dogodku«. ¹⁰ Na kaj je namigoval novinar v enigmatičnem novinarskem diskurzu poznega socializma? Komentator je bil očitno prepričan, da ima »afeta Magnus« politične, ne pa družbeno-medicinske vzroke, pri čemer iniciatorje politizacije ni iskal v vrstah homoseksualcev, ampak na strani oblasti.

Več informacij o prepovedi dogodka najdemo v arhivskih dokumentih Socialistične zveze delovnega ljudstva (v nadaljevanju SZDL). Že 13. marca sta se sestala Primož Hainz, član izvršnega odbora predsedstva Republiškega komiteja (v nadaljevanju RK) SZDL in Ingrid Bakše, predstavnica RK ZSMS, ki je bila kot sekretarka za interesno združevanje mladih pri mladinski organizaciji zadolžena za nova družbena gibanja. Ingrid Bakše je »zanikala kakršnokoli povezavo z Dnevom mladosti ter opozorila na neodgovorno in netočno informiranje javnosti«. Podala je kratko zgodovino festivala in sekcije Magnus, opozorila, da ne gre za kongres, ampak festival, in predstavila festivalski program. Med preteklim delovanjem sekcije je poudarila srečanje s klubom iz Italije, »ki deluje pod okriljem komunistične mestne uprave v Bologni«, in okroglo mizo o aidsu. Na kratko je predstavila tudi Klub Lilit, novo žensko gibanje, mladinska organizacija pa naj bi si tudi prizadevala, da se bodo v prihodnje organizirale tudi

9 Romana Dobnikar, »Bi kongres homoseksualcev povečal nevarnost aidsa«, *Delo*, 18. 3. 1987, 2.

10 Janez Kovačič, »AIDS in kongresniki«, *Delo*, 19. 3. 1987, 4.

lezbijke. 19. marca je problematiko »kongresa homoseksualcev« obravnaval svet za socialno in zdravstveno politiko pri predsedstvu RK SZDL. Omenjeni organ je trdil, da bi moral Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo in drugi organi na podlagi argumentov stroke ukrepati, da bi zavarovali prebivalstvo pred to boleznijo. Menili so, da niso dovolj samo opozorila inšpekcijskih služb, ampak so zahtevali »takojšnje ukrepanje v smislu prepovedi tega srečanja«. Vzroki za nasprotovanje sveta »manifestaciji« niso bili zgolj zdravstveni in socialni, po njihovem mnenju bi srečanje utegnilo povzročiti pomembne ekonomske posledice na področju turizma v Sloveniji in Jugoslaviji. Da so bila namigovanja novinarja *Dela* o političnih razlogih pravilna, dokazuje naslednji stavek: »Ob vsem tem ni mogoče pregledati tudi negativnih političnih posledic glede na predvideni datum 25. maj 1987.«¹¹

Delo je 20. marca poleg kratkega poročila o zasedanju omenjenega sveta objavilo tudi odziv organizatorjev festivala Magnus pod udarnim naslovom »Dezinformacija«. Magnusovci so opozorili, da so o »kongresu homoseksualcev« prvič brali v nekaterih beograjskih medijih. Mislili so, da so slovenski organi in mediji dovolj trezni in kritični, da se bodo o stvari prej pozanimali. To se ni zgodilo. Čeprav v medijih to ni bilo omenjeno, organizatorji sklepajo, da gre za napihnjeno obravnavanje tedna Magnus, ki ga sekcija za kulturo homoseksualnosti Magnus pri Škuc-forumu organizira tako kot vsako leto v sodelovanju z različnimi ljubljanskimi kulturnimi organizacijami. Kdo in zakaj je dal po treh zaporednih prireditvah festivalu pomen, ki ga nikoli ni imel, organizatorji ne vedo. Vedo pa, da o kakšnem kongresu, na katerem naj bi se sestala »ta rizična skupina«, ni sledu. Po njihovem mnenju gre za eno izmed mogočih strategij, kako izničiti človekove pravice: tako, da ljudi potisneš v »rizično skupino«. Ta pojem pa je, trdijo gejevski aktivisti, v boju proti aidsu že davno preživel. Glede aidsa niso pozabili omeniti, da so akcijo informiranja začeli že pred dvema leti. Pristojnim so celo ponudili distribucijo njihovega gradiva, vendar do takrat še niso prejeli ničesar. Predavanja o boju proti aidsu so načrtovali tudi med spornim festivalom.¹²

V glasilu ZSMS in vse bolj kritičnem mediju *Mladini* so komentatorji afero Magnus nemudoma povezali s plakatno afero. Rastko Močnik je ukrepe oblasti proti homoseksualcem opredelil kot »prvi realni politični učinek štafetne gonje«. Po njegovem mnenju od 20. marca 1987 dalje homoseksualci niso več enakopravni državljani. Šlo naj bi za novost, ki ima vrednost praktične spremembe ustave. Začelo se je s surovo demagogijo in netenjem najnižjih strasti, je bil kritičen Močnik, nadaljevalo z medijsko senzacionalistično kampanjo, potem z opozorilom mestnih inšpektorjev in se končalo s stališčem frontne organizacije (SZDL). Teoretsko je registre gospodstva in oblasti utemeljil s sklicevanjem na Althusserja in Foucaulta ter podal tezo, da pri celotni zadevi sploh ne gre za aids. To naj bi dokazovalo naslednje: 1. predstavnik zvezne ZSM je omenil tudi lezbijke, kar kaže na preprost seksistični izpad; 2. glavna fronta proti aidsu so ravno organizirani in osveščeni homoseksualci. Sekcija Magnus je največ naredila za osveščanje javnosti o nevarnosti aidsa. Vprašanje statusa homoseksualcev je postalo

11 SIAS S37, š. 1117, t. e. 1196. »Ljubljana, 20. marca,« *Delo*, 21. 3. 1987, 2.

12 »Odbor za pripravo tedna Magnus, Dezinformacija,« *Delo*, 21. 3. 1987, 2.

eno izmed osrednjih političnih vprašanj, je bil jasen Močnik, demokratična javnost pa mora odgovoriti z zahtevo, da se v ustavo vnese določilo o enakopravnosti državljanov ne glede na seksualno usmerjenost.¹³

Sekcija Magnus se je po prvih odzivih odločila, da festivala v letu 1987 ne bo organizirala. Tega niso storili zaradi širjenja aidsa, po njihovem mnenju je turizem veliko bolj rizičen za aids, kot je Magnus za turizem. Veliko bolj kot Magnus pa so za turizem rizične javne grožnje človekovim pravicam. Prav tako »tega ne delamo niti zaradi tega, ker so nam dali vedeti, da dan mladosti ni za nas – ali da mi nismo primerni zanj. Z gnusom protestiramo proti tej diskriminatorni potezi in predlagamo, da se sredstva, ki bi jih porabili za prireditev na ta dan, namenijo testiranju krvi ob krvodajalskih akcijah in zaščitnim ukrepom tam, kjer je navadna transfuzija lahko obsodba za smrt (to pa je v vsej Jugoslaviji, razen Slovenije in posameznih centrov drugje).«¹⁴ Poteza Magnusa je bila večplastna in ni opozarjala samo na ideološko izključevanje homoseksualcev iz prave »mladine«, ampak tudi na očitne napake zdravstvene politike v Jugoslaviji v zvezi z aidsom. Samo nekaj dni pred izjavo Magnusa je predsednik Republiške komisije za varstvo prebivalstva pred aidsom Jože Drinovec javno izrazil nezadovoljstvo nad neenotnostjo pri testiranju krvi v Jugoslaviji. Do takrat so namreč samo v Sloveniji testirali vso kri, ki so jo zbrali od krvodajalcev. V drugih republikah so teste opravljali zgolj v večjih medicinskih središčih (Zagreb, Beograd, Zemun). Drinovec se je spraševal, kateri jugoslovanski komite za zdravstvo je pripravljen prevzeti odgovornost za otroka, ki bi dobil virus aidsa s transfuzijo krvi.¹⁵

V začetku aprila se je v *Mladini* oglasila Ingrid Bakše, predstavnica slovenske mladinske organizacije, ki je bila odgovorna za nova družbena gibanja. Kot začetek gonje proti festivalu Magnus je identificirala članke v *Politiki* in *Politiki ekspres* z dne 6. marca 1987. Ingrid Bakše naj bi prvi telefonski klic od mestne veje SZDL dobila že kmalu po objavah v beograjskem tisku. Že po telefonu je razložila, da ne gre za kongres, ampak za kulturni festival. Omenila je tudi, da se je 13. marca 1987 sestala s predstavnikom RK SZDL in mu podrobneje razložila delovanje sekcije Magnus. Ker se ji je zazdelo, da »v informacijskem sistemu SZDL nekaj škripnje«, je 18. marca po telefonu isto zgodbo povedala še Jožetu Smoletu, predsedniku RK SZDL Slovenije. Njeno informiranje ni pomagalo, svet za socialno in zdravstveno politiko je kljub temu svetoval prepoved festivala. »Kdo bo prevzel politično odgovornost za to, da je dezinformacija privedla do diskriminacije,« se je retorično vprašala Ingrid Bakše.¹⁶ Prepoved Magnusa je v naslednji številki *Mladine* podrobneje razdelala Zoja Skušek-Močnik. V svoji analizi je citirala najbolj problematične pasuse o festivalu v jugoslovanskem tisku. Pri časopisu *Politika* so bili prepričani, da pri sovpadanju festivala z dnevom mladosti ne gre za naključje, kot tudi ni bilo naključje, da je »Novi kolektivizem« pripravil sporni plakat. *Politika ekspres* pa je za festival uporabila pridevnik »skarudan« (umazan, grd) in ugotavljala, da »provokacija neče proči«. V obscenem senzacionalizmu je prednjačila revija *Svet*, ki je

13 Rastko Močnik, »Demokratske sile in poskus vpeljave izjemnega stanja,« *Mladina*, 27. 3. 1987, 8.

14 »Sekcija Magnus, Sporočilo Javnosti,« *Mladina*, 3. 4. 1987, 4. »Tedna Magnus in prireditve letos ne bo,« *Delo* 2. 4. 1987, 2.

15 Dragica Bošnjak, »Neodgovorno omahovanje,« *Delo*, 26. 3. 1987, 8.

16 Ingrid Bakše, »Po stranski poti do diskriminacije,« *Mladina*, 3. 4. 1987, 4.

pisala o »dnevih toplih bratov« in se spraševala, ali Jugoslaviji preteči epidemija aidsa, če bodo gejevski »delegati« prešli na »praktično obdelavo kongresne tematike«. Zoja Skušek-Močnik je na podlagi omenjene afere poskušala pokazati, kako zares deluje oblast v Jugoslaviji: 1. gonjo sprožijo množična občila, ki vsiljujejo dve predpostavki: a) 25. maj je svet dan in b) homoseksualnost je protinaravna. 2. Gonjo povzamejo politiki, okolje provokacije se razširi na »Slovence«, seksualni šovinizem se spremeni v nacionalnega. 3. V gonjo se vključijo upravni aparati, prehod iz ideološko-politične sfere v upravno se zgodi v Ljubljani. Avtorica članka je predvsem poudarila dejstvo, da so se na stroko dobesedno požvižgali. 24. marca se je v Kliničnem centru odvijal pogovor o aidsu, na katerem so zdravniki in drugi strokovnjaki jasno povedali, da za prepoved festivala ni nikakršnih medicinskih razlogov. Poročilo o tem pogovoru so objavile zgolj *Primorske novice*.¹⁷

Na izredni skupščini Škuc-foruma 14. aprila 1987 je sekcija Magnus predlagala dopolnitev 33. člena Ustave SFRJ: enakopravnost ne glede na spolno usmerjenost. Zahtevali so odgovor na vprašanje, kako so organi RK SZDL izvedeli za »kongres« in zakaj niso upoštevali strokovnega mnenja in informacij, ki so jih imeli. Opozorili so, da je 25. maj mednarodni dan boja proti aidsu, zato sekcija v ta namen pripravlja razstavo. Razpravo je povzela študentska revija *Tribuna*. Braco Rotar je zahteval kazensko odgovornost za ljudi, ki so prikrivali dejstva in neodgovorno ravnali. Jože Vogrinec je predlagal prosvetljiteljsko akcijo o tem, kaj homoseksualnost sploh je, Ingrid Bakše pa je bila mnenja, da gre za kršenje slovenske ustavnosti, ker homoseksualnost v Sloveniji ni inkriminirana. Skupščina Škuc-foruma je sklepe sprejela z veliko večino.¹⁸

Ko je 16. junija 1987 na seji predsedstva RK SZDL beseda nanese na afero Magnus, je Ingrid Bakše ponovila tezo, da niso rizične skupine, ampak dejavnosti. Heteroseksualci ravno tako obolevajo, nič ne pomaga, če bi na tablo na meji napisali »homoseksualcem, narkomanom in podobnim vstop prepovedan«. Zadeva z Magnusom je po njenem mnenju zbudila dvom, da je svet za zdravstvo in socialno politiko strokovni organ zaradi politične odločitve. Slovensko zdravniško društvo je izrazilo o prireditvi diametralno nasprotno mnenje – da je turizem veliko bolj nevaren kot festival Magnus. Tina Tomlje (sicer predsednica Skupščine mesta Ljubljana v letih 1982–86) se je pritožila, da je mladinski tisk opredelil organe SZDL kot konservativne. Povedala je, da je CK ZKS festival Magnus takrat po njeno pravilno obravnaval kot politično dejanje. Poleg tega naj mladinska organizacija ne bi takoj demantirala, da ne gre za kongres, ampak za navadno prireditev. »Če bi vprašali ljudi,« je bila prepričana Tina Tomlje, »bi najbrž dobili drugačen odmev na stališče sveta za zdravstvo in socialno politiko.« V zavesti ljudi naj bi bila še vedno rizičnost »teh ljudi, ki spolno živijo z istim spolom«. ¹⁹

Dve leti kasneje, ko se je ZSMS pripravljala na transformacijo v moderno politično stranko, je Ingrid Bakše v publikaciji *Kompendij za bivše in bodoče politike* napisala,

17 Zoja Skušek-Močnik, »Homoseksualci, Judje, boljše vikini,« *Mladina*, 10. 4. 1987, 14.

18 »Zapisnik izredne skupščine ŠKUC-foruma,« *Tribuna*, št. 14, l. 36 (1987), 20.

19 SI AS 537, š. 533, t. e. 2, 74. seja Predsedstva RK SZDL, Ljubljana, 16. 6. 1987.

da so bili pripadniki gejevskega gibanja »glavna žrtev zamračitve uma in vsesplošne paranoje, ki jo je leta 1987 sprožila plakarna afera«. Začetek festivala Magnus je bil predviden za 25. maj zato, ker je bil pač takrat v Cankarjevem domu prost termin. »Očitno so, kakor je že dolgo v navadi, zvezni organi od slovenskega SZDL zahtevali, naj teden Magnusa onemogoči.« Zaupala je še zanimiv podatek, da je sekcija Magnus festival v resnici predstavila zaradi anonimnih klicev in groženj, vendar naj bi novim družbenim gibanjem ob podpori Škuc-foruma, ZSMS in korektnih novinarjev uspelo zaustaviti represivno kampanjo in onemogočiti morebitne nove pogrome.²⁰ Razlago Ingrid Bakše moramo razumeti tudi v kontekstu priprav na prve večstrankarske volitve. ZSMS je kot družbenopolitična organizacija v novih razmerah našla ideološko sidrišče v že uveljavljenem podpiranju novih družbenih gibanj, kamor je spadalo tudi gejevsko gibanje.

V letu 1987 se je z aidsom ukvarjalo več družbenopolitičnih organizacij in upravnih struktur. Osrednji slovenski organ v boju proti bolezni je bila že omenjena Republiška komisija za varstvo prebivalstva pred aidsom pri Republiškem komiteju za zdravstveno in socialno varstvo, ki so jo sestavljali infektolog Milan Lazar, mikrobiolog Borut Drinovec, epidemiologinja Alenka Kraigher, epidemiologinja Dunja Piškur Kosmač, transfuziologinja Ljerka Glonar in infektolog Jože Vidmar. V poročilu komisije (maja 1987) so poleg ugotovitve, da razreševanje problematike ni samo naloga zdravstvenih delavcev, ampak cele družbe, poudarili predvsem zdravstveno vzgojo, ki bi jo morali okrepiti. Po mnenju komisije bi bilo treba »doseči spremenjeno obnašanje in način življenja vsega prebivalstva (še zlasti na seksualnem področju)«. Uporabe kondomov niso omenjali. V zgodnje odkrivanje bolezni in pravilno strokovno informiranje občanov bi se morala bolj intenzivno vključiti vsa zdravstvena služba. Pozvali so k ustreznemu financiranju, še zlasti za zdravstveno vzgojo prebivalstva. Zdravstvene delovne organizacije, ki so v prvih vrstah v boju proti aidsu, bi morali ustrezno kadrovsko in materialno opremiti, prav tako bi morali po mnenju komisije predvideti povečanje stroškov za zaščito zdravstvenih delavcev pri delu in bolnikov pred okužbo v zdravstvenih organizacijah. Načrtovanih zdravstveno-vzgojnih akcij v tem letu niso opravili zaradi težav s financiranjem gradiv. Afere Magnus v poročilu niso omenjali.²¹

Poleg SZDL so se v boj proti aidsu že leta 1987 vključile tudi druge družbenopolitične organizacije (v nadaljevanju: DPO), še zlasti ZSMS, ki je (na pobudo Magnusa) izdala posebno zloženko o aidsu z naslovom »Ne umrite zaradi užitka ali strahu«. Zloženka je na kritičen način predstavila mladini »zelo tvegane družbene dejavnike«. Med drugim je v zloženki pisalo, da »je pri nas še vedno največ možnosti, da dobiš aids, če sprejmeš kri pri transfuziji«. Pomemben dejavnik tveganja naj bi bilo pomanjkanje maziv, ki se topijo v vodi, in slaba kakovost kondomov. Opozorili so tudi na stanovanjsko situacijo, ki partnerjema ne omogoča skupnega življenja in

20 Ingrid Bakše, »Represija, nova družbena gibanja in iniciative,« v: *Kompandij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža*, ur. Bojana Leskover (Ljubljana: ČKZ, 1989) 14, 15.

21 NIJZ, nerazporejeno gradivo, Poročilo o aktivnostih in usmeritve v zvezi z varstvom prebivalstva pred sindromom pridobljene zmanjšane imunske odpornosti organizma (AIDS) v SR Sloveniji, Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo, 17.

podpira priložnostni izbor partnerjev in partneric. Svoje naj bi naredili še slaba spolna vzgoja, neetičen odnos zdravstvenega osebja in odiranje nevarnosti okužbe in boleznih v rizične skupine. Kljub temu je vsakdo odgovoren za svoje zdravje in za to, da s svojim ravnanjem ne škoduje drugim.²² Kritično referiranje brošure na transfuzijsko dejavnost in zdravstvo v Sloveniji nasploh je zmotilo Božidarja Voljča iz Zavoda za transfuzijo SRS. Idejo zloženke je sicer pohvalil, manj je bil zadovoljen z izvedbo. Trditev o veliki možnosti za okužbo z aidsom s transfuzijo je zavrnil kot netočno in škodljivo za krvodajalstvo v Sloveniji. Povedal je, da se v republiki od 8. januarja 1986 testira vsa darovana kri. Sestavljavci brošure so omenjali tudi »malomaren odnos do krvodajalske krvi«. Božidar Voljč je, nasprotno, trdil, da je odnos do darovane krvi v Sloveniji tradicionalno spoštljiv.²³ Na Voljčeve pripombe se je odzval Odbor za mobilizacijo proti aidsu pri RK ZSMS. Snovalci zloženke so najprej opozorili, da je bila to sploh prva omemba letaka v medijih. Za nesporazum naj bi bilo krivo različno dojetje oznake »pri nas«. Snovalci letaka so mislili na Jugoslavijo (širšo domovino), Voljč pa na SR Slovenijo (ožjo domovino). »Dejstvo je namreč, da lahko v Jugoslaviji doživiš prometno nesrečo in s transfuzijo dobiš tudi virus.« Omenjanje deviacije (malomaren odnos), so trdili pri ZSMS, še ne pomeni očitati deviacije. Sploh pa naj bi bila njihova akcija mobilizacijska, saj so skušali opozoriti na tveganje in pridobiti mladino za akcije na osebni in družbeni ravni. Mobiliziral bi se lahko tudi »Zavod SRS za transfuzijo krvi, da bi si prizadeval tudi v drugih republikah doseči to, kar je doseženo v Sloveniji.«²⁴

Trpka kritičnost ZSMS-jevske zloženke, ki jo je pripravil Magnus, je nekoliko bolj razumljiva, če vzamemo v obzir prvo večjo marketinško akcijo Republiške komisije za varstvo prebivalstva pred aidsom. 28. aprila 1987 je časopis *Delo* v stolpcu čez celo stran objavil informacije o aidsu z naslovom »Kaj je treba vedeti«. Promocijska akcija je jasno in nazorno informirala bralstvo o tem, kaj je aids, kako se prenaša in kakšna je preventiva – »izogibajte se menjavanju spolnih partnerjev in naključnim spolnim odnosom ali pa se vsaj primerno zaščitite npr. s kondomom, / ... / kondom močno zmanjša možnost okužbe«. V prvi vrsti so torej priporočali spolno vzdržnost, čeprav so svetovali tudi uporabo kondoma. Poleg zasvojenosti z mamili so kot »rizično« opredelili tudi homoseksualnost.²⁵ Sekcija Magnus pri Škucu je 25. maja 1987 namesto festivala pripravila razstavo mobilizacijskega materiala proti aidsu v Galeriji Škuc.²⁶

Slovenske upravne strukture in DPO so očitno prehitvale ukrepe zveznih organov. V začetku junija 1987 je *Delo* pisalo, da so na Zveznem zavodu za zdravstveno varstvo pripravili letak in plakat o aidsu, vendar denarja za tiskanje še niso zagotovili.²⁷ Slovenska SZDL je v istem obdobju naredila korak v smeri »načrtnega preventivnega

22 *Ne umrite zaradi užitka ali strahu*,

<https://www.hareact.eu/en/publication/ne-umrite-zaradi-u%C5%BEitka-ali-od-strahu>, pridobljeno 10. 10. 2021.

23 Božidar Voljč, »Mnenje o zloženki o aidsu,« *Sobotna priloga*, 30. 5. 1987, 31.

24 »Odbor za mobilizacijo proti aidsu pri RK ZSMS, Boj proti aidsu,« *Sobotna priloga*, 6. 6. 1987, 27.

25 »Kaj je treba vedeti,« *Delo*, 28. 4. 1987, 8.

26 »Tomšičeve nagrade in priznanja so prejeli,« *Delo*, 22. 5. 1987, 10.

27 »Pripravljena letak in plakat o aidsu,« *Delo*, 10. 6. 1987, 2.

ukrepanja«. Na seji sveta za socialno in zdravstveno politiko pri predsedstvu RK SZDL je mikrobiolog Miha Likar poudaril, da je treba s sistematično preventivo seči v vse pore javnega življenja od osnovne šole naprej, v delovna in življenjska okolja. Likar se je sicer opravičil, da ne namerava preveč vznemirjati javnosti, vendar naj bi najnovejše raziskave kazale na dolgo vmesno stanje bolezni z manj opaznimi simptomi, kar pomeni, da je najverjetneje okuženih veliko več. Na seji so opozorili tudi na delavce iz drugih republik v Sloveniji in podprli prizadevanja slovenske mladine, ki se že nekaj časa ukvarja s tem problemom. Rdeči križ je pripravil različne letake in informativne plakate za široko preventivno akcijo po šolah.²⁸ Podobno so menili na Republiškem komiteju za zdravstveno in socialno varstvo, kjer so poudarili, da je treba zagotoviti denar za sistematično zdravstveno in preventivno delo. Pregarjati bi bilo treba nevednost, ne pa različnosti posameznih ljudi. Aids je dosegel Jugoslavijo in Slovenijo med hudo krizo v zdravstvenem sistemu. Največ pozornosti so na seji posvetili izgubam v slovenskem zdravstvu, zdravstvene organizacije so že krčile stroške potrošnega materiala in zdravil.²⁹ Predsedstvo RK SZDL je 16. junija 1987 po zvezni konferenci SZDL zahtevalo takojšnje obvezno testiranje vsake doze odvzete krvi po vsej državi. »[M]enili so tudi,« je poročalo *Delo*, »da bi morali v Jugoslaviji sprejeti enoten program ukrepov proti širjenju epidemije, kar pa ne pomeni, da bi v Sloveniji do takrat čakali križem rok.«³⁰ V razpravi so še zlasti opozorili na spolno vzgojo šolarjev in mladine. Podprli so tudi angažiranost ZSMS: »Z informiranjem mladih je treba pohiteti, saj lahko nepremišljena spolna avantura med počitnicami za koga pomeni tudi smrtno obsodbo.« Zanimivo je, da so razpravljavci svetovali povezovanje s komisijo za odnose z verskimi skupnostmi, »saj lahko tudi Cerkev veliko prispeva k osveščanju prebivalstva«.³¹

Promocijske vsebine proti aidsu je predvajala tudi televizija. Osemnajstega junija 1987 so na oddajnikih II. mreže (drugi program Televizije Ljubljana) ob 18.00 predvajali oddajo *Govorimo o zdravju: aids*, ki je bila umeščena med priljubljeno zagrebško otroško serijo *Smogovci* in risanko.³² Boju proti aidsu se je pridružil tudi priljubljeni drugi program radia Ljubljana Val 202. 27. junija 1987 je Val 202 v Križankah praznoval petnajsti rojstni dan. Prireditev je bila dobrodelne narave, izkupiček so namenili skladu »Z znanjem proti aidsu«, ki so ga ustanovili na pobudo novinarjev Vala 202.³³ Spomladi in poleti se je v Sloveniji v zvezi z aidsom veliko dogajalo: okrogle mize, pogovori, predavanja, objave v časopisih in na televiziji.

Preventivna dejavnost zdravstveno-političnih organov je v tem obdobju – sicer sramežljivo – vključevala tudi spodbujanje uporabe kondomov. A zgodba s kondomi v Sloveniji in Jugoslaviji ni bila preprosta. Novinar *Dela* Tine Guzej je ugotavljal, da je kondom v Jugoslaviji luksuz. Po vsem razgledanem svetu za zaščito proti aidsu

28 Dragica Bošnjak, »Uspešen boj proti aidsu terja načrtno preventivno ukrepanje,« *Delo*, 12. 6. 1987, 2.

29 Dragica Bošnjak, »Aids je treba sistematično raziskovati in preprečevati,« *Delo*, 17. 6. 1987, 1.

30 Dragica Bošnjak, »Nujno testirati kri povsod po državi,« *Delo*, 17. 6. 1987, 1.

31 Dragica Bošnjak, »Znanje pomaga proti aidsu,« *Delo*, 17. 6. 1987, 2.

32 »Televizija,« *Delo*, 18. 6. 1987, 18.

33 »Petnajsti rojstni dan Vala 202,« *Delo*, 24. 6. 1987, 9.

svetujejo uporabo kondomov, je trdil novinar. V Jugoslaviji po njegovem mnenju na televiziji še dolgo ne bo reklam za preservative. Večja težava je, da edini jugoslovanski proizvajalec kondomov RIS na leto izdelala le pet milijonov teh zaščitnih sredstev. To pa pomeni, je bil piker pisec, da pride na vsakega spolno aktivnega Jugoslavana na leto manj kot en kondom »made in YU«. Na jugoslovanskem trgu naj bi se pojavili tudi japonski kondomi, ki naj bi bili »res malce tesni, da ne rečemo premajhni«. Zagrebški RIS je celo ustavil proizvodnjo, ker naj bi imel v skladiščih več kot milijon neprodanih kondomov. Kako je bilo kaj takega mogoče, ko pa je povpraševanje po kondomih v Jugoslaviji dokazano naraščalo? Težava naj bi bila v tem, da trgovci kondomov ne naročajo, ker z njimi premalo zaslužijo. Zvezna komisija za aids je podjetju RIS sicer predlagala povečanje proizvodnje kondomov, kar bi v zagrebški tovarni tudi z veseljem naredili, vendar nimajo ne deviz za uvoz surovin in novih strojev. »Devize v tem primeru res ne bi smele biti problem,« je bil prepričan novinar, »saj gre vendar dobesedno za življenje in smrt.«³⁴ Na omenjeni seji 16. junija 1987 se je predsedstvo RK SZDL Slovenije zavzelo, »da je treba zagotoviti kakovostne in ne predrage kondome, ki po priporočilih strokovnjakov sodijo med nepogrešljiva zaščitna sredstva proti aidsu.«³⁵ 23. junija 1987 je *Delo* pohvalilo »največjo ljubljansko veleblagovnico«, ki je kondome postavila na nakupovalne pulte. »Odkar so kondomi na pultih, jih prodajo dvakrat več kot prej.« Na dobro prodajo je bržkone vplivalo tudi dejstvo, da so trgovci »priskrbeli kvalitetne tuje kondome« v vakuumski embalaži. Novinar se je vprašal, kako je mogoče, da so takšno akcijo začeli trgovci brez ekonomskega interesa (kondomi so tako poceni, da z njimi ni mogoče zaslužiti), ne pa država.³⁶ Kljub pomanjkanju enotne jugoslovanske strategije so v nekaterih delih Jugoslavije povečali preventivne dejavnosti. *Delo* je avgusta 1987 pisalo, da naj bi v Vojvodini že marca uvedli obvezno testiranje »tako imenovanih rizičnih skupin«, do avgusta so odkrili 30 okuženih.³⁷ Junija je *Delo* sicer poročalo o tem, da v Vojvodini testirajo različne kategorije prebivalstva (uživalce mamil, homoseksualce, delavce iz tujine), vendar o obveznosti testiranja niso poročali.³⁸

Poleg pisanja o bolezni je bilo za novinarje zanimivo tudi pisanje o naraščajočem strahu pred boleznijo v družbi. Novinarka Dragica Korade je bila zgrožena nad rezultati raziskave, ki so jo v okviru gibanja »Znanost mladini« opravili četrtišolci na mariborski naravoslovni srednji šoli. Med 500 anketiranimi učenci mariborskih srednjih šol jih je bila četrtnina prepričana, da bi morali obolele z aidsom izločiti iz družbe. 20 odstotkov vprašanih je videlo aids kot kazen za pretirano in razuzdano spolno življenje.³⁹ *Delo* je objavilo pričevanje dveh študentov popotnikov, ki v Istri nista dobila prenočišča kljub napisom Zimmer frei. Končno so jima domačini le obrazložili, da se bojijo strašne nove bolezni, o kateri so brali v časopisih. Vzeli bi upokojenca, ne

34 Tine Guzej, »Kondom je luksuz,« *Delo*, 5. 6. 1987, 4.

35 Dragica Bošnjak, »Nujno testirati kri povsod po državi,« *Delo*, 17. 6. 1987, 1.

36 Primož Kališnik, »Tudi pri nas kondom za zdravje,« *Delo*, 23. 7. 1987, 11.

37 »V Vojvodini za zdaj ni obolenih z aidsom,« *Delo*, 17. 8. 1987, 6.

38 »Varovalni ukrepi v boju z aidsom,« *Delo*, 23. 6. 1987, 2.

39 Dragica Korade, »Je strah pred družbenim ponižanjem hujši kot strah pred boleznijo?,« *Delo*, 24. 7. 1987, 7.

pa mladega, »rizičnega« para.⁴⁰ Ideje o zapiranju in izključevanju so se – pa še to redko – pojavljale skoraj izključno na straneh, namenjenih pismom bralcev. Jožica Bregar iz Kranja je na primer septembra 1987 predlagala, »da naj bi na vseh mejnih prehodih v našo državo pazili, da iz držav, kjer je aids bolj razširjen, ne bi z devizami uvozili tudi te nevarne bolezni.«⁴¹ Kljub temu se je večina omemb aidsa v *Delu* v drugi polovici leta 1987 nanašala na preventivno in izobraževalno delo. Zavod za šolstvo in Zavod za zdravstveno varstvo sta 24. septembra skupaj organizirala posvet za učitelje in zdravstvene delavce. Obvestili so jih, da bo kmalu na voljo izpopolnjeno didaktično gradivo. Predstavnikom šol so svetovali, da naj se pred nakupi preventivnega gradiva posvetujejo s strokovnjaki republiške komisije za aids: vse ni dovolj kakovostno in primerno za določena okolja.⁴² Ko je novinarka Dragica Bošnjak v začetku oktobra 1987 ocenjevala stanje v državi glede aidsa, je ugotavljala, da se odgovorni problematike lotevajo tipično jugoslovansko. Že strokovnjaki z velikimi težavami uskladijo strategijo varstvenih ukrepov, ko se po dolgotrajnih razpravah končno sporazumejo, ni jasno, od kod bodo zagotovili denar. Najtežje od vsega pa je uresničiti ukrepe, ki bi bili kolikor toliko enotni za vso državo. Še najbolj vznemirjajo strokovna razhajanja, ki vodijo v to, da ponekod še vedno ne testirajo zbrane krvi, hkrati pa se nekaterim zdi povsem sprejemljivo »testirati, slediti, zaznamovati in po možnosti osamiti vse rizične skupine in posameznike.«⁴³ Slovenska komisija za aids je ocenjevala, da program preventive v Sloveniji sicer zamuja, vendar izkupiček ni bil slab. Veliko slabše so člani komisije ocenili usklajeno delo na zvezni ravni, predvsem zaradi slabega sodelovanja med epidemiološkimi službami in klinikami, ki ugotavljajo vzrok smrti bolnikov. Zato tudi ni bilo natančnih podatkov o številu obolelih in seropozitivnih.⁴⁴

Za zadnje tedne leta 1987 je *Delova* novinarka Dragica Bošnjak pripravila obsežen podlistek o aidsu, v katerem je, poleg pregleda svetovne situacije in pogovorov z domačimi strokovnjaki, predstavila tudi podrobne in najbolj aktualne epidemiološke podatke za Slovenijo. Od 25 okuženih je bilo kar 15 hemofilikov. Način okužbe pri ostalih seropozitivnih osebah je bil naslednji: »pri treh osebah izključno homoseksualni spolni odnosi, pri dveh osebah poleg pogostega menjavanja spolnih partnerjev tudi intravenozno uživanje droge, pri štirih osebah pogosto menjavanje spolnih partnerjev obeh spolov, pri eni osebi spolni odnosi s seropozitivnim narkomanom.«⁴⁵ Poleg medicinskih vidikov sta avtorja podlistka obsežno obravnavala tudi humanistične in družboslovne ravni problematike s poudarkom na izobraževanju mladih (ankete o aidsu in spolnosti med dijaki in študenti). Psihologinja in članica republiške komisije za aids Gabi Ččinovič-Vogrinič je izrazila bojazen, da utegne aids spremeniti družbo tako, da bo pripravljena izločati in stigmatizirati posameznike, ne pa ustvarjati prostora

40 »Strah pred aidsom,« *Delo*, 29. 7. 1987, 6.

41 Jožica Bregar, »Kako z aidsom,« *Delo*, 15. 9. 1987, 9.

42 »Kmalu učno-vzgojni pripomočki za pogovore o aidsu,« *Delo*, 25. 9. 1987, 2.

43 Dragica Bošnjak, »Aids po naše,« *Delo*, 7. 10. 1987, 1.

44 Dragica Bošnjak, »Boj proti aidsu narekuje enotne preventivne ukrepe,« *Delo*, 7. 10. 1987, 2.

45 Dragica Bošnjak in Djordje Galič, »Aids, bolezen telesa in duše,« *Delo*, 4. 12. 1987, 5.

za bolnike v družbi.⁴⁶ »Glavno načelo strategije za boj proti aidsu je poleg strokovnih opravil, ki so povezana z zdravstvom, prava in korektna informacija in pa še odgovornost vsakega posameznika,« sta zaključila avtorja podlistka v 25. nadaljevanjih.⁴⁷ Ob koncu leta 1987 slovenski javni sferi kakovostnih informacij v zvezi z aidsom prav gotovo ni manjkalo. O bolezni so skoraj vsak dan pisali časopisi, na televiziji so se predvajale oddaje o aidsu, po domovih in šolah so delili uradni promocijski material. O bolezni so razpravljali na najvišjih političnih in strokovnih forumih ter tudi na forumih in prireditvah za najširšo publiko: od srečanja slovenskih srednješolcev v Slovenj Gradcu⁴⁸ do Aktiva kmečkih žena v Brežicah.⁴⁹

1988

Medtem ko je aids v letu 1987 nedvomno pridobil status pomembne družbene in politične teme, pa je, sodeč po pisanju časnika *Delo*, interes za aids v letu 1988 nekoliko upadel. V začetku februarja 1988 je sekcija Magnus napisala odprto pismo predsedniku RK SZDL Jožetu Smoletu. Povod za pismo je bila Smoletova izjava, da je prav SZDL tista množična organizacija, ki mora imeti posluh za vse alternativne rešitve na vseh področjih. Poudarili so, da pripadnikom seksualne manjšine ni zagotovljena družbena enakopravnost: noben prostor ni namenjen homoseksualni manjšini, poleg tega tudi ni priznan status partnerske zveze in s tem pravna ter socialna enakopravnost homoseksualnih parov. Sekcija Magnus je v javnem pismu poudarila lastno vlogo v boju proti aidsu. Za uspešen boj proti bolezni je nujno zagotoviti družbeno enakopravnost: osveščanje in informiranje, stimulacijo družinskega (stabilnega partnerskega) načina življenja, spoštovanje integritete in človekovih pravic. V družbah, kjer takšna enakopravnost ni zagotovljena, »je večina pripadnikov seksualne manjšine izrinjena na rob, v parke in stranišča, kar zagotovo ni prispevek k enakopravnosti vseh državljanov in osveščanja ljudi v boju proti aidsu.« Zahtevali so javno opredelitev do homoseksualne manjšine in tudi javno opredelitev do predloga za razširitev 33. člena jugoslovanske ustave (enakost pred zakonom) s paragrafom o spolni usmerjenosti.⁵⁰ Po ugotovitvah Romana Kuharja, ki je raziskoval medijske reprezentacije homoseksualnosti, Smole na pismo ni nikoli odgovoril.⁵¹ Medtem so slovenske oblasti vključevale standarde zaščite pred aidsom v regulacijo različnih dejavnosti. Januarja 1988 je izšel pravilnik o sanitarnih in higienskih pogojih za frizerske in kozmetične salone, ki je upošteval tudi zaščito pred aidsom.⁵²

46 Ibidem, 16. 12. 1987, 5.

47 Ibid., 31. 12. 1987, 3.

48 »Želijo več znanja o družbi,« *Delo*, 14. 12. 1987, 2.

49 »Aktiv kmečkih žena je organiziral predavanje,« *Delo*, 30. 12. 1987, 10.

50 »Odprto pismo predsedniku SZDL Jožetu Smoletu,« *Sobotna priloga*, 6. 2. 1988, 27.

51 Roman Kuhar, *Medijske podobe homoseksualnosti: analiza slovenskih tiskanih medijev od 1970 do 2000* (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003), 33.

52 Dragica Bošnjak, »Pri frizerju in kozmetičarju bomo zdaj varni pred aidsom,« *Delo*, 15. 1. 1988, 5.

Občasno so se v *Delu* pojavljale novice o aidsu v Jugoslaviji. Medtem ko so makedonske oblasti zagotavljale, da v Makedoniji še ni aidsa,⁵³ pa so iz Beograda poročali o širjenju epidemije med beograjskimi narkomani: kar 60 odstotkov testiranih narkomanov naj bi bilo okuženih z virusom HIV.⁵⁴ V Sloveniji je bilo do 23. februarja 1988 31 seropozitivnih oseb. Na pogovoru o aidsu, ki ga je organiziral Republiški komite za zdravstvo in socialno varstvo, so omenili tudi terapevtsko zdravilo retrovir, ki naj bi bilo toliko uspešno, da se ga spleča uporabiti, vendar naj bi bile poti za uvoz zdravil predolge in prezapletene.⁵⁵ Predsednik zvezne komisije za aids Branko Poček je predstavil spodbuden podatek, da je odstotek okuženih med narkomani, homoseksualci in hemofiliki občutno nižji kot v letu 1986.⁵⁶ Na okrogli mizi o aidsu v mariborskem študentskem naselju so 18. aprila 1988 ugledni diskutanti (pred maloštevilnim občinstvom) ugotavljali, da aids po prvih uradnih opozorilih ni več v središču javne pozornosti. Interes javnosti za aids naj bi se zmanjšal zaradi prevlade pesimistične vizije prihodnosti. V sedanji krizi vidijo ljudje v aidsu eno od mogočih katastrof in se s tem ne obremenjujejo, je bil prepričan Parov Brajiša. Vitko Kogoj, novinarski poznavalec problematike aidsa (*Primorske novice*) je poudaril, da aids še vedno velja za problem drugih in da bo tako tudi ostalo, dokler se ne bodo začeli z njim ukvarjati tisti, ki se danes ukvarjajo s pisanjem *Nove revije*, *Mladine* in *Katedre*. Kljub »domnevni imunosti socialističnih držav« je ta bolezen potrkala tudi na jugoslovanska vrata. Kogojeva politična konceptualizacija aidsa kaže na visoko politiziranost slovenske javnosti neposredno pred izbruhom afere JBTZ in na željo po preseganju dnevnopolitičnih sporov s pravimi težavami svetovnih dimenzij. Gostje so se strinjali, da bo aids zaradi slabo razvitega zdravstvenega sistema in gospodarskih težav najbolj prizadel nerazvite, kamor spada tudi Jugoslavija. Miha Likar je omenil še nesramnost multinacionalke, ki obvladuje jugoslovanski trg. Ta je jugoslovanskemu referenčnemu laboratoriju v Ljubljani pošiljala preparate, ki jim je rok trajanja že zdavnaj potekel.⁵⁷

V začetku oktobra 1988 sta republiška komiteja za informiranje in za zdravstvo z marketingom Radia Študent pripravila vzgojno-propagandno akcijo, ki je obsegala filmske spote, radijska sporočila in plakate.⁵⁸ Propagandna akcija je bila nagrajena na festivalu tržnih komunikacij v Portorožu.⁵⁹ Konec oktobra je *Delo* poročalo o družinski tragediji v Skopju, kjer so odkrili trupla tričlanske družine. Iz poslovilnega pisma morilca in samomorilca je bilo razvidno, da je zbolel za aidsom, svojo ženo in najstniško hčer naj bi ubil, da bi jih odrešil »strašne smrti«. ⁶⁰ Prvega decembra 1988 so tudi slovenske organizacije za boj proti aidsu pripravile aktivnosti ob prvem svetovnem dnevu aidsa. Geslo svetovnega dneva je bilo »pogovarjamo se o aidsu«. Okrogle

53 »V Makedoniji ni primerov aidsa,« *Delo*, 5. 2. 1988, 2.

54 »V Beogradu so mamila zahtevala 12 življenj,« *Delo*, 4. 2. 1988, 11.

55 Mihaela Žitko, »Po uradnih podatkih je v Sloveniji 31 seropozitivnih,« *Delo*, 23. 2. 1988, 1.

56 »V dveh mesecih je za aidsom v Jugoslaviji zbolelo 8 ljudi,« *Delo*, 24. 2. 1988, 1.

57 Dragica Korade, »Nevarno je pozabiti na aids,« *Delo*, 19. 4. 1988, 5.

58 Mihaela Žitko, »Znanje je še vedno edino orožje v boju z aidsom,« *Delo*, 4. 10. 1988, 2.

59 Boris Šuligoj, »Vse bolj kakovostna propaganda,« *Delo*, 7. 11. 1988, 1.

60 »Družinski tragediji v Skopju,« *Delo*, 28. 10. 1988, 9.

mize v Cankarjevem domu so se udeležili člani republiške komisije za aids.⁶¹ Slovenska komisija za aids je pred svetovnim dnevom aidsa potegnila črto pod aktualno situacijo. V obdobju od začetka leta do 24. novembra sta bila v Sloveniji prijavljena dva dodatna primer obolenja z aidsom. Komisija je še opozorila, da so lahko zaradi dolge inkubacijske dobe (po ameriških raziskavah vsaj sedem let) podatki, ki govorijo, da je med obolelimi največ homoseksualcev in drugih skupin z visokim tveganjem, zavajajoči. Glavno orožje proti aidsu ostajata zdravstvena vzgoja in eliminiranje ali modificiranje različnih dejavnikov obnašanja.⁶²

Jugoslovanska komisija za aids je bila prav tako zelo dejavna. Decembra 1988 je v Beogradu potekala druga jugoslovanska konferenca o aidsu, na kateri so sodelovali tudi strokovnjaki iz tujine, med njimi tudi predstavnik Svetovne zdravstvene organizacije. Ta je med drugim poudaril, da mora Jugoslavija izrabiti priložnost, da epidemija še ni močno razširjena, in s preventivo omejiti njeno širjenje.⁶³ Virus aidsa ni nastal v laboratoriju, so poudarili na konferenci, je pa med svetovno epidemijo povsem izostala splošna jugoslovanska akcija, kar bo jugoslovansko družbo še drago stalo.⁶⁴ Na spominskem sestanku prof. Janeza Plečnika na ljubljanski medicinski fakulteti so pred božičem 1988 aids obravnavali z mnogih vidikov, tudi z vidika človekovih pravic. Profesor Jože Lokar je poudaril, da je aids spolna bolezen in da bi se morali več pogovarjati o hetero- in homoseksualnih odnosih. Izrazil je bojazen, da bodo mlajše generacije s preventivo sicer obvarovali okužbe, hkrati pa jim bodo vcepili hude spolne motnje.⁶⁵

1989

V letu 1989 so, sodeč po omembah besede aids v *Delu*, časopisi ponovno manj pisali o aidsu kot leto poprej. S tujimi, jugoslovanskimi in domačimi prelomnimi dogodki preplavljeno leto 1989 je puščalo že uveljavljeno epidemijo aidsa ob strani. Slovenska komisija za aids je maja 1989 ugotavljala, da so epidemiološke razmere v Jugoslaviji in Sloveniji še vedno relativno ugodne, vendar skrb vzbuja upadanje obiska v posvetovalni ambulanti – v primerjavi z letom 1987 se je leta 1988 obisk prepolovil in tudi v letu 1989 ni bil višji. Razlogi za upadanje obiska so bili različni, je navajala novinarka *Dela*, eden glavnih naj bi bil v tem, da testiranje ni povsem anonimno.⁶⁶ Promocijske akcije so se nadaljevale. Ob svetovnem dnevu zdravja je občinski RK v Sežani vsem delovnim organizacijam in šolam razposlal letak o aidsu.⁶⁷ Republiška komisija za kazensko zakonodajo je 23. marca 1989 razpravljala o prenovi kazenskega

61 »Cankarjev dom,« *Delo*, 18. 11. 1988, 11.

62 NIJZ, Epidemiološka situacija v SR Sloveniji, Ljubljana, 24. 11. 1988.

63 Dragica Bošnjak, »Obveščanje je še vedno edino orožje proti širjenju aidsa,« *Delo*, 15. 12. 1988, 1.

64 »Virus aidsa ni nastal v laboratoriju,« *Delo*, 17. 12. 1988, 2.

65 Dragica Bošnjak, »Bodo prihodnje generacije zdrave, vendar spolno zavrte,« *Delo*, 24. 12. 1988, 2.

66 Mihaela Žitko, »V naši državi je za aidsom zbolelo že osemdeset ljudi,« *Delo*, 5. 5. 1989, 3.

67 »Preventiva RK proti aidsu,« *Delo*, 11. 4. 1989, 9.

zakonika. Predlagala je odpravo smrtne kazni, razpravljali pa so tudi o definiranju kaznivega dejanja okuženja z aidsom. O tej tematiki je komisija menila, da jo je treba najprej interdisciplinarno preučiti.⁶⁸ Konec maja 1989 je slovenski izvršni svet (vlada) opozoril, da je bolnikom in okuženim nujno zagotoviti spoštovanje človekovih pravic in preprečiti diskriminacijo. Denar za program varstva pred aidsom bi morali zagotoviti SIS (samoupravne interesne skupnosti) s področja zdravstva, socialnega in otroškega varstva, izobraževanja in znanosti.⁶⁹ Julija 1989 so slovenski strokovnjaki na tiskovni konferenci o aidsu poudarili, da se v Jugoslaviji (tako kot drugje po Evropi) povečuje število bolnikov, ki so se okužili z intravenoznim vbrizgavanjem drog. V Sloveniji naj bi bil do tedaj med prijavljenimi bolniki samo en tak primer.⁷⁰ Miha Likar je za *Sobotno prilogo* ob svetovnem kongresu o aidsu v Montrealu pesimistično ocenil, da je aids pobezljal. Nekatera zdravila bolnikom podaljšujejo življenje, vendar je glede cepiv in preprečevanja širjenja prevladala popolna črnogledost.⁷¹ Čeprav je osrednji slovenski časopis *Delo* veliko naredil za osveščanje in za promocijo znanosti, pa je občasno dajal prostor tudi neznanstvenim tezam. Poleti 1989 je *Delo* objavljalo podlistek o aidsu z očitnimi tendencami zanikanja virusa HIV kot vzroka bolezni, ki ga je napisal Vuk Stambolić, sicer strokovnjak za socialno medicino iz Beograda. Stambolić je pisal nepreverjene informacije o dokazih, da aidsa ne povzroča virus HIV, ampak sodoben način življenja. »Uradno verzijo o aidsu« pa naj bi že ogrožali novi načini zdravljenja, ki ne izhajajo iz virusa HIV, ampak iz bolnika samega.⁷²

Preventivni akciji proti aidsu so se pridružile tudi delovne organizacije. Nekaterе so boj proti aidsu izkoristile tudi za lastno oglaševanje. Četrtega oktobra 1989 se je v Delu pojavil celostranski oglas podjetja Meblo z napisom: »Ne menjaj partnerja, zamenjaj posteljo!«⁷³ Novinar Branimir Nešović je kot dopisnik iz Prištine bralstvo *Dela* obveščal o katastrofalnem položaju zdravstva na Kosovu: pomanjkanje je bilo takšno, da so morali bolniki k zdravniku s sabo prinašati injekcijske igle in ostali material. O aidsu ne govorijo, kondomov ni, kri za transfuzije pa naj bi bila nepregledana. Kri naj bi darovali izključno sorodniki bolnikov. »Na splošno pa vsakemu gledajo, kakšne krvi je,« je zaključil novinar in tako izkoristil problematiko aidsa za kritiko nacionalističnega ekskluzivizma na Kosovu.⁷⁴

Pred svetovnim dnevom aidsa leta 1989 je slovenska komisija za aids poslala medijem dopis, v katerem jih je pozvala, naj obeležijo ta dan z objavami prispevkov o tej problematiki: »Letos je v ospredju problematika aidsa in mladine, kar ni naključno, saj so mladi ključnega pomena za vsa prizadevanja za preprečitev širjenja aidsa.«⁷⁵ Osrednja okrogla miza o aidsu je potekala v Cankarjevem domu 5. decembra. Na prireditvi so ugotavljali, da je informiranost o aidsu v Sloveniji na visoki ravni, vendar

68 Majda Vukelić, »Odprava smrtne kazni za kaznivo dejanje umora,« *Delo*, 24. 3. 1989, 2.

69 »V Sloveniji 7 bolnikov z aidsom,« *Delo*, 26. 5. 1989, 1.

70 Mihaela Žitko, »Najnovejši podatki o aidsu,« *Delo*, 14. 7. 1989, 1 in 2.

71 Miha Likar, »Virus aidsa je zbežljal,« *Sobotna priloga*, 15. 7. 1989, 24.

72 Vuk Stambolić, »Živeti z aidsom, 3. nadaljevanje,« *Delo*, 31. 7. 1989, 4.

73 »Ne menjaj partnerja, zamenjaj posteljo,« *Delo*, 4. 10. 1989, 14.

74 Branimir Nešović, »Težave zdravstva na Kosovu,« *Delo*, 9. 10. 1989, 3.

75 NIJZ, Uredništvom množičnih medijev v SR Sloveniji, 17. 11. 1989.

ostajajo stvari razmeroma nespremenjene. V triurni razpravi so predstavniki mladih predlagali poseben sklad za financiranje konkretnih dejavnosti, kot so anonimno testiranje, vroča linija, brezplačne igle za narkomane, reklamiranje kondomov itd. Ponovno so poudarili tudi spolno vzgojo, ki je marsikje po šolah še vedno pomanjkljiva.⁷⁶ Predstavniki mladih, utelešeni v mladinski organizaciji, ki se je ravno takrat kot politična stranka podajala v boj za oblast, so o aidsu razpravljali na seji predsedstva RK ZSMS 21. novembra 1989. Potrdili so udeležbo na okrogli mizi v Cankarjevem domu in ustanovili skupino Aids-help pri RK ZSMS (člani skupine: Vito Flaker, Lidija Jurjevec, Brane Mozetič in Samo Lozej).⁷⁷

1990

V začetku leta 1990 je skupina Aids-help predlagala, naj se v letu 1990 v okviru republiškega proračuna ustanovi poseben sklad za boj proti aidsu. V njem naj bi zagotovili finančna sredstva za naslednje dejavnosti: 1. strokovno in stalno obveščanje, izobraževanje in vzgajanje osnovnošolske, srednješolske in visokošolske mladine glede aidsa. Po njihovem mnenju velja sprememba spolnega obnašanja za najbolj učinkovito preventivo, zato je nujna sistematična spolna vzgoja. Prepoznavanje problematike HIV je umeščeno v poznavanje spolnih in socialnih praks; 2. dnevna, tedenska in mesečna reklamna sporočila o preprečevanju infekcije. Propagandno akcijo bi morali usmeriti predvsem v promocijo edinega učinkovitega sredstva za preprečevanje okužbe – kondoma; 3. brezplačno in anonimno testiranje. Epidemiološka slika v Jugoslaviji je bila po mnenju skupine nerealna, zato so predlagali alternativne ambulate za testiranje po načelu »prideš, daš kri, greš, prideš po izvide«. Ambulate bi morale ponujati tudi brošure z vsemi informacijami; 4. profesionalno delo za preprečevanje širjenja infekcije s HIV. Predlagali so ustanovitev posebne komisije za aids pri IS skupščine SRS, ki bi bila financirana neposredno iz republiškega proračuna. V okviru profesionalizacije komisije bi morali zagotoviti denar vsaj za tri zaposlitve: vodjo propagande, strokovnega vodjo, vodjo posvetovalnice po telefonu; 5. dodatno preprečevanje širjenja HIV med intravenoznimi narkomani. V prvi vrsti je skupina na tem področju priporočala ponovno preučitev neumestnosti prepovedi metadonskega zdravljenja, poleg tega so predlagali anonimno izdajanje injekcijskih igel narkomanom; 6. pravno zaščito obolelih in okuženih pred medijsko zlorabo njihove bolezni; 7. izrecno prepoved diskriminacije posameznikov ali skupin zaradi njihove seropozitivnosti ali obolevosti z aidsom. Skupina Aids-help pri ZSMS je svoje zahteve utemeljila tudi z neuspešnostjo zveznega spopadanja z aidsom. SFRJ je bila ena izmed redkih držav, ki ni imela posebnega sklada za HIV in profesionalnih teles pri zveznem in republiških IS. Opozorili so tudi, da SFRJ nima usklajenih doktrinarnih norm in pogledov na preprečevanje in širjenje bolezni, saj predstavniki republik niso mogli uskladiti lastnih programov.

76 Dragica Bošnjak, »Živeti z aidsom: varno, manj varno, nevarno,« *Delo*, 5. 12. 1989, 20.

77 SI AS 538, t. e. 334, *Zapisnik* 24. seje, 21. 11. 1989.

Obenem pa naj bi se na zvezni ravni, so trdili pri Aids-help, vse glasneje pojavljale zahteve po radikalno neanonimnem testiranju, kar je v nasprotju s priporočili SZO. Aids je socialna bolezen, ki je dosegla neverjeten razmah predvsem zaradi socialnega konteksta, v katerem se je izključno iz medicinskega pojava razvila v socialno oziroma splošno bolezen.⁷⁸ Zahteve skupine Aids-help je v skupščini SRS vložil delegat ZSMS Zoran Thaler.

ZSMS je ustanovila Aids-help v obdobju velikih političnih premikov. Družbenopolitične organizacije so postajale klasične parlamentarne stranke, nove stranke opozicije so se povezale v Demos. Mladinska organizacija se je na kongresu v Portorožu v začetku novembra 1989 prva izmed DPO odločila za samostojno politično pot v prihajajočem večstrankarskem parlamentarizmu. Predstavniki ZSMS so izkoristili svojo vlogo v delegatskem sistemu in do konca mandata »stare« skupščine vložili večje število zahtev in pobud, s katerimi so se profilirali kot kritična DPO in si povečevali pojavnost v predvolilnem obdobju. Bi lahko aktivnosti v zvezi z aidsom v ZSMS pripisali predvolilnemu dogajanju? Takšna teza bi bila prav gotovo pretirana, ZSMS je bila v boj proti aidsu preko različnih vzvodov vključena že od samega začetka epidemije v Sloveniji. Kljub temu predvolilne komponente ne moremo povsem odpisati. Kandidat ZSMS-LS za predsednika Republike Slovenije Marko Demšar je na predvolilnem shodu v Zagorju omenil tudi akcijo Aids-help.⁷⁹ V času, ko se je predvolilna vročica bližala vrelišču, je skupina Aids-help pri ZSMS organizirala humanitarni koncert v Unionski dvorani v Mariboru. Da so bili ciljna skupina omikani, kulturni in bržkone tudi premožni ljudje, dokazuje izbor izvajalcev. Na koncertu ni bilo rockovskih ali pankovskih skupin, kot bi lahko pričakovali glede na alternativno identiteto ZSMS, ampak ugledni izvajalci klasične glasbe, denimo Godalni kvartet slovenske filharmonije, Slovenski madrigalisti in Simfonični orkester opere in baleta SNG Maribor.⁸⁰ Po drugi strani pa lahko klasični značaj humanitarne prireditve lepo umestimo tudi v kontekst nove, liberalne (buržoazne?) identitete ZSMS-LS. Skupina Aids-help pri ZSMS, ki je bila ustanovljena kot pobuda mladinske družbenopolitične organizacije v sistemu socialističnega samoupravljanja in je kot taka imela širšo družbeno težo, je v nekaj mesecih postala zgolj pobuda opozicijske stranke. Politična organizacija na prehodu v politično stranko je pomemben del svoje strankarske ideologije gradila na statusu zaščitnice novih družbenih gibanj, ki si ga je kot DPO priborila v prejšnjih letih. Te vloge zaščitnice novih družbenih gibanj pa ZSMS ni zmogla povsem preslikati v večstrankarski sistem. Vidni član skupine Aids-help, pesnik in znani gejevski aktivist Brane Mozetič, je, podobno kot mnogi aktivisti ZSMS, nastopil na Listi novih družbenih gibanj kot kandidat za delegata v skupščini. Lista, ki sta jo iniciirala Marko Hren in Vlasta Jalušič, je združila zahteve mirovniškega, feminističnega in gejevskega gibanja. Pomemben del programa je bilo tudi »preprečevanje diskriminacije zaradi

78 Brane Mozetič, »Sklad za boj proti aidsu,« *Delo*, 3. 1. 1990, 5. SI AS 538, t. e. 334, Aids-help pri ZSMS.

79 »Pred predvolilnimi mitingi se tokrat skoraj ni moglo nikamor zbežati,« *Delo*, 2. 4. 1990, 2.

80 »Aids-help, ZSMS,« *Delo*, 17. 3. 1990, 4.

seksualnih usmeritev«, ⁸¹ čeprav aidsa v programu niso neposredno omenjali. ⁸² Lista na volitvah – v nasprotju z ZSMS-LS, ki se je preselila v opozicijo, ni prišla v skupščino. Politično vrenje 1990 ni zaobšlo strokovnjakinj in strokovnjakov, ki so bili aktivni v boju proti aidsu. Direktorica Univerzitetnega zavoda za zdravstveno in socialno varstvo in članica slovenske komisije za aids Dunja Piškur Kosmač je kandidirala na listi ZSMS-LS za Zbor združenega dela. Njena kandidatura ni bila uspešna. Za ZSMS-LS se je odločila zaradi predlagane zdravstvene politike, ki naj bi dajala prednost primarnemu zdravstvenemu varstvu in preventivnim institucijam. ⁸³

Prva večstrankarska (čeprav še vedno tridomna) skupščina se je konstituirala 8. maja 1990, prvi večstrankarski IS (vlada) je prisegel 16. maja 1990, predsednik IS je postal krščanski demokrat Lojze Peterle. Medtem je *Delo* večkrat poročalo o razmahu aidsa v nekdanji komunistični Evropi. ⁸⁴ Poleti 1990 je poročalo tudi o predlaganih spremembah zveznega zakona o varstvu prebivalstva pred nalezljivimi boleznimi. Na seznam obolenj, ki ogrožajo državo, so umestili tudi aids. Zakon naj bi po novem natančno določal preventivne ukrepe in zdravljenje aidsa, prav tako naj bi predvideval obvezne laboratorijske preiskave krvi vseh krvodajalcev, preiskave tkiva in organov za presaditev in preiskave semenske tekočine. ⁸⁵ Septembra 1990 so nosilci gejevskega gibanja – med njimi Brane Mozetič – ustanovili prvo slovensko samostojno organizacijo homoseksualcev Roza klub, ki so ga opredelili kot prvo politično združenje za preprečevanje diskriminacije zaradi spolne usmerjenosti. Delovanje kluba je temeljilo na tradiciji aktivizma sekcije Magnus pri Škucu. Mozetič je opozoril, da so v Srbiji, Bosni in Hercegovini, Makedoniji in na Kosovu homoseksualni spolni odnosi še vedno prepovedani. Poleg neutrudnega boja proti diskriminaciji zaradi spolne usmerjenosti si je Roza klub zadal tudi nadaljevanje boja proti aidsu – ne nazadnje je bila prva okrogla miza o aidsu organizirana v okviru festivala Magnus, posebno pozornost so nameravali posvečati aidsu 1. decembra. ⁸⁶

Političnim pretresom navkljub so strokovna telesa za boj proti aidsu pospešeno delovala dalje. Avgusta 1990 je Oddelek za epidemijo na Univerzitetnem zavodu za zdravstveno in socialno varstvo pripravil pomemben dokument: osnutek slovenskega programa za preprečevanje in obvladovanje aidsa/HIV. V začetku dokumenta so poudarili dosežke boja proti aidsu v Sloveniji, med njimi tudi ambulantno svetovanje in testiranje, varno kri, več informacijskih akcij za vse prebivalstvo in uvrstitev teme aids v izobraževalne programe šol. Glavne prepreke za večjo učinkovitost pa so videli v dejstvu, da je komisija za aids posvetovalno telo brez natančno definirane odgovornosti. Pri izvajanju programa boja proti aidsu ni bilo zaposlenih delavcev za polni delovni čas, republiška komisija ni razpolagala z lastnimi sredstvi, napor, da bi dosegli težko

81 »Hren gre v nos, Marko Hren pa namerava v novo skupščino«, *Delo*, 29. 3. 1990, 3.

82 Slavi Krušič, ur., *Koga Voliti?! Programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah* (Ljubljana: Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990), 222.

83 Miran Lesjak, »120 kandidatov tretjega bloka«, *Mladina*, 9. 2. 1990, 18.

84 »Okužen sem z aidsom, pomagajte«, *Delo*, 30. 5. 1990, 13.

85 »Aids naposled tudi v zveznem zakonu«, *Delo*, 5. 7. 1990, 3.

86 Marja Novak, »S pravico do drugačnosti«, *Delo*, 26. 9. 1990, 9.

dosegljive skupine z višjim tveganjem, niso bili zadostni, v članstvo komisije niso bili vključeni predstavniki zainteresiranih skupin z višjim tveganjem. Zato so predlagali naslednje: 1. komisija za aids bi morala imeti jasno opredeljene operativne odgovornosti; 2. imenovati bi morali delovno skupino za pripravo dolgoročnega in kratkoročnega načrta, v katerem bi bili natančno opredeljeni posamezni cilji; 3. zaposliti bi morali delavce za polni delovni čas; 4. oblikovati bi bilo treba poseben fond za aids; 5. prizadevanja, da bi dosegli skupine z višjim tveganjem, bi morala biti večja; 6. članstvo v komisiji za aids bi moralo vključevati tudi predstavnike zainteresiranih skupin.⁸⁷

Pred svetovnim dnevom aidsa leta 1990 je Dunja Piškur Kosmač v *Delu* priznala nemoč zdravstva in vse družbe, da bi preprečila širjenje aidsa. Po desetletju epidemije se je spremenil tudi odnos do te bolezni, pri nas in v tujini; nastopila je nekakšna letargija med mediji in tudi med politiki – samo strokovnjaki in okuženi še opozarjajo, da je treba tej bolezni posvetiti več pozornosti. Poleg zdravstvenih problemov je vse več socialnih, etičnih, ekonomskih, psiholoških in tudi pravnih. Bolniki z aidsom se zdravijo praktično v vseh bolnišnicah, število okuženih še vedno narašča. Pospeševati je treba pozitivne akcije, boriti se je treba proti vsaki diskriminaciji in spodbujati strpnost do bolnih in okuženih.⁸⁸ Rdeča nit svetovnega dneva aidsa v letu 1990 je bila tematika aidsa in žensk. Med desetimi milijoni okuženih po svetu naj bi bila kar ena tretjina žensk, kljub temu ženskam in aidsu v raziskavah še vedno ni namenjeno dovolj pozornosti, je poročalo *Delo* ob svetovnem dnevu aidsa.⁸⁹ Mikrobiolog Miha Likar je ob tej priložnosti za *Delo* napisal poljudnoznanstveni članek o prihodnjih raziskavah aidsa. Poleg razvoja morebitnega cepiva je Likar poudaril predvsem zastavljeni cilj, da bi pretrgali replikacijo virusa in s tem infekcijo s HIV spremenili v kronično bolezen. To se je nekaj let pozneje tudi zgodilo. Podatki kažejo, da se zmanjšuje število okužb s homoseksualnimi spolnimi odnosi in da se vse več ljudi okuži z intravenoznim uživanjem mamil. Znanstveniki so po njegovem mnenju nenehno na očeh kritične javnosti, vendar so raziskovalci in okuženi enako frustrirani, saj na mnoga vprašanja še ni odgovorov. Tudi raziskovalci nimajo vedno edinih in zveličavnih stališč. Aktivisti pogosto prinašajo novo perspektivo, ki lahko pomaga pri načrtovanju raziskav: »Pri nas je Aids-help ZSMS prispevala prek poslanca Thalerja v bivši skupščini pobudo, da se testira anonimno in zastonj slehernega, ki si to želi. Za takšno testiranje smo se odločili v referenčnem laboratoriju za aids. Želeli smo obvarovati okužene pred diskriminacijo in s tem obvarovati njihove temeljne življenjske pravice.« Kljub temu so jih vsi po vrsti kritizirali, je potožil Likar. Še *Mladina* je namigovala, da so se tega lotili v svojo korist. Po prvotni zamisli naj bi stroške za brezplačne teste povrnili zdravstvena skupnost, vendar denarja za plačilo tega dela niso videli. Prav tako so na mikrobiološkem inštitutu vlagali veliko denarja v občutljivejše teste, od zveznega ministrstva pa so dobili zgolj 100 DEM.⁹⁰

87 NIJZ, Slovenski program za preprečevanje in obvladovanje aids/HIV, avgust 1990.

88 Dunja Piškur Kosmač, »Aids in nemoč zdravstva,« *Delo*, 28. 11. 1990, 5.

89 »Med desetimi milijoni okuženih – ena tretjina žensk,« *Delo*, 28. 11. 1990, 5.

90 Miha Likar, »M. Likar: delamo na up in se počutimo kot obtoženci,« *Delo*, 28. 11. 1990, 6.

1991

Politično prelomno leto 1991, ki je prineslo vojno in osamosvojitve Slovenije, ni zaustavilo razprave o aidsu, ji je pa dalo drugačne poudarke. Aids se je na primer večkrat pojavil v javni razpravi o pravici do splava v novi Ustavi Republike Slovenije. Profesor na medicinski fakulteti dr. Anton Dolenc, specialist za sodno medicino in patologijo, je januarja 1991 v *Delu* zagovarjal prepoved splava. Kot širšo družbeno argumentacijo za prepoved prekinitve nosečnosti je Dolenc omenil tudi dvomljivo tezo, da so Sovjeti poskušali razsuti tradicionalne vrednote v ZDA s pomočjo seksualne revolucije. Toda aids je temeljito pospravil s seksualno revolucijo in zmanjšal prizadevanja po popolni seksualni svobodi.⁹¹ Dragica Bošnjak je spomladi 1991 v treh nadaljevanjih predstavljala anketo o spolnosti in aidsu med mladimi. Večina mladih je vedela, da je pri aidsu nevarno tvegano obnašanje, prav tako so bili dobro seznanjeni z dejstvom, da je uporaba kondoma učinkovita pri preprečevanju okužbe.⁹² Sredi aprila 1991 je bilo v Ljubljani posvetovanje strokovnjakov SZO, kako se uresničuje globalni program za aids. Sodelovalo je 30 strokovnjakov iz osmih vzhodnoevropskih držav.⁹³

Večina omemb aidsa v časopisu *Delo* v letu 1991 ni bila povezana s homoseksualnimi odnosi, ampak se je nanašala na zasvojenost z mamili. V začetku aprila 1991 je *Delo* poročalo o začetku projekta Stigma, ki ga je začela civilno-družbena skupina Odbor za družbeno zaščito norosti. Na srečanjih skupine Stigma se odvisniki pogovarjajo o težavah z drogami, vendar ne gre samo za psihosocialno pomoč. Organizatorji poskušajo storiti čim več za preprečevanje nalezljivih bolezni, še zlasti aidsa. Za odvisnike od drog skušajo zagotoviti čim boljše obveščanje o varnejših načinih uživanja drog in jih seznaniti z dosegljivimi oblikami pomoči. Glede na podatek, da sta le dva med do sedaj znanimi okuženimi z virusom HIV v Sloveniji narkomana, organizatorji sklepajo, da aids med narkomani še ni razširjen.⁹⁴ Zaradi nepoučenosti mladih uživalcev in tistih s podeželja o uporabi sterilnih brizgalk, bi bilo nujno njihovo razdeljevanje v vseh lekarnah, da bi preprečili širjenje aidsa.⁹⁵ Organizacija Stigma je skupaj z Višjo šolo za socialne delavce v Ljubljani v začetku junija 1991 v Izoli organizirala tabor Droga in aids na Primorskem. V sklopu tabora so pripravili pogovor, na katerem je sodeloval tudi dr. Dušan Nolimal, strokovnjak za droge na Univerzitetnem zavodu za zdravstveno in socialno varstvo. Čeprav slovenski strokovnjaki nimajo enotnega mnenja o koristnosti terapije z metadonom, je razložil Nolimal, je po njegovem mnenju prav ta terapija nujen ukrep proti širjenju aidsa – seveda pod pogojem strokovno vodenega metadonskega programa. Drugi ukrep, ki bi ga morali v Sloveniji po njegovem mnenju že zdavnaj vpeljati, pa je brezplačna delitev brizg in igel. Anketa med primorskimi narkomani je pokazala, da si izmenjujejo uporabljene igle in ne uporabljajo kondomov med spolnimi odnosi. Novinar je ugotavljal, da bi se lahko

91 Anton Dolenc, »Temelj zdravniške odgovornosti in ravnanja je spoštovanje življenja,« *Delo*, 16. 1. 1991, 5.

92 Dragica Bošnjak, »Kaj (ne) vedo mladi o spolnosti in aidsu II,« *Delo*, 27. 3. 1991, 16.

93 »Strokovnjaki WHO o aidsu,« *Delo*, 16. 4. 1991, 2.

94 Špela Šipek, »Stigma za pomoč mladim, ki so zasvojeni z mamili,« *Delo*, 5. 4. 1991, 8.

95 Nina Kozinc, »Drugače z uživalci mamil,« *Delo*, 30. 5. 1991, 7.

število okužb med narkomani hitro povečalo zaradi stikov z beograjskimi in tržaškimi odvisniki. Epidemija med beograjskimi narkomani je bila slovenski javnosti dobro poznana. Med 400 okuženimi v Beogradu je bilo kar 84 odstotkov narkomanov.⁹⁶

Stigmovci niso po naključju izbrali dr. Dušana Nolimala za sogovornika o narkomaniji in aidsu. Nolimal je bil v tem obdobju najvidnejši zagovornik metadonske terapije v Sloveniji. Maja 1991 je v *Sobotni prilogi* objavil obsežen prispevek o koristnosti metadonske terapije v boju proti aidsu. Nolimal je bil prepričan, da se lahko metadonski programi v rokah strokovnjakov izkažejo kot zasilen in začasen ukrep pri resocializaciji obupno zasvojenih in pri preprečevanju aidsa. Metadon seveda ni čudežno zdravilo za narkomanijo, je priznaval Nolimal, vendar omogoča operacionalizacijo dveh pomembnih epidemioloških konceptov: večjega števila obravnavanih in zgodnjega obravnavanja. Z metadonom naj bi bilo mogoče v ambulate pritegniti tiste narkomane, ki imajo vedenjske vzorce za širjenje aidsa.⁹⁷

Med osamosvojitveno vojno (27. junij 1991 – 7. julij 1991) je problematiko aidsa preglasilo orožje, vendar se je razprava o problematiki aidsa hitro nadaljevala. Aids je v zvezi s Slovenijo na zanimiv način omenil britanski pisatelj Adrian Dannatt, ko je v časopisu *Guardian* podprl prizadevanje Slovenije za neodvisnost. Po njegovem mnenju je Slovenija »kulturni živčni vozle Evrope« in bistvena sestavina mednarodne avantgarde (Studio Humanitatis, NSK, Roza klub, Ars vivendi, IRWIN ...). Slovenija je, tako Dannatt, avantgardna kultura, »kjer se po kavarnah razpravlja o Susan Sontag in aidsu kot metafori, ne pa o statističnih podatkih o traktorjih. To je Manhattan, ki je pred kratkim postal neodvisen in ga napada ostala nevoščljiva in filistrska Amerika.«⁹⁸ Podoba Slovenije kot alternativne kulturniške Arkadije ni povsem ustrezala resnici, slovenski zdravstveni sistem je bil ob osamosvojitvi v globoki krizi. Zdravstveni sindikati so napovedovali stavko, opozarjali so tudi, da jim bo kmalu zmanjkalo osnovnih materialov za delo. »O varnostnih ukrepih, povezanih z rokavicami in aidsom, pa raje ne bi govorili,« so bili kritični v sindikatih.⁹⁹

V začetku oktobra je *Delo* poročalo o paniki pred aidsom v Postojni, kjer so gradili materinski dom, od nekod pa so se pojavile novice, da v resnici gradijo dom za obolele z aidsom. Postojnski župan je občanom zagotovil, da v novogradnji v nobenem primeru ne bodo bivali bolniki z aidsom.¹⁰⁰ Tudi politične stranke niso bile imune pred širjenjem strahu pred aidsom. Zunanji minister Rupel je mirovnim silam OZN ponudil slovenska letališča in nekatere druge storitve. Narodni demokrati, ki so po razkolu 18. oktobra 1991 prevzeli Slovensko demokratsko zvezo in jo preimenovali v SDZ – Narodni demokrati, so odločno nasprotovali tuji vojski na slovenskih tleh. Prisotnost mirovnih sil OZN v Sloveniji bi imela po njihovem mnenju več negativnih posledic, med njimi tudi prostitucijo in povečanje možnosti razširitve aidsa.¹⁰¹

96 Boris Šuligoj, »Naivni zasvojenici z mamilami,« *Delo*, 7. 6. 1991, 3.

97 Dušan Nolimal, »Ko je virus nevarnejši od heroina,« *Sobotna priloga*, 11. 5. 1991, 28.

98 Adrian Dannatt, »Slovenija, kulturni živčni vozle Evrope,« *Delo*, 11. 7. 1991, 7.

99 Dragica Bošnjak, »V nekaterih bolnišnicah zmanjkuje celo antibiotikov,« *Delo*, 20. 9. 1991, 2.

100 »V Postojni gradijo materinski dom,« *Delo*, 1. 10. 1991, 8.

101 Rajko Pirnat, »Nobene tuje vojske v Slovenijo,« *Delo*, 4. 12. 1991, 5.

Pred svetovnim dnevom aidsa leta 1991 je bila v Sloveniji v središču pozornosti tematika intravenoznega uživanja drog. Strokovnjaki so opozarjali, da lahko zaradi izrednega porasta števila uživalcev drog vsak čas pride do eksplozije epidemije HIV po narkomanski poti.¹⁰² Na okrogli mizi o drogah je predstavnik Stigme opozoril, da slovenski uporabniki drog še vedno uporabljajo takšne načine, ki stoddostotno prenašajo virus aidsa, zato iz izkušenj v Evropi pričakujejo epidemijo aidsa med uživalci drog.¹⁰³ Ali nismo po desetletju vsakovrstnih informacij o aidsu ljudje že prenasršeni, so se spraševali v *Delu* ob svetovnem dnevu aidsa. Informiranja o prenosu in varni spolnosti ni nikoli dovolj, so poudarjali strokovnjaki. Dopisniki so poročali o načinih soočanja z aidsom po svetu, veteran boja z aidsom Borut Drinovec pa se je spraševal, ali bolezen preveč podcenjujemo. V resnici se širi po svetu natančno po pričakovanjih pred petimi leti. Boj proti aidsu pa ni problem zdravstva ali vlade, v varstvo se morajo vključiti vsi. Zaupati je treba znanosti, saj v enajstih letih poznavanja virusa skoraj ni bilo odkritij, ki bi zanikala prva spoznanja o bolezni. »Pri številnih gospodarskih in političnih problemih, ki nas pestijo, o aidsu nočemo več slišati. Ali ne bodo to virusi aidsa izkoristili?«¹⁰⁴

1992

V letu sprejetja Slovenije v OZN (22. 5. 1992) ter letu prve vlade Janeza Drnovška se je nadaljeval trend problematizacije aidsa v zvezi z narkomanijo. Po besedah Mihe Likarja in Dunje Piškur Kosmač, ki sta se 9. februarja 1992 udeležila okrogle mize v Mariboru, je bil položaj najbolj kritičen v Kopru, kjer je virus HIV že vdrl med intravenske narkomane in njihove partnerje. Narkomani spadajo med najbolj ogrožene skupine, sta povedala strokovnjaka, saj število okužb med homoseksualci, ki so se na Slovenskem dobro organizirali in so se prvi zavedali grozeče nevarnosti, strmo pada.¹⁰⁵ O aidsu in narkomanih so razpravljali tudi v Skupščini RS. Delegat LDS v Zboru združenega dela Roman Jakič je 11. marca 1992 v razpravi o proračunu opozoril, da pogreša sredstva, ki bi bila namenjena zdravljenju z mamili zasvojenih bolnikov. Položaj je bil pereč še zlasti na obali, kjer sta se s problematiko ukvarjala zgolj dr. Miran Krek in njegova sodelavka, zato je Jakič predlagal namenitev ustreznih sredstev iz državnega proračuna, kot konkreten projekt pa je omenil zamisel o ureditvi centra za zdravljenje odvisnikov v prostorih nekdanjega samostana Krog nad Sečovljami.¹⁰⁶ V družbenopolitičnem zboru skupščine pa je delegat italijanske manjšine Franco Juri 25. marca 1992, prav tako v razpravi o proračunu, pozval poslance, naj glasujejo za postavko o financiranju ukrepov proti aidsu, ki se je glasila »postavitev in vzdrževanje 24 urne

102 Dušan Noliml, »Alkohol, tobak, kanabis, heroin ... že v šolski klopi,« *Delo*, 29. 10. 1991, 15.

103 Dragica Bošnjak, »Epidemija je tu,« *Sobotna priloga*, 30. 11. 1991, 27.

104 Borut Drinovec, »Aids podcenjujemo,« *Delo*, 27. 11. 1991, 14.

105 »Najbolj kritično v Kopru,« *Delo*, 10. 2. 1992, 2.

106 »Skupščina Republike Slovenije, 11. mandat (1990–1992), Zbor združenega dela, 40. seja, 11. 3. 1992,« dostopno na: Slovenski parlamentarni korpus, <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/ZbZdruDel-Seja-040-1992-03-11.xml>.

dežurne službe – klic v sili za zasvojenca in svojce zasvojenih, svetovanje v zvezi z AIDS okužbo ter organizirano dajanje kondomov ter zamenjavo igel«. ¹⁰⁷ *Delo* je poročalo, da so poslanci omenjeno dopolnilo sprejeli. ¹⁰⁸ Boju proti aidsu in narkomaniji na Primorskem so se pridružili tudi sindikati. V Simonovem zalivu so organizirali prvo-majsko »rock fešto«, kjer so predstavniki Stigme delili kondome in injekcijske igle. ¹⁰⁹

Delegat Roman Jakič je 11. junija 1992 v skupščini predlagal zmanjšanje davka na kondome. Kondomi so bili, podobno kot avtomobilске gume, uvrščeni v 20-odstotni prometni davek. Predlagal je ustanovitev medresorske komisije, ki bi sodelovala z nevladnimi organizacijami in uredila postavljanje avtomatov za kondome. ¹¹⁰ Krščanski demokrat dr. Janez Remškar se ni strinjal, da bi vlada namenjala denar za te namene, različne preventivne akcije naj bi bile neuspešne. Osnova za odpravljanje težav z aidsom je po njegovem mnenju družina. ¹¹¹ Delegatka LDS Metka Mencin je enako kot Jakič predlagala v družbenopolitičnem zboru. ¹¹² Maja in junija 1992 je *Delo* večkrat poročalo o soočenju z narkomanijo na obali: narkomani so dobili novo, sterilno igro, potem ko so vrnili staro. ¹¹³ Z metadonskim programom v Kopru naj bi prav tako delovali preventivno v boju proti aidsu. ¹¹⁴

Potem ko se je do srede leta 1992 v javnosti že močno zasidrala povezava med boleznijo in narkomanijo, so prizadevanja za zdravljenje odvisnosti naletela na odkrito nasprotovanje »na terenu«. Slovenska Karitas je v Planini pri Rakeku kupila staro hišo, v kateri naj bi uredila skupnost za zdravljenje zasvojenцев, urejeno po zgledu komun don Pierina Gelminija. V vasi se je izoblikovala civilna iniciativa proti, ki je dosegla pravo referendum v krajevni skupnosti o terapevtski skupnosti v vasi. Referenduma se je udeležilo 90 odstotkov volilnih upravičencev, proti komuni je glasovalo 74 odstotkov prebivalcev. Nasprotniki komune so se na referendum dobro pripravili. Prebivalci vasi so dan pred referendumom v poštne nabiralnike dobili letake, ki so prebivalce vasi pozivali, naj se odločno uprejo terapevtski skupnosti. Nasprotniki komune so opozarjali, da se bodo vaški otroci igrali povsem v bližini nevarnih narkomanov. Sklicevali so se na psihiatra Janeza Ruglja, ki je opozarjal, da so narkomani praktično neozdravljivi in da takšna skupnost ne sodi v naseljen kraj. V letakih je tudi pisalo, da so sicer majhni, vendar dovolj močni, da z glasovi ubranijo Planino pred aidsom in mamili. Na nekaterih letakih je bil upodobljen ples mrtvih, bolnih in zdravih, podobno kot na hrastoveljskih freskah. ¹¹⁵ Novinarka Dragica Bošnjak je v komentarju odziv vaščanov jasno opredelila kot strah pred drugačnostjo. Strah pred narkomanijo in aidsom je

107 »Skupščina Republike Slovenije, 11. mandat (1990–1992), Družbeno-politični zbor, 34. seja, 25. 3. 1992,« dostopno na: *Slovenski parlamentarni korpus*, <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/DruzPolZb-Seja-034-1992-03-25.xml>.

108 »Sprejeli proračunski zakon in usklajen sveženj dopolnil,« *Delo*, 28. 3. 1992, 3.

109 »Sindikalni prvi maj malo drugače,« *Delo*, 5. 5. 1992, 7.

110 »Skupščina Republike Slovenije, 11. mandat (1990–1992), Zbor združenega dela, 45. seja, 11. 6. 1992,« dostopno na: *Slovenski parlamentarni korpus* <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/ZbZdruDel-Seja-045-1992-06-11.xml>.

111 »Poslanske pobude in vprašanja,« *Delo*, 12. 6. 1992, 4.

112 »Skupščina Republike Slovenije, 11. mandat (1990–1992), Družbeno-politični zbor, 39. seja, 11. 6. 1992,« dostopno na: *Slovenski parlamentarni korpus*, <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/DruzPolZb-Seja-039-1992-06-11.xml>.

113 Sonja Merljak, »Varno drogiranje,« *Delo*, 22. 5. 1992, 11.

114 Sonja Merljak, »Pomagati je mogoče tudi z nadomestkom,« *Delo*, 22. 5. 1992, 11.

115 Marjana Triler, »Planina noče mrtvaškega plesa,« *Delo*, 7. 7. 1992, 2.

sicer človeško razumljiv, je komentirala novinarka, vendar je narkomanija v Sloveniji še kako prisotna: ogromno jih je na Obali, pa v štajerski prestolnici, da o Ljubljani ne govorimo. Zatiskanje oči ne pomaga, komune za zdravljenje pa so dokazano učinkovita metoda soočenja s problematiko.¹¹⁶ V pismih bralcev se je oglasil tudi kaplan v Postojni Bogdan Vidmar, ki je opozoril na moralno dvoličnost nasprotnikov komune. Najbolj glasni so tisti, je bil jasen kaplan, ki menijo, da je treba skupnost preprečiti zaradi širjenja narkomanije in aidsa. Pri tem pozabljajo, da so narkomani in okuženi že med nami. »Mar nočni lokali, beznice, disko klubi itd. (za katere ob odpiranju ni nobenega referenduma) niso nevarni za širjenje mamil in aidsa?«¹¹⁷

Kljub medijski naklonjenosti do metod don Pierina so strokovnjaki še vedno veliko stavili na pomoč metadonske terapije, ki bi jo bilo treba zakonsko opredeliti. Za metadonsko terapijo se zavzemajo predvsem preventivno usmerjeni strokovnjaki, je v *Delu* pisal Dušan Nolimal, medtem ko ji nasprotujejo nekateri strokovnjaki s področja mentalnega zdravja in vsi tisti, ki »jim je moraliziranje in politiziranje problematike zlorabe heroína in aidsa pomembnejše od pragmatičnega ukrepanja«. ¹¹⁸ Poleg medijskega poudarjanja naveze med aidsom in narkomanijo je v letu 1992, sodeč po objavah v *Delu*, napredovala popularizacija kondomov. Ob začetku šolskega leta so jih brezplačno delili v knjigarnah DZS – na zavitkih s kondomi je pisalo, da je pomembno sodelovati in zmagati.¹¹⁹ Študentska organizacija Univerze v Ljubljani in Inštitut za varovanje zdravja sta za svetovni dan aidsa pripravila skupno akcijo v boju proti aidsu. Organizirali so koncert in namestili prvi kondomat na Filozofski fakulteti. S telefonskim žetonom B so lahko študenti kupili tri kondome. Evita Leskošek z IVZ je poudarila, da pri njih namenjajo največ pozornosti ozaveščanju osnovnošolcev sedmega in osmega razreda. V Galeriji Škuc so odprli razstavo plakatov proti aidsu in pripravili videoprojekcijo, na katero so povabili srednješolce, za osnovnošolce pa so organizirali kvize po šolah.¹²⁰ Na stojnici Stigme na Čopovi ulici v Ljubljani so lahko mimoidoči mimogrede pograbili zastoj kondome in prevzeli informativni material.¹²¹ Ob svetovnem dnevu aidsa leta 1992 se je prvič uveljavilo nošenje rdečih pentelj. Dragica Bošnjak je bralce vprašala, ali se jim zdi prismuknjeno, ko v teh dneh srečujejo nekakšne čudne svate z rdečimi pentljami. Če so kakorkoli pritegnili pozornost ali koga spravili v zadrego, potem akcija ni bila strel v prazno. Okuženi in njihovi svojci doživljajo velike stiske – v prvi vrsti zato, ker aids še vedno ni ozdravljiv, pa tudi zato, ker je javnost v zadnjem času tako sovražna do vsega drugačnega. Poleg strokovne pomoči so pomembne predvsem domiselne akcije, pisane na kožo mladini, je zaključila novinarka, »da bi bila bolj poučena o dejstvih, da bi postala tudi bolj človeška. In bolj razsodna.«¹²²

116 Dragica Bošnjak, »Strah pred drugačnostjo«, *Delo*, 7. 7. 1992, 3.

117 Bogdan Vidmar, »Referendum za 'Skupnost Srečanje' v Planini«, *Delo*, 2. 7. 1992, 7.

118 Dušan Nolimal, »Metadonske programe naj vodijo strokovnjaki«, *Delo*, 22. 7. 1992, 6.

119 »Kondomi v knjigarnah DZS«, *Delo*, 3. 9. 1992, 2.

120 Marjana Dimc, »Študentje so začeli boj proti aidsu«, *Delo*, 25. 11. 1992, 1.

121 »Akcija društva Stigma na Čopovi«, *Delo*, 2. 12. 1992, 1.

122 Dragica Bošnjak, »Aids«, *Delo*, 2. 12. 1992, 1.

Zaključek

Kakšne so bile osnovne politične in družbene poteze epidemije aidsa v Sloveniji v obdobju 1987–1992? V prijavi dodatne raziskave raziskovalnega programa o politični zgodovini aidsa smo postavili hipotezo, da je javni govor o aidsu pomenil preslikavo perečih družbenih izzivov javnega zdravja in odnosa do marginalnih skupin v politične zahteve. To je prav gotovo držalo za obdobje 1987–1992. Gejevsko gibanje se je v veliki meri profiliralo skozi problematiko aidsa – druge izbire gibanje tudi ni imelo, samo-organizacija je bila zanje dobesedno življenjskega pomena. Najbolj očitni lastnosti dinamike v zvezi z aidsom v javnosti med letoma 1987 in 1993 sta »degejizacija« aidsa in simbolni premik pozornosti s homoseksualcev na intravenozne uživalce drog. Če se je v slovenski splošni in strokovni javnosti zmanjšala problematizacija homoseksualcev kot skupine visokega tveganja, je v javnosti druga kategorija prebivalstva z visokim tveganjem – intravenozni narkomani – pridobila na statusu problematične »skupine«. Zapisali smo tudi hipotezo, da je bila politična klima odprtosti in demokratizacije javnosti v osemdesetih in devetdesetih naklonjena soočenju z aidsom. To drži le deloma in terja dodatno obrazložitev. Politična klima odprtosti je bila značilna za večji del strokovne javnosti, medijev in za del politike, vendar so vzporedno potekali tudi tihi procesi odiranja skupin z visokim tveganjem na rob družbe. Politika je problematiko aidsa izrabljala na različne načine. V primeru afere Magnus leta 1987 so politični akterji uporabljali aids kot orodje za discipliniranje uporniške frakcije slovenske mladinske organizacije, pri čemer je zanimiva dinamika med federalnimi in republiškimi strukturami. Pomembno vlogo je imela tudi jugoslovanska javnost. Klima odprtosti neposredno pred vzpostavitev večstrankarskega sistema in po njej je puščala dovolj prostora za gejevsko gibanje in za preventivo z narkomani (deljenje igel), vendar je po drugi strani omogočila in legitimirala populistične politike, ki so izkoriščale strah pred temi skupinami. Na primeru nasprotovanja komuni v Planini lahko opazimo pojav »grassroot« populizma v majhnih skupnostih. Ta je bil usmerjen proti (lokalni) oblasti in tudi proti lokalnim cerkvenim institucijam, ki so poskušale organizirati komuno za odvajanje.

Vprašanja promocije in uporabe kondomov, zdravljenja narkomanov in preventive so se z vzpostavitev parlamentarne demokracije močno politizirala. Ta vprašanja so bila politična tudi prej, vendar na drugačen način. V sistemu socialističnega samoupravljanja so imele DPO strukturno drugačno funkcijo kot stranke v parlamentarni demokraciji. Predstavniki različnih DPO so lahko po delegatskem sistemu in SIS vplivali tudi na politiko javnega zdravja. Sistem je bil medsebojno povezan in težko pregleden, vendar DPO niso tekmoval v odprtem ideološkopolitičnem boju. Načeloma so iskali soglasje (na osnovi uveljavljene ideološke in politične strukture), kar je organizacijam javnega zdravstva s spretnim iskanjem konsenza omogočilo uveljavitev preventivnih in nediskriminatornih ukrepov: ko so bili ukrepi sprejeti, so jih – vsaj načeloma – sprejele vse DPO in tudi celotna medijska in politična javnost. V parlamentarni demokraciji politika deluje preko drugih mehanizmov, v parlamentu se soočajo povsem

nasprotna stališča. Preventivni ukrepi proti aidsu postanejo material za strankarske boje. Določene politične stranke »posvojijo« boj proti aidsu, druge ga marginalizirajo in predstavljajo kot promocijo nasprotnih strank. Stranke levega in liberalnega pola so še pred sprejetjem nove slovenske ustave predlagale nediskriminatorne in preventivne ukrepe, hkrati pa so problematiko aidsa uporabljale za lastno politično afirmacijo. Stranke desnega političnega pola so aids izkoristile za poudarjanje družinskih vrednot in zvestobe. Politika javnega zdravja, ki je že po definiciji nacionalna in nadstrankarska, postane posredno navezana na strankarsko politiko, kar ji (lahko) zmanjšuje kredibilnost. Nadaljevanje uspešnih preventivnih in nediskriminatornih politik v devetdesetih letih 20. stoletja v Sloveniji je omogočila tudi naklonjenost vodilne stranke LDS, ki je boj proti aidsu ponotranjila kot eno izmed svojih tem. Zanimivo bi bilo raziskati, kako so se spremembe v politični krajini po letu 2000, še zlasti po letu 2004, odražale v javnih politikah proti aidsu.

V arhivu NIJZ najdemo podatek, da je bila nova komisija za aids ustanovljena 26. januarja 1993, dan po formiranju druge Drnovškove vlade (25. januarja 1993). Predsednica komisije je postala Dunja Piškur Kosmač, ki je pridobila tudi funkcijo državne sekretarke na Ministrstvu za zdravstvo. Komisijo za aids so istega leta razširili s člani za visokoprioritetne aktivnosti za preprečevanje aidsa, med njimi sta bila tudi predstavnik Roza kluba Brane Mozetič in strokovni sodelavec IVZ za droge dr. Milan Krek. Na sestanku komisije 16. junija 1993 je predsednica komisije predstavila predlog slovenskega programa za preprečevanje aidsa iz leta 1990, ki je služil kot okvirna osnova za pripravo konkretnega kratkoročnega načrta dela za posamezna področja dela.¹²³ To dokazuje, da spopadanje z aidsom v prehodu med dvema družbenima sistemoma ni bilo samo v znamenju kontinuitete vidnih akterjev boja proti aidsu, ampak je šlo tudi za kontinuiteto pristopov. Ti so temeljili na inkluzivnosti, osveščanju, preventivi in predvsem na delovanju proti vsakršni diskriminaciji. V naslednjih letih je komisija izjemno aktivno delovala na področju preventive in osveščanja ter pri pripravi normativnih okvirov za spopadanje z aidsom, predvsem pa se je okrepilo sodelovanje z nevladnim sektorjem. Delovanje, učinki in odmevnost komisije si nedvomno zaslužijo podrobno historiografsko analizo, ki na žalost presega okvire zastavljenega prispevka.

Viri in literatura

Arhivski viri

- NIJZ - Nacionalni inštitut za javno zdravje:
 - Nerazporejeno gradivo, 1987–1990.
- SI AS - Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva, 1987.
 - SI AS 538, Predsedstvo Republiške konference Zveze socialistične mladine Slovenije, 1989, 1990.

123 NIJZ, Zapisnik sestanka komisije za aids z dne 17. 6. 1993.

Časopisi

- *Delo*, 1986–1992.

Literatura

- Bakše, Ingrid. »Po stranski poti do diskriminacije.« *Mladina*, 3. 4. 1987.
- Bakše, Ingrid. »Represija, nova družbena gibanja in iniciative.« V: *Kompendij za biviše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža*. Ur. Bojana Leskovar, 10-16. Ljubljana: ČKZ, 1989.
- Drinovec, Borut. »Aids Podcenjujemo.« *Delo*, 27. 11. 1991.
- Bošnjak, Dragica in Djordje Galić. »Aids, bolezen telesa in duše.« *Delo*, 4. 12. 1987.
- Bošnjak, Dragica in Djordje Galić. »Aids, bolezen telesa in duše.« *Delo*, 16. 12. 1987.
- Bošnjak, Dragica in Djordje Galić. »Aids, bolezen telesa in duše.« *Delo*, 31. 12. 1987.
- Bošnjak, Dragica. »Aids je treba sistematično raziskovati in preprečevati.« *Delo*, 17. 6. 1987.
- Bošnjak, Dragica. »Aids po naše.« *Delo*, 7. 10. 1987.
- Bošnjak, Dragica. »Aids.« *Delo*, 2. 12. 1992.
- Bošnjak, Dragica. »Bodo prihodnje generacije zdrave, vendar spolno zavrte.« *Delo*, 24. 12. 1988.
- Bošnjak, Dragica. »Boj proti aidsu narekuje enotne preventivne ukrepe.« *Delo*, 7. 10. 1987.
- Bošnjak, Dragica. »Epidemija je tu.« *Sobotna priloga*, 30. 11. 1991.
- Bošnjak, Dragica. »Kaj (ne) vedo mladi o spolnosti in aidsu II.« *Delo*, 27. 3. 1991.
- Bošnjak, Dragica. »Neodgovorno omahovanje.« *Delo*, 26. 3. 1987.
- Bošnjak, Dragica. »Nujno testirati kri povsod po državi.« *Delo*, 17. 6. 1987.
- Bošnjak, Dragica. »Obveščanje je še vedno edino orožje proti širjenju aidsa.« *Delo*, 15. 12. 1988.
- Bošnjak, Dragica. »Pri frizerju in kozmetičarju bomo zdaj varni pred aidsom.« *Delo*, 15. 1. 1988.
- Bošnjak, Dragica. »Strah pred drugačnostjo.« *Delo*, 7. 7. 1992.
- Bošnjak, Dragica. »Uspešen boj proti aidsu terja načrtno preventivno ukrepanje.« *Delo*, 12. 6. 1987.
- Bošnjak, Dragica. »V nekaterih bolnišnicah zmanjkuje celo antibiotikov.« *Delo*, 20. 9. 1991.
- Bošnjak, Dragica. »Znanje pomaga proti aidsu.« *Delo*, 17. 6. 1987.
- Bošnjak, Dragica. »Živeti z aidsom: varno, manj varno, nevarno.« *Delo*, 5. 12. 1989.
- Bregar, Jožica. »Kako z aidsom.« *Delo*, 15. 9. 1987.
- Dannatt, Adrian. »Slovenija, kulturni živčni vozle Evrope.« *Delo*, 11. 7. 1991.
- Dimc, Marjana. »Študentje so začeli boj proti aidsu.« *Delo*, 25. 11. 1992.
- Dobnikar, Romana. »Bi kongres homoseksualcev povečal nevarnost aidsa.« *Delo*, 18. 3. 1987.
- Dolenc, Anton. »Temelj zdravniške odgovornosti in ravnanja je spoštovanje življenja.« *Delo*, 16. 1. 1991.
- Gabrič, Aleš. »Zaostrenost mednarodnih odnosov.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*. Ur. Jasna Fischer et al., 1167–74. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Gerdina, Tomaž in Vesna Marinčič. »Aids je epidemija prihodnosti, zaradi nje bodo umirali samo nevedni.« *Sobotna priloga*, 7. 2. 1987.
- Gjurin, Velemir. »Jezikovno razsodišče: Aids škodi tudi slovenščini.« *Delo*, 17. 1. 1987.
- Guzej, Tine. »Kondom je luksuz.« *Delo*, 5. 6. 1987.
- Kališnik, Primož. »Tudi pri nas kondom za zdravje.« *Delo*, 23. 7. 1987.
- Korade, Dragica. »Je strah pred družbenim ponižanjem hujši kot strah pred boleznijo?« *Delo*, 24. 7. 1987.
- Korade, Dragica. »Nevarno je pozabiti na aids.« *Delo*, 19. 4. 1988.
- Kovačič, Janez. »AIDS in kongresniki.« *Delo*, 19. 3. 1987.
- Kozinc, Nina. »Drugače z uživalci mamil.« *Delo*, 30. 5. 1991.
- Krušič, Slavi, ur. *Koga Voliti?! Programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah*. Ljubljana: Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990.

- Kuhar, Roman. *Medijske podobe homoseksualnosti: analiza slovenskih tiskanih medijev od 1970 do 2000*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003.
- Lesjak, Miran. »120 kandidatov tretjega bloka.« *Mladina*, 9. 2. 1990.
- Likar, Miha. »M. Likar: delamo na up in se počutimo kot obtoženci.« *Delo*, 28. 11. 1990.
- Likar, Miha. »Virus aidsa je zbežljaj.« *Sobotna priloga*, 15. 7. 1989.
- Lipušček, Uroš. »Aids postaja največja nevarnost človeškemu zdravju v tem stoletju.« *Delo*, 24. 11. 1986.
- Marjana Triler. »Planina noče mrtvaškega plesa.« *Delo*, 7. 7. 1992.
- Merljak, Sonja. »Pomagati je mogoče tudi z nadomestkom.« *Delo*, 22. 5. 1992.
- Merljak, Sonja. »Varno drogiranje.« *Delo*, 22. 5. 1992.
- Močnik, Rastko. »Demokratske sile in poskus vpeljave izjemnega stanja.« *Mladina*, 27. 3. 1987.
- Mozetič, Brane. »Sklad za boj proti aidsu.« *Delo*, 3. 1. 1990.
- Nešović, Branimir. »Težave zdravstva na Kosovu.« *Delo*, 9. 10. 1989.
- Nolimal, Dušan. »Alkohol, tobak, kanabis, heroin ... že v šolski klopi.« *Delo*, 29. 10. 1991.
- Nolimal, Dušan. »Ko je virus nevarnejši od heroina.« *Sobotna priloga*, 11. 5. 1991.
- Nolimal, Dušan. »Metadonske programe naj vodijo strokovnjaki.« *Delo*, 22. 7. 1992.
- Novak, Marja. »S pravico do drugačnosti.« *Delo*, 26. 9. 1990.
- Pirnat, Rajko. »Nobene tuje vojske v Slovenijo.« *Delo*, 4. 12. 1991.
- Piškur Kosmač, Dunja. »Aids in nemoč zdravstva.« *Delo*, 28. 11. 1990.
- Skušek-Močnik, Zoja. »Homoseksualci, Judje, boljševiki.« *Mladina*, 10. 4. 1987.
- Sontag, Susan. *AIDS and Its Metaphors*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1989.
- Stambolić, Vuk. »Živeti z aidsom, 3. nadaljevanje.« *Delo*, 31. 7. 1989.
- Šipek, Špela. »Stigma za pomoč mladim, ki so zasvojeni z mamili.« *Delo*, 5. 4. 1991.
- Šuligoj, Boris. »Naivni zasvojenici z mamili.« *Delo*, 7. 6. 1991.
- Šuligoj, Boris. »Vse bolj kakovostna propaganda.« *Delo*, 7. 11. 1988.
- Vidic, Ivan. »Zahteva po analizi dela ZSM Slovenije.« *Delo*, 13. 3. 1987.
- Vidmar, Bogdan. »Referendum za »Skupnost srečanje« v Planini.« *Delo*, 2. 7. 1992.
- Voljč, Božidar. »Mnenje o zloženki o aidsu.« *Sobotna priloga*, 30. 5. 1987.
- Vukelič, Majda. »Odprava smrtni kazni za kaznivo dejanje umora.« *Delo*, 24. 3. 1989.
- Žitko, Mihaela. »V naši državi je za aidsom zbolelo že osemdeset ljudi.« *Delo*, 5. 5. 1989.
- Žitko, Mihaela. »Najnovejši podatki o aidsu.« *Delo*, 14. 7. 1989.
- Žitko, Mihaela. »Po uradnih podatkih je v Sloveniji 31 seropozitivnih.« *Delo*, 23. 2. 1988.
- Žitko, Mihaela. »Znanje je še vedno edino orožje v boju z aidsom.« *Delo*, 4. 10. 1988.

Spletni viri

- *Concordance*. »siParl 2.0 (parlament 1990-2018).« Dostopno na: https://www.clarin.si/kontext/first_form?corpname=siparl20. Pridobljeno 1. 11. 2021.
- *Dariah.si*. »Seje Državnega zbora Republike Slovenije.« Dostopno na: <https://dariah-si.github.io/siParl/SDZ.html>. Pridobljeno 1. 11. 2021.
- *The Joint Action on HIV and Co-infection Prevention and Harm Reduction (HA-REACT)*. »Ne umrite zaradi užitka ali strahu.« Dostopno na: <https://www.hareact.eu/en/publication/ne-umrite-zaradi-u%C5%BEitka-ali-od-strahu>. Pridobljeno 10. 10. 2021.
- *Slovenski parlamentarni korpus*. »Skupščina Republike Slovenije, 11. mandat (1990-1992), Zbor združenega dela, 40. seja, 11. 3. 1992.« Dostopno na: <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/ZbZdruDel-Seja-040-1992-03-11.xml>. Pridobljeno 1. 11. 2021.
- *Slovenski parlamentarni korpus*. »Skupščina Republike Slovenije, 11. mandat (1990-1992), Družbeno-politični zbor, 34. seja, 25. 3. 1992.« Dostopno na: <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/DruzPolZb-Seja-034-1992-03-25.xml>. Pridobljeno 1. 11. 2021.

- *Slovenski parlamentarni korpus*. »Skupščina Republike Slovenije, 11. mandat (1990-1992), Zbor združenega dela, 45. seja, 11. 6. 1992. Dostopno na: <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/ZbZdruDel-Seja-045-1992-06-11.xml>. Pridobljeno 1. 11. 2021.
- *Slovenski parlamentarni korpus*. »Skupščina Republike Slovenije, 11. mandat (1990-1992), Družbeno-politični zbor, 39. seja, 11. 6. 1992.« Dostopno na: <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/DruzPolZb-Seja-039-1992-06-11.xml>. Pridobljeno 1. 11. 2021.

Marko Zajc

**FROM MAGNUS TO PLANINA
AIDS IN SLOVENIA 1987–1992
BETWEEN POLITICS, PUBLIC HEALTH, AND SOCIETY**

SUMMARY

The article is conceived as an attempt to provide a historical overview of the political history of AIDS from the second half of the 1980s to the early 1990s. The contribution is based mainly on the references to the disease in the central Slovenian daily newspaper Delo. The archival materials of the National Institute of Public Health (NIJZ) on this issue, which have yet to be sorted, should also be highlighted as an important source. The presence of this issue in the parliamentary bodies has been analysed and contextualised using the Slovenian Parliamentary Corpus, which consists of digitised parliamentary materials and was prepared by the INZ Infrastructure Programme in the context of the Slovenian Common Language Resources and Technology Infrastructure (clarin.si). In the application for additional research in the context of the research programme on the political history of AIDS, we have hypothesised that the public discourse on AIDS converted the pressing public health issues and attitudes towards marginalised groups into political demands. This was certainly true of the 1987–1992 period. The gay movement was profiled mainly through the issue of AIDS as it had no other choice, and the life of its members literally depended on self-organisation. The most notable feature of the AIDS dynamic in the public sphere between 1987 and 1993 is the so-called “de-gayisation” of AIDS and the symbolic shift of the so called “most-at-risk group” from homosexuals to intravenous drug users. We have also hypothesised that the political climate of openness and democratisation of the public in the 1980s and 1990s was favourably inclined towards confronting AIDS. This is only partially true and requires further elaboration. The political climate of openness characterised the majority of the professional public, the media, and a part of the politics. However, a quiet marginalisation of high-risk groups was also taking place simultaneously. The politics exploited the AIDS issue in different ways. In the

case of the Magnus affair in 1987, the political actors used AIDS as a tool to discipline a rebellious faction of the Slovenian youth organisation. In this regard, the dynamic between the federal and republican structures is interesting. The Yugoslav public also played an important role. The atmosphere of openness in the period immediately before and after the adoption of the multi-party system left enough room for both the gay movement and the prevention aimed at drug addicts (needle sharing), while, on the other hand, it also enabled and legitimised the populist policies that exploited the fear of these groups. The example of the opposition to the drug recovery community in Planina shows the emergence of “grassroots” populism in small communities. It was directed both against the (local) authorities and the local church institutions, which were trying to organise a drug recovery community.

Issues such as condom promotion and use, treatment of drug addicts, and prevention became highly politicised with the establishment of parliamentary democracy. These issues had been political even before, but in a different manner. The structural function of socio-political organisations in the socialist self-management system was different from the one that political parties have in the parliamentary democracy. The representatives of various socio-political organisations were also able to influence the public health policy through the delegate system and self-management interest associations. The system was interconnected and lacked transparency, but socio-political organisations did not participate in an open ideological-political struggle. In principle, a consensus was sought (based on the established ideological and political structure), allowing public health organisations to implement preventive and non-discriminatory measures through skilful consensus building: once the measures were adopted, they were accepted – at least in principle – by all socio-political organisations and by the entire media and political public. In the parliamentary democracy, politics works through different mechanisms, and in the parliament, completely opposing views clash. AIDS prevention measures become a matter of the struggle between political parties. Certain political parties “adopt” the fight against AIDS, while others marginalise it and present it as a promotion of the opposing parties. Even before the adoption of the new Slovenian Constitution, the parties of the left and liberal poles would propose non-discriminatory and preventive measures while at the same time taking advantage of the AIDS issue for their own political affirmation. The parties of the political right used AIDS to emphasise family values and faithfulness. The public health policy, which is by definition national and trans-partisan, becomes indirectly dependent on party politics, which (potentially) reduces its credibility.

Jurij Hadalin*

Stvari, ki so pomembnejše od politike**

Družbena kritika in formacija družbenega diskurza o aidsu skozi popularni tisk na primeru revije *Jana****

IZVLEČEK

Članek obravnava vprašanje poročanja o aidsu v popularnem tisku, in sicer na primeru revije *Jana*, ki je v obravnavanem obdobju (1984–1995) bila medij te vrste z največjim dosegom v slovenskem medijskem prostoru. Kljub svojemu komercialnemu in popularnemu značaju je s svojim poročanjem bistveno pripomogla k oblikovanju javnega mnenja in normalizaciji diskurza o takrat še neozdravljivi nalezljivi bolezni.

Ključne besede: aids, politika, družba, popularni mediji

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; jurij.hadalin@inz.si

** Eno od gesel kampanje za ozaveščanje o nevarnosti aidsa ob svetovnem dnevu aidsa leta 1994 je bilo: »So stvari, ki mi nudijo več kot politika.« Ta je potekala praktično sočasno s predvolilno kampanjo za lokalne volitve, ki so bile 4. decembra 1994. »Prva bojna linija proti aidsu,« *Jana* 29. 11. 1994, 48, 5, 6.

*** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0281: *Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju* ter v okviru temeljnega raziskovalnega projekta JS-1793: *Vloga komunikacijskih neenakosti v dezintegraciji večnacionalne družbe*, ki ju sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS) iz državnega proračuna.

ABSTRACT

THINGS THAT MATTER MORE THAN POLITICS SOCIAL CRITIQUE AND THE FORMATION OF SOCIAL DISCOURSE ON AIDS THROUGH THE POPULAR PRESS ON THE EXAMPLE OF THE JANA MAGAZINE

The article focuses on the issue of reporting about AIDS in the popular press, using the example of the Jana magazine. During the period under consideration (1984–1995), this publication was the most popular magazine of this kind in Slovenia. Despite its commercial and popular character, its reporting was instrumental in shaping public opinion and normalising the discourse on what was then still an incurable infectious disease.

Keywords: AIDS, politics, society, popular media

Pandemija aidsa je v slovensko družbeno resničnost vstopila podobno kot drugod po svetu, tako rekoč skozi sprednja vrata, čeprav se je njeno prisotnost v začetnih fazah poskušalo iz političnogospodarskih vzrokov minimalizirati. A od leta 1985 in prvega potrjenega primera okuženega bolnika iz družbenega diskurza ni več izginila. Do tega prelomnega trenutka se je o novi bolezni res nemalo pisalo, a kot o oddaljenem fenomenu, ki do naslovnice najbolj razširjenih tiskanih medijev ni prodril, kar se je spremenilo poleti 1985, ko je to »med prvimi v Sloveniji zaslutila naša urednica (Bernarda Jeklin op. a.), in aids je postal in ostal ena osrednjih medijskih tem, tudi *Janinih*«. ¹

To pa ne pomeni, da je bil do tistega časa zgolj predmet obravnave ozke strokovne javnosti. Pregled baz slovenskih člankov pred prelomnim letom 1985 namreč kot eno izmed glavnih poljudnoznanstvenih revij, ki je objavljala najnovejša spoznanja o virusu HIV in bolezni izpostavi revijo *Proteus*. ² A tudi v tem primeru še ne moremo govoriti o pravi množičnosti, še posebej zato, ker je bila revija namenjena navdušencem nad naravoslovnimi temami, širša javnost pa se je o zdravstvenih temah informirala in vzpostavljala svoj odnos do njih s pomočjo drugih medijev. Od teh je za vprašanja zdravega načina življenja in zdravstveno preventivo v časih, ko množična samodiagnostika s pomočjo svetovnega spleta še ni bila uveljavljen način informiranja o boleznih, skrbela revija *Zdravje*. Ta je v septembrski številki leta 1983 objavila prvi članek o aidsu in preventivi pod naslovom »Kako se ubranimo SIDE«. V prvi polovici osemdesetih let je tako po ugotovitvah novinarke revije *Jana* Maje Lupša, ki je ob desetletnici pojava aidsa v Jugoslaviji in tudi Sloveniji predstavila pregled objav v verjetno najbolj vplivnem množičnem mediju, ki se je ukvarjal s splošno zdravstveno problematiko,

¹ Maja Lupša, »Zadeva aids,« *Jana* 50, 13. 12. 1994, 22.

² Miroslav Kališnik, »Na sledi virusu, ki povzroča AIDS,« *Proteus* 46, 7/1984, 279. Miroslav Kališnik, »Ugotovili so povzročitelja AIDS,« *Proteus* 47, 6/1985, 230, 231.

bilo tako, »da je *Zdravje* imelo pri tem nekaj začetniških težav že s samim izrazjem – denimo uporabo francoske kratice sida namesto kasneje uveljavljene angloameriške različice *aids* ...³ Bolezen se je na tej strani Alp takrat namreč še zdela ne le eksotična, temveč tudi silno oddaljena, komajda kaj manj kot Luna. V Združenih državah je sicer res javnosti na očeh umiral Rock Hudson,⁴ prvi zvezdnik, ki je pred milijoni televizijskih gledalcev priznal, da je homoseksualec in da ima *aids*, o okuženih in bolnih so poročali tudi iz drugih držav, nas pa se stvari še vedno niso tikale. V Jugoslaviji ni *aidsa*!«, je konec avgusta (1985, op. a.) povedal predstavnik zveznega sekretariata za informiranje in se ob koncu tiskovne konference retorično vprašal: »Mar kdo sploh ve, kaj bi pomenilo, če rečemo, da je virus že tukaj?«⁵

Revijalnemu tisku sicer upravičeno lahko očitamo, da je že po svoji naravi in strukturi bralstva veliko bolj nagnjen k senzacionalizmu, kot to pričakujemo od dnevno-političnega časopisja, ki je v obravnavanem obdobju bilo tudi eno od glavnih glasil množičnih družbenopolitičnih organizacij, bil pa je takrat tudi že čas družbenega vrenja, ki je v ospredje vse bolj postavljalo nacionalne vidike, zato moramo v tem kontekstu razumeti tudi razlago za motivacijo o pisanju o *aidsu* v reviji *Jana*. »Naj takoj priznamo: eksplozije našega pisanja o *aidsu* niso povzročile samo vse bolj alarmantne vesti z Zahoda (s *Sterna*, *Tima* in *Newsweeka* so kričali naslovi, kakršni so Postaja ljubezen smrtno nevarna?, *AIDS*: naraščajoča grožnja in *AIDS* in Ljubezen: kolikšno je tveganje?), temveč tudi sprenevedavost in nojevsko vtikanje glave v pesek beograjskih zdravstvenih oblasti. Pred nami je bil dvojen izziv. Prvič, ponudila se nam je priložnost, da domači javnosti (malone prvi) natančno in izčrpno opišemo novo smrtno nevarno bolezen, o kateri je svet takrat že veliko vedel, mi pa praktično ničesar, in drugič, hkrati smo lahko ostro napadli državno institucijo in njeno poosebljanje, pomočnika predsednika zveznega komiteja za delo, zdravstvo in socialno politiko, človeka, ki je bil za ljubi mir pripravljen zatajiti marsikatero neprijetno resnico, tudi tisto, da se nas *aids* ni izognil. Oboje smo storili in članki v *Jani* so se kar vrstili: *Aids* pred vrati je bil objavljen 28. avgusta 1985, *Virus aidsa* je že pri nas 4. septembra 1985, *Skrivalnice z aidsom* pa teden kasneje ...«⁶

Vprašanje je, kako je reviji, ki je izhajala tedensko pod okriljem osrednje slovenske časopisne družbe *Delo*, uspelo, da je ob samem začetku medijskega pokrivanja problematike *aidsa* v Sloveniji z zgoraj omenjenimi objavami tako rekoč prehitela matični medij časopisne hiše *Delo*,⁷ ki je, ironično, med množico novic o *aidsu* po svetu ter skoraj popolnim molkom o dogajanju na domačem terenu dan pred izidom objavil

3 V slovenskem govornem okviru je sicer termin *aids* hitro dobil domovinsko pravico, a jezikovnih puristov to ni prepričalo, in v okviru Jezikovnega razsodišča je v *Sobotni prilogi* časnika *Delo* od konca leta 1986 do pomladi leta 1987 potekala dolga, ostra in mestoma že bizarna polemika o ustreznosti izraza in iskanju primerne nadomestila zanj.

4 »Rock Hudson ima *aids*: njegova življenjska zgodba«, *Jana* 32, 7. 8. 1985, 23, 24.

5 Maja Lupša, »Zadeva *aids*«, *Jana* 50, 13. 12. 1994, 22.

6 Ibidem.

7 *Delo* je sicer 23. avgusta novico o prvem primeru okužbe objavilo na zadnji strani, po naslednji dan objavljenemu demantiju iz Beograda pa nato za razliko od revijalnega tiska z uradnimi pojasnili ni več polemiziralo. »*AIDS* tudi že pri nas?«, *Delo*, 23. 8. 1985, 22.

oglas za številko revije, ki je naznanila prvo zaznano okužbo v državi.⁸ Potrditev prvega primera obolega pacienta v osrednjem dnevnem časopisu je sledila šele 20. septembra, se pravi dva tedna kasneje, in to na 16. strani kot Tanjugovo poročilo s sestanka Zveznega sveta za zdravstveno varstvo.⁹ Odgovorna urednica Bernarda Jeklin je tako poleg oblastnih struktur posredno napadla matični časopis *Delo*,¹⁰ ki je 31. avgusta na naslovnici objavil poročilo, da v Jugoslaviji ni še nihče zbolel za aidsom, in pri tem navajal zvezni sekretariat za informacije, ter dejala: »Iz poročila med drugim izvemo, V nasprotju z mnenjem nekaterih, da AIDS ogroža vse človeštvo, so zanj dovzetne le tri skupine: homoseksualci in narkomani (več kot 90 odstotkov) in hemofiliki, ker morajo dobivati transfuzijo. Iz tega sledi nauk, te skupine morajo zdravniki redno pregledovati. Človek komaj verjame, da takšno nevednost lahko izusti strokovnjak na novinarski konferenci sredi Beograda.¹¹ Pa je mogoče? Mogoče je, in še čisto res je, da organizatorji ne vedo tistega, kar ve v razvitem svetu menda že vsak otrok: žal se od bolnika lahko naleze te bolezn tudi nehemofilik, heteroseksualec in človek, ki ni še nikoli v življenju okusil mamil. Skratka, da je za virus AIDS dovzetan KDORKOLI, le da se v največji meri pojavlja pri teh treh, NAJBOLJ RIZIČNIH, nikakor pa ne EDINO DOVZETNIH skupinah. Nadalje preberemo: »Ključno vprašanje, ki te dni burka javnost, je pojav protiteles virusa AIDS pri nekaterih naših državljanih ... Toda pojav protiteles še ni bolezen, med AIDS in protitelesi še ne smemo pisati enačaja?«¹² Če so zvezne oblasti poskušale preprečiti paniko oziroma so za počasno poročanje imele svoje politične in gospodarske razloge,¹³ to nedvomno dokazuje, da je revijalni tisk, ki je v kanonu medijskega prostora imel mnogo bolj trivialen prizvok,¹⁴ zato imel tudi več svobode pri objavljanju družbeno neprijetnih tem.¹⁵ Novinarsko delo je v poznem samoupravnem socializmu sicer bilo okarakterizirano kot družbenopolitična

8 »Oglas za revijo Jana,« *Delo*, 3. 9. 1985, 12.

9 »Prvi primer AIDS pri nas,« *Delo*, 20. 9. 1985, 16.

10 *Jana* je sredi avgusta 1986 tudi prva objavila novico o prvem obolelem in umrlem v Sloveniji, o čemer *Delo* ni poročalo. Maja Konvalinka, »Pozor, strogo zaupno!« *Jana* 33, 13. 8. 1986, 12.

11 Nekoliko orientalistično je ista revija leta 1991 objavila daljši prispevek o nepoznavanju epidemije v »nerazviti« Indiji. »Od aidsa ne umre vsak, ali pač?,« *Jana* 12, 27. 3. 1991, 13.

12 Bernarda Rakovec, »Skrivalnice z AIDS,« *Jana* 37, 11. 9. 1985, 5.

13 Takšne interpretacije v zgodnjih fazah poznavanja bolezn sicer niso bile zgolj jugoslovanska posebnost, kot je povedal eden od pionirjev obravnavanja bolnikov z aidsom v Franciji Michel Kazatchkine. »Po analogiji s hepatitisom je takrat prevladovalo mnenje, da bodo nekateri posamezniki zaradi okužbe s HIV umrli, medtem ko bodo drugi z njim normalno živeli, ne da bi kdajkoli zboleli. Takrat smo takšne posameznike imenovali »zdravi prenašalci virusa«. Vendar pa je do konca osemdesetih let postalo jasno, da bo virus HIV pri vseh, ki so z njim okuženi, na določeni točki privedel do aidsa in posledično zanesljive smrti.« – Miran Lesjak in Lana Durjava, »Aids nikakor ni zgolj fiziološka bolezen,« *Dnevnik.si*, 1. 12. 2012, <https://www.dnevnik.si/1042565729>, pridobljeno 30. 10. 2021.

14 Eden najbolj prodornih slovenskih urednikov in teoretikov Mitja Gorjup je v intervjuju za zagrebsko revijo *Start* na vprašanje o nizkem dosegu in nakladi političnih časopisov jasno dejal: »Največje naklade premorejo t. i. bulvarski listi, kar je svetovni pojav.« – Mladen Pleše, »Pravi pogum je povezan z znanjem,« v: Mitja Gorjup, *Samoupravno novinarstvo* (Ljubljana: Delavska enotnost, 1978), 141.

15 Janina novinarka Sonja Grizila je ob petdesetletnici izhajanja revije, ki ji je bila zvesta več kot štirideset let, zapisala, da je bila v začetku, ko so jo iz *Dela* »posodili« k *Jani*, profesionalno malce užaljena, a ni ugovarjala, ko so jo »po treh mesecih pozabili vrniti na *Delo* [...] Ugotovila sem, da imam pri reviji veliko več ustvarjalne svobode, da smo precej drznejši kot oni pri dnevnikih in da imamo velik odziv bralk in bralcev [...]« – Sonja Grizila, »50 let (Zarje) Jane,« *Revija Zarja*, 29. 12. 2019, <https://revijazarja.si/clanek/zgodbe/5fea4d2cbacee/50-let-zarje-jane>, pridobljeno 12. 10. 2021.

dejavnost,¹⁶ kar bi lahko sicer interpretirali kot dejstvo, da so bili mediji pod nadzorom višjih družbenopolitičnih struktur,¹⁷ a vendar je bilo, kot so zapisali v *Jani* že v letu 1983, novinarsko delo tisto, ki naj opozarja na nepravilnosti v družbenem sistemu in ga s tem izboljšuje. Uredništvo *Jane* je tako, vsaj sodeč po kasnejši rekapitulaciji Maje Lupša, ki je bila avtorica večine besedil na to temo, svojo vlogo uspešno opravljalo, čeprav denimo v velikem intervjuju s predsednikom Republiške komisije za zdravstvo in socialno varstvo o stanju in prihodnosti slovenskega zdravstva tej tematiki ne posveča prav nobene pozornosti in se, tipično, predvsem posveča pomanjkanju sredstev v tem sektorju.¹⁸

Politične zgodovine epidemije aidsa na Slovenskem, ki zadeva različne ravni družbe, tudi najširših slojev, se brez vpogleda v najbolj razširjeni množični tiskani medij celotnega obravnavanega obdobja¹⁹ skorajda ne da interpretirati. Revija *Jana* je začela izhajati konec leta 1971, in sicer pod vodstvom urednika Janeza Zadnikarja kot »komercialni projekt ženske revije modernega tipa« pod sloganom »Moški, to se vas ne tiče«, v vsebinskem smislu pa je nasledila kratkotrajno licenčno izdajo francoske ženske revije *Elle*, ki jo je za Jugoslavijo v slovenskem in hrvaškem jeziku izdajala založba Mladinska knjiga. Sočasno je že od konca druge svetovne vojne izhajala tudi ženska revija *Naša žena*, ki pa v okviru dejstva, da je nastala kot glasilo Antifašistične fronte žensk, *Jani* ni konkurirala ne v vsebinskem smislu ne po dosegu, četudi je njen izdajatelj tedaj bila ista časopisna hiša. »Po drugi svetovni vojni je revija *Naša žena* skrbela za oblikovanje žensk in deklet v socialistične delavke«²⁰ in se je šele v tem času začela približevati formatu klasične ženske in družinske revije.²¹ »Za njenega (Janinega op. a.) ,duhovnega očeta' velja Ante Mahkota, kot enega izmed njenih botrov pa velja omeniti Jureta Apiha.«^{22 23} Nekaj mesecev kasneje je urednikovanje prevzela Bernarda Jeklin, ki je bila glavna urednica vse do sredine devetdesetih let prejšnjega stoletja. Revija je imela zavidljivo visoko naklado, ki je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja dosegala okrog 100.000 izvodov tedensko (od 27.000 do 130.000),

16 J. Pjević, »Manj prepovedi in tradicionalizma: Mitja Gorjup o kodeksu jugoslovanskega novinarstva,« v: Mitja Gorjup, *Samoupravno novinarstvo* (Ljubljana: Delavska enotnost, 1978), 125.

17 »V dokumentu izvršnega komiteja in sekretariata zvezne konference SZDL Jugoslavije je dana nedvoumna ocena stanja, ko se delovni kolektivi, katerih funkcija je informiranje, postavljajo v imenu narobe pojmovanih ustavnih pravic v pozo suverene pogodbenne stranke v odnosu do ustanovitelja in s tem do svoje informativne funkcije.« – Mitja Gorjup, »Svoboda ni barikada, izza katere bi kdo napadal svobodo drugih,« v: Mitja Gorjup, *Samoupravno novinarstvo* (Ljubljana: Delavska enotnost, 1978), 49.

18 Bernarda Rakovec, »Zdravje 1985,« *Jana* 5, 30. 1. 1985, 6, 7.

19 Renata Ažman, »Bilo je nekoč v Sloveniji,« *Jana* 19, 11. 5. 1993, 18, 19, 30.

20 Klara Podergajs, »Kako dobro poznate zgodovino revije ELLE? Preverite ...,« *Elle podcast*, 27. 3. 2020, <https://elle.metropolitan.si/elle-15-let/elle-zgodovina/>, pridobljeno 10. 10. 2021.

21 P. G., »Sprehod med naslovnici Naše žene, ki je zaživela ,kot list za delovno ženo',« *MMC RTVSLO*, 4. 1. 2021, <https://www.rtvsl.si/kultura/vizualna-umetnost/sprehod-med-naslovnici-nase-zene-ki-je-zaživela-kot-list-za-delovno-zeno/547857>, pridobljeno 21. 10. 2021.

22 Kasneje se je uveljavil kot eden najuspešnejših kreativnih direktorjev in vodja prve jugoslovanske oglaševalske agencije Studio Marketing, ki je delovala v okviru Dela. – Ahac Meden, »Apih, Jure (1941–),« *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1000710/#novi-slovenski-biografski-leksikon>, pridobljeno 4. 11. 2021.

23 »Ob 25. obletnici revije *Jana*,« *STA*, 23. 12. 1996, <https://www.sta.si/251488/ob-25-obletnici-revije-jana>, pridobljeno 12. 10. 2021.

v sredini devetdesetih let pa je kljub povečani konkurenci²⁴ na trgu in spremembam medijske potrošnje dosegala med 60.000 in 70.000 izvodov mesečno. V času, ko se naša raziskava zaključuje, torej leta 1995, je imela med slovenskimi mediji največjo, kar 54-odstotno branost, »med njenimi bralci je bilo največ žensk z višješolsko izobrazbo«. Raziskave o bralni populaciji, ki so jih v uredništvu revije redno naročali, »da bi videli, za koga pravzaprav piše[j]o, so pokazale, da [jo] berejo mladi in stari, izobraženci, kmetje, delavci, skratka, Jana gre skozi več rok v družini. Zato je postajal tisti začetni slogan ‚Moški, to se vas ne tiče, hudo moteč.‘«²⁵ Leta 1996 so tako lahko zapisali, po tem, ko so revijo že skoraj dve desetletji poskušali premakniti iz polja »ženske revije« v polje »družinske revije«, da je vsebinsko mogoče *Jano* razdeliti na dva dela, prvega, ki objavlja t. i. družinske teme, in drugega, ki obdeluje »tipično ženske teme«.²⁶

Za slovenski medijski prostor in družbo tako lahko trdimo, da je *Jana* vstopila v prostor do določene mere že uveljavljenih lahkotnejših vsebin oziroma popularnega tiska, pri čemer nastopi težava, saj se analize popularnega žurnalizma in še posebej popularnega tiska naslanjajo na uveljavljen sistem medijev kot politične in ekonomske formacije. »Večina razprav tematizira nesposobnost popularnega tiska za omogočanje racionalne razprave zaradi premajhne informativnosti in neustreznosti novičarskih vrednot v njem. To so kritike, ki strogo ločujejo zabavo od informacije in bi rade novinarsko poročanje, le v obliki dejstev in analize brez alegorije, metafore in iluzije. Popularni tisk je vreden obsojanja, ker obravnava nepolitične dele realnosti.«²⁷ V tem kontekstu lahko razumemo vznik in delovanje osrednje družinske revije *Jana*, ki je svojo funkcijo še vedno razumela na način, da »informacija ni le pravica delovnega človeka, temveč da je informiranje dolžnost vseh družbenih subjektov, ki tako delavskemu razredu kot celoti in delavcem v združenem delu oziroma občanom kot posameznikom omogočajo neposredno upravljanje družbe«, vendar se je po drugi strani zavedala tudi, da »iz tako narobe pojmovane svobode izvira široko razširjen pojav podjetniškega gledanja na informacijo, dajanje prednosti tako imenovanim podjetniškim interesom pred informativno funkcijo in s tem objektivno odmikanje informacije od družbenih mehanizmov, ki jo obvladujejo oziroma bi jo morali obvladovati«.²⁸

24 Iz posebnih števil in prilog revije *Jana* je leta 1990 nastala revija *Lady*, ki je prevzela vlogo opravljalnega časopisa, mlajšo populacijo je od sredine devetdesetih let nagovarjala revija *Smrklja*, po letu 1994 pa je vlogo osrednjega ženskega časopisa začela prevzemati priloga dveh največjih slovenskih dnevnikov *Dela* in *Slovenskih novic* *Ona*, ki se je do leta 2000 utrčila na tem položaju. »Jure Apih, ki je bil takrat član uprave *Dela*, se spominja, da so v devetdesetih z razdelitvijo podjetja na *Delo* Revije in časopisno hišo v *Delu* ostali brez revij. Ker je bilo težko zbrati dovolj prihodkov od oglasov, so najprej ustanovili Slovenske novice, potem so si zamislili revijalne priloge za vsak dan v tednu. Tako je nastala tudi *Ona* kot konkurenca takrat priljubljeni reviji *Jana*.« – Tanja Jaklič, »Na današnji dan pred 25 leti je prišla ... *Ona*,« *Delo.si*, 15. 2. 2019, <https://www.delo.si/magazin/zanimivosti/na-danasnji-dan-pred-25-leti-je-prisla-ona/>, pridobljeno 12. 10. 2021.

25 Sonja Grizila, »50 let (Zarje) Jane,« *Revija Zarja*, 29. 12. 2019, <https://revijazarja.si/clanek/zgodbe/5fea4d2cbacee/50-let-zarje-jane>, pridobljeno 12. 10. 2021.

26 »Ob 25. obletnici revije *Jana*,« *STA*, 23. 12. 1996, <https://www.sta.si/251488/ob-25-obletnici-revije-jana>, pridobljeno 12. 10. 2021.

27 Breda Luthar, »Poetika in politika tabloidne kulture« (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998), 136.

28 Gorjup, »Svoboda ni barikada«, 48.

Kljub temu pa je po mnenju Colina Sparksa pomembna tudi zavest o implikaciji dejstva, da »porabniki, uporabljajo popularni tisk, ker ta govori o stvareh, ki so pomembne zanje, ter si tako lahko razložimo človeško obnašanje«. ²⁹ Popularni tisk, ki je komercialno naravnan in pod močnim vplivom procesa tabloidizacije, kljub vsemu ohranja status politične govorice in predstavlja pomemben družbeni forum, ima pa lastna kanon in poetiko, a tudi informativno ter formativno funkcijo. Če se pri tem obrnemo na fenomen poročanja o aidsu, je ta v tem obdobju bil pogosto neločljivo povezan s vprašanjem homoseksualnosti, zato so bile medijske reprezentacije homoseksualnosti pogosto povezane s to problematiko, še posebej pri prevodnih besedilih iz tujega tiska, kot ugotavlja Roman Kuhar. ³⁰ Po drugi strani je to značilno ravno za tabloidne ali popularne medije, ki vzdržujejo dominantni referenčni okvir ³¹ in lahko kljub najboljšim namenom kot sredstva identitetne eksistence delujejo kot ojačevalec marginalizacije. V tem kontekstu je Roman Kuhar na primeru *Jane* poudaril poročanje med afero okrog festivala Magnus, kjer sta v nasprotju z večino tedanjih jugoslovanskih medijev bila v ospredje postavljena pozitiven diskurz in nasprotovanje »dezinformacijam ter nevarnim potezam«. Umetniški festival gejevskega gibanja, ki je do tedaj potekal že večkrat, in to pod okriljem republiške Zveze socialistične mladine, je leta 1987 v jugoslovanski družbi in na elektrenem mednarodnem ozračju povzročil medijsko afero in bil zaradi povezave aidsa s homoseksualno populacijo označen za grožnjo javnemu zdravju. *Jana* je o tem zapisala takole: »Jugoslovansko novinarstvo je okužil virus aidsa, zato je celo v že tradicionalnem tednu Magnusa odkrilo novo slovensko provokacijo. Posledice je bilo pričakovati, ganljiva skrb za naše zdravje se je kmalu umaknila nevarnejšim čustvom. Napadi na ljubljansko prireditve so se v medijih že spremenili v klice k pogromu, ki si dajejo duška celo v predlogu, da bi si pravilno (spolno) usmerjeni Jugoslovani morda kupili priponke z udarnim geslom: Pedri, hvala, ne!« ³² Kuhar zato govori o tem, da »poročanja slovenskih medijev v omenjenem primeru in opozarjanja na diskriminacijo homoseksualcev ne moremo posplošiti in od liberalnih in revolucionarnih poznih osemdesetih naprej govoriti o zgolj gejem in lezbijkam naklonjenih medijskih reprezentacijah homoseksualnosti.« Čeprav je *Jana* aprila 1987 opozarjala, da je »'dobrohotno opozorilo' [...] dalo orožje v roke vsem tistim, ki jih preganjajo najrazličnejši strahovi pred homoseksualci, pa tudi pred

29 Colin Sparks, »The Popular Press and Political Democracy«, *Media, Culture & Society* 10 (1988): 209–23. Navedek povzet iz: Breda Luthar, »Poetika in politika tabloidne kulture«, 137, 138.

30 Roman Kuhar, »Medijske podobe homoseksualnosti. Analiza slovenskih tiskanih medijev od 1970 do 2000« (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003), 31.

31 Oktobra 1985 je *Jana* objavila pogovor z več homoseksualno usmerjenimi osebami o vprašanju aidsa, hkrati pa predstavila organizacijo slovenskega gej gibanja, ki se je tedaj postavljalo na lastne noge. Problematičen je naslov, ki jasno označuje medijski diskurz časa, kot ga je zaznal tudi Roman Kuhar: »Iz medijskih podob homoseksualnosti, ki jih uokvirja vprašanje aidsa, so skorajda popolnoma izginila stara vprašanja o pridobljenosti in prirojenosti homoseksualnosti, v ospredje pa je stopilo reprezentiranje tako imenovanega gejevskega stila življenja, ki je bil predstavljen kot promiskuiteten.« K vprašanju vsakdanjega življenja homoseksualne skupnosti v Ljubljani se je revija ponovno vrnila šele z dvema reportažama leta 1993. – Roman Kuhar, »Medijske podobe homoseksualnosti«, 32. Bernarda Rakovec, »Slovenski homoseksualci – smrtna tesnoba v hiši veselja«, *Jana* 40, 2. 10. 1985, 17–19. Žana Kapetanović, »One ljubijo ženske, oni ljubijo moške«, *Jana* 17, 27. 4. 1993, 21. Žana Kapetanović, »Poljubi na Tromostovju«, 18, 4. 5. 1993, 17.

32 »Nevarna razmerja: Teden Magnusa in jugoslovanski sindrom«, *Jana* 16, 22. 4. 1987, 18, 19.

vsakršno drugačnostjo«, je septembra istega leta v rubriki Prostovoljno pred poroto,³³ v kateri bralka Leja prosi za pomoč in nasvet, ker jo erotično vznemirja njena prijateljica, objavila skrajno homofobična mnenja nekaterih ‚porotnikov‘.³⁴ Ta primer ni bil edini, podobno vprašanje in negativni odziv lahko v isti obliki, zgolj brez dodatka strahu pred aidsom, zasledimo tudi leta 1985.³⁵ Tako lahko pritrdimo Bredi Luthar, ki je zapisala: »Logika popularnega tiska ni logika razprave ali estetske refleksije, temveč melodramatizacije, zdravega razuma, personalizacije, intimizacije, naturalizacije. Tabloidni žurnalizem je politična govorica, vendar ne zato, ker daje prednost določenim stališčem pred drugimi, temveč ker določene kulturne konstelacije vzpostavlja kot naravnejše od drugih.«³⁶

A ravno ena od stalnih rubrik v reviji, zgoraj omenjena Prostovoljno pred poroto, ki v sebi združuje vse lastnosti popularnega medija, je bila eden od ventilov slovenske družbe, ki se je po eni strani na podlagi vprašanj »obupanih« bralk in bralcev pustila podučevati starostno in spolno raznoliki skupini porotnikov z značilnimi imeni, kot sta bila Maca (31) ali Stane (62), ter se po drugi strani po kanonu tabloidne poetike naslajala nad tujimi, večinoma intimnimi ali družinskimi težavami. V osemdesetih letih je čez prst pogledano približno polovica vprašanj bila povezana s spolnostjo,³⁷ predvsem pa s promiskuiteto in z njo povezanimi težavami, ostala so večinoma izhajala iz socialnih stisk in družinskih odnosov. Moraliziranje je bilo sestavni del rubrike, ki je imela v sebi »zdravorazumsko logiko«, v njej pa se vprašanje aidsa v desetletju po objavi pandemije neposredno pojavi natančno dvakrat. Leta 1987 se je tako oglasil Jože, ki je med delom v tujini imel nezaščiten heteroseksualni spolni stik z znanko, sedaj pa se boji, kaj bo, če bo domov prinesel virus aidsa. »To, da bi šel k zdravniku, mi še na misel ne pride, saj veljam za uglednega moškega, ki ga vsi spoštujejo.«³⁸ Dve leti kasneje je triindvajsetletnica z vzdevkom Prestrašena poroto spraševala o tem, kaj naj stori, ker se poskuša uveljavljati v kulturniških krogih in mora »če [hoče] ostati, v igri‘[,] seveda tudi sama spati s katerim od teh moških«, za katere je zatrdila, da so to v glavnem ljudje, ki veliko potujejo in kar pogosto menjajo partnerje. V tem primeru je bilo, nenavadno, moraliziranja že veliko manj, večina porotnikov pa je omenjala predvsem tedaj že močno propagirano zaščito, kondome.³⁹

Narava medija, ki se je deklariral kot ženska in družinska revija, je narekovala, da je vprašanje spolnosti poleg partnerskih odnosov, ki se mu je kmalu pridružil aids kot spolno prenosljiva bolezen, bilo zelo pogosto obravnavana tema – dejansko je predstavljala enega od vsebinskih stebrov revije. Vprašanja promiskuitete,⁴⁰ zvestobe in

33 »Prijateljica me vznemirja (Prostovoljno pred poroto),« *Jana* 37, 16. 9. 1987, 46.

34 Roman Kuhar, »Medijske podobe homoseksualnosti,« 31.

35 »Homoseksualnost (Prostovoljno pred poroto),« *Jana* 38, 18. 9. 1985, 44. »Mi bo sosed zapeljal moža (Prostovoljno pred poroto),« *Jana* 19, 7. 5. 1986, 44.

36 Luthar, »Poetika in politika tabloidne kulture,« 258.

37 Tipičen primer je denimo vprašanje spolnega vedenja. – »Skupinski seks (Prostovoljno pred poroto),« *Jana* 21, 22. 5. 1985, 44.

38 »Strah pred grozljivo boleznijo (Prostovoljno pred poroto),« *Jana* 32, 12. 8. 87, 46.

39 »Bojim se aidsa (Prostovoljno pred poroto),« *Jana* 44, 1. 11. 1989, 44.

40 »Zakaj smo si nezvesti,« *Jana* 41, 10. 10. 1984, 27. »Ljubico imam,« *Jana* 38, 18. 9. 1984, 28.

spolnih navad⁴¹ ter njihove vsebinske nadgradnje,⁴² tudi v obliki množičnih anketnih vprašalnikov⁴³ in njihove analize,⁴⁴ nam tako prikazujejo precej dobro sliko družbenega konteksta, v katerega se je vmešala epidemija aidsa. Predvsem z uporabo prevodnih člankov je zato *Jana* v družbo, ki je imela, vsaj sodeč po ostalih objavljenih vsebinah na to temo, precej svobodno spolno vedenje, prispevala več člankov in reportaž, ki so opozarjali, da je zaradi aidsa nastopil čas, ko se v globalnem kontekstu »svet pozdravlja od seksualne revolucije«. ⁴⁵ V domačem jugoslovanskem kontekstu lahko kljub temu spremljamo družbeno odpiranje, ki je prinašalo določeno liberalizacijo družbe in rahlo orientalistični prizvok opisov novih prizorov »tranzicijske« ulične prostitucije v »umazanem« jugoslovanskem glavnem mestu,⁴⁶ pa tudi na domačem terenu,⁴⁷ glavni vzrok za spremembe spolnega vedenja pa je po mnenju reporterjev *Jane* bil psihološkega izvora (o tem so povprašali sociologa Miša Jezernika in antropologa Staneta Južniča) ter se je napajal v splošni družbeni, politični in gospodarski krizi, ki je Jugoslavijo zajela v osemdesetih letih.⁴⁸ Ob tem nas članek, ki je sicer v dialogu s stroko obravnaval epidemiološko vprašanje nalezljive bolezni, kolere na območju Dimitrovgrada na jugovzhodu Srbije, niti ne sme presenetiti. Tudi v tem primeru se je seveda zvezni sekretariat za informiranje zaradi političnih in gospodarskih vzrokov izmikal problemu in ga poskušal minimalizirati.⁴⁹

Aids je kot neozdravljiva bolezen imel pomemben prostor v diskurzu o varni spolnosti, ki je bila ena od najpomembnejših tem v *Jani*, tudi s področja ozaveščanja najširše publike.⁵⁰ A s seznama zdravstvenih vprašanj ni izrinil ostalih spolno prenosljivih bolezni, ki se jim je revija redno podrobno posvečala.⁵¹ Ob robu vprašanja aidsa je tako leta 1995 bil objavljen intervju z Mojco Matičič, ki je na infekcijski kliniki vodila ambulantno za spolno prenosljive bolezni,⁵² te pa so kljub preventivnim naporom, ki so bili podobni kot pri prenosu aidsa, strmo naraščale. Podobno velja tudi za naraščanje okužb s hepatitisom.⁵³ V jeku največje panike in opozoril pred pričakovanim neizo-

41 Denimo rezultati anonimne ankete med ljubljanskimi osemnajstletniki. – Živa Agrež, »Več kot pol jih že okuša spolnost,« *Jana* 27, 27. 3. 1991, 17.

42 Veliko pozornost je na primer vzbudil prevod francoskega priročnika za boljšo spolnost, o katerem je obširno govoril prevajalec Branko Gradišnik, podobno tudi intervju s francoskim ginekologom Davidom Elio. – Maja Konvalinka, »Radosti s spolnimi odnosi,« *Jana* 34, 22. 8. 1984, 15, 16. »Umetnost ljubljenja,« *Jana* 37, 16. 9. 1987, 31, 32.

43 Vprašalnik, ki je odgovarjal na vprašanje, ali je oseba rizična in bi se morala testirati za aids, so objavili aprila 1987. – »Na test za aids, da ali ne?,« *Jana* 15, 15. 4. 1987, 29.

44 Leta 1995 je bila slika, sodeč po rezultatih ankete, izvedene na velikem vzorcu populacije, že nekoliko drugačna kot v osemdesetih letih. – Maja Lupša, »Ne, varamo se pa (skoraj) ne,« *Jana* 33, 15. 8. 1995, 26–28.

45 »Trnova pot do raja,« *Jana* 24, 11. 6. 1986, 29. »Ljubezen z okusom previdnosti,« *Jana* 29, 22. 7. 1987, 30, 31. »Ljubezen z okusom previdnosti II,« *Jana* 30, 29. 7. 1987, 32, 33.

46 Žarko Rajković, »Einstein med nogami,« *Jana* 30, 25. 7. 1990, 20–21. Maja Lupša, »Možakarji v minici,« *Jana* 40, 3. 10. 1990, 22.

47 Albina Podbevšek, »Ljubezen za lire,« *Jana* 44, 1. 11. 1989, 23.

48 Renata Ažman, »Damoklejev meč tudi nad posteljo,« *Jana* 48, 29. 11. 1989, 16–17. Sanja Kapetanić, »Spolno življenje v času krize,« *Jana* 32, 10. 8. 1988, 14 in 42.

49 Maja Lupša, »Živimo kot svinje,« *Jana* 39, 27. 8. 1989, 15, 16.

50 Leta 1988 so tako v reviji ponatisnili ameriški priročnik za preventivo, namenjen mladini. – »Kaj bi mladi morali vedeti o aidsu,« *Jana*, 27, 6. 7. 1988, 30, 31 in 38.

51 »Okužbe v postelji,« *Jana* 50, 10. 12. 1986, 26, 27.

52 Živa Agrež, »(Ne)varen seks: Eksplozija modernih spolno prenosljivih bolezni,« *Jana* 32, 20. 5. 1995, 6, 7 in 53.

53 Albina Podbevšek, »Hepatitis na pohodu,« *Jana* 15, 13. 4. 1993, 17.

gibnim eksponentnim naraščanjem okužb z aidsom je verjetno v želji po opozorilu, da to ni edina ogrožujoča spolno prenosljiva bolezen,⁵⁴ svoje mnenje predstavil tudi francoski zdravnik Georges Mathé, »ki velja za enega najhujših nasprotnikov seksualne revolucije. Zakaj? Pred nedavnim je povedal, da se dramatično večja število tistih vrst raka, ki se prenašajo s spolnimi odnosi, obolenj, ki jih je sprožila prava epidemija spolne razpuščenosti. Tudi če njegova premišljanja jemljemo z veliko rezervo ali se z njegovimi pogledi ne strinjamo, bo branje vsekakor zanimivo.« Senzacionalističen naslov pa je preprosto skrival mnenje zdravnika, da so obolenja, ki jih povzroča virus HPV kot krivec za rak materničnega vratu, mnogo bolj razširjena in zadevajo večjo populacijo, zato je menil, da je ob aidsu to pomembno vprašanje.⁵⁵ Podobno senzacionalističen pristop so ubrali tudi leta 1988, ko so na podlagi objav iz nemškega tiska svarili pred pohodom virusa EPV iz družine herpesov, ki naj bi kmalu zasenčil aids,⁵⁶ leta 1994 pa so napoved t. i. epidemije bolezni norih krav pospremili z naslovom Hujša od aidsa?.⁵⁷ Prispevek o aidsu, verjetno najbolj dvomljive narave, ki je prišel iz tujih logov in o katerem je dvom izrazil tudi pisec, se je spraševal o možnosti prenosa virusa HIV s poljubljanjem in je redakciji v revijo zdrknil leta 1992.⁵⁸

Vprašanja o kontracepciji in spolnih boleznih ter težavah so bila tudi ena od najpogostejših tem vprašanj v rubriki Ni ga čez dober nasvet, kjer sta na pisma bralcev odgovarjala zdravnika, do svoje zgodnje smrti najprej Milan Hodalič, nato pa Darinka Grmek Štrukelj. Vprašanja, povezana z aidsom, sicer morda zvenijo naivno, včasih so povezana z neznanjem in strahovi, sploh v zgodnejših letih, ko veliko dejstev še ni prešlo v kolektivno podzavest družbe. V desetletju se jih je med množico drugih zdravstvenih težav nabralo trinajst, večina seveda med letoma 1985 in 1990, po tem obdobju praktično usahnejo, a so tedaj veliko bolj utemeljena in jih pišejo ljudje, ki imajo za svojo zaskrbljenost tudi realne razloge. V prvih letih pa se tako dvakrat pred poletjem ponovi vprašanje, ali se aids prenaša v morski vodi, saj je »pri nas mnogo tujcev iz različnih dežel, in nikoli ne veš, kakšno bolezen lahko nosijo.«⁵⁹ Leto pred tem je s podobno argumentacijo nasvet iskalo »19-letno dekle s srednjo izobrazbo«,⁶⁰ ki je ravno prebiral knjigo Jacquesa Leibowitcha z naslovom AIDS.⁶¹ A večina vprašanj je bila povezana s kontracepcijo, ki je bila ena od pomembnejših družbenih tem danega

54 Ob tem morda ni nepomembno, da so, kot danes vemo precej optimistično, razvoj zdravil in cepiv napovedovali že od odkritja virusa HIV, v dneh ob objavi prvih primerov okuženih pa je denimo na 5. kongresu jugoslovanskih mikrobiologov nastopil dr. Jean Claude Chermann, »vodilni strokovnjak za aids, ki je kot vodja Pasteurjevega inštituta odkril HPA-23, trenutno edino učinkovito zdravilo za to bolezen.« – Slavenka Drakulić, »Čudodelec iz novega Lurda,« *Jana* 45, 6. 11. 1985, 11–13.

55 »Spolna svoboda nas lahko drago stane,« *Jana* 6, 5. 2. 1986, 26, 27.

56 »Zadostuje že poljub,« *Jana* 3, 20. 1. 1988, 26, 27.

57 »Hujša od aidsa,« *Jana* 29, 19. 7. 1994, 13.

58 »Besede so izrečene in preplah je povzročen.« »AIDS,« *Jana* 26, 30. 6. 1992, 29.

59 Milan Hodalič, »Aids in kopanje v morju (Ni ga čez dober nasvet),« *Jana* 29, 22. 7. 1987, 34.

60 Milan Hodalič, »Se v morju lahko okužim z aidsom? (Ni ga čez dober nasvet),« *Jana* 12, 19. 3. 1986, 32.

61 »Knjigo dr. Jacquesa Leibowitcha *Nenavaden virus, ki je prišel od drugod* so slovenski založniki opazili na lanskolnem jesenskem knjižnem sejmu v Frankfurtu in jo s precej krajšim naslovom *Aids* prevedli in natisnili komajda poldrug mesec pozneje, v decembru 1985.« Prva slovenska poljudna brošura o tem problemu je nato izšla leta 1987 v Kopru v okviru časopisne hiše *Primorske novice*. – »Aids: slovenski založniški podvig,« *Jana* 6, 5. 2. 1986, 16. »Aids – problemi, preventiva, perspektive,« *Jana* 39, 30. 9. 1987, 5.

trenutka, ne le zaradi zaščite pred spolno prenosljivimi boleznimi, temveč tudi zaradi vprašanja preprečevanja nezaželenih nosečnosti. *Jana* leta 1984 polemizira tudi s katoliško cerkvijo oziroma objavi kritično poročilo o *Apostolskem pismu družini*, v katerem je papež Janez Pavel II. zavrnil kontracepcijo, saj naj »zakonca ‚uporabljata‘ spolnost v skladu z njeno prvobitno dinamiko celostnega podarjanja brez manipuliranja in ponarejanja«. ⁶² Poročil o najstniških nosečnostih in pogostosti pojava ter potrebe po izvajanju splava ⁶³ je bilo veliko in so bila poglobljena, v zdravstvenih rubrikah pa je eno najpogostejših vprašanj uporaba kontracepcijskih tablet, ki so spolno revolucijo dejansko omogočile, a sodobne metode kontracepcije, sodeč po pisnih bralcev v osemdesetih letih, še niso dosegle pričakovanega dosega. Ravno v rubriki Ni ga čez dober nasvet se tako večkrat pojavi vprašanje, kje dobiti kondom. Poleti leta 1985, tik preden je kondom kot najzanesljivejša in najenostavnejša oblika zaščite pred virusom HIV postal pomembna tema v reviji, je tako Milan Hodalič najstniškemu paru svetoval obisk lekarne, ⁶⁴ kljub dejstvu, da so bili kondomi dostopni tudi v trafikah. ⁶⁵ Že v naslednjem letu je ob svetovnem trendu naraščanja uporabe kondomov, ki so se počasi začeli seliti tudi v lažje dosegljive samopostrežne trgovine, *Jana* pričela objavljati članke o učinkovitosti in varnosti kondoma. ⁶⁶ Ta na videz enostavni izdelek, katerega proizvodnjo je jugoslovanska industrija usvojila že davno, se je namreč v vmesnem času precej posodobil, in edini jugoslovanski proizvajalec RIS iz Zagreba je ob potencialno visokih kapacitetah izdelal zelo malo teh proizvodov, saj naj bi v Jugoslaviji v celem letu 1986 prodali zgolj slabe 3 milijone kondomov, kupci pa so želeli novejše, modernejše iz uvoza. »Mar Jugoslovani ne marajo preservativov. ⁶⁷ Nekateri res ne: največ jih pokupijo Slovenci in Hrvati, precej manj Makedonci in Srbi, v BiH in Črni Gori pa ni RIS – če verjamete ali ne – prodal še niti ene škatlice. ‚To je nekaj podobnega kot papirnati robčki in milo?, pravi Ante Starčević. ‚Bolje si razvit, več kondomov potrebuješ. Nič čudnega, če so Švedi v Evropi na prvem mestu po porabi preservativov na prebivalca.‘« ⁶⁸ Podobno je k množični uporabi kondomov nekaj mesecev kasneje pozivala novinarka Sonja Grizila, ki je zapisala, da »zdravila proti aidsu ni, ne cepiva, zato sta v križarski vojni proti tej morilski bolezni za zdaj najučinkovitejši dve vrsti orožja: ali ‚aspirin med koleni‘ oziroma vzdržnost ali prav nič priljubljeni kondom. Ker s priporočanjem prve metode ne bi dosegli posebnih uspehov, smo se z vsemi močmi vrgli na kondom. Uspeh? Menda kar 70 odstotkov Jugoslovanov ne zna ravnati

62 Maja Konvalinka, »Zibka v očeh cerkve,« *Jana* 2, 11. 1. 1984, 30.

63 »Si samo rožnati plod v zibelki maternice: moralne dileme abortusa,« *Zelena Jana*, marec 1986, 25–28.

64 Milan Hodalič, »Kje dobiti kondom (Ni ga čez dober nasvet),« *Jana* 33, 14. 8. 1985, 30.

65 Leta 1985 so tako Delove trafike prodale 131.528 škatlic kondomov. – Maja Konvalinka, »Ljubezen z Risom,« *Jana* 17, 29. 4. 1987, 13, 14.

66 »Kondom spet na dobrem glasu,« *Jana* 35, 27. 8. 1986, 29.

67 »Aktualna tema bi morali postati – najsi to zveni še tako banalno in prozaično – ne ‚politika‘ in takšni ali drugačni pečati, temveč preservativi. Tudi v tem smo Balkanci. Preservativov v hotelih, na primer, javno ne prodajajo. Njihova uporaba namreč pomeni, najsi to priznamo ali ne, nezaupanje do partnerja, čeprav po drugi strani ni take ‚kuge‘, ki bi preprečila ‚zabavo revežev‘: kadarkoli je človeku težko ali mu gre za nohte – Freud ni bil neumen – se zateče k spolnemu zadovoljstvu [...] Toda zdaj je treba računati z aidsom. – Zorica Nikolić, »Virus na dnevnem redu sestankov,« *Jana* 20, 20. 5. 1987, 8, 9 in 43.

68 Maja Konvalinka, »Ljubezen z Risom,« *Jana* 17, 29. 4. 1987, 13, 14.

z Amorjevim balončkom. Jih ne znamo ali nočemo uporabljati?»⁶⁹ V slovenskem primeru je na to vprašanje odgovoril bralec Tine Velikonja iz Ljubljane, ki je priporočil nemško znamko kondomov, ki se je seveda lahko dobila zgolj v tujini, ljubljansko izkušnjo pa opisal takole: »Risovi kondomi so slabi in ni čudno, da si nekateri z njimi ne vedo pomagati. S tesnim obročastim vratom prekinejo venski obtok, da se počutiš kot davljenec, slabo so raztegljivi in suhi, da jih s težavo potegneš čez polovico, obenem pa so tako debeli, da ne veš kje si [...] Zato prilagam škatlico, v kakršni prodajajo po mojem mnenju najboljše kondome, kar jih je ta čas na voljo. Dobijo se v Nemčiji v drogerijah in lekarnah. Prve sem kupil v veliki samopostrežni trgovini, kjer so bili naprodaj v košarici na oddelku za kozmetiko in brivske priprave. Zdaj beremo, da uvajajo takšno prodajo tudi v Ljubljani, kar je zares pohvalno.«⁷⁰ Po množici prispevkov, ki so popularizirali kondom, se je od konca osemdesetih let ta tematika navadno pojavljala v *Jani* zgolj še ob mednarodnem dnevu aidsa in spremljanju dejavnosti preventive.⁷¹ Pri tem je zanimivo dejstvo, da v tako množičnem občilu do leta 1995 ni bil objavljen niti en oglas iz preventivnih akcij,⁷² je pa zato revija podrobno spremljala poskuse organizacije preventivne oglaševalske kampanje, podajala konstruktivne kritike zgodnjih poskusov in kasneje še posebej poudarila kreativne dosežke Gorana Tomića iz Marketinga Radia Študent, ki je bil zaslužen za slavne »domine«.⁷³

Stigma, ki je spremljala ogrožene družbene skupine, je v medijskem diskurzu popularnega tiska seveda tudi nihala. Bralci so denimo probleme okuženega hemofilika⁷⁴ Steva Kataline iz hrvaške Podravske Slatine lahko podrobno spremljali skozi serijo reportaž⁷⁵ (*Jana* jih je prevzela po zagrebški reviji *Danas*), ki naj bi mu omogočile dostojen socialni status, po drugi strani pa so sledili političnim ukrepom in zasedanem vseh družbenih organov v podeželskem okolju, kjer niti medicinska infrastruktura in niti družbeno okolje ob vseh neznankah nista bila pripravljena na dostojno obravnavo pacienta, ki se je javno izpostavil, razkritje pa je pomenilo tudi nove stroške za samoupravne interesne skupnosti s področja zdravstvenega varstva. Kljub temu lahko opazimo razlike v ravni diskurza, ki je spremljal teden dni kasnejše razkritje beograjskega narkomana, da je okužen z aidsom: »Njegovo mater, sestro in dekle so nagnali iz službe, dokler ne prinesejo potrdila, da so zdravi. Prišlo je torej dobredno do izгона [...]«⁷⁶ Stigma narkomana, ki je za svoje početje sam kriv, »čeprav ne vemo,

69 Sonja Grizila, »Nezaželeni amorjevi balončki,« *Jana* 28, 14. 7. 1987, 17, 18.

70 Tine Velikonja, »Nezaželeni amorjevi balončki,« *Jana* 32, 12. 8. 1987, 5.

71 Katja Božič, »Rumeni z okusom banane,« *Jana* 50, 12. 12. 1995, 14, 15.

72 »Oglas (So stvari, ki mi nudijo več užitka kot gospodinjstvo),« *Jana* 3, 17. 1. 1995, 47.

73 Maja Konvalinka, »Z dominami proti aidsu,« *Jana* 46, 16. 11. 1988, 20 in 26.

74 Spomladi 1986 je bila zaradi testiranja krvi krvodajalcev na virus HIV v Sloveniji in na Hrvaškem možnost okužbe v tej skupini bistveno zmanjšana in kasneje ne predstavlja več najpomembnejše rizične skupine. O omejevanju možnosti okužb, epidemiološki sliki na domači in globalni ravni ter testiranju krvodajalcev je obširno pisal glavni slovenski virolog tega časa Miha Likar. *Jana* je tudi obširno poročala o mariborskem kongresu hematologov in transfuziologov, ki je bil pomemben mejnik pri tem vprašanju. – Miha Likar, »Aids danes in jutri,« *Jana* 40, 1. 10. 1986, 11 in 35. Maja Konvalinka, »Dve žrtvi, 200 okuženih,« *Jana* 4, 22. 1. 1986, 18, 19. Alenka Bibič, »Novi test za odkrivanje aidsa,« *Jana* 44, 29. 10. 1986, 19 in 46.

75 Zorica Nikolić, »Imam aids, vsi so me zapustili,« *Jana* 19, 13. 5. 1987, 21, 22.

76 Zorica Nikolić, »Virus na dnevnem redu sestankov,« *Jana* 20, 20. 5. 1987, 8, 9 in 43.

ali je higiena drogiranja v Zagrebu in Beogradu enaka«, je bila bistveno drugačna od odnosa do hemofilika, ki za svojo nesrečo ni sam kriv. Senzacionalnost je tako pripomogla, da se je na naslovnici *Jane* januarja 1986 znašel naslov, ki je oznanjal, da ima polovica (testiranih) beograjskih uživalcev trdih drog tudi aids, na koncu članka pa lahko izvemo tudi, kako je prišlo do okužb pri ljudeh s hemofilijo.⁷⁷ Leto dni kasneje je *Jana* v lastni redakciji v intervjujih z epidemiologi pripravila članek, ki je ob spolni preventivi, torej kondomih, zagovarjal tudi prosto prodajo injekcijskih igel in s tem preventivo pri tej družbeni skupini.⁷⁸ Javno izpostavljanje okuženih je zaradi stigme seveda bilo težava, *Jana* je prvi intervju z okuženim slovenskim bolnikom objavila leta 1988, in to do neprepoznavnosti anonimiziran, tudi odgovori na vprašanja novinarke so bili praktično generičnega značaja in so predvsem govorili o upanju.⁷⁹ Kljub temu da je popularni tisk vezan na škandal, intimo in melodramo, lahko zatrdimo, da so o bolnikih z imenom v *Jani* osebno poročali zgolj v rubrikah, ki so bile bulvarske narave in so prinašale zgodbe o slavnih in manj slavnih osebah iz tujine.⁸⁰

Poročanje o aidsu po letu 1991 je dejansko zamrlo in se omejilo na čas okoli svetovnega dneva aidsa. Število obolelih in okuženih v Sloveniji je stagniralo, črnoglede napovedi iz sredine osemdesetih let, ki so se še kako izpolnjevale na globalni ravni, na Slovenskem niso imele takšne krivulje. To seveda ne pomeni, da se v tem obdobju ni izvajala velika splošna preventiva, dejstvo pa je, da je *Jana* kot eden največjih družbenih forumov v državi zaznala, da tema nima več absolutne prioritete. Razen ko pride do škandala, kakršen bulvarškemu tisku omogoča obstoj.⁸¹

Omejenost razširjenosti virusa HIV, pri čemer je Slovenija v sredini devetdesetih let beležila relativno nizko incidenco okužb, približno tri na en milijon prebivalstva, kar je malo v primerjavi s Španijo (203 na milijon), Francijo (102 na milijon) ali Italijo (96 na milijon), so sicer na Inštitutu za varovanje zdravja leta 1995 razlagali kot dejstvo, da je pri nas epidemija aidsa še v zelo zgodnjem obdobju razvoja,⁸² je »zaprto in konservativno družbo«, kakršna naj bi po mnenju komentatorke dnevnika *Republika* Katarine Novak bila Slovenija, zazibala v »varljivo, tiho zadovoljstvo«.⁸³ Zaradi tega škandalov, ki so polnili tuji tisk ob novicah, da so okuženi s svojim nespremenjenim vzorcem spolnega obnašanja širili okužbo, na Slovenskem pač ni bilo. O njih se je poročalo med bulvarskimi novicami, denimo leta 1992, ko je v italijanskem Bolzanu nekdo umoril okuženo prostitutko.⁸⁴ V omenjenem obdobju je tako zgolj leta 1994 prišlo do podrobnega

77 Vladan Slavković, »Grožnja iz pekla mamil«, *Jana*, 2, 15. 1. 1986, 13, 14.

78 Maja Konvalinka, »Igle kot obliž«, *Jana* 11, 18. 3. 1987, 20.

79 Maja Konvalinka, »Živim od upanja: naš bolnik z aidsom«, *Jana* 44, 2. 11. 1988, 15.

80 »Pri Liz doma imajo aids«, *Jana* 7, 17. 2. 1988, 7, 32. »Duhovnik umira za aidsom«, *Jana* 52, 29. 12. 1989, 37.

81 O tipičnem primeru so poročali iz Petrovca na Mlavi, kjer je na podlagi govoric o seropozitivnosti, ki jih je v gostilni sprožil lokalni splošni zdravnik, bila socialno stigmatizirana nič hudega sluteča učiteljica. – Vladimir Siljanović, »Aids je bil v glavah«, *Jana* 42, 17. 10. 1990, 17, 18.

82 »V Sloveniji prijavljenih skupno 40 primerov aidsa«, *STA*, 19. 6. 1995, <https://www.sta.si/143827>, pridobljeno 12. 10. 2021.

83 Ob podatku, da je bilo obolelih v Sloveniji po osmih letih epidemije dobrih trideset, čeprav se je govorilo o nekaj sto okuženih, in dejstvu, »da je med nami poldrugi tisoč narkomanov«. – *Republika*: En dan za aids, *STA*, 30. 11. 1993, <https://www.sta.si/43588>, pridobljeno 12. 10. 2021.

84 »Prodajala je ljubezen, podarjala je aids«, *Jana* 6, 11. 2. 1992, 13.

poročanja (povzetega po zagrebški reviji *Globus*) o primeru pacienta, ki je na zagrebški infekcijski kliniki umiral za aidsom. »Dolgo se je samo šušljalo, zdaj pa se je pokazalo, da je resnica še hujša od najbolj črnih slutenj: petinštiridesetletni D. M., še pred nedavnim kar se da čeden in zaželen intelektualec, v teh dneh na infekcijski kliniki Fran Mihaljević umira za aidsom. Tragedija, ki ni zgolj njegova: D. M. je, v zadnjih sedmih letih, ko je že vedel, da je seropozitiven, s smrtonosnim virusom aidsa namenoma okužil morda kar nekaj deset moških in žensk.«⁸⁵ Tragični dogodek je za seboj potegnil resne politične posledice, saj se je »v napetem vzdušju tudi hrvaško ministrstvo za zdravstvo odločilo za nekaj presenetljivih restriktivnih ukrepov: prof. dr. Andrija Hebrang je tako že napovedal uvedbo prisilnega zdravstvenega nadzora okuženih, konec anonimnega testiranja in natančen register vseh seropozitivnih«. V slovenskem primeru, ki je imel s hrvaškim seveda skupne osnovne nastavke iz časov nekdane skupne države, kjer so epidemijo aidsa poskušali obvladovati na podlagi svetovnih standardov in okužene čim bolj zaščititi, tudi z anonimnostjo, bi to pomenilo hudo spremembo zdravstvenih politik. *Jana* je dva tedna po razkritju vprašanje, ki je pomenilo velik pritisk na zdravstveno politiko in potencialno stigmatizacijo, problematizirala v članku, v katerem je zbrala mnenja slovenskih strokovnjakov za to problematiko. Dr. Evita Leskovšek je tako povedala: »V svetu se trudijo, da bi čimbolj, tudi z anonimnostjo, zaščitili bolne in okužene – ne le zato, ker jim sicer grozita socialna izolacija in izguba službe, da o drugem ne govorimo, temveč tudi zaradi tega, ker so bili neučinkoviti še prav vsi dosedANJI poskusi, da bi s prisilnim zdravljenjem, z izolacijo in s podobnimi represivnimi ukrepi omejili bolezen. V Romuniji, na primer, na Kubi in v Bolgariji se je že pokazalo, da tako pač ni mogoče preprečiti širjenja aidsa.«⁸⁶ Zdravstveno problematiko, ki jo je povzročil škandal, so tako na eni od glavnih družbenih referenčnih točk obravnavali na način, ki je bistveno pripomogel k splošnemu družbenemu sprejemanju strokovnih odločitev v nasprotju s populizmom, ki je v tistem času vse bolj posegal v novo družbeno realnost slovenske tranzicijske politike. Strategija slovenskega boja proti epidemiji aidsa je seveda nato bila podrobno predstavljena tudi ob 1. decembru v poskusu utrjevanja zdravstvenih politik, kjer so se poleg vsebine predvsem osredotočali na osebni pristop in predstavitev ključnih akterjev.⁸⁷ Te so sicer bralci *Jane* skozi podrobna poročila spoznavali tudi v preteklih letih.⁸⁸ V istem letu je *Jana* v intervjuju⁸⁹ z dr. Leskovškovo razbijala mite, stereotipe in zavračala teorije zarote, ki so kljub letom neprekinjenega ozaveščanja v splošnem družbenem diskurzu še vedno bili prisotni.⁹⁰

V tem kontekstu ni odveč opozoriti, da je v množici medijev, ki so zaznamovali osemdeseta in začetek devetdesetih let, pri vprašanju aidsa ravno *Jana*, po svojem konceptu komercialno naravnana popularna revija z največjim dosegom v slovenskem

85 Maja Lupša, »Demoski ljubimec z aidsom,« *Jana* 2, 11. 1. 1994, 16, 17.

86 Maja Lupša, »Zločin in kazni,« *Jana* 4, 25. 1. 1994, 16, 17.

87 »Prva bojna linija proti aidsu,« *Jana* 48, 29. 11. 1994, 5, 6.

88 Maja Konvalinka, »Položaja ni več mogoče nadzorovati,« *Jana* 5, 1. 2. 1989, 4, 5 in 35.

89 Značilno za popularni žanr v tabloidnih medijih, kjer vprašanja niso zgolj tematske narave, ampak v ospredje postavljajo tudi sogovornika. – Mitja Čepić, »Uvod: Metodološko pojasnilo,« v: *Resno in rumeno: tabloidizacija tiskanih medijev v Sloveniji*, ur. Gita Zadnikar (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2005), 15.

90 Živa Agrež, »Je boj proti aidsu izgubljen?,« *Jana* 38, 20. 9. 1994, 4, 5.

medijskem prostoru, bila nekakšen družbeni poligon, ki je temo obravnaval resno, poglobljeno, družbenokritično in tudi politično, sploh pri začetnih zadregah, ki so sledile nerodnostim beograjske vlade, zlagoma pa je tudi premikala meje družbene normativnosti in se odmikala od stereotipizacije oziroma zdravorazumskosti, ki navedno spremlja medijsko poročanje v tem žanru. Svoja poročila je redno usklajevala s slovensko zdravstveno in epidemiološko stroko, v naravi popularnega tiska, ki je tematiko približeval najširšemu bralstvu, pa je seveda uporabljala tudi vse metode in tehnike popularnega žurnalizma. A z zavedanjem, kot je poudaril psiholog Bogdan Lešnik na okrogli mizi o aidsu v Cankarjevem domu decembra 1987, »da aids ni modna, temveč aktualna tema«, in nikakor ne zgolj zdravstveno, temveč tudi družbeno in psihološko vprašanje. V letih demokratizacije in družbenih sprememb, trgajočih se mednacionalnih odnosov, kjer je bilo iz pisanja popularnega tiska videti stigmatizacijo tudi po »higienski liniji«,⁹¹ je tako *Jana* s svojim pristopom k problematiki pripomogla k normalizaciji in sprejemanju okuženih ter tudi zaščitnih sredstev, ne nujno vedno v kontekstu obravnave aidsa, temveč še bolj pogosto kot eden od glavnih forumov o partnerskih odnosih in spolnem življenju. Družbena kritika pa je bila vedno eden od ciljev *Janinega* poročanja, zato to razmišljanje zaključujem s klasično kritiko funkcioniranja družbenoekonomskih odnosov v Jugoslaviji v drugi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja. Na vprašanje Bogdana Lešnika, kaj storiti, da se okužba z virusom HIV ne bi nezadržno širila, je poleg najbolj drastičnega in neuresničljivega ukrepa, namreč ukinitve spolnega življenja, Miha Likar kot verjetno tedaj največja zdravstvena avtoriteta na tem področju predlagal kondom. Kasnejša zdravstvena ministrica in strokovnjakinja za aids Dunja Piškur Kosmač je potem povedala, da se v Jugoslaviji preprosto ne dobi kakovostnih kondomov, in dala iztočnico sociologu Rastku Močniku, »ki je za konec zavzdihnil: ‚Odpovedali smo torej tam, kjer smo že vajeni.‘«⁹²

Viri in literatura

Časopisi

- *Delo*, 1985.
- *Jana*, 1984–1989, 1991, 1992, 1994, 1995.
- *Zelena Jana*, 1986.

Članki in literatura

- Agrež, Živa. »(Ne)varen seks: Eksplozija modernih spolno prenosljivih bolezni.« *Jana* 22, 30. 5. 1995, 6, 7, 53.
- Agrež, Živa. »Je boj proti aidsu izgubljen?.« *Jana* 38, 20. 9. 1994, 38, 4, 5.

91 Zelo jasno se namreč izkazuje pristop, ki dogajanje v ostalih jugoslovanskih republikah prikazuje kot umazano, nazadnjaško in nerazvito.

92 Maja Konvalinka, »Miti in dejstva,« *Jana* 1, 7. 1. 1987, 18, 19.

- Agrež, Živa. »Več kot pol jih že okuša spolnost.« *Jana* 27, 27. 3. 1991, 17.
- Ažman, Renata. »Bilo je nekoč v Sloveniji.« *Jana* 19, 11. 5. 1993, 18, 19, 30.
- Ažman, Renata. »Damoklejev meč tudi nad posteljo.« *Jana* 48, 29. 11. 1989, 16, 17.
- Bibič, Alenka. »Novi test za odkrivanje aidsa.« *Jana* 44, 29. 10. 1986, 19, 46.
- Božič, Katja. »Rumeni z okusom banane.« *Jana* 50, 12. 12. 1995, 14, 15.
- Čepič, Mitja. »Uvod: Metodološko pojasnilo.« V: *Resno in rumeno: tabloidizacija tiskanih medijev v Sloveniji*. Ur. Gita Zadnikar, 7–18. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo - ICK, 2005.
- Drakulić, Slavenka. »Čudodelec iz novega Lurda.« *Jana* 45, 6. 11. 1985, 11–13.
- Gorjup, Mitja. »Svoboda ni barikada izza katere bi kdo napadal svobodo drugih.« V: Mitja Gorjup, *Samoupravno novinarstvo*, 47–49. Ljubljana: Delavska enotnost, 1978.
- Gorjup, Mitja. *Samoupravno novinarstvo*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1978.
- Grizila, Sonja. »Nezaželeni amorjevi balončki.« *Jana* 28, 14. 7. 1987, 17, 18.
- Hodalič, Milan. »Se v morju lahko okužim z aidsom? (Ni ga čez dober nasvet).« *Jana* 12, 19. 3. 1986, 32.
- Hodalič, Milan. »Aids in kopanje v morju (Ni ga čez dober nasvet).« *Jana* 29, 22. 7. 1987, 34.
- Hodalič, Milan. »Kje dobiti kondom (Ni ga čez dober nasvet).« *Jana* 133, 4. 8. 1985, 30.
- Kapetanič, Sanja. »Spolno življenje v času krize.« *Jana* 32, 10. 8. 1988, 14, 42.
- Kapetanović, Žana. »One ljubijo ženske, oni ljubijo moške.« *Jana* 17, 27. 4. 1993, 21.
- Kapetanović, Žana. »Poljubi na Tromostovju.« *Jana* 18, 4. 5. 1993, 17.
- Konvalinka, Maja. »Dve žrtvi, 200 okuženih.« *Jana* 4, 22. 1. 1986, 18, 19.
- Konvalinka, Maja. »Igle kot oblič.« *Jana* 11, 18. 3. 1987, 20.
- Konvalinka, Maja. »Ljubezen z Risom.« *Jana* 17, 29. 4. 1987, 13, 14.
- Konvalinka, Maja. »Položaja ni več mogoče nadzorovati.« *Jana* 5, 1. 2. 1989, 4, 5, 35.
- Konvalinka, Maja. »Radosti s spolnimi odnosi.« *Jana* 34, 22. 8. 1984, 15, 16.
- Konvalinka, Maja. »Z dominami proti aidsu.« *Jana* 46, 16. 11. 1988, 20, 26.
- Konvalinka, Maja. »Zibka v očeh cerkve.« *Jana* 2, 11. 1. 1984, 30.
- Konvalinka, Maja. »Živim od upanja: naš bolnik z aidsom.« *Jana* 44, 2. 11. 1988, 15.
- Konvalinka, Maja. »Miti in dejstva.« *Jana* 1, 7. 1. 1987, 18, 19.
- Konvalinka, Maja. »Pozor, strogo zaupno!« *Jana* 33, 13. 8. 1986, 12.
- Kuhar, Roman. »Medijske podobe homoseksualnosti. Analiza slovenskih tiskanih medijev od 1970 do 2000.« Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003.
- Likar, Miha. »Aids danes in jutri.« *Jana* 40, 1. 10. 1986, 11, 35.
- Lupša, Maja. »Možakarji v minici.« *Jana* 40, 3. 10. 1990, 22.
- Lupša, Maja. »Ne, varamo se pa (skoraj) ne.« *Jana* 33, 15. 8. 1995, 26–28.
- Lupša, Maja. »Zadeva aids.« *Jana* 50, 13. 12. 1994, 22.
- Lupša, Maja. »Zločin in kazen.« *Jana* 4, 25. 1. 1994, 16, 17.
- Lupša, Maja. »Živimo kot svinje.« *Jana* 39, 27. 8. 1989, 15, 16.
- Lupša, Maja. »Demonski ljubimec z aidsom.« *Jana* 2, 11. 1. 1994, 16, 17.
- Luthar, Breda. »Poetika in politika tabloidne kulture.« Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1998.
- Meden, Ahac. »Apih, Jure (1941–).« *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Dostopno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1000710/#novi-slovenski-biografski-leksikon>. Pridobljeno 4. 11 2021.
- Nikolić, Zorica. »Imam aids, vsi so me zapustili.« *Jana* 19, 13. 5. 1987, 21, 22.
- Nikolić, Zorica. »Virus na dnevnem redu sestankov.« *Jana* 20, 20. 5. 1987, 8, 9, 43.
- Pjević, J. »Manj prepovedi in tradicionalizma: Mitja Gorjup o kodeksu jugoslovanskega novinarstva« V: Mitja Gorjup, *Samoupravno novinarstvo*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1978.
- Podbevšek, Albina. »Hepatitis na pohodu.« *Jana* 15, 13. 4. 1993, 17.
- Podbevšek, Albina. »Ljubezen za lire.« *Jana* 44, 1. 11. 1989, 23.
- Kališnik, Miroslav. »Na sledi virusu, ki povzroča AIDS.« *Proteus* 46, 7/1984, 279.
- Kališnik, Miroslav. »Ugotovili so povzročitelja AIDS.« *Proteus* 47, 6/1985, 230, 231

- Rajkovič, Žarko. »Einstein med nogami.« *Jana* 30, 25. 7. 1990, 20, 21.
- Rakovec, Bernarda. »Skrivalnice z AIDS.« *Jana* 37, 11. 9. 1985, 5.
- Rakovec, Bernarda. »Slovenski homoseksualci - smrtna tesnoba v hiši veselja.« *Jana* 40, 2. 10. 1985, 17–19.
- Rakovec, Bernarda. »Zdravje 1985.« *Jana* 5, 30. 1. 1985, 6, 7.
- Siljanović, Vladimir. »Aids je bil v glavah.« *Jana* 42, 17. 10. 1990, 17, 18.
- Slavković, Vladan. »Grožnja iz pekla mamil.« *Jana*, 2, 15. 1. 86, 13, 14.
- Sparks, Colin. »The Popular Press and Political Democracy.« *Media, Culture & Society* 10 (1988): 209–23.
- Velikonja, Tine. »Nezaželeni amorjevi balončki.« *Jana*, 32, 12. 8. 1987, 5

Spletni viri

- G., P. »Sprehod med naslovnici Naše žene, ki je zaživela, kot list za delovno ženo.« *MMC RTVSLO*, 4. 1. 2021. Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/kultura/vizualna-umetnost/sprehod-med-naslovnici-nase-zene-ki-je-zaživela-kot-list-za-delovno-zeno/547857>. Pridobljeno 21. 10. 2021.
- Grizila, Sonja. »50 let (Zarje) Jane.« *Revija Zarja*, 29. 12. 2019. Dostopno na: <https://revijazarja.si/clanek/zgodbe/5fea4d2cbacee/50-let-zarje-jane>. Pridobljeno 12. 10. 2021.
- Jaklič, Tanja. »Na današnji dan pred 25 leti je prišla ... Ona.« *Delo.si*, 15. 2. 2019. Dostopno na: <https://www.delo.si/magazin/zanimivosti/na-danasnji-dan-pred-25-leti-je-prisla-ona/>. Pridobljeno 12. 10. 2021.
- Lesjak, Miran in Lana Durjava. »Aids nikakor ni zgolj fiziološka bolezen.« *Dnevnik.si*, 1. 12. 2012. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042565729>. Pridobljeno 30. 10. 2021.
- Podergajs, Klara. »Kako dobro poznate zgodovino revije ELLE? Preverite ...« *Elle podcast*, 27. 3. 2020. Dostopno na: <https://elle.metropolitan.si/elle-15-let/elle-zgodovina/>. Pridobljeno 10. 10. 2021.
- STA, 30. 11. 1993. »Republika: En dan za aids.« Dostopno na: <https://www.sta.si/43588>. Pridobljeno 12. 10. 2021.
- STA, 19. 6. 1995. »V Sloveniji prijavljenih skupno 40 primerov aidsa.« Dostopno na: <https://www.sta.si/143827>. Pridobljeno 12. 10. 2021.
- STA, 23. 12. 1996. »Ob 25. obletnici revije Jana.« Dostopno na: <https://www.sta.si/251488/ob-25-obletnici-revije-jana>. Pridobljeno 12. 10. 2021.

Jurij Hadalin

THINGS THAT MATTER MORE THAN POLITICS SOCIAL CRITIQUE AND THE FORMATION OF SOCIAL DISCOURSE ON AIDS THROUGH THE POPULAR PRESS ON THE EXAMPLE OF THE JANA MAGAZINE

SUMMARY

As a headline-grabbing topic, the AIDS pandemic only reached the Slovenian society and consequently the media after the first infection had been confirmed in Yugoslavia. Until then, it had been written about mainly as a problem of the

contemporary world. It had not considerably affected the Slovenian and Yugoslav society until the moment when the phenomenon took root in our country as well. When the epidemic broke out, the most widespread media, which operated according to the canon of the serious political press, were treated as newsletters of the socio-political organisations in the self-managed socialist socio-political system. Thus, they dealt with the subject differently, in a more restrained manner and under the supervision of the political forums. Therefore, popular commercial magazines such as *Jana* enjoyed more freedom in their journalistic work. The *Jana* magazine was published under the auspices of the news publisher Delo, which was the most important daily newspaper in the Slovenian media space. However, *Jana*'s editorial policy was not subject to the same strict standards: as the central Slovenian "women's" and "family" publication, it played an intensive and conscious role in providing information and creating the social discourse about AIDS during the first years of the epidemic. The popular press, which was commercially oriented and strongly influenced by the process of tabloidisation, nevertheless retained its political discourse status and constituted an essential social forum. However, it had its own canon and poetics, as well as an informative and formative function. In the first decade of the global AIDS epidemic, the *Jana* magazine thus addressed the issue through a series of genres typical of popular journalism. The nature of the medium that declared itself a women's and family magazine dictated that the issue of sexuality, alongside partner relationships – soon to be joined by AIDS as a sexually transmitted disease – was a very frequently discussed topic that in fact represented one of the pillars of the magazine's content. It sometimes came across as somewhat sensationalist in this respect. However, regarding the stigmatisation and marginalisation of the disadvantaged groups, it quickly moved beyond the dominant frame of reference and, because of its reach, established itself as one of the leading forums for this issue. This was also made possible by the fact that during its media dominance in the initial socialist period, it boasted a weekly circulation of around 100,000 copies. Later, however – during the political and economic transition and the increased competitiveness of the media space – it nevertheless reached a higher number of readers than any other Slovenian media: well over 50 %.

Trije primeri soočanja z boleznimi – perspektiva socialne zgodovine in antropologije

Španska gripa, malarija in poklicne bolezni imajo malo skupnega, kljub temu gre pri vseh primerih za velike družbene izzive. V prvem primeru imamo opraviti z virusno boleznijo, v drugem primeru je povzročitelj mikroskopski parazit, v tretjem pa gre za poškodovanje človeških teles v procesu industrijskega dela. Omenjene bolezni se razlikujejo po trajanju in intenzivnosti. Medtem ko se je španska gripa v letih 1918/19 pojavila nenadoma, povzročila katastrofo in visoko smrtnost ter se relativno hitro tudi umirila, je imela malarija trajnejši značaj (v Jugoslaviji naj bi jo izkoreninili leta 1973). S špansko gripo so jo družile razmere, ki jih je povzročila prva svetovna vojna: velike migracije, povezane z vojno, in slabi higienski pogoji. Prisotnost malarije je bila navezana na okoljska vprašanja (geoklimatske pogoje) in socialnoekonomske dejavnike: gre za bolezen, ki uničuje posamično in sistematično, čeprav povzroči manj smrti kot kolera ali kuga. Posamično in sistematično uničevanje lahko opazujemo tudi na primeru poklicnih bolezni in bolezni, povezanih z delom. V zvezi z njimi težko upravičimo uporabo izraza epidemija, vendar posledice poklicnih bolezni v določenih okoljih lahko dobijo razsežnosti, ki so podobne epidemijam. Poklicne bolezni in bolezni, povezane z delom, so manj opazne kot nalezljive in parazitske bolezni. Zdravstvene težave, ki so posledica dela, veliko težje pripišemo konkretnim procesom dela. V nasprotju s poklicnimi boleznimi je pri epidemijah jasno, da je bolezen povzročil določen patogen.

Tako kot pri aidsu tudi pri španski gripi in malariji odziv oblasti in družbe na splošno v prvi vrsti narekuje sama narava patogena, vendar ne samo ta, odziv je navezan tudi na politični in družbeni kontekst. V primeru španske gripe v Ljubljani Mojca Šorn ugotavlja, da oblasti niso naredile dovolj za varnost prebivalcev. Družbeni odziv je prešel od tipičnega ignoriranja težav (navaden prehlad) do panike (Kdo bo delal, če bodo vsi zboleli?) in obtoževanja oblasti, da ne naredijo dovolj. Te naj bi zgolj zaprle osnovne in srednje šole ter čakale, da vihar okužb mine. Pozornost časopisne javnosti je bila usmerjena v nastajanje nove države SHS, ne pa v epidemijo. Pri malariji, ki je bila v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, kot poudarja avtorica Dunja Dobaja, dolgotrajen fenomen, so oblasti bolj sistematično pristopile k reševanju problematike. Veliko vlogo v boju proti malariji imajo mednarodne institucije in fundacije, ki so postavile okvire za konkretno delovanje držav proti bolezni. Zatiranje malarije je bilo navezano na

geografijo: malarična območja države se je dalo precej natančno določiti (Makedonija, nekateri predeli Črne gore in Dalmacije). Ukrepi za zatiranje bolezni so bili usmerjeni v preventivo, ki je zajemala okoljske posege (izsuševanja, »asanacije«), in v zdravljenje bolnih s kininom. Nina Vodopivec v svojem prispevku opozarja na dolgo trajanje sistemske (ne)urejenosti poklicnih bolezni. Poklicne bolezni obravnava v politično-ekonomski perspektivi, veliko vlogo ima sodobna individualizacija skrbi za zdravje, ki je individualizirala odgovornost in nadomestila preteklo protekcionistično skrb. Zgodovinsko pa je pogojeno družbeno razumevanje poklicnih bolezni, ki so med industrijskim delavstvom veljale za samoumevne in celo sramotne (kolegialnost, poučevanje fizične moči, solidarnost). V primeru tekstilnih delavk, ki jih analizira, so bile te predstave povezane tudi z družbenimi predstavami ženskosti. Pomen posameznice ali posameznika, ki je pri aidsu ključnega pomena za preventivo (odgovorno ravnanje, uporaba kondoma), lahko pri poklicnih boleznih zakriva politične spremembe na področju dela in legitimira neenakost.

Marko Zajc

Mojca Šorn*

Epidemija španske gripe v Ljubljani: »Pričakujemo, da mestni magistrat občinstvu vendar kaj pove o tej bolezni«¹

IZVLEČEK

Članek v prvem delu oriše svet med špansko pandemijo, v nadaljevanju pa je osredinjen na kranjska mesta, s poudarkom na Ljubljani, in podeželje. Kljub pomanjkanju virov uspe na podlagi tiskanih virov do določene mere prikazati zdravstveno stanje prebivalcev, hkrati pa vsaj delno odgovori na vprašanje, ali so bili ti o epidemiološki situaciji dovolj dobro obveščeni in koliko so oblasti naredile za njihovo varnost. S podatki, ki bi razjasnili, kako so ljudje dojemali bolezen, ki je v tako kratkem času terjala toliko življenj kot nobena vojna in nobena lakota pred tem, kako so se z njo spopadli oboleli, kakšni so bili odzivi prebivalcev na (nezadostne) ukrepe oblasti ipd., avtorica ne razpolaga.

Ključne besede: Kranjska, Ljubljana, španska gripa, 1918–1919

ABSTRACT

THE SPANISH FLU EPIDEMIC IN LJUBLJANA: "WE EXPECT THE TOWN HALL TO TELL THE PUBLIC AT LEAST SOMETHING ABOUT THIS DISEASE"

The first part of the article at hand describes the world at the time of the Spanish flu pandemic, while in the continuation, it focuses on Carniolan cities with an emphasis on Ljubljana, as well as on the countryside. Based on printed sources – despite their scarcity –

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; mojca.sorn@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 *Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

1 »Po domovini. Bolezni in prometne ovire,« *Novice*, 18. 10. 1918, [2].

it manages to illustrate, to some extent, the health situation of the population and at least partially answer the question of whether people were sufficiently informed about the epidemiological situation and what the authorities did to ensure their safety. The author does not have any information at her disposal that would shed light on how people perceived the disease that claimed as many lives in such a short period of time as no war or famine before it, how the infected coped with it, how the population reacted to the (insufficient) measures of the authorities, and so on.

Keywords: Carniola, Ljubljana, the Spanish flu, 1918–1919

I.

Slovenske dežele so bile konec 19. in v začetku 20. stoletja pretežno agrarne, vendar razmere, še posebej zaradi posestne strukture, niso omogočale razmaha in rasti kmetijske proizvodnje. Ta se je v obdobju pred prvo svetovno vojno sicer nekoliko izboljšala,² vendar podatki iz statistike za leto 1910 kažejo, da sta Kranjska in Spodnja Štajerska skupaj šteli le okrog 90.000 pravih kmetov.³ Drugače je bilo s slovensko živinorejo, ki je bila relativno dobro razvita. Med stanjem kmetijstva ter živinoreje v slovenskih deželah in glavnem deželnem mestu Kranjske pa nikakor ne moremo potegniti vzporednic, saj ljubljanska mestna občina ni posvečala večje pozornosti ne kmetijstvu v mestu ne kmetijski proizvodnji v okolici mesta, (zgolj) s kmetijstvom so se ukvarjali manj kot štirje odstotki njenih prebivalcev.⁴ Preskrba Ljubljane – predvsem z zelenjavo, sadjem, mlekom in moko – je bila skoraj povsem odvisna od zaledja oziroma od dnevnega prinašanja živil v mesto, ki ni imelo ne večjih skladišč ne hladilnic.⁵ V *Ljubljani po potresu* preberemo, da je mesto »glede vsakdanjih živil vezano edino le na okolico in mora mirno gledati, kako pobirajo Opatija, Trst in druga južna mesta še daleč nad Ljubljano in tudi v Ljubljani sami najboljša živila«.⁶

Stanje v preskrbi se je kmalu po začetku prve svetovne vojne drastično poslabšalo. Kljub temu da je avstrijska vlada ob začetku vojne, tako kot tudi vlade drugih

2 Jasna Fischer, »Zagate v kmetijstvu,« v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 72 in 74.

3 France Kresal, »Struktura slovenskega gospodarstva,« v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 108 in 109.

4 Milan Valant, *Ljubljana od 1895 do 1941* (Ljubljana: samozaložba, 1977), 5.

5 Marjan Drnovšek, »Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi,« v: Ferdo Gestrin, ur., *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo* (Ljubljana: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984), 228.

6 Fran Govekar in Miljutin Zarnik, ur., *Ljubljana po potresu (1895–1910)* (Ljubljana: Tiskarna Drag. Hribar, 1910), 106. Odstavka, ki orišeta kmetijstvo in živinorejo v slovenskih deželah in preskrbo v Ljubljani pred prvo svetovno vojno, v: Mojca Sorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 18–20.

držav, izdala prepoved izvoza določenega blaga,⁷ ki jo je narekovala skrb za redno kritje lastnih potreb, se je že kmalu pokazalo več težav.⁸ Prva je bila mobilizacija in posledično odsotnost moške delovne sile ter nenehno odvajanje velikih količin hrane v vojaške namene. Drugo težavo je predstavljalo dejstvo, da Avstrija ni bila žitna dežela, pri čemer so izjemo predstavljale srednja in zahodna Češka, Moravska, del Zgornje ter Spodnje Avstrije, hude in dolgoročne posledice v preskrbi prebivalcev Avstrije pa je predstavljala ruska invazija v vzhodno Galicijo, imenovano tudi avstrijska žitnica. Preskrba države je skoraj na vseh področjih temeljila na ogrskem delu, ki je zaradi zaščite lastnih veleposestnikov nasprotoval uvozu žitaric (predvsem) iz Italije, hkrati pa se je do avstrijskega dela države glede pošilk živil obnašal zelo mačehovsko.⁹ Avstrija je tako ostala prepuščena uvozu,¹⁰ kar je zanjo pomenilo pravo katastrofo. Pri nakupu pomembnih gospodarskih in prehrabnih artiklov ji preglavic namreč niso povzročale zgolj izvozne prepovedi, temveč tudi britanska zavora.¹¹ Ker je državno gospodarstvo, ki je imelo vse znake tipičnega vojnega gospodarstva¹² in je bilo pravo nasprotje predvojnega klasičnega kapitalističnega gospodarstva,¹³ od začetka vojne poslovalo brez rezervnih zalog, so se pomirjevalne besede, da je hrane dovolj, kmalu izkazale za zmotne, sprejete uredbe¹⁴ pa za nezadostne. Do pomanjkanja osnovnih živil je prišlo že konec leta 1914, iz leta v leto se je le še poglobljalo, cene pa so rastle in rastle.¹⁵ Ljudje so bili izčrpani od pomanjkanja in lakote, čedalje nižjega življenjskega standarda, fizičnih naporov in psihičnih stisk ter nenehnega strahu.¹⁶ Vse to je vplivalo na njihov imunski sistem in kondicijo. Ko so dočakali leto 1918, ki je že nakazovalo konec vojne in trpljenja, se je v njihova »izmučena srca hotelo vseliti upanje, da srečno prebrodimo vojne strahote. / ... / Toda preden nam je zasijalo sonce, je naše slovenske kraje zatemnel črn oblak: pljučna kuga – »španska gripa«! Zaradi nje so ljudje cepali v smrt kakor muhe.«¹⁷

7 Več v »Izvozne prepovedi,« *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 9. 1914, 100–02.

8 Oris preskrbe drugih evropskih držav podaja Jože Šorn, »Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni,« *Zgodovinski časopis* 35, št. 1-2 (1981): 57–81.

9 Gl. Vilma Brodnik, *Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno*. Diplomsko delo (Ljubljana, 1988), 13, 15.

10 Pomembno se mi zdi poudariti, da so pogajanja z Ogrsko, »pri katerih se bo določil definitivno naš delež na ogrskem pridelku«, potekala ves čas vojne. Gl. »Iz seje državnega sveta za prehrano,« *Domoljub*, 1. 11. 1917, 518.

11 Podrobneje o zaporih oziroma blokadi (nem. Hungerblockade) Stephen Pope in Elizabeth-Anne Wheal, *Dictionary of the First World War* (Barnsley: Pen & Sword Military Classics, 2003), 74. O pomorskem prometu pred prvo svetovno vojno gl. V[inko] Šarabon, »Svetovni promet po morju,« *Čas*, zv. 3 (1915), 146–57.

12 O vojnem gospodarstvu v avstrijski polovici in ogrski polovici monarhije Jože Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevarnatnih letih 1919–1924* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997), 21–25, 25–27. Gl. tudi Petra Svoljšak in Gregor Antoličič, *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna. Z okvirmima črticama Ivana Cankarja in predgovorom Toneta Partljiča* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018), 393 sl.

13 J. Šorn, »Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni,« 57.

14 Gl. *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko / Landesgesetzblatt für das Herzogtum Krain* (Ljubljana = Laibach, 1914). Gl. tudi *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru* (Dunaj, 1914).

15 Oris stanja v preskrbi od začetka prve svetovne vojne v M. Šorn, *Pomanjkanje in lakota*.

16 Oris zdravstvenih razmer ibidem, 199–227. Gl. tudi Dunja Dobaja, *Za blagor mater in otrok. Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018).

17 Ilka Vašte, *Podobe iz mojega življenja* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964), 129.

Članek, ki najprej prikaže svet med špansko pandemijo, se v nadaljevanju osredinja na Kranjsko in poskuša predstaviti, kako se je od vojne izčrpana Ljubljana, ki je zaradi bližine fronte nosila veliko breme zdravljenja vojakov, znašla v vihri bolezni. Oris razmer delno odgovori tudi na vprašanje, kako so bili z zdravstveno situacijo seznanjeni prebivalci deželnega stolnega mesta in ali so oblasti naredile dovolj za njihovo varnost. S podatki, ki bi razjasnili, kako so ljudje dojemali bolezen, kakšni so bili njihovi odzivi na ne/ukrepanje oblasti, kakšen je bil njihov pogled na socialno-zdravstveni položaj (za zdaj) ne razpolagam. Pridružujem se mnenju mnogih drugih avtorjev, da je dediščina obdobja, ki ni navdihnilo »no songs, no legends, no work of art. Even fundamental facts were meagre,«¹⁸ za zgodovinarje zelo skromna. Neobstoj arhivskih virov lahko pojasnimo kot posledico nefunkcionalnega sistema avstroogrške države, ki je bila na začetku pandemije že tik pred razpadom, odsotnost tiskanih virov pa si lahko razlagamo kot posledico fokusiranja dnevnega časopisja na nastajanje nove države SHS, ki je sovpadlo z vrhuncem krize zdravstvene situacije. Pri delu sem si tako pomagala tudi s strokovnimi besedili, napisanimi neposredno po koncu prve svetovne vojne oziroma pandemije, in zgodovinopisnimi deli novejših letnice, ki predstavljajo doprinos k raziskovanju različnih vidikov t. i. španke, v angleškem jeziku mnogokrat poimenovane *Spanish Lady*.¹⁹

V pandemiji nove različice A virusa influence, katere krivec ni bila zgolj sama vojna oziroma njene posledice – pomanjkanje, lakota, podhranjenost, premiki okuženih oseb, pomanjkanje zdravstvenega osebja in zdravil, temveč ne nazadnje tudi vremenske nepravilnosti – visok odstotek vlage in nizke temperature,²⁰ se je med leti 1918–1920 po svetu okužilo več kot pol milijarde ljudi,²¹ po ocenah jih je od teh v letu dni umrlo

18 Richard Collier, *The Plague of the Spanish Lady. The Influenza Pandemic of 1918–1919* (London: Macmillan, 1974), 304. Tukaj opozarjam na poudarek Katarine Keber, da je španska gripa kljub vsemu »globoko umeščena v zgodovinski spomin posameznih družin.« – Tatjana Pirc in Katarina Keber, *Na zgodovinske epidemije bom odslej gledala drugače* [Elektronski vir] (Ljubljana: Radiotelevizija Slovenija javni zavod, 2020), <https://val202.rtvsl.si/2020/04/medeljski-gost-206/>, pridobljeno 23. 8. 2021.

19 Ibid.

20 Nina Kalčič, »Španska gripa,« *Zdravstveno varstvo* 41, št. 7-8 (2002): 258. Nina Kalčič, Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo in je ugodno vreme, tedaj je zrno veliko, zrno je debelo in močno, ravnotako tudi influenčni bakteriji. Kadar pridejo zanje ugodne razmere, tedaj se namnože in okrepe, da ne omagajo zlepa.« *Diplomska naloga* (Ljubljana, 2001). Gl. tudi »Po domovini. Kako se obvarujemo španske bolezni?,« *Novice*, 17. 10. 1918, [2].

21 Katarina Keber, »Epidemija v šolskih klopih. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru,« *Kronika* 65, št. 1 (2017): 67. O španski gripi v Istri gl. Danijela Doblanović Šuran, Gabriela Braič, Mirjana Flego, Davor Salihović in Monika Zuprić, »Kretanje i uzroci smrtnosti u deset istarskih župa u razdoblju od 1910. do 1923,« v: Petra Svoljšak, ur. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Velikoj vojni: glad, bolest, smrt* (Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017), 76–78.

med 50 in 100 milijonov,²² na azijski celini je samo v Indiji umrlo 17 milijonov oseb,²³ v Evropi pa okoli dva milijona. Nobena vojna, nobena lakota v tako kratkem času ni terjala toliko življenj ...²⁴

Kljub temu so pandemijo z vidika historiografije zasenčile raziskave političnih, vojaških, tudi socialnoekonomskih aktivnosti in stanj tega obdobja. Hrvaški zgodovinar Nikola Anušić je zapisal, da je še vedno težko najti pregled svetovne zgodovine, ki bi španski gripi posvetil kaj več kot le nekaj vrstic, in da niso redke niti študije, ki obravnavajo prvo svetovno vojno, a smrtnega pohoda »pljučne kuge« ne omenjajo.

Zanimanje za špansko gripo se je nekoliko okrepilo po azijski (1957/58) in hongkonški (1968/69) gripi. Takrat so se začele pojavljati študije s področja antropologije, demografije, geografije, medicine idr., ki obravnavajo teme, povezane z izbruhom in širjenjem te bolezni, še posebej pa z njenimi posledicami. Historiografske raziskave so večinoma deskriptivne narave, prikazujejo potek pandemije in do določene mere obravnavajo družbene odzive na izredno stanje, ki ga je izzvala. Poudariti je treba, da več raziskav o t. i. španjolki beležimo v tistih državah, ki v veliki spopad niso bile neposredno vpletene ali se ta ni odvijal na njihovih tleh (Združene države Amerike, Norveška, Irska), saj imajo več ohranjenega arhivskega gradiva. Fenomen španske gripe je slabše raziskan v državah srednje, vzhodne in jugovzhodne Evrope, v katerih je administrativni aparat proti koncu prve svetovne vojne postajal vse manj agilen, v skladu s tem pa je pešalo tudi beleženje oziroma zbiranje zdravstvenih podatkov.²⁵

II.

Nenavadna oblika gripe se je pojavila v zadnjem letu vojne, spomladi 1918, v vojaškem oporišču Camp Funston v Fort Rileyju, v Kansasu v Združenih državah Amerike.²⁶ Bolezen, ki so jo ameriški vojaki prenesli v Francijo, se je kmalu razširila po Evropi.²⁷ Večina držav podatkov o okuženih in umrlih zaradi strateških in taktičnih

22 Keber, »Epidemija v šolskih klopek«, 67. Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923* (London: Penguin Books, 2017), 48. Gl. tudi Catherine Rollet, »The 'Other War' II: Setbacks in Public Health«, v: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur., *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 480–86. Iva Milovan Delić, »'Liječenje' španjolske gripe 1918. i 1919. u Pokrajinskoj bolnici u Puli: socijalna komponenta pandemskega bolničkog mortaliteta«, v: Petra Švoljšak, ur., *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolest, smrt* (Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017), 183, predvsem op. 1. Gl. tudi Petra Švoljšak, »Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno«, v: Stane Granda in Barbara Šatej, ur., *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov: 29. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999), 236 in 237, ki navaja konkretnije podatke. Miha Likar, *Usoda nalezljivih bolezni* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1981), 127, piše, da je med pandemijo španske gripe umrlo 20–25 milijonov ljudi.

23 Kalčič, »Španska gripa«, str. 258.

24 Ibid. Prim. Jörn Leonhard, *Pandora's Box. A History of the First World War* (Harvard University Press, 2018), 825.

25 Nikola Anušić, *U sjeni velikog rata. Pandemija španjolske gripe 1918–1919 u sjevernoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Europa, 2015), 1 in 2. Katarina Keber, »Španska gripa leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru«, v: *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi* (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2018), 72.

26 Glede izvora španske gripe se pojavlja še ena teorija, ki kaže na Kitajsko, in več domnev. Več v Kalčič, *Španska gripa*, 9.

27 Milovan Delić, »'Liječenje' španjolske gripe«, 183.

razlogov ni delila z javnostjo, nevtralna Španija pa je aprila objavila, da je obolelih 8 milijonov ljudi – in tako je gripa dobila svoje ime.²⁸ Poletje 1918 je sicer prineslo zatišje, vendar v zapisu Richarda Collierja preberemo: »The strange illness now manifesting itself was as yet only a vague disquieting rumour, heard as second-hand. / ... / If the flu came around again this fall, it didn't look like being serious; only this morning, The New York Times, quoting Health Commissioner Royal Copeland, had assured its readers: 'City is Not in Danger from Spanish Grip' – though the Commissioner did advise that any fellow kissing a girl would be wiser to do it through a handkerchief. / ... / As far as many fearful citizens were concerned, the epidemic was due assume such dire proportions that nothing could stop it. Already they had observed signs and portents that told them the worst.«²⁹

Prve notice o nevarni bolezni so bile v slovenskem časopisju objavljene maja 1918, v *Straži* so zapisali: »Na Španskem divja neznana kuga. Dosedaj je obolelo v Madridu 80.000 ljudi, v Barceloni pa 30.000.«³⁰ *Slovenski narod* je julija nekoliko bolj gostobesedno opisal potek bolezni, ki jo je vrednotil kot zelo nalezljivo, vendar ne posebej nevarno,³¹ septembra pa je zapisal: »Ni še dolgo tega, kar se je v Evropi pojavila nova bolezen, neke vrste hripa ali huda influenza, ki je ponekod nastopila mileje drugod huje, da, zahtevala je celo smrtnih žrtev. Na Španskem, kjer so jo zasledili najprej, menda ni storila zlega, dosti huje se je razpasla v Švici / ... /, hudo razsaja na Švedskem.«³²

Oktobra je v *Slovenskem narodu* in *Slovenecu* sledilo nekaj kratkih, a skrb zbujajočih notic, ki so prihajale iz Nemčije. V Berlinu in Stuttgartu je za špansko boleznijo vsak dan zbolelo več 100 ljudi.³³ V Münchnu je za špansko gripo zbolelo 25.000 do 30.000 ljudi, od tega 7.000 učencev ljudskih šol. Nič manj spodbudne niso bile niti novice iz Francije. V Parizu je v tretjem tednu oktobra zaradi španske gripe umrlo 700 ljudi, 300 več kot teden pred tem.³⁴ Španska gripa je razsajala tudi v Italiji, v Milanu je na primer zbolelo 80.000 ljudi.³⁵

V Budimpešti je za špansko gripo 17. oktobra 1918 zbolelo 975 ljudi, 72 jih umrlo, dan kasneje je zbolelo 1.000 ljudi, umrlo jih je 73.³⁶ V mesecu oktobru naj bi bilo tam 100.000 obolelih.³⁷ Situacija je bila podobna tudi na Dunaju, kjer je od 1. septembra do 19. oktobra 1918 po podatkih *Slovenca* umrlo 3.945 ljudi, večina je bila stara od 20 do 30 let. Med temi je bilo 75 odstotkov žensk in le 25 odstotkov moških.³⁸

»Ta nova bolezen« je našla pot tudi na Kranjsko in v Ljubljano. *Slovenec* je 6. julija v prispevku Španska bolezen ima hitre noge skopo poročal: »Pojavila se je tudi

28 Zvonka Zupanič Slavec, »Ivo Pirc,« *Na fronti*, št. 5 (2008): 57 in 58.

29 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 22 in 30.

30 »Kuga v Španiji,« *Straža*, 31. 5. 1918, 4.

31 »Dnevne vesti. O španski bolezni,« *Slovenski narod*, 5. 7. 1918, 3.

32 »Dnevne vesti. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 30. 9. 1918, 5.

33 »Dnevne novice. Za špansko boleznijo,« *Slovenec*, 19. 10. 1918, 4.

34 »Dnevne novice. Španska bolezen v inozemstvu,« *Slovenec*, 21. 10. 1918, 4.

35 »Dnevne novice. Za špansko boleznijo,« *Slovenec*, 19. 10. 1918, 4.

36 »Dnevne novice. Španska bolezen v Budimpešti,« *Slovenec*, 18. 10. 1918, 4. »Dnevne novice, španska bolezen na Dunaju in v Budimpešti,« *Slovenec*, 21. 10. 1918, 4.

37 »Dnevne vesti. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 30. 9. 1918, 5. Gl. Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 85.

38 »Dnevne novice. Epidemična influenza na Dunaju,« *Slovenec*, 30. 10. 1918, 3.

v Ljubljani. Isto poročajo tudi iz Zagreba.«³⁹ *Domoljub* pa je nekaj dni kasneje, 11. julija 1918, zapisal: »Španska bolezen, ki je podobna influenci, se je pojavila tudi v Ljubljani. Traja 4 do 5 dni. Njeni znaki so rahla mrzlica, glavobol, bolečine v grlu in močen katar.«⁴⁰ Konec septembra, tik pred izbruhom kritičnih razmer na Kranjskem, je *Slovenski narod* dostavil: »Upajmo, da se španska bolezen pri nas ne pojavi v tako hudi obliki, kakor marsikje drugod.«⁴¹

Pandemija je zaradi nenadnosti in visoke smrtnosti zbegala oblasti in civiliste, čeprav je zaslediti zapise, ki navajajo, da »bolezen ni nova, le pozabljena je. Zadnji krat je razsajala podobno kakor letos po vsem svetu v letih 1889 in 1890. Že v srednjem veku so tožili o nalezljivosti te bolezni in zgodovina nam kaže, da potuje ta bolezen po svetu približno vsakih 20 do 30 let. Potem pa zopet miruje. Morda straši le v tem ali onem kraju, ne širi se pa po celih deželah, ali morda celo po celih delih sveta. In ker ljudje tekom 30 let na bolezen že kar pozabijo, ji navadno dajo vsakokrat, kadar zopet izbruhne, drugo ime.«⁴²

Mednarodni urad za »gojitev javnega zdravja« v Parizu je 10. julija 1919 na posamezne države naslovil anketo *Vprašanja, tikajoč se razširjanja gripe /španska bolezen/ od 1918–1919*. Urad, ki je prosil za povratno informacijo (statistiko s komentarjem), so zanimale vse podrobnosti, ki so se nanašale na bolezen:

1. Razdelek A se je zanimal za epidemiološko sliko: kdaj in kje se je bolezen pojavila, kako je potekala, koliko je bilo obolelih, koliko jih je umrlo. Pri štetju je bilo treba upoštevati vse žrtve pljučne gripe, nujno je bilo specifikirati, ali so bili umrli z dežele ali iz mest, kakšen je bil njihov socialni status, koliko so bili stari, katerega spola so bili itd.
2. Razdelek B je pod drobnogled vzel patologijo: ali je bolezen napadla zgornje dihalne organe; ali so bili že v prvi fazi bolezni prizadeti tudi spodnji organi dihal, posebno pljuča; ali in kako pogosto so bolniki trpeli zaradi vnetja pljuč, bronhitisa, motenj v krvnem obtoku, pljučnega edema itd. Zdravnike je anketa nagovarjala, naj sporočijo vse podrobnosti o poteku bolezni in ne pozabijo navesti starosti umrlih, opisati njihove konstitucije, pripisati bolezni, ki so jih napadle poleg ali zaradi gripe.
3. Razdelek C je bil etiološke narave, med drugim je naprošal, naj države predložijo »definitivne in provizorične« rezultate bakterioloških preiskav. Pristojni naj bi tudi sporočili, ali so našli razliko med nalezljivostjo navadne in pljučne gripe, razliko med gripo prvega in drugega vala itd. Anketirance so spraševali, ali je gripa eno osebo lahko napadla večkrat; ali je bila gripa, če je drugič napadla človeka, bolj mila; ali je človek, ki je gripo preživel, proti njej imun; koliko časa traja imunost; ali je za gripo manj obolelih oseb, ki so se zdravile z arsenikom, kininom ali salvarsanom.

39 »Ljubljanske novice. Španska bolezen ima hitre noge,« *Slovenec*, 6. 7. 1918, 5.

40 »Domače novice. Španska bolezen,« *Domoljub*, 11. 7. 1918, 292.

41 »Dnevne vesti. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 30. 9. 1918, 5.

42 »Zdravstvo. Nova ali španska bolezen,« *Domoljub*, 7. 11. 1918, 467.

4. Razdelek D je vseboval vprašanja, ki so se nanašala na protiepidemiološke ukrepe ali njihov učinek: »Ali so zatvoritev javnih lokalov, desinfekcija in druge razmere upraviteljskega reda zadržali korak epidemije? Ali je zadrževanje prometa na mejah, po zemlji in po morju, bilo zares koristno? Ali je bila klausura absolutno zavarovanje proti bolezni ali ne? / ... / Ali ste opazili dobre rezultate v rabi mask ali preventivnih zdravil?«⁴³

Iz vprašalnika je jasno razvidno, da sta bili leta 1918 dve »invaziji« španske gripe. Prva, »primitivna in v splošnem nenevarna /španska gripa/«, je trajala od pomladi do poletja 1918, zato so jo poimenovali »spomladansko-poletna«, druga, »sekundarna in hudobna /pljučna gripa/«, se je širila od julija do decembra 1918, zato so jo poimenovali »poletna-jesenska«. Ta je, kot že omenjeno, prizadela tudi Kranjsko in Ljubljano.⁴⁴ Mnenja o intenziteti t. i. tretjega vala so deljena. Likar na primer piše, da je bil ta val najhujši: »Pri nas je bil poleti blag val, hujši pa se je začel novembra. Sledil je kratek presledek, spomladi 1919 pa smo dobili še hujši val.«⁴⁵ Tretji val je bil v naših krajih v začetku leta 1919 dejansko prisoten in zabeležen, vseeno pa prevladuje ocena, da je »epidemična influenza« takrat terjala znatno manj žrtev.⁴⁶

Glede na tuberkulozo, ki je do takrat ogrožala predvsem socialno šibkejšje sloje, je bila španska gripa bolj egalitarna,⁴⁷ čeprav bolj prizanesljiva do moških kot do žensk⁴⁸ (v posebni nevarnosti so bile nosečnice, mnogo obolelih je namreč splavilo)⁴⁹ in bolj nepopustljiva do mladih in krepkih. Inkubacijska doba je trajala od 24 ur do devet dni.⁵⁰ Simptomi so bili glavobol, mrzlica, bolečine v mišicah, trganje po kosteh pa tudi bruhanje in driska. Pogosto je bilo vnetje dihalnih poti in sluznice, obolele je mučil suh kašelj. Mnogim je gripa prešla v kataralno pljučnico. Bolniki so bili izčrpani, imeli so povišano telesno temperaturo (tudi do 40 stopinj): »S strahom so znanci tiho, za ozko špranjo odpirali vrata bolniške sobe, kjer sem ležala z otrokoma, in skozi špranjo so se poslavljali od mene, ki sem bila v njihovih očeh že zapisana smrti za ‚špansko kugo‘. Trije zdravniki, ki sem jih bila klicala k bolnemu možu [ki je boleznijo tudi dejansko podlegel, op. av.], so se strinjali – v sodbi, da umrem še pred njim, saj sem padala iz omotice v omotico in zaradi visoke vročine se mi je bledlo.«⁵¹

43 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, f. 1693, št. 693, 694, Vprašanja, tikajoč se razširjanja gripe /španska bolezen/ od 1918–1919 (Pariz, 10. 7. 1919).

44 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, f. 1693, št. 693, 694, Vprašanja, tikajoč se razširjanja gripe /španska bolezen/ od 1918–1919 (Pariz, 10. 7. 1919). M. Šorn, *Pomanjkanje in lakota*, 228–30.

Več o prvem (marec–julij 1918) in drugem valu (avgust 1918 – januar 1919) v Anušić, *U sjeni velikog rata*, 43–46.

45 Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, 126.

46 V Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 287, preberemo: »On New Year's Day, 1919, the people awoke to a world largely purged of its sickness. To be sure, some regions had still to experience the pandemic's full virulence for the first time. As late as 26 May 1919, the disease, re-christened »Indian Flu«, hit Bristol Bay, Alaska, with the fury of an Arctic blizzard – twelve days after claiming 15.000 lives on the tiny island of Mauritius. But most of the world was free: to mourn their dead, to take up their lives anew, to count the cost of an unparalleled devastation.«

Morda ni odveč omeniti, da je influenza ponekod vztrajala še leta 1920 oziroma je žrtve terjala tudi v tem letu.

47 Več Milovan Delić, »'Liječenje' španjolske gripe«, poglavje Socijalna komponenta bolničkog mortaliteta.

48 Slovenski narod je zapisal, da so verjetno »ženske s postrežbo obolelih, potem pa tudi vsled mnogih potov in dolgega čakanja pri aprovizacijah, infekciji bolj izpostavljene.« – »Zdravstvo v Ljubljani«, *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

49 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 263.

50 Julija Pantić, Marijan Marijan in Andrija Lovrić, »Španjolska gripa u Zagrebu«, *Povijest u nastavi* 4 (2006): 109.

51 Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 131.

Najbolj prepoznaven simptom španke je bila epistaksa – krvavitev iz nosne votline, ki je bila pri mnogih bolnikih zelo intenzivna:⁵² »Somehow, sixteen-year-old Laura Riva, in Valdarno, Italy, couldn't convey to Dr Papesso how very ill she felt: for two days her head had been clenched by a migraine so intense she couldn't even open her eyes or bear to be touched. She was sweating and near-delirious, and when Papesso made her sit up in bed, she refused. Convinced this was mere teenage caprice, the hard-pressed doctor grasped her arms and shook her like a rag doll – at once provoking a massive nose-bleed.«⁵³

Bolniki z blažjo obliko gripe so okrevali v dveh ali treh dneh, mnogi, ki jih je doletela težja oblika z eno ali več navedenimi komplikacijami, so bili v življenjski nevarnosti.⁵⁴ Najbolj pogost vzrok smrti pri španski gripi je bila odpoved srca in pljuč.⁵⁵ Smrt je nastopila hitro, po navadi v petih dneh od pojava simptomov.⁵⁶

Med pandemijo je bila v večini držav situacija povsem kaotična. Bolne matere niso mogle skrbeti za zdrave in bolne člane družine. Zdravniško osebje, ki ga je bilo ponekod težje najti kot zmrzal v avgustu,⁵⁷ je bilo preobremenjeno. Zgodbe zdravnikov, ki so bili na robu svojih moči in zdržljivosti, so si bile na las podobne: »Each morning, after ran all-night round / ... / slumped against the bathroom mirror, as drugged as a man in sock, fast asleep in the act of shaving.«⁵⁸ Nič lažje ni bilo niti medicinskim sestram in negovalkam: »Some nurses from New York's Henry Street Settlement were even locked in houses or kidnapped by desperate relatives – and one, with only two months training, was offered \$100 dollars a week to tend a wealthy New Yorker and his wife. (The standard pay for a trained nurse was \$50 a month).«⁵⁹ Podobno je veljalo za farmacevte: »The pharmacists, too, were rushed off their feet. Most, by government order, kept open at least until midnight, and at weekends, too ... «⁶⁰ Novice so poročale, da na Dunaju niti »za drag denar ni dobiti v bolnišnici ali kakem zdravilišču postelje«.⁶¹

Zdravstveno osebje se je proti španski gripi v glavnem borilo z aspirinom⁶² in acetilsalicilno kislino, pa tudi s kisikom (za inhaliranje). Časopisje je poleg takšnih informacij odkrivalo tudi posamezne »optimistične in spodbudne« vesti. V zdravniški reviji *Wiener klinische Wochenschrift* je dr. Markovič objavil prispevek, v katerem je

52 Več o patologiji in komplikacijah, povezanih s špansko gripo, v Anušič, *U sjeni velikog rata*, 22–27.

53 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 70.

54 »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

55 Pantić, Marijan in Lovrić, »Španjolska gripa u Zagrebu,« 109.

56 Milovan Delić, »'Liječenje' španjolske gripe,« 185. Gl. tudi »Zdravstvo. Nova ali španska bolezen,« *Domoljub*, 7. 11. 1918, 467.

57 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 102.

58 Ibid., 101.

59 Ibid., 120.

60 Ibid., 185.

61 »Širom sveta. Španska bolezen,« *Novice*, 17. 10. 1918, [2].

62 »Nemška vlada je dobavila avstrijski vladi in Rdečemu križu 5000 kilogramov aspirina kot sredstvo proti španski bolezni. – «Po domovini. Španska bolezen,« *Novice*, 17. 10. 1918, [2].

javnosti sporočil, da mu je uspelo najti zdravilo, »s katerim se španska mrzlica odpravi v 24 urah. Bolnik mora takoj, ko mu začne rasti vročina, vzeti 0,3 do 0,6 grama kalomela in vsakih 4 do 5 ur nato pol grama aspirina, pomešanega z enim decigramom kofeina. To zdravilo se sme jemati samo po zdravniškem navodilu, ker so slučaji, v katerih lahko postane kalomel zelo nevaren.«⁶³

Zdravniku in učenjaku dr. Vladimirju Schulzu iz Budimpešte naj bi se »posrečilo sestaviti serum, s katerim je z uspehom cepil za špansko boleznijo obolele osebe. Doslej je cepil s serumom 14 vojakov in bolniki so bili po 24 urah ne samo prosti mrzlice, marveč niso kazali prav nobene sledi več o bolezni.«⁶⁴

Doktor Häusle iz Feldkirchna pa je stavil na peso: »Bolniku naj se da v teku šest do osem ur velik kroznik pese v solati. Pravi, da je videl mnogo bolnikov, ki so imeli zvečer 40 stopinj vročine, ko so pa jedli peso, so bili drugega jutra popolnoma zdravi.«⁶⁵ V stanju brezupa so obolelim priporočali tudi kininsko sol in razne rastlinske zvarke.⁶⁶

Vprašanje, kako so te in podobne časopisne novice sprejeli ljudje, ostaja odprto, se jih je pa nemalo bolni želelo izogniti tako, da so se zaprli med štiri stene, kar je imelo (pre)večkrat negativne posledice: »Thousands fell into the same trap, immuring themselves behind windows tight-shut or even nailed down, behind doors screened by heavy baize curtains, kerosene heaters that consumed every vestige of oxygen going at full blast. In Citerno, Italy, one well-to-do woman, who had sealed every chink in her shutters with cotton-wool, died of suffocation as much as Spanish flu.«⁶⁷

Proti bolezni se ni borilo le zdravstveno osebje, temveč tudi oblasti, ki so si pomagale z različnimi ukrepi. Na splošno sta bila v praksi najbolj poznana dva – poleg splošne prepovedi zbiranja ljudi, v kontekst katere je spadalo tudi zapiranje šol, gledališč, zabavišč,⁶⁸ je bila pogosto uporabljena tudi zapoved o izolaciji obolelih (do 48 ur po padcu temperature) – »In many cities, the sick were as isolated as in the Middle Ages, when plague-stricken houses were marked out by a red cross and the legend, 'God have mercy upon us!' Now a red or a yellow flag, or a large white sticker marked 'I', prompted the same reactions«⁶⁹ – in prijavi vseh teh primerov pristojnim organom.⁷⁰

63 »Dnevne novice. Zdravilo proti španski bolezni,« *Slovenec*, 21. 9. 1918, 5.

64 »Dnevne novice. Serum proti španski bolezni,« *Slovenec*, 12. 10. 1918, 4. Gl. tudi »Domače novice. Španska bolezen,« *Domoljub*, 10. 10. 1918, 431. »Po domovini. Serum proti španski bolezni,« *Novice*, 13. 10. 1918, [2]. Opozorila bi, da cepivo ni bilo relevantno, saj dr. Schulz takrat še ni vedel, da je povzročitelj gripe virus.

65 »Razne stvari. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 14. 10. 1918, 4.

66 Anušić, *U sjeni velikog rata*, 34, 35.

67 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 75, 76.

68 »Dnevne novice. Španska bolezen v inozemstvu,« *Slovenec*, 21. 10. 1918, 4.

69 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 84.

Léon Bernard, ki je leta 1929 komentiral ukrepe, uvedene med pandemijo, je zaključil, da bi bili ti, glede na to, da se je bolezen širila aerosolno, uspešnejši, če bi vključevali nošenje mask v javnosti, kar je bilo zapovedano v nekaterih delih Združenih držav Amerike idr. V Avstraliji je bilo nošenje maske obvezno za vse prebivalce, ne le za tiste, ki so bili po službeni dolžnosti v stiku z ljudmi. Gl. Rollet, The »'Other War',« 480–85. Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 192.

70 Anušić, *U sjeni velikog rata*, 39.

V Berlinu so se oblasti proti pandemiji borile predvsem na ravni preventive, nasveti so se nanašali na osnovno higieno (umivanje rok, grgranje), priporočeno je bilo izogibanje množicam. Tudi v Londonu so bile intervencije povezane z izdajanjem raznih priporočil (kako prezračevati kinodvorane ipd.), lokalne oblasti so uvedle domačo nego, odpirale so lokale, kjer so stregli juho tistim, ki si toplega obroka drugače niso mogli zagotoviti, skrbele so za postavljanje začasnih, nadomestnih klinik itd. V Parizu so priporočali in prakticirali dezinfekcijo in izolacijo, uvedli so prepoved zbiranja itd. Zdravnikom sta na pomoč priskočili policija in vojska.

V Budimpešti so zaradi španske bolezni odredili, da smejo v gledališčih in kinematografih prodati le vsak drugi sedež,⁷¹ kmalu pa je župan pozval občinstvo, da naj ne obiskuje javnih lokalov.⁷² Na Dunaju so po navodilih deželnega zdravstvenega sveta sredi oktobra zaprli vse šole,⁷³ v drugi polovici oktobra pa je nižjeavstrijsko namestništvo zapovedalo, da se morajo za nedoločen čas zapreti tudi gledališča, koncertne dvorane,⁷⁴ varieteti, odpovedane so bile konjske dirke in vse druge prireditve.⁷⁵ Javna zabavišča, gledališča, kinematografe so zaprli tudi v Trstu.⁷⁶ Vlada je obljubila, da bo v bolnišnicah za bolnike s špansko gripo pripravila sobe za karanteno, po potrebi pa naj bi v večjih mestih postavili tudi posebne barake – izolirnice.⁷⁷

Zapis Richarda Collierja vsaj delno razkriva posledice pandemije in restrikcij, ki so čez noč obrnile na glavo življenja milijonov ljudi po vsem svetu: »For avid readers, it was a barren time, since most public libraries shut down – or piled the chairs on the library tables to discourage casual browsing. It was an anxious time for those with sick relatives; many hospitals forbade outsiders or allowed only ten-minute visits.«⁷⁸

III.

V Ljubljani so v Deželni bolnici zaradi španske gripe prvo pacientko sprejeli 16. avgusta 1918, le mesec kasneje pa so se že nakazovale kritične razmere.⁷⁹ Čeprav je v

71 »Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 11. 10. 1918, 3.

72 »Razne stvari. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 21. 10. 1918, 4.

73 »Dnevne novice. Španska bolezen na Dunaju,« *Slovenec*, 18. 10. 1918, 4.

74 »Dnevne novice. Španska bolezen na Dunaju in v Budimpešti,« *Slovenec*, 21. 10. 1918, 4.

75 »Razne stvari. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 21. 10. 1918, 4.

76 »Po domovini. Zatvoritev javnih zabavišč v Trstu,« *Novice*, 22. 10. 1918, [2].

77 »Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 9. 10. 1918, 4.

78 Collier, *The Plague of the Spanish Lady*, 145.

79 Kalčič, »Španska gripa,« 259.

V Zagrebu, ki je leta 1918 štel 108.000 prebivalcev, se je španska gripa po podatkih mestnega poglavarstva pojavila konec avgusta 1918, v *Jutranjem listu* z dne 4. 7. 1918 pa pod naslovom »Španjolska bolest u Zagrebu?« prebere-mo: »Munjevitom brzinom stala se posebna vrsta influence širiti Evropom ... No prekjueer, nenadno je posjetila ta pošast i Zagreb. Ukoliko za sad saznajemo, pregledao je jedan ovdašnji vojnički lječnik prije tri dana amo stigli vojnički bolestnički transport, te je ustanovio simptome te bolesti kod dvadesetsedmorice vojnika. Sam lječnik obolio je također naknadnog dana, te leži u jakoj groznici od 40 gradi vrućine.« Tudi podatki iz fonda zdravstve-nega odseka prvo žrtev španske gripe datirajo z 2. julijem 1918. – Pantić, Marijan in Lovrić, »Španjolska gripa u Zagrebu,« 107–09. *Slovenski narod* je v začetku oktobra 1918 zapisal, da se je »influenca hudo razširila. Imelo jo je 80–90 odstotkov prebivalstva. Poslednji čas je pa bolezen zavzela bolj nevaren značaj in tudi nekaj ljudi, baje do 5 odstotkov umrje.« – »Dnevne novice. Španska bolezen v Zagrebu,« *Slovenski narod*, 5. 10. 1918, 5. *Slovenec*

časopisju, iz katerega sem črpala podatke za pričujočo raziskavo (*Domoljub, Domovina, Novice, Slovenec* in *Slovenski narod*), o španki napisanega le malo, je iz notic, ki so se v glavnem pojavile v oktobru 1918 na zadnjih straneh listov, razbrati, da je bolezen zavladata širom Kranjske, seveda tudi v Ljubljani. Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju prebivalcev ljubljanske občine za konec septembra navaja, da je influenza »jako razširjena« in da je »obolelo na stotine oseb; nastopa v lahki pa tudi v prav težki obliki v zvezi s pljučnico.«⁸⁰ *Novice* so poročale, da je bolnih 40 odstotkov železniških uslužbencev in med 36 do 42 odstotkov delavk in delavcev tobačne tovarne.⁸¹ Razvidno je, da so v drugem, jesenskem valu, ki je vrhunec dosegel oktobra 1918, prebivalci Ljubljane ne le množično zbolevali, temveč tudi umirali. *Slovenec* je zapisal: »Cele družine so bolne. Posamezne trgovine in gostilne so zaprli, ker je vse osobe zbolelo. Za šole ni niti misliti, da bi mogle poslovati, ker je bolezen nalezljiva in bi bilo zelo brezsrčno, če bi se na ta način izpostavljali nevarnostim.«⁸²

Oktobra in novembra je bilo objavljenih tudi več notic o razsajanju španske gripe po drugih kranjskih krajih. Iz Blagovice so poročali, da se je bolezen »silno razširila«. Samo v vasi Loke je obolelo več kot 50 oseb, dve pa sta umrli, dekleti, stari 19 in 15 let. Poročevalec je zaključil z besedami: »Strašno je hudo, po 9 ljudi leži v sobi, brez postrežbe, brez zdravnika; delo na polju počiva in vse je preplašeno. Kaj takega še ne – to je prava kuga.«⁸³ O španski gripi so poročali tudi iz župnije Šentjanž na Dolenjskem, kjer je zbolelo 600 ljudi, v tednu dni od pojava prvega primera je umrlo deset oseb. Kritičen je bil tudi položaj v Trziču na Gorenjskem, kjer je bolezen prizanesla le malokateri družini: »Najhuje je bilo v petek 18. okt. Na ta dan sta podelila gg. župnik in kaplan 16 bolnikom sv. zakramente za umirajoče. V dobrem tednu je umrlo za to boleznijo 14 oseb, največ žensk.«⁸⁴ Slabo se je pisalo tudi prebivalcem Tržišča na Dolenjskem. V tem kraju, ki je v letu 1917 beležil 36 umrlih, so samo od 1. do 26. oktobra 1918 pokopali 37 ljudi. Najhujši dan je bil 18. oktober, ko je umrlo osem ljudi.⁸⁵ Hudo je bilo v novomeškem okraju, še posebej prav v Novem mestu.⁸⁶ Meseca oktobra in novembra je v Trebelnem umrlo 65 ljudi, pred tem pa v devetih mesecih samo 31: »Najrajši pobere španska bolezen mlada dekleta, mlade gospodinje. V neki

pa je pristavil: »Španska bolezen tudi v Zagrebu silovito divja in je tudi mnogo smrtnih slučajev. Trije uredniki »Hrvatske Države« so zboleli, tako da list danes najbrže ne bo izšel.« – »Dnevne novice. Španska bolezen tudi v Zagrebu,« *Slovenec*, 12. 10. 1918, 4.

O obolelih, umrlih in zdravljenju španske gripe v puljski bolnišnici Milovan Delić, »'Liječenje' španjolske gripe.«

80 »Ljubljanske novice. Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske od 22. do 28. sept. 1918,« *Slovenec*, 3. 10. 1918, 4.

81 »Po domovini. Bolezni in prometne ovire,« *Novice*, 18. 10. 1918, 2.

82 »Dnevne novice. Španska hripa divja,« *Slovenec*, 10. 10. 1918, 4.

O španski gripi v Ljubljani gl. tudi: Rok Omahen, »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani. Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem,« *MMC RTV SLO*, 24. 1. 2021, <https://www.rtvlo.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani/549913>, pridobljeno 3. 5. 2021. Rok Omahen, »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani (2. del). Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem,« *MMC RTV SLO*, 31. 1. 2021, <https://www.rtvlo.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani-2-del/549926>, pridobljeno 27. 5. 2021.

83 »Dnevne novice. Iz Blagovice se nam poroča,« *Slovenec*, 17. 10. 1918, 4.

84 »Dnevne novice. Iz Tržiča,« *Slovenec*, 25. 10. 1918, 4. »Dnevne novice. Iz Loma,« *Slovenec*, 29. 10. 1918, 3.

85 »Dnevne novice. Iz Tržišča na Dolenjskem,« *Slovenec*, 30. 10. 1918, 3.

86 »Dnevne vesti. Španska bolezen na Dolenjskem,« *Slovenski narod*, 7. 10. 1918, 5.

hiši na Čilpahu je umrlo za to boleznijo 6 ljudi. Gospodar, žena, njen brat in trije otroci. Redke so hiše, v kateri bi bolni ne občutili.«⁸⁷ S podobnimi besedami so opisovali tudi stanje v Beli krajini: »Tudi pri nas razsaja ‚španska‘ z vso ljutostjo. Ni skoro hiše, ki bi ne imela bolnika. Vas Radovica je n. pr. vsa obolela z županom in župnikom vred. Še mrličev nima nihče pokopavati.«⁸⁸

Marsikaj koristnega o »osebni obrambi« in ostalih ukrepih, ki naj bi ljudi varovali pred nalezljivimi boleznimi, izvemo iz dela Josipa Tičarja. V knjigi *Boj nalezljivim boleznim*, ki je izšla leta 1922, je v prvi vrsti opozoril na telesno čistočo. Ta naj bi vključevala tako čistilne kopeli celega telesa kot tudi uporabo snažnega perila in obleke. Poudaril je, da mora umivanje rok z milom pred jedjo in po uporabi stranišča »priti narodu v kri in meso«, pri nalezljivih boleznih pa so nujni uporaba »razkužilne vode«, spiranje ust, grgranje, čiščenje zob. Poglavje o higieni je zaključil s priporočilom za cepljenje: »Kjer moremo doseči s cepljenjem ali vbizganjem imuniteto, kakor pri kozah, difteriji, koleri, tetanu, se bomo poslužili teh pridobitev tem raje, čim večja je nevarnost, da dobimo bolezen. Varstveno cepljenje ali varstveno vbizganje seruma in bacilovih emulzij je važno obrambno sredstvo proti okuženju.«⁸⁹

V razdelku o aktivnem boju proti prenosu bolezni s človeka na človeka je navedel izolacijo obolelih oziroma oseb, ki so bile z njimi v stiku: »Kontumaciranje sostanovalcev, prepoved prostega gibanja, izključitev obiskov, zabranitev izvrševanja poklica, obiska šole, so večkrat potrebne odredbe.« Korak dlje je šel pri obravnavi zelo nevarnih in močno nalezljivih bolezni, saj je zapisal, da se morajo v teh primerih »omejitve nanašati na cele kraje: prepovedati se morajo javne prireditve, semnji itd. Najbolj važno pa je uničevanje kužnih kali, kjer jih je mogoče doseči, potom dezinfekcije – razkuževanja.«⁹⁰

V svojo ekspertizo je vključil tudi razdelek, v katerem komentira pomanjkljivosti odredb oziroma njihovo neupoštevanje: »V praksi življenja so vse naše odredbe pomanjkljive in pogosto v vsej potrebni doslednosti neizvedljive. / ... / Kdor vidi, kako precizno se znamo danes ubraniti kuge, kolere / ... / ta bo znal ceniti moderne odredbe zoper nalezljive bolezni, jih bo izvrševal tudi v drugih slučajih, bo sodeloval v boju proti kugam, čeprav mu pri marsikaki epidemiji prihaja zavest nemoči in neuspešnosti vsega boja proti razširjanju in bolezni. Ne moremo odrekati, da velik del krivde pripade indiferentnosti, nepoučenosti, malomarnosti ljudi, dasi ne moremo oprostiti pomanjkljive ureditve zdravstvene službe vse odgovornosti, in dasi računamo s pomanjkljivostjo vsega našega prizadevanja.«⁹¹

V časopisih iz leta 1918 najdemo le malo nasvetov, kako zajezi in premagati špansko bolezen. *Slovenski narod* je skopo zapisal, da javno zdravstvo ne more nuditi pomoči in da

87 »Dnevne novice. Španska bolezen,« *Slovenec*, 25. 11. 1918, 3.

88 »Dnevne vesti. Bolezni v Beli krajini,« *Slovenski narod*, 19. 10. 1918, 4.

89 Josip Tičar, *Boj nalezljivim boleznim* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1922), 28.

90 Ibid., 29 in 30.

91 Ibid., 31 in 32.

»prihaja pač v pošteb predvsem le osebno higijensko zadržanje, ne obiskovati bolnikov po nepotrebnem, izogibati se infekciji po kašlju drugih oseb, kakor je tudi dolžnost vsakega kašljajočega paziti na to, da drugih ne okuži«,⁹² a vendarle dodal nekaj priporočil: »Zdravniki pravijo, da španska bolezen ni opasna, ako se bolnik takoj od začetka strogo pazi. Predvsem mora bolnik pri najmanjši slabosti takoj v posteljo in uživati vsake dve uri vroč bezgov, lipov ali ruski čaj. Najvažnejši so pa križni ovitki. V prestani vodi namočena in nato dobro ovita brisača naj se enkrat pregrnjena položi od desne rame do leve pazduhe, druga pa v nasprotni smeri, čez pa ogrne suha brisača. To ostane tako tri do štiri ure. Tako se posreči pripraviti bolnika do potenja, kar uniči pričenjajoča se bronhialna ognjišča. / ... / Nevarnost influence tiči ravno v tem, da se v najmanjših zračnih cevah (bronhialnih) tvorijo malenkostna gnojna ognjišča, ki se pri ljudeh, ki ne gredo v posteljo, hitro na vse strani razširijo in povzročijo sliko najhujšega pljučnega vnetja. Sredstva za potenje v začetnem štadiju hitro vsesajo mala ognjišča in preprečijo razširjanje bolezni.«⁹³

Domovina pa je nasvete, kako naj ljudje ravnajo, »če se jih loti španska bolezen«, povzela iz švicarskega *Neue Züricher Zeitung*. Prispevek je bil relativno obsežen in vsebinsko bolj strokoven. Začne se z besedami: »Največje važnosti je, da gre bolnik takoj, ko začuti prve znake bolezni – trudnost, pritisk krvi v glavi, mrzlica itd. – v posteljo in pije vroče tekočine, čaj, limonado itd. S čajem naj užije prašek aspirina in fenacetina.« Konča pa: »V ostalem naj gre vsak bolnik v posteljo, naredi naj se mu visoko zglavje, da bo lažje dihal, poskrbi naj se mu lahko hrano in za dobro negovanje. Proti mučnemu kašlju bo zdravnik uporabil različna zdravila in čaje in proti oslabelosti srca bo delal z zavrlnimi injekcijami in drugimi pripomočki. Domači, ki so poklicani negovati bolnika, naj se točno ravnajo po zdravnikovih navodilih in po splošnih pravilih, ki predpisujejo, kako se mora streči bolnemu človeku.«⁹⁴

Poleg teh so bolj »konkretna« le še priporočila »prijatelja *Slovenca*« obolelim in njihovim negovalkam ter negovalcem: »1. Čaj od kamelic, kolikor mogoče vroč, večkrat čez dan, eno malo skodelico še zvečer v postelji. 2. Zvečer naloži kamelice, kolikor mogoče vroče in zavite v ruto, čez pas, da se prehlajeni deli droba segrejejo. 3. Čez dan na vsakih 10 do 15 minut mrzle obkladke čez pas, pazi obenem, da je bolnik dobro odet. Ženske ob gotovih dnevih naj dobe mlačne, ker bi jim mrzli obkladki škodovali; če so zdrave, dobe istotako mrzle obkladke. 4. Umij bolnika na vsaki dve uri z mrzlo vodo po gornjem životu. / ... / 5. Bolnika ne sili z jedmi! – Na ta način smo pri nas vse bolnike kaj hitro v 3. do 7. dnevih postavili na noge! Po moji sodbi je vnet želodec, od vnetja huda vročica, ki sili v glavo, in bolnik bljuje več ali manj. Obkladkov ne devaj na čelo, ampak vedno čez pas. Pri neki deklici je vročina popustila že čez dve uri na veliko veselje staršev, ki so že mislili, da je izgubljena. Neki fant je imel grozno vročino, gotovo čez 40 do 42 stopinj, zdaj že dela in je ves vesel, ker je že bil pričakoval smrti. Naštel bi še več slučajev. Sredstvo je preizkušeno, torej – stori tudi ti tako!«⁹⁵

92 »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

93 »Razne stvari. Španska bolezen,« *Slovenski narod*, 14. 10. 1918, 4.

94 »Zdravstvo. Nekaj nasvetov za špansko bolezen,« *Domovina*, 4. 10. 1918, 3.

95 »Dnevne novice. Recept za »novo« bolezen,« *Slovenec*, 12. 10. 1918, 4.

Za konec še priporočila *Domoljuba*: »V sobi, kjer leži bolnik na kužni bolezni, obesi na široko v jesih namočeno rjuho. Ko se je posušila, jo izplakni v vodi in namoči zopet v jesihu. Pod posteljo bolnikovo postavi škafo s čisto mrzlo vodo; premeni jo poleti dvakrat na dan, pozimi enkrat. Voda vleče tudi vročino iz bolnika in brani, da ne preleži. Tudi narezana čebula vleče strup iz zraka nase; premeniti se mora vsakih 6 ur. Staro čebulo vrzi v ogenj. Voda, ki stoji nekaj časa v bolniški sobi, ni več za nobeno rabo. Kruh in druga jedila ne smejo biti v taki sobi, ker vleče vsaka stvar več ali manj nase zrak, ki je napolnjen z bolnikovim vzduhom. Pozimi in poleti mora biti bolniška soba odprta; čist zrak je glavni pogoj za zdravje.«⁹⁶

Ker so v paniki verjetno mnogi uporabili najrazličnejše nasvete, je konec oktobra 1918 Društvo zdravnikov javnost obvestilo, da je med epidemijo v želji, da bi se ubrali nevarne bolezni, vse preveč ljudi poseglo po sredstvih, ki niso samo »brezuspješna«, ampak »direktno škodljiva«. Pri tem so poudarili uživanje alkoholnih pijač in njihove negativne posledice za oboleli organizem.⁹⁷

Ker zakon o infekcijskih boleznih influence ni uvrščal med bolezni, ki jih je bilo treba prijavljati oblastem, lahko o številu obolelih le špekuliramo. V Ljubljani naj bi v zadnjih treh tednih oktobra za špansko gripo zbolelo več tisoč oseb, predvsem otroci, najstniki in mlajši od 30 let, »starejši oboleli so bolj redki, pri starih ljudeh pa je obolenje za influenco skoraj izjema.«⁹⁸

Katarina Keber navaja, da je obolevanje šolarjev in šolnikov v »Ljubljani in v širšem osrednjeslovenskem prostoru eno od redkih dogajanj v zvezi z epidemijo, ki je do določene mere dokumentirano in ki neposredno kaže na veliko razširjenost influence.«⁹⁹ To potrjujejo objave v časopisih, ki so v drugem valu dejansko skoraj največ poročali o obolelih šolarjih ali dijakih: »Na ljubljanskih ljudskih šolah je bila v prvih dneh oktobra bolna skoraj tretjina vseh šolarjev«,¹⁰⁰ kar je mogoče pojasniti z dejstvom, da so bile starejše osebe prekužene iz epidemij t. i. ruske gripe, ki je razsajala v letih 1889 in 1890.¹⁰¹ *Slovenski narod* je poročal, da je »nalezljivost influence jako velika, kot pri ošpicah. Ta nalezljivost se je pokazala pri sedanji epidemiji posebno med šolsko mladino, ko se je izhajajoče od enega obolenja razvilo med njegovimi sošolci celo ognjišče ter so iskre razširjevale in raznašale kal bolezni med druge tako, da se je v najkrajšem času tekom par dni pokazalo na vsaki šoli hiter napredek okužbe.«¹⁰² To potrjuje tudi zapis *Domoljuba*: »V nekatere šolske razrede so prišli izmed 30 učencev po trije v šolo, vse drugo je bolno.«¹⁰³

96 »Zdravstvo. V sobi, kjer leži bolnik na kužni bolezni,« *Domoljub*, 27. 6. 1918, 276.

97 »Po domovini. Sestanek zdravnikov,« *Novice*, 24. 10. 1918, 2.

98 »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

99 Keber, »Epidemija v šolskih klopeh,« 67.

100 Ibid., 74.

101 Zupanič Slavec, »Ivo Pirc,« 58.

V Tičar, *Boj nalezljivim boleznim*, 139, preberemo: »Zadnja vsesplošna preplava Evrope se je odlikovala po posebni nevarnosti in zlobi ter je daleko prekašala vseobčo epidemijo influence v letih 1889 in 1890.«

102 »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

103 »Domače novice. Španska bolezen,« *Domoljub*, 10. 10. 1918, 423.

Pouk, ki se je začel 1. oktobra, je bil 3. oktobra že prekinjen, saj je do takrat iz šol izostalo med tretjino in polovico otrok. Sprva je bilo mišljeno, da se bo nadaljeval 15. oktobra, ker pa epidemija do takrat še ni popustila, so klopi ljubljanskih šol ostale prazne do 4. novembra 1918.¹⁰⁴ Narodna vlada je izdala sklep, da morajo vse srednje in ljudske šole v Ljubljani začeti redni pouk v torek, 5. novembra, med drugim tudi zato, ker ji »je premnogo do tega, da srednješolska mladina in ljudskošolski otroci ne bodo pohajkovali po ulicah«.¹⁰⁵

Da prvotni načrt ni bil v celoti realiziran, razberemo iz izjave poverjeništvu za uk in bogočastje, objavljene v *Slovencu* 9. novembra. Pouk na ljudskih šolah je potekal glede na lokalne razmere, ravnateljstva obeh gimnazij, realke in liceja pa so šele 13. novembra naznanila, da se redni pouk začne v ponedeljek, 18. novembra 1918.¹⁰⁶

Španjolka¹⁰⁷ je svojo moč pokazala tudi v Zavodu sv. Stanislava, ki svojih prostorov ni mogel kar sprazniti. Umrla sta profesor Franc Rebol in prefekt Ivan Pečkaj, do 12. oktobra so pod boleznijo klonili tudi štirje dijaki, obolelih pa je več kot 100. Obolela je tudi večina sester usmiljenk, »tako da ni skoro nikogar za postrežbo«.¹⁰⁸

Kljub temu, da je iz tedenskih izkazov o zdravstvenem stanju oseb v Ljubljani razvidno, da se je epidemija začela umirjati šele novembra,¹⁰⁹ je *Slovenec* že konec oktobra 1918 zapisal: »V zadnjih dneh je opazati, da epidemija influence med ljubljanskim civilnim prebivalstvom ponehuje.«¹¹⁰ Deželni zdravstveni svet pa je potrdil, da je v Ljubljani španska gripa zadnje dni oktobra začela izgubljati moč. Ocenil je, da bi nadaljnji ukrepi, denimo zaprtje kinematografov in gledališč, omejitev prometa na cestni železnici itd., prišli v poštev šele, »če bi se bolezen znova hujše pojavljala. Vsekako pa je občinstvu nujno nasvetovati, da se v lastnem interesu izogiba na hripi bolnih ljudi in sploh vseh prilik, kjer se zbira veliko ljudstva.«¹¹¹

Samo od sebe se pojavi vprašanje, s katerimi ukrepi so se prebivalci Ljubljane – poleg zaprtja osnovnih in srednjih šol – med epidemijo dejansko sploh srečali. Odgovor podajam na podlagi podatkov, evidentiranih v *Slovencu*, ki je v začetku novembra sporočil, da smejo biti od 4. novembra 1918 gostilne odprte samo od 11. ure dopoldne do

104 »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5. »Ljubljanske novice. Ljubljanske šole zaprte,« *Slovenec*, 3. 10. 1918, 4.

105 »Ljubljanske novice. Zopetni pričetek šol v Ljubljani,« *Slovenec*, 4. 11. 1918, 3.

106 »Ljubljanske novice. Pouk na srednjih šolah in učiteljišču,« *Slovenec*, 9. 11. 1918, 5. »Ljubljanske novice, Pričetek pouka na ljubljanskih srednjih šolah,« *Slovenec*, 13. 11. 1918, 3. Gl. tudi »Kranjske vesti,« *Učiteljski tovariš*, 18. 10. 1918, 5. »Kronika. V blagor mladine,« *Učiteljski tovariš*, 4. 11. 1918, 3. »Iz Jugoslavije. Slovenska trgovska šola v Ljubljani in šolski pouk v Ljubljani,« *Učiteljski tovariš*, 15. 11. 1918, 4.

107 »Dnevne novice. Umrli je za španjolko,« *Slovenec*, 11. 10. 1918, 4.

108 »Dnevne novice. Španska bolezen v zavodih sv. Stanislava,« *Slovenec*, 11. 10. 1918, 4. »Po domovini. V zavodu sv. Stanislava,« *Novice*, 12. 10. 1918, 2.

109 »Ljubljanske novice. Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske od 24. novembra do 30. novembra 1918,« *Slovenec*, 5. 12. 1918, 3. Za december 1918 gl. »Ljubljanske novice. Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske,« *Slovenec*, 31. 12. 1918, 4.

110 »Ljubljanske novice, Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske,« *Slovenec*, 24. 10. 1918, 4.

111 »Dnevne novice. Deželni zdravstveni svet o španski hripi,« *Slovenec*, 30. 10. 1918, 3.

8. ure zvečer, kavarne pa do 9. ure zvečer. Mladine do 17 leta ta omejitve ni zadevala, saj so smeli biti dekleta in fantje na ulicah in javnih prostorih brez spremstva svojcev le do 6. ure zvečer; pa še takrat druženje ni bilo najbolj prijetno, saj je bilo zbiranje v gručah strogo prepovedano.¹¹²

Prepovedane so bile tudi zabave in praznovanja ob formiranju nove države, poročevalec je menil, da so časi »preresni in prenevarni za take reči. Zato je tudi v Ljubljani na dan manifestacije 29. oktobra napovedana ,veselica‘ izostala. Narodno veče v Zagrebu je prepovedalo za ta čas celo vsako točenje alkohola. Skrajna treznost bodi povelje tudi pri nas v teh časih! Napravite narodne prireditve po društvenih domovih, a nikar ,proslavljati‘ domovine s čini, katerih domovina ne more biti vesela!«¹¹³ ... Vendar v *Domoljubi* preberemo: »29. oktobra so bile morda najsijajnejše, kar se jih je doslej vršilo v Ljubljani. Kakih 60.000 ljudi, se je premikalo od jutra do poldneva po ljubljanskih ulicah, večina v dolgem, veličastnem sprevodu, ostali pa so ob strani gledali in pozdravljali ta sprevod.«¹¹⁴ ...

IV.

V avstroogrski monarhiji je po ocenah za špansko gripo umrlo okoli 250.000 ljudi,¹¹⁵ v Kraljevini SHS več kot 60.000.¹¹⁶ V Ljubljani, ki je junija 1914 štela okrog 50.000 prebivalcev,¹¹⁷ je umrlo 1.410 ljudi¹¹⁸ (ta podatek ne vključuje smrtnih žrtev med vojaki, njihovo število za zdaj ostaja neznano)¹¹⁹ oziroma več kot 400 Ljubljančanov,¹²⁰ čeprav je ljubljanski mestni magistrat »v interesu javnega zdravstva

112 »Ljubljanske novice. Zopetni pričetek šol v Ljubljani,« *Slovenec*, 4. 11. 1918, 3.

113 »Dnevne novice. Prosta zabava v vseh prostorih gostilne N. N.,« *Slovenec*, 8. 11. 1918, 3.

114 »Domače novice. Ljubljanske manifestacije,« *Domoljub*, 7. 11. 1918, 464.

115 Anatol Schmied-Kowarzik, »War Losses (Austria-Hungary),« v: Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer in Bill Nasson, ur., *1914–1918 – Online: International Encyclopedia of the First World War*, <https://doi.org/10.15463/ie1418.10964>, pridobljeno 21. 6. 2020. Rok Stergar, »Vojna, lakota, ujetništvo, negotovost in Jugoslavija. Leto 1918 na prostoru današnje Slovenije,« v: *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018), 82.

116 Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, 126.

117 Lojze Pipp, »Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske,« *Kronika slovenskih mest* 2, št. 1 (1935): 70, navaja, da je Ljubljana leta 1914 štela 49.653 prebivalcev. *Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*. VI. Krain: *Spezialortsrepertorium von Krain* (Wien: Verlag der Deutschösterreichischen Staatsdruckerei, 1919), 1, navaja, da je v Ljubljani živel 46.630 oseb (22.868 moških in 23.762 žensk). V SI_ZAL_LJU/0489, š. 1871, f. 170, ovoj XI-233/II, št. 308-360, Wochenausweis über Geburten und Sterbefälle, najdemo podatek, da je v začetku leta 1915 v Ljubljani živel 49.695, 26. 6. 1915 50.376, 1. 10. 1916 50.716 in 1. 4. 1917 51.057 oseb.

118 Zupanič Slavec, »Ivo Pirc,« 58.

Za Zagreb točnih podatkov o obolelih osebah ni mogoče pridobiti, »pošto nije bilo prijavljivanje po lječnicima obligatorno, a sigurno ne bi bilo to niti od uspeha, pošto većina oboljelih nije prizivala liječnika i pošto liječnici ne bi bili mogli udovoljiti svim pozivima«. V drugem – jesenskem – valu, ki je terjal daleč največ žrtev, je v Zagrebu umrlo 536 oseb zaradi španske gripe in 325 zaradi pljučnice, kar pa ni povsem točno, ti podatki domnevno vključujejo namreč zgolj obdcurane umrle v zagrebških bolnišnicah (večina pa je verjetno umrla doma). – Pantić, Marijan in Lovrić, »Španjolska gripa u Zagrebu,« 112 in 113.

119 Miha Šimac, »Kjer smrt junaške brate povabi v svate. V ljubljanskih bolnišnicah 1914–1918,« *Na fronti*, št. 5 (2008): 20–28.

120 Podatek o 403 umrlih, ki ga je Nina Kalčič pridobila iz matičnih knjig za Ljubljano (Nadškofijski arhiv Ljubljana), velja za obdobje od septembra 1918 do februarja 1919. – Kalčič, *Španska gripa*, 30. Ta raziskava je bila nadgrajena

zaukazal natančno preiskavo vseh s front vračajočih se vojakov in ženskih vojaških pomožnih uslužbenk.«¹²¹ Vprašanje, kdo je postopek izvajal, saj je bilo veliko zdravnikov še na fronti, ostali zdravstveni delavci pa so bili preobremenjeni z dnevnimi obveznostmi, ostaja odprto.

Časopisni članki, ki so bili sprva optimistični in so influenco označili zgolj za prehlad, so med drugim valom bolj ali manj apatično nanizali smrtne žrtve, ki jih je gripa terjala v tem in onem kraju: »Španska bolezen se tako širi da je že malo hiš, kjer bi se ne bila pojavila več ali manj in zahteva dan na dan novih žrtev.«¹²² V drugi polovici oktobra 1918 pa so postajali čedalje bolj črnogledi, češ »bati se je še hujšega.«¹²³

Iz skromne bére ohranjenega gradiva o obdobju epidemije španske gripe¹²⁴ oziroma iz odsotnosti gradiva, ki bi civiliste seznanjalo z zdravstveno situacijo, je razvidno, da strokovnjaki in odgovorni mestni veljaki svoje naloge niso dobro opravili. Med največjim divjanjem bolezni po Ljubljani in njeni širši okolici so namreč v *Novicah* zapisali: »Pričakujemo, da mestni magistrat občinstvu vendar kaj pove o tej bolezni.«¹²⁵ Ker odgovorni nasvetov in usmeritev niso podali, so članki konec oktobra postajali vse bolj kritični do oblasti, spraševali so se, kaj so sploh ukrenile, da bi se epidemija omejila in zatrla. Očitali so jim, da je edini ukrep, ki so ga bile zmožne izpeljati, zaprtje osnovnih in srednjih šol: »Šole so zaprli, to je bila alfa in omega vsega, drugega se pa vzlic skladanicam zakonov in naredb proti epidemijam ni ukrenilo prav nič. Tako jaha sv. Birokracij svojega starega šimeljčka na Kranjskem, kako je drugod, nam ni znano.«¹²⁶

Ljudje so zaradi odsotnosti in prezasedenosti zdravnikov ter pomanjkanja medicinskega osebja, zaradi čedalje večjega števila okuženih oziroma čedalje manjšega števila potencialnih negovalcev obolelih, neobstoja cepiv in ustreznih zdravil ipd. ostajali bolj ali manj osamljeni s svojimi skrbmi. Glede na časopisne podatke o tem, da je zaradi epidemije zastalo celo delo obrtnikov in kmetov, da pridelki ležijo na polju nepobrani,¹²⁷ da grozi pomanjkanje živil, je verjetno marsikoga skrbelo, da je pred njim ne le zima bolezni, temveč tudi zima lakote.

v okviru mednarodnega projekta *Razsežnosti in posledice španske gripe ob koncu prve svetovne vojne na Kranjskem in v Istri* ter odstira, da je v Ljubljani in njenem zaledju od septembra 1918 do marca 1919 za špansko gripo in njenimi posledicami umrlo 414 civilnih oseb. Gl. Keber, »Španska gripa«, 74, 76.

Številke o umrlih, ki so jih priobčili mestni fizik in dnevnik *Slovenec* in *Slovenski narod* za obdobje od septembra do novembra 1918 (s fokusom na oktobru, mesecu, v katerem je v Ljubljani in tudi po svetu za špansko umrlo največ oseb), so nižje, verjetno zajemajo zgolj osebe, ki so umrle (in bile obducirane) v bolnišnici. Gl. poročilo mestnega fizika dr. Krajca o zdravstvenem stanju prebivalcev Ljubljane za leto 1918. – SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III, Rokopisne knjige, š. 119, knjiga 77 (1919), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 11. 2. 1919, 19. »Ljubljanske novice. Tedenski izkaz o zdravstvenem stanju mestne občine ljubljanske,« *Slovenec*, 24. 10. 1918, 4. »Zdravstvo v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, 5.

121 Marko Štepec, »Utrip vsakdanjega življenja v Ljubljani,« *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2-3 (2014): 386.

122 »Dnevne vesti. Španska bolezen se tako hitro širi,« *Slovenski narod*, 18. 10. 1918, 3.

123 Ibid.

124 V obdelanem gradivu nisem zasledila podatkov o posameznikih, ki bi dvomili v obstoj bolezni in preventivne ukrepe proti njeni širitvi ali bi tem nasprotovali, kar seveda ne pomeni, da v družbi niso bili prisotni.

125 »Po domovini. Bolezni In prometne ovire,« *Novice*, 18. 10. 1918, 2.

126 »Dnevne vesti. Španska bolezen se tako hitro širi,« *Slovenski narod*, 18. 10. 1918, 3.

127 »Dnevne novice. Iz Št. Janža,« *Slovenec*, 18. 10. 1918, 4.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI_ZAL_LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III.
 - SI_ZAL_LJU/0489, Reg. I.

Časopisni viri

- *Domoljub*, 1918.
- *Domovina*, 1918.
- *Novice*, 1918.
- *Slovenec*, 1918.
- *Slovenski narod*, 1918.
- *Slovenski trgovski vestnik*, 1914.
- *Straža*, 1918.
- *Učiteljski tovariš*, 1918.

Elektronski viri

- Omahen, Rok. »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani. Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem.« *MMC RTV SLO*, 24. 1. 2021. Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani/549913>. Pridobljeno 3. 5. 2021.
- Omahen, Rok. »Koliko življenj je vzela epidemija španske gripe v Ljubljani (2. del). Umrljivost prebivalstva ljubljanskega okraja pred dobrim stoletjem.« *MMC RTV SLO*, 31. 1. 2021. Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/moja-generacija/koliko-zivljenj-je-vzela-epidemija-spanske-gripe-v-ljubljani-2-del/549926>. Pridobljeno 27. 5. 2021.
- Pirc, Tatjana in Katarina Keber. *Na zgodovinske epidemije bom odslej gledala drugače* [Elektronski vir]. Ljubljana: Radiotelevizija Slovenija javni zavod, 2020. Dostopno na: <https://val202.rtvsl.si/2020/04/nedeljski-gost-206/>. Pridobljeno 23. 8. 2021.

Literatura

- Anušić, Nikola. *U sjeni velikog rata. Pandemija španjolske gripe 1918. –1919 u sjevernoj Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa, 2015.
- Brodnik, Vilma. Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno. Diplomsko delo. Ljubljana, 1988.
- Collier, Richard. *The Plague of the Spanish Lady. The Influenza Pandemic of 1918–1919*. London: Macmillan, 1974.
- Dobaja, Dunja. *Za blagor materi in otrok. Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Doblanović Šuran, Danijela, Gabriela Braić, Mirjana Flego, Davor Salihović in Monika Zuprić. »Kretanje i uzroci smrtnosti u deset istarskih župa u razdoblju od 1910. do 1923.« V: Petra Svoljšak, ur. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt*, 55–84. Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017.
- Drnovšek, Marjan. »Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi.« V: Ferdo Gestrin, ur., *Zgodovina Ljubljane. Prispevki*

- za monografijo, 212–37. Ljubljana: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984.
- Fischer, Jasna. »Zagate v kmetijstvu.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 72–74. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
 - Gerwarth, Robert. *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. London: Penguin Books, 2017.
 - Govekar, Fran in Miljutin Zarnik, ur. *Ljubljana po potresu (1895–1910)*. Ljubljana: Tiskarna Drag. Hribar, 1910.
 - Kalčič, Nina. »Španska gripa.« *Zdravstveno varstvo* 41, št. 7-8 (2002): 257–62.
 - Kalčič, Nina. Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo in je ugodno vreme, tedaj je zrno veliko, zrno je debelo in močno, Ravnotako tudi influenčni bakterije. Kadar pridejo zanje ugodne razmere, tedaj se namnože in okrepe, da ne omagajo zlepa. Diplomsko delo. Ljubljana, 2001.
 - Keber, Katarina. »Epidemija v šolskih klopih. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru.« *Kronika* 65, št. 1 (2017): 67–76.
 - Keber, Katarina. »Španska gripa leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru.« V: *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, 71–77. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2018.
 - Kresal, France. »Struktura slovenskega gospodarstva.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 108–09. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
 - Leonhard, Jörn. *Pandora's Box. A History of the First World War*. Harvard University Press, 2018.
 - Likar, Miha. *Usoda nalezljivih bolezni*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1981.
 - Milovan Delić, Iva. »'Liječenje' španjolske gripe 1918. i 1919. u Pokrajinskoj bolnici u Puli: socijalna komponenta pandemskega bolničkoga mortaliteta.« V: Petra Svolfšak, ur. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt*, 183–208. Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017.
 - Pantić, Julija, Marijan Marijan in Andrija Lovrić. »Španjolska gripa u Zagrebu.« *Povijest u nastavi* 4 (2006): 105–15.
 - Pipp, Lojze. »Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske.« *Kronika slovenskih mest* 2, št. 1 (1935): 66–72.
 - Pope, Stephen in Elizabeth-Anne Wheal. *Dictionary of the First World War*. Barnsley: Pen & Sword Military Classics, 2003.
 - Rollet, Catherine. »The 'Other War' II: Setbacks in Public Health.« V: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919*, 456–86. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
 - Schmied-Kowarzik, Anatol. »War Losses (Austria-Hungary).« V: Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer in Bill Nasson, ur. *1914–1918—Online: International Encyclopedia of the First World War*. Dostopno na: <https://doi.org/10.15463/ie1418.10964>. Pridobljeno 21. 6. 2020.
 - Stergar, Rok. »Vojna, lakota, ujetništvo, negotovost in Jugoslavija. Leto 1918 na prostoru današnje Slovenije.« V: *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, 78–89. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
 - Svolfšak, Petra in Gregor Antoličič. *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna. Z okvirnimi črticami Ivana Cankarja in predgovorom Toneta Partljiča*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018.
 - Svolfšak, Petra. »Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno.« V: Stane Granda in Barbara Šatej, ur. *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov: 29. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22. – 24. 10. 1998*, 225–40. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.
 - Šarabon, V[inko]. »Svetovni promet po morju.« *Čas*, zv. 3 (1915), 146–57.
 - Šimac, Miha. »'Kjer smrt junaške brate povabi v svate.' V ljubljanskih bolnišnicah 1914–1918.« *Na fronti*, št. 5 (2008): 20–28.

- Šorn, Jože. »Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni.« *Zgodovinski časopis* 35, št. 1-2 (1981): 57–81.
- Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Šorn, Mojca. *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Štepec, Marko. »Utrip vsakdanjega življenja v Ljubljani.« *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2-3 (2014): 379–94.
- Tičar, Josip. *Boj nalezljivim boleznim*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1922.
- Valant, Milan. *Ljubljana od 1895 do 1941*. Ljubljana: samozaložba, 1977.
- Vašte, Ilka. *Podobe iz mojega življenja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964.
- Zupanič Slavec, Zvonka. »Ivo Pirc.« *Na fronti*, št. 5 (2008): 52–59.

Tiskani viri

- *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko / Landesgesetzblatt für das Herzogtum Krain*. Ljubljana = Laibach, 1914.
- *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*. Dunaj, 1914.
- *Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. VI. Krain: Spezialortsrepertorium von Krain*. Wien: Verlag der Deutschösterreichischen Staatsdruckerei, 1919.

Mojca Šorn

THE SPANISH FLU EPIDEMIC IN LJUBLJANA: “WE EXPECT THE TOWN HALL TO TELL THE PUBLIC AT LEAST SOMETHING ABOUT THIS DISEASE”

SUMMARY

The present article first outlines the world at the time of the Spanish flu pandemic and then focuses on Carniola to illustrate how Ljubljana dealt with the disease. The description of the situation also partly answers the question of the degree to which the inhabitants of the provincial capital were informed about the health situation and whether the authorities did enough to ensure their safety.

The newspaper articles were initially optimistic and described the influenza as a mere cold, while during the second wave, they apathetically listed the lives claimed by the disease in certain districts. However, in the second half of October 1918, the press became increasingly gloomy and stated that “worse might still come”.

The modest amount of materials preserved regarding the period of the Spanish flu epidemic – or the absence of materials informing civilians about the health situation – attests to the fact that the experts and the responsible city officials failed to do a very

good job. For example, when the disease was at its worst in Ljubljana and its broader surroundings, the *Novice* newspaper wrote that the residents of Ljubljana were anxiously waiting for the Town Hall to say something about the disease, give advice, and present guidelines on how to fight it. As this did not happen, at the end of October, the press was becoming more critical of those responsible, asking itself what had been done to contain and overcome the epidemic. They accused the authorities that implementing the measure to close down primary and secondary schools represented the entire scope of their activities.

Meanwhile, people were left more or less to their own devices, worried because of the absence and overtaxing of doctors and the shortage of medical staff, the increasing number of infected people and the decreasing number of potential caregivers for the sick, the lack of vaccines and medicines, etc. Newspapers reported that the epidemic had even brought the work of artisans and farmers to a standstill, that crops remained unharvested in the fields, and that people faced impending food shortages. Therefore, many people probably worried that they faced a winter characterised not only by the disease but also famine.

For now, the author does not have any information at her disposal that would clarify how people perceived the disease, what their reactions were to the (in)activity of the authorities, and what was their outlook on the social and health situation. She notes that the legacy of the period of the Spanish flu pandemic is very modest for historians. The absence of archival sources can be explained as a consequence of the dysfunctional system of the Austro-Hungarian state, which was on the verge of collapse at the time, while the lack of printed sources can be seen as a result of the daily newspapers' focus on the establishment of the new state of SHS, which coincided with the culmination of the health crisis.

Dunja Dobaja*

Kraljevina Jugoslavija v boju proti malariji**

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na problematiko malarije v jugoslovanski državi v obdobju med obema vojnama. Bila je ena izmed bolezni, s katerimi se je morala spopadati nova država po prvi svetovni vojni. Malaria je bila sicer v endemični obliki v določenih delih bodoče skupne države prisotna že pred vojno, a je med vojno in po njej ponekod dobila tudi epidemični značaj. Prispevek daje predvsem vpogled v malarična območja jugoslovanske države in njene ukrepe proti tej bolezni ter opozori na posledice bolezni, globljega vpogleda v socialne in ekonomske posledice malarije pa v tej fazi ne nudi, predvsem zaradi odsotnosti virov. Za takšna vprašanja bo v prihodnje potrebno raziskovalno delo v posameznih jugoslovanskih arhivih, kar pa avtorici trenutno ni omogočeno.

Ključne besede: malaria, Kraljevina Jugoslavija, kinin, asanacija, anofeli

ABSTRACT

THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA IN THE STRUGGLE AGAINST MALARIA

The present contribution focuses on the problem of malaria in the Yugoslav state between the world wars. Malaria was one of the diseases that the new country had to deal with in the aftermath of World War I. Although the disease had already been endemic in parts of the future common state before the war, it developed into an epidemic in some places during and after the war. The present contribution mainly provides an insight into the parts of Yugoslavia affected by malaria and the measures that the state implemented against it. It also highlights the consequences of the disease but does not provide a deeper insight into the social and economic consequences of malaria at this stage, mainly due to the lack of resources.

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; dunja.dobaja@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Gospodarska in socialna zgodovina* P6 0280, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Such questions call for future research work in the various Yugoslav archives, which the author is unable to undertake at the time.

Keywords: malaria, Kingdom of Yugoslavia, quinine, sanitation, anopheles

Uvod

Malarija je nalezljiva bolezen, katere povzročitelj je parazit plazmodij, ki ga prenaša okuženi komar iz rodu *Anopheles*.¹ Poimenovanje te bolezni izhaja iz italijanske besede *mal'aria*, kar pomeni slab zrak.² Prvotno je bilo namreč prisotno prepričanje, da malarijo povzročajo škodljivi, strupeni hlapi močvirij. Vzroke malarije sta strokovna in laična javnost vse do konca 19. stoletja iskali tudi v umazani vodi. Se pravi – s pitjem te se človek okuži. Voda sicer res igra vlogo pri razvoju malarije, a ne zaradi pitja, pač pa razvoja prenašalcev malarije, torej komarjev. Več ko je stoječih voda, več je pogojev za razmnoževanje komarjev iz rodu *Anopheles*. Če so na takšnem območju prisotni tudi paraziti malarije, so ustvarjeni pogoji za endemično malarijo, ki pa lahko zavzame tudi epidemični značaj.³

Leta 1880 je francoski vojaški zdravnik Charles Louis Alphonse Laveran v Alžiriji odkril povzročitelja malarije⁴ in s tem ovrzel stara prepričanja o tej bolezni. Strokovnjaki pa so tudi po tem odkritju še vedno ugotavljali prisotnost starih prepričanj o vzrokih malarije, in to ne samo med laiki, ampak celo med intelektualci.⁵

Malarija sicer načelno velja za bolezen tropskega in subtropskega pasu,⁶ a se lahko v endemični obliki pojavi tudi v zmernejših podnebnih pasovih in tu občasno povzroči celo epidemije. Opisano se je zgodilo po prvi svetovni vojni.⁷ Pred vojno je bilo

1 Miljenko Suić, *Malarija* (Beograd: Izdanje vojno-sanitetskog glasnika Sanitetskog odeljenja Ministarstva vojske i mornarice, 1938), 4. Plazmodije prenašajo samice komarja anofeles. Ko piči človeka, se plazmodiji prenesejo v človekov krvni obtok in se razmnožujejo v jetrih. Od tam se sprostijo v krvni obtok, kjer okužijo in uničujejo rdeče krvničke. V njih namreč rastejo in se nespolno množijo, dokler jih ni dovolj, da povzročijo tipičen napad malarije, kar se zgodi 10–20 dni po piku okuženega komarja. – Valentin Meršol, *Malarija* (Ljubljana: Higijenski zavod v Ljubljani, 1929), 6, 7. Avtorja za komarje iz rodu *Anofeles* uporabljata izraz anofeli. Tudi sicer je v strokovni literaturi, uporabljeni kot vir, prisoten omenjeni izraz, zato ga navajam tudi sama.

2 Ibidem, 6.

3 Vir novih infekcij pri malarii je samo bolan človek, ki je vzrok za okužbo anofelov. Okrog takega bolnega človeka se začnejo s pomočjo anofelov tvoriti malarična ognjišča. Najprej navadno zbolijo osebe iz iste ali sosednjih hiš (t. i. »hišne epidemije«), čez nekaj mesecev se bolezen razširi po celi ulici ali delu vasi. – Valentin Meršol, »Glavni principi raziskovanja in zatiranja malarije s posebnim ozirom na Dravsko banovino,« *Zdravniški vestnik: strokovno glasilo slovenskega zdravništva* 5, št. 8–9 (1933): 277.

4 Ibid.

5 Suić, *Malarija*, 4.

6 Za razvoj anofelov in parazitov v njih, če so okuženi, je potrebna zadostna toplota, zato se anofeli najhitreje razvijejo v toplih krajih. – Meršol, »Glavni principi raziskovanja in zatiranja malarije,« 277.

7 Peter Mühlens in Andrija Sfarčić, *Malarija i njeno suzbijanje: Kratko uputstvo za pomoćno osoblje antimalaričnih stanica* (Zagreb: Ministarstvo narodnog zdravlja, Institut za ispitivanje i suzbijanje malarije u Trogiru, 1923), 3.

v Evropi prisotno prepričanje, da je malarija, tako kot tudi tifus in kuga, v naprednih delih sveta anahronizem.⁸ Prva svetovna vojna je to prepričanje ovrgla. Vojskujoče se strani na balkanskem bojišču so bile presenečene nad skupnim sovražnikom, malarijo, ki je bil močno podcenjen. Med vojaškimi operacijami na solunski fronti (1916–1918) je malarija povzročila veliko žrtev ne samo med vojaki, ampak tudi med civilnim prebivalstvom.⁹ Francoska vojska je denimo v celotnem obdobju solunske fronte zaradi malarije utrpela 1.125 smrtnih žrtev, od tega 379 samo leta 1916.¹⁰ Od 120.000 francoskih vojakov jih je bilo kar 80 odstotkov hospitaliziranih.¹¹ Položaj je bil podoben tudi pri drugih vojskujočih se enotah.¹²

Civilno prebivalstvo, ki ni bilo deležno organiziranega zdravstvenega varstva tako kot vojska, je bilo malariji toliko bolj izpostavljeno. Ocenjuje se, da je kar 95 odstotkov prebivalstva na območju poteka vojaških operacij trpelo za malarijo, predvsem otrok.¹³ Naselja ob rekah in močvirjih so bila ugodna za razvoj komarjev. Vojaške in civilne žrtve malarije so spodbudile nemškega zdravnika Friedricha Fülleborna, da je organiziral uničevanje anofelov ob reki Bregalnici in seznanjal prebivalstvo o zaščiti proti komarjem.¹⁴

Po prvi svetovni vojni je malarija prešla v naslednjo fazo širjenja tudi tam, kjer je bilo védenje o malariji neznatno. K temu so prispevali vračajoči se vojaki, ki so se okužili v malaričnih krajih, denimo na omenjenem območju solunske fronte. Eden od dejavnikov širjenja malarije je namreč čim večje število klicenoscev, to je oseb, ki so zbolele za malarijo in pri katerih se v periferni krvi nahajajo malarični paraziti.¹⁵ Če pa k temu prištejemo še večje število za malarijo sprejemljivih oseb, to je telesno manj odpornih oseb zaradi pomanjkanja hrane in drugih bolezni, kar je bilo po vojni splošno prisotno dejstvo, lahko razumemo vzroke širjenja malarije.¹⁶

V Rusiji je tako izbruhnila epidemija.¹⁷ Najbolj preseneča dejstvo, da se je malarija pojavila v Arhangelsku, na severu evropskega dela Rusije, kar priča o sposobnosti prilagoditve prenašalcev malarije anofelov na življenje v stanovanjskih prostorih.¹⁸ Nihče tudi ne bi pričakoval malarije v mestu Emden na severnonemški obali, kjer je bilo po vojni 5.000 primerov malarije.¹⁹

8 Lewis Wendell Hackett, *Malaria in Europe: an Ecological Study* (London: Oxford University Press, 1937), 2.

9 Gabriela Topuzovska, »Malaria vo Makedonija vo periodot od prvata svetska vojna do nejzinoto iskorenunvanje vo 1973 godina,« posredovala avtorica aprila 2020.

10 Бранислав Поповић, Драган Микић, Јово Зељковић, Радован Чеканац, Мирослав Видановић, »Маларија у српској војсци на Солунском фронту са посебним освртом на почетак епидемије средином 1916. године,« *придobljeno* 6. 1. 2021, <http://www.rastko.rs/rastko/delo/12568>.

11 Ibid.

12 Epidemiolog dr. Kosta Todorović je v letih 1916 in 1917 zdravil srbske vojake, ki so zboleli za malarijo. Izkušnje pri zdravljenju s kininom so mu po vojni omogočile vstop v mednarodne znanstvene kroge. Velja za začetnika srbske in jugoslovanske epidemiologije. – *Profesor doktor Kosta Todorović (1. deo): Pionir srpske epidemiologije | Beogradjani*, pridobljeno 1. 4. 2021, <https://www.011info.com/beogradjani/profesor-doktor-kosta-todorovic-1-pionir-srpske-epidemiologije>.

13 Topuzovska, »Malaria vo Makedonija.«

14 Ibid.

15 Meršol, »Glavni principi raziskovanja in zatiranja malarije,« 277.

16 Ibid.

17 Hackett, *Malaria in Europe*, 2.

18 Ibid.

19 Ibid.

Širjenje nalezljivih bolezni po vojni, med njimi obravnavane malarije, je spodbudilo Društvo narodov k ukrepanju. Njegovi prvi ukrepi so bili usmerjeni proti tifusu, ki se je lahko hitro razširil kjerkoli in je za zatrtje zahteval hitre higienske ukrepe.²⁰ Malarija je bila po drugi strani kronična, vendar lokalno omejena bolezen, ki pa je lahko, kot smo videli, lokalne meje tudi prestopila. V okviru ukrepov proti nalezljivim boleznim je Društvo narodov oblikovalo več komisij, med drugimi tudi za malarijo. Glede na značaj bolezni je bilo delo komisije usmerjeno v dolgoročni nadzor bolezni in opredelitev najučinkovitejših postopkov proti njej. Svoje prvo analitično poročilo je komisija objavila marca 1925.²¹ Priznala je, da ni mogoče ponuditi enotne, dokončne in praktične rešitve za splošno izkoreninjenje malarije, je pa predlagala vrsto primarnih ukrepov: odkrivanje in zdravljenje vseh primerov malarije, za kar je bil predpogoj učinkovita zdravstvena služba, poučevanje prebivalstva, torej preventiva, hidrološka dela, drenaže in melioracije.²²

Poleg Društva narodov so se v boj proti malariji vključili tudi evropski inštituti, ki so se že pred vojno ukvarjali s študijami malarije. Pomembno, predvsem finančno vlogo pri zatiranju malarije pa je imel tudi mednarodni higienski odbor Rockefellerjeve fundacije, ki je začel akcijo za boj proti malariji v Italiji.²³

K védenju o malariji in postopkih proti njej so v veliki meri prispevali tudi mednarodni kongresi in razstave v organizaciji vodilnih inštitutov za parazitologijo in Rockefellerjeve fundacije. Prvi kongres o malariji je potekal v Rimu oktobra 1925.²⁴ Združil je vodilne malariologe tistega časa, med katerimi so bili mnogi člani mednarodne komisije za malarijo ali njeni strokovni svetovalci. Kongres je bil primer raznolikosti pristopov k problemu malarije v smislu znanstvenih rezultatov in tehnik za nadzor bolezni. V razpravah je bilo vidno nasprotje med malariologi, ki so videli rešitev v uničevanju anofelov, in tistimi, ki so zagovarjali v prvi vrsti zdravljenje bolnikov in izvajanje socialnih reform po zgledu italijanske bonifice.²⁵ Kljub različnosti mnenj pa so takšne razprave v obdobju med vojnami prinesle izjemen napredek v védenju o biologiji in genetiki komarjev anofelov. Precej manjši pa je bil njihov prispevek v zvezi z obvladovanjem malarije.

Prva mednarodna higienska razstava v organizaciji higienske organizacije Društva narodov je potekala leta 1930 v Dresdnu.²⁶ Prikazana je bila tudi problematika malarije. Po podatkih komisije za malarijo se je najmanj 650 milijonov svetovnega prebivalstva (1/3 svetovnega prebivalstva) spopadalo s to boleznijo.²⁷

20 Gabriel Gachelin in Annick Opinel, »SciELO - Brazil - Malaria epidemics in Europe after the First World War: the early stages of an international approach to the control of the disease Malaria epidemics in Europe after the First World War: the early stages of an international approach to the control of the disease,« *História, Ciências, Saúde-Manguinhos* 18, št. 2 (2011): 431-69. Več gl. <https://doi.org/10.1590/S0104-59702011000200009>.

21 Ibid.

22 Ibid.

23 Ibid.

24 Ibid.

25 Ibid. Bonifica (bonifica pomeni izsuševanje): niz postopkov, ki so bili zasnovani v Italiji konec 19. stoletja za sanacijo regij z endemično malarijo.

26 Vladimir Čepulić, »Medjunarodna higijenska izložba u Dresdenu,« *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 53, št. 6 (1931): 237-44.

27 Ibid. Društvo narodov je v Hamburgu, Londonu, Parizu in Rimu organiziralo tečaje za zdravnike, na katerih so se seznanili z ukrepi proti malariji. Po zaključku tečajev jih je Društvo narodov poslalo v države, ki so se spopadale z malarijo, med njimi tudi v Jugoslavijo. – Čepulić, »Medjunarodna higijenska izložba u Dresdenu,« 239.

Videnje povojne Evrope glede posledic prisotnosti malarije je pri različnih avtorjih različno. Vodilni jugoslovanski malariolog v obdobju med vojnama, dr. Čedomir Simić, poudarja, da je prisotnost malarije v netipično malaričnih območjih postopoma izzvenela.²⁸ Dve leti po vojni v krvi nekdanjih vojakov, obolelih za malarijo na solunski fronti in v Severni Afriki, ni bilo več sledi povzročiteljev malarije.²⁹ Poudarja pa problem že pred vojno malaričnih območij, kjer so se razmere drastično poslabšale ne samo z zdravstvenega vidika, ampak tudi gospodarskega.³⁰ Malarijo vidi kot bolezen, ki počasi in sistematično uničuje območja, kjer je prisotna, in sicer zato, ker epidemija malarije sicer povzroči manj smrti v primerjavi z epidemijo kolere ali kuge, ampak ko se ugnezdi na določenem območju, vztraja veliko daljši čas in pri obolelih povzroča konstantne, večletne kronične zdravstvene težave in osiromašenje celih naselij.³¹ Kot primer zdravstvenih težav navaja otroke, stare deset let, iz malaričnih krajev Makedonije, ki so bili po telesni konstituciji na ravni šestletnih otrok.³² 25 odstotkov mladih moških iz teh krajev ni bilo sposobnih služiti vojaškega roka zaradi zdravstvenih težav, ki so bile posledica malarije.³³ Kot primer gospodarske škode, ki jo je povzročila ta bolezen, pa navaja opustošena polja v Makedoniji.³⁴ Med največjimi poljskimi deli je namreč malarija onespobila veliko število kmečkega prebivalstva. Malarični bolniki so potrebovali zdravljenje s kininom. Preden je država sistematično organizirala protimalarično akcijo, so stroške zdravljenja s kininom nosili sami bolniki. Vse to je vodilo v socialne stiske.

Malarijo torej lahko smatramo za socialno bolezen, ki pa ima, v nasprotju s tuberkulozo in drugimi nalezljivimi boleznimi, ki so jih vzpodbudili socialnoekonomski dejavniki, v endemskem smislu zgodovino dolgega trajanja.³⁵ Pri širjenju okužbe so se namreč geoklimatski pogoji v veliki meri dopolnjevali s socialnimi razmerami.

Število malaričnih bolnikov v Kraljevini Jugoslaviji se je letno gibalo med 800.000 do 1.200.000.³⁶ Intenziteta prisotnosti malarije je bila v državi različna. V Savski in

28 Čedomir Simić, *Malarija* (Zagreb: Škola Narodnog zdravlja u Zagrebu, 1936), 166. Da se malarija na določenem območju obdrži in razširi, ni dovolj le prisotnost parazitov malarije in komarjev anofelov, ampak prav tako število obojih in njihov odnos. Da se komar anofel okuži, mora pitičiti malaričnega bolnika, ki ima v periferni krvi zadostno število gametocitov (plazmodijev). – Ibid., 155.

29 Ibid.

30 Ibid., 4.

31 Ibid. Primer izginjanja cele skupnosti: v Strumici v Makedoniji je od prvotno 500 kolonistov z območja Bosne po 13 letih ostalo le osem starcev, vsi ostali so pomrli zaradi malarije. – Černy, »Malarija i borba protiv nje u SHS,« *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 49, br. 1 (1927): 16.

32 Černy, »Malaria i borba protiv nje u SHS,« 16.

33 Ibid.

34 Ibid.

35 Milan Radošević, *Smrt na krilima siromaštva: Tuberkuloza i malarija u Istarskoj provinciji 1918–1940* (Zagreb: Srednja Europa, 2015), 153.

36 Miro Jeršič, »Poldruga milijarda dinarjev za izkorenitev malarije v Jugoslaviji,« *Obzornik Zdravstvene nege* 7, št. 1 (1960): 1, 2. <https://obzornik.zbornica-zveza.si/index.php/ObzorZdravNeg/issue/view/41>, pridobljeno 6. 1. 2021. Za primerjavo: po podatkih za leto 1932 je zaradi osrednje socialne bolezni tuberkuloze zbolelo 1.080.000 oseb. – Ivan Matko, »Tuberkuloza, največje slo in pravi narodno-gospodarske krize,« *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 54, št. 2 (1932): 38. Po podatkih razpravljavcev Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije v zvezi s sprejemanjem proračuna 1937/38 je bilo število obolelih v državi zaradi tuberkuloze najmanj 500.000. – *Zgodovina Slovenije – Sistory, Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, 7. 3. 1937, pridobljeno 5. 3. 2021, <https://www.sistory.si/cdn/publikacije/3001-4000/3621/18%20XXXV%20REDOVNI%20SASTANAK%20%20E2%80%94207%20MARTA%201937%20GODINE.pdf>.

Dunavski banovini je imela drugačen značaj kot v Vardarski, Primorski in Zetski banovini. V Savski in Dunavski banovini delež malarije tudi v najbolj malaričnih območjih ni bil večji od 10 odstotkov, medtem ko se je v določenih naseljih Vardarske banovine povzpел na 100 odstotkov, v Primorski in Zetski banovini pa do 90 odstotkov.³⁷ V najbolj malaričnih krajih je bila pretežno prisotna malarija tropika, ki je povzročala vsakodnevne vročične napade.³⁸

Opisane razmere so prisilile Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS)/Jugoslavijo, da se je vključila v boj za zatiranje malarije tako kot tudi druge države, ki so se spopadale s to boleznijo.³⁹ Organizacija sistematičnega boja proti malariji je v Kraljevini SHS/Jugoslaviji potekala v okviru izgrajevanja javnozdravstvene službe pod vodstvom Andrije Štamparja, načelnika Oddelka za rasno, javno in socialno higieno v okviru Ministrstva za narodno zdravje.⁴⁰ Štampar je nadaljeval razvoj socialnomedicinskih načel, ki jih je že pred vojno poudarjal dr. Milan Jovanović Batut, prvi dekan beograjske medicinske fakultete. Gre za prepričanje, da so izvor nalezljivih bolezni družbeni dejavniki, denimo revščina in neznanje.⁴¹ Socialna medicina poudarja pomen proučevanja in poučevanja prebivalstva, išče socialne vzroke zdravstvenih problemov in jih želi odpraviti z ukrepi, kot so asanacija in ustanavljanje javnozdravstvenih ustanov.⁴²

Socialna medicina, higiena in tudi evgenika so pojmi, ki v obdobju med obema vojnama pomenijo preusmeritev pozornosti na področju zdravja s kurative na preventivo ter od klasične obravnave posameznega bolnika k spremljanju zdravstvenega stanja celotne družbe.⁴³ Vsi trije pojmi so bili del velikih javnozdravstvenih načrtov, ki so se v obravnavanem obdobju uresničevali z ustanavljanjem higienskih zavodov po zaslugi že omenjenega srbskega zdravnika Milana Jovanovića Batuta, Slovencev Bojana in Iva Pirca, predvsem pa omenjenega higienika Andrija Štamparja.⁴⁴

37 Simić, *Malarija*, 167.

38 Ibid. Za primerjavo: V bližnji Albaniji je bila malarija najbolj razširjena bolezen. Zlasti je bila prisotna v okolici Drača in Valone ter v dolini Myzequia med rekama Semen in Shkumbi. Skoraj 80 odstotkov celotnega prebivalstva je prebolelo malarijo. Kroničnih bolnikov zaradi malarije je bilo približno 30 odstotkov. Razmere so se počasi izboljševale zaradi sistematičnih ukrepov države, in sicer izsuševanja močvirij, uničevanja komarjev, profilakse celotnega prebivalstva. – Leo Trauner, »Zdravstvo v Albaniji«, *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v Dravski banovini* 8, št. 5 (1936): 218.

39 Npr. Bolgarija je že leta 1920 sprejela antimalarični zakon, ki je določal postopke pri zatiranju te bolezni. – Mühlens in Šfarčić, *Malarija*, 3.

40 Dunja Dobaja, *Za blagor mater in otrok. Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018), 19. Delo oddelka je bilo preprečevanje bolezni, propagiranje telesnega in duševnega zdravja, izboljševanje zdravstvenih razmer v okolju in osebne higiene, vodenje nadzora nad okužbami in boleznimi. – Ibid., 40, 41.

41 Ana Cergol Paradiž, *Evgenika na Slovenskem* (Ljubljana: Sophia, 2015), 48.

42 Ibid.

43 Ibid.

44 Ibid.

Malarična območja jugoslovanske države

Malarija je bila najbolj razširjena na območju Makedonije. Predstavljala je glavni rezervoar bolezni za celo državo.⁴⁵ V literaturi najdemo izraz »makedonska malarija«. ⁴⁶ Najbolj okuženi kraji so bili v dolini Vardarja, Crne Reke, Bregalnice, Strumice, Pčinje in Krive Reke.⁴⁷ Okužene pa niso bile le doline, ampak tudi planote nad njimi, tako Kriva Palanka, Kratovo, Veles in druge.⁴⁸ Letno je bilo približno 250.000–300.000 primerov malarije.⁴⁹

V uvodu opisane epidemične razmere na območju poteka solunske fronte se po vojni niso umirile. Leta 1921 je v skopski vojaški bolnišnici zaradi malarije umrlo 10 odstotkov bolnikov,⁵⁰ leta 1921 je bila denimo v vasi Ruzhanchino blizu Petrovca smrtnost zaradi malarije do 86-odstotna,⁵¹ v vasi Ognjanci pa do 82-odstotna.⁵² Samo v Skopju se je med letoma 1921 in 1929 zaradi malarije zdravilo 18.679 oseb, kar je predstavljalo 50 odstotkov celotnega prebivalstva mesta.⁵³

Glede na slabo statistiko so strokovnjaki opozarjali, da je za uspešno izkoreninjenje malarije v Makedoniji, in na splošno v državi, potrebna v prvi vrsti natančna študija biologije makedonskih komarjev. Ministrstvo za narodno zdravje je izdelavo študij vključilo v svoj program dela. Pomemben korak v poznavanju življenja posameznih vrst anofelov so bila predvsem dela antimalaričnih postaj, med katerimi zlasti izstopa študija o biologiji odraslih komarjev avtorja dr. Stanka Karamana.⁵⁴ Vzporedno z raziskavami pa je potekalo organizirano, praktično delo za izkoreninjenje malarije, o čemer bo govor v naslednjem poglavju.

Podoben značaj kot v Vardarski banovini je imela malarija v Zetski banovini, zlasti na območju Črne gore in Metohije.⁵⁵ Černy prišteva k malarično rizičnim območjem v Zetski banovini tudi Novi Pazar in zapiše, da v Metohiji in Novem Pazarju pred prvo svetovno vojno ni bilo malarije.⁵⁶ V viru sicer ni navedenega vzroka za njen pojav, a lahko njeno

45 Siniša Stanković, *Prilog poznavanju makedonskih Anofelina* (Skoplje: Ministarstvo narodnog zdravlja, Zavod za trop-ske bolesti, 1925), 3, <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X01874>, pridobljeno 16. 2. 2021.

46 Topuzovska, »Malaria vo Makedonija.«

47 »Iz medicinskih časopisov,« *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v Dravski banovini* 5, št. 12 (1933): 461.

48 Ibid. Najprimernejše bivanjsko okolje anofelov so sicer nizka močvirna območja, a je bila v nekaterih območjih Vardarske banovine, kjer čez leto vlada velika suša in ležijo relativno visoko nad morjem, jeseni malarija zelo razšir-jena. V takih primerih govorimo o t. i. »paradoksnii malariji.« – Meršol, »Glavni principi raziskovanja in zatiranja malarije,« 277.

49 Ibid.

50 Topuzovska, »Malaria vo Makedonija.« Po podatkih dr. Djure Novakovića, vodje higiensko-epidemiološkega oddelka glavne vojne bolnišnice v Beogradu, je bila v letu 1931 malarija med nalezljivimi boleznimi na prvem mestu. Zbolelo je 3.879 vojakov. 70 odstotkov obolelih je služilo vojaški rok v III. armijski oblasti, ki se je nahajala na območju Južne Srbije in Makedonije. Zanimivo pa je, da je bila smrtnost zelo nizka glede na veliko število obo-lelih. Od vseh obolelih je umrlo le pet oseb, kar je verjetno rezultat učinkovitega zdravljenja in novih spoznanj na tem področju – M. Grujić, »Vojno-sanitetski glasnik« No. 2–3. IV, *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v Dravski banovini* 6, št. 1 (1934): 34.

51 Topuzovska, »Malaria vo Makedonija.«

52 Ibid.

53 Ibid.

54 Stanković, *Prilog poznavanju makedonskih Anofelina*, 3.

55 Simić, *Malarija*, 172.

56 Černy, »Malarija i borba protiv nje,« 16.

pojavnost razumemo v kontekstu že v uvodu omenjenih pojavov malarije po koncu vojne tudi na netipično malaričnih območjih. Endemična malarija je bila na območju današnjega Kosova prisotna tudi ob rekah Sitnica in Lab.⁵⁷ Delež malarije v posameznih krajih Črne gore je razviden iz ambulantnih pregledov antimalaričnih postaj v Podgorici, Baru, Ulcinju, Virpazarju in Rijeki Crnojevića. Za leto 1924 je razvidno, da je kar 66,3 odstotka predstavljala tropska malarija, torej najtežja oblika malarije.⁵⁸ Ta odstotek se tudi dve leti kasneje ni bistveno znižal (65,1 odstotka).⁵⁹ V Črni gori so bila malarična predvsem naseља okoli Skadarskega jezera, reke Bojane in na Ulcinjskem polju. V teh delih banovine je v nekaterih mestih malaričnost presegla 80 odstotkov.⁶⁰ Omenjenim vrednostim sta se približala tudi Metohija in Novi Pazar. Konec 20. let je bila tu odstotna vrednost tropske malarije 58,2–75 odstotkov.⁶¹ Delovanje antimalaričnih ustanov je te odstotne deleže postopoma zmanjševalo, tako da je bila tropska malarija v upadanju in je bila v ospredju predvsem malarija terciana (vročni napadi na tri dni). Po podatkih Higienškega zavoda v Cetinju je bilo v drugi polovici 30. let v Zetski banovini (brez Metohije) 13.000–15.000 malaričnih bolnikov, od tega jih je ena tretjina imela tropsko malarijo.⁶²

Tretja malarično kritična banovina je bila Primorska, zlasti Dalmacija. Pred prvo svetovno vojno je bilo, po podatkih avstroogrškega namestništva v Zadru iz leta 1905, v posameznih srezih okoli 56 odstotkov malaričnih bolnikov.⁶³ Med prvo svetovno vojno in po njej je malarija, tako kot v drugih malaričnih območjih, zavzela večje in težje dimenzije ter dobila epidemičen značaj. Kot že omenjeno, so se bolni vojaki vračali v svoje domove in predstavljali izvor novih okužb. Leta 1921 je bil vsak četrti prebivalec okužen z malarijo.⁶⁴ Najbolj okužena so bila območja okoli Zadra in Vranskega jezera vse do Šibenika ter Trogir in ustje Neretve.⁶⁵ Malarični kraji so bili v Dalmaciji razdeljeni v tri glavne skupine.⁶⁶

1. Močvirne ravnice: dolina Neretve, močvirne ravnice v bližini Splita, Trogirja in Šibenika.
2. Planote: v to skupino sodijo prostrane planote (200–450 m nad morjem), ki jih z vseh strani zapirajo gorovja, denimo Dugopolje, Popovo polje, Imotsko polje. Čez planote tečejo reke in potoki, ponekod pa se nahajajo večja ali manjša jezera ali barja. Pozimi so

57 »Socialna medicina: Izveštaj o radu Doma narodnog zdravlja u Prištini za 1929. god,« *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika»* 52, br. 7 (1930): 261. Vir navaja, da je bila malarija tu sicer redno prisotna vsako leto, a v manjšem številu, pri čemer ne daje podatkov.

58 Simić, *Malarija*, 172.

59 Ibid., 173.

60 Ibid., 174.

61 Černy, »Malarija i borba protiv nje,« 16.

62 Simić, *Malarija*, 174.

63 Ibid., 167. Prvi podatki o prisotnosti malarije v Dalmaciji izhajajo iz 18. stoletja. – Marijan Čipčić, »Zdravstvene prilike in Trogir izmedu svjetskih ratova,« *Kulturna baština: časopis za pitanja prošlosti splitskoga područja*, br. 45 (2019): 275. Več gl. <https://hrcak.srce.hr/244467>, pridobljeno 5. 1. 2021.

64 Černy, »Malarija i borba protiv nje,« 16.

65 Ibid. Reka Neretva naj bi bila poimenovana po vzdeku »Neretva – od Boga prekleto« zaradi malarije, ki je bila prisotna na močvirnem območju ob reki. Ko je etnograf Alberto Fortis (1741–1803) potoval po Dalmaciji in zbiral podatke o malariji, je spoznal strah prebivalstva pred tem območjem, saj so menili, da tam razsaja kuga; v resnici je šlo za malarijo. – Jasminka Talapko, Ivana Škrlec, Tamara Alebić, Melita Jukić in Aleksandar Včev, »Malaria: The Past and the Present,« *Microorganisms* 7, no. 6 (2019): 179–96, <https://doi.org/10.3390/microorganisms7060179>, pridobljeno 29. 3. 2021.

66 Simić, *Malarija*, 168.

polja na teh planotah pokrita z vodo zaradi deževja ali hudournikov. Zahvaljujoč velikim količinam vode, so polja v celinski Dalmaciji rodovitna, v obravnavanem obdobju pa so prav zaradi prisotnosti velikih količin stoječe vode bila izvor malarije.

3. Kraško zaledje: denimo Bristivica, Mirilović in obala, na primer Marina, Vinišće. Zaradi pomanjkanja vode so prebivalci za svoje potrebe in napajanje živine zbirali deževnico, in sicer v zaprtih cisternah za pitje in v odprtih manjših bazenih za druge potrebe. Zlasti ti so bili izvor malarije, saj so bili ugodni za razmnoževanje komarjev.

V Moravski banovini so bila področja endemične malarije v vučitrnskem, dobričkem, nišavskem, zaječarskem in negotinskem srezu.⁶⁷ Letno je zbolelo do 1.000 oseb,⁶⁸ tako da malarija v tej banovini ni bila osrednji zdravstveni problem, kljub temu da je mejila na Vardarsko banovino. Sklepamo lahko, da območje ni bilo ugodno za razvoj prenašalcev malarije.

V Dunavski banovini so bila malarična območja omejena na zgornji tok Donave in vzdolž Save, a malaričnost naj ne bi preseгла 10 odstotkov, kot navaja Simić v svoji monografiji iz leta 1936.⁶⁹ Še dvanajst let prej, torej leta 1924, je bila samo v Beogradu malaričnost 20-odstotna.⁷⁰ Odstotno zmanjšanje prisotnosti malarije je odraz sistematičnih ukrepov države proti tej bolezni. Največji vir okužbe v mestu so bili neregulirani potoki, Topčiderka, rezervoarji vode poleg zidanic in vrtov, ličinke anofelesov pa so našli tudi v bazenu botaničnega vrta.⁷¹ Na širjenje malarije so vplivale tudi socialne razmere. V Beogradu je bilo 88 odstotkov oseb, ki jih je prizadela malarija, delavskega stanu, od tega 40 odstotkov ne kvalificiranih delavcev, stanujočih v kletih in vlažnih prostorih.⁷²

V Drinski banovini je bila endemična malarija prisotna v Podrinju in v severni Bosni vzdolž Save. Najbolj malarična sta bila bijeljinski srez in Brčko. Tudi v tej banovini odstotek malarije ni presegel 10 odstotkov.⁷³

Vrbaska banovina je kazala sorodno podobo. Malarija je bila v endemični obliki prisotna vzdolž Save, najbolj malaričen je bil gradiški srez.⁷⁴ Delež prisotnosti malarije tudi v najbolj malaričnih območjih ni presegel 10 odstotkov.⁷⁵

Savska banovina pa je bila banovina dveh skrajnosti. Endemična malarija je bila na eni strani prisotna ob Savi in Kupi, na drugi pa vzdolž jadranske obale in na otokih.⁷⁶ Ob rekah je imela podoben značaj kot v Dunavski, Drinski in Vrbaski banovini, medtem ko je bil značaj malarije na otokih in ob obali podoben kot v Dalmaciji.⁷⁷

Kot primer prisotnosti endemične malarije ob Savi pogledjmo mesto Slavonski Brod. Malarija je bila stalni spremljevalec mesta že od prvih začetkov v antiki in kasneje v obdobju

67 Ibid., 176.

68 Ibid.

69 Ibid., 178.

70 Černy, »Malarija i borba protiv nje,« 16.

71 Ibid.

72 Ibid., 17.

73 Simić, *Malarija*, 178.

74 Ibid.

75 Ibid.

76 Ibid., 178.

77 Ibid.

turške oblasti, Vojne krajine, vse do 50. let 20. stoletja, ko so jo izkoreninili.⁷⁸ Izvor malarije so bila močvirja okoli mesta, ki jih je ustvarjala reka Sava. V obdobju med obema vojnama se je v mestni bolnišnici zaradi malarije vsako leto zdravilo povprečno 25 oseb.⁷⁹ Ob obali in na otokih je malarija veliko bolj posegla v življenje ljudi, tudi že v preteklosti. Za ta del Savske banovine je nazoren primer otok Krk, kjer so bila malarična predvsem območja na severovzhodu otoka okoli Dobrinja in na zahodu med Krkom in Poratom, medtem ko je bilo v osrednjem delu otoka malarije manj, na severu pa so bili redki posamezni primeri. V južnem delu avtohtone malarije ni bilo, ker ni bilo pogojev za njen razvoj,⁸⁰ saj je ta del otoka precej vetroven. Močni vetrovi niso ugodni za razvoj komarjev, ker jih mehanično uničujejo.⁸¹ Sicer pa so bili v drugih delih otoka izvor malarije manjši bazeni, v katerih so prebivalci zbirali vodo za zalivanje vrtov, polj ipd., in dve manjši jezera, Omišaljsko jezero in jezero Ponikve. V plitvi vodi Omišaljskega jezera, obraslega s trstiko in drugim rastlinjem, so se nahajala legla komarjev, jezero Ponikve pa je s poplavami ustvarjalo manjša močvirja, ki so bila prav tako ugodna za razvoj komarjev.⁸² Vodenje prve antimalarične akcije so zaupali domačemu zdravniku, dr. Stanjeku.⁸³ Akcija je imela bolj poskusni značaj. Njen namen je bil, da se ugotovita intenzivnost in ekstenzivnost bolezni in da se določijo smernice za nadaljnje delo. Dr. Stanjek je v glavnih obrisih podal epidemiološko sliko na otoku in izdelal statistiko morbiditete, na podlagi katere je otok razdelil na šest območij.⁸⁴ Stopnjo morbiditete in število prebivalcev prikazuje spodnja tabela.⁸⁵

Tabela 1: Statistika morbiditete na otoku Krku

Stopnja morbiditete	Število prebivalcev
(povprečna) 17,56 %	1258
(povprečna) 16,59 %	494
(srednja) 29,59 %	1676
(srednja) 12,99 %	2779
(srednja) 1,68 %	8136
(srednja) 1,89 %	3692

78 Ivica Balen in Marica Jandrič Balen, »Izvanbolnično zdravstvo i zdravstvene prilike u Slavonskom Brodu od 1918 do 1957. godine«, *Studia lexicographica*, 10, br. 1 (2016): 13. Zdravnik Wilhelm von Taube (1728–1778) je zapisal, da je nemške priseljence prizadela predvsem malarija in da lahko mesti Osijek in Petrovaradin dobita vzdevek »nemški pokopališči«. Močvirna območja Slavonije, Bačke in Banata so bila ugodna za razvoj malarije, ki so ji nemški priseljenci težko kljubovali, saj niso bili navajeni takšnih življenjskih razmer. Z izsuševanjem močvirij je začela že habsburška monarhija v 18. stoletju. – Talapko, Škrlec, Alebić, Jukić in Včev, »Malaria: The Past and the Present«.

79 Ibid.

80 Otmär Trausmiller, *Malarija na otoku Krku: epidemiologija i pobijanje 1923–1926* (Zagreb: Dom narodnog zdravlja, 1927), 29. Več gl. tudi na <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X01131>, pridobljeno 16. 2. 2021.

81 Ibid., 30.

82 Ibid., 18, 19.

83 Ibid., 28.

84 Ibid.

85 Ibid., 28, 29. V viru so odstotni podatki morbiditete opredeljeni kot povprečni in srednji, pri čemer ni jasno, zakaj takšno ločevanje, zato navajam jezik vira.

Dravska banovina po Zakonu o pobijanju malarije iz leta 1931⁸⁶ sicer ni sodila med malarične kraje, a kot je zapisal primarij internističnega oddelka splošne bolnišnice v Ljubljani, dr. Valentin Meršol, »imamo dovolj vzrokov, da se z vprašanjem malarije pri nas malo obširneje bavimo«.⁸⁷ Kritičen je bil do odsotnosti sistematičnih raziskav, ki bi nudile širši vpogled v prisotnost malarije tudi na območju Dravske banovine, in sploh raziskav prenašalcev te bolezni, ki so bili tu prav tako prisotni. Tudi v literaturi obravnavanega obdobja se Dravska banovina z vidika vprašanja malarije ne omenja. Na zapostavljenost Dravske banovine je opozoril tudi dr. Mirko Karlin, ki je služboval na Golniku. Ob priložnosti XI. mednarodnega kongresa za zgodovino medicine, ki je leta 1938 potekal v Jugoslaviji in kot osrednjo temo obravnaval zgodovino malarije, je dr. Karlin napisal prispevek z naslovom »Malarija v Ljubljani pred sto leti«.⁸⁸ Bralce je spomnil na Lipičevo⁸⁹ Topografijo mesta Ljubljana (Topographie der k.k. Provinzialhauptstadt Laibach, 1834), v kateri je avtor osvetlil tudi problem malarije v Sloveniji in poudaril, da je o tej bolezni v Ljubljani poročal že mestni zdravnik Marko Grbec v drugi polovici 17 in prvi polovici 18. stoletja.⁹⁰ Izvor bolezni je bilo močvirje okoli mesta. V obdobju od 1828 do 1832 je zbolelo 564 domačinov, od katerih sta dva umrla, in 152 tujcev.⁹¹ Z obsežnimi asanacijskimi deli pri izsuševanju Barja so bolezen v glavnem zaustavili. Malarija je bila v preteklosti v endemični obliki prisotna tudi v Posavju, v okolici Celja, na Dravskem polju in v okolici Črnomlja.⁹² Zdi se, da je bila malarija do prve svetovne vojne v mirovanju. Po vojni pa se je začela ponovno pojavljati v endemični in epidemični obliki. Vračajoči se vojaki iz malaričnih krajev so kot klicenosci predstavljali veliko nevarnost za širjenje malarije v naših krajih.⁹³ Izvor bolezni so bile tudi zanemarjene regulacijske naprave, zaradi česar so nastajala močvirja, ki so bila legla komarjev.⁹⁴ K temu so pripomogle tudi vremenske razmere. Močno deževje in poplave so prispevali k hitrejšemu razmnoževanju komarjev. Navedeni razlogi so v 30. letih povzročili porast števila obolenj na Dravskem polju, v murskosoboškem in lendavskem okraju, v ljutomerskem okraju, v krškem okraju

86 »Zakon o pobijanju malarije,« *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 18. 6. 1931.

87 Meršol, »Glavni principi raziskovanja in zatiranja malarije,« 276.

88 Mirko Karlin, »Malarija v Ljubljani pred sto leti,« *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v dravski banovini* 10, št. 4 (1938): 141–47.

89 Dr. Fran Viljem Lipič, po rodu Slovak z dalmatinskimi koreninami (*Fran Viljem Lipič (1799-1845)*), pridobljeno 26. 10. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi331908/>), je od 1823 do 1834 služil kot mestni in policijski zdravnik v Ljubljani. – Karlin, »Malarija v Ljubljani,« 141.

90 Ibid.

91 Mirko Karlin, »Malarija v Ljubljani pred sto leti,« *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v dravski banovini* 10, št. 6-7 (1938): 232.

92 Meršol, »Glavni principi raziskovanja in zatiranja malarije,« 281. Števila obolelih za ta območja vir ne navaja.

93 Zavedanje o nevarnosti malarije je bilo prisotno že med vojno. Lokalne oblasti so opozarjale civilno prebivalstvo na nevarnost »mrzlice« (med laiki pogosto prisoten naziv; op. a.). Tako je npr. okrajno glavarstvo v Kranju opozorilo županstva, da so avstro-ogrske čete prisotne tudi ob reki Piavi, kjer je mnogo močvirja in s tem nevarnost malarije. V namen preprečevanja bolezni je notranje ministrstvo 14. marca 1918 odredilo, da se mora vsak pojav te bolezni v zaledju, pri vojaški ali civilni osebi, naznaniti vojaškemu poveljstvu ali županstvu. – SI ZAL, enota Kranj TRŽ1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1340, Vsem županstvom!, C. kr. Okrajno glavarstvo v Kranju, 8. 4. 1918.

94 Zvonka Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc* (Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005), 74.

in v okolici Črnomlja, ob potoku Dobličanka.⁹⁵ V Dravski banovini je bila prisotna malarija terciana, kar pomeni, da je bil potek bolezni lažji in zato mnogi verjetno niso poiskali zdravniške pomoči. V Sloveniji namreč ni klimatskih pogojev za razvoj težjih oblik malarije.⁹⁶

Kljub »spregledanosti« slovenskega prostora kot malaričnega območja je bila Dravska banovina vpeta v postopke za zatiranje malarije z ustanavljanjem antimalaričnih postaj, asanacijskimi deli in zdravljenjem s kininom.⁹⁷

Ukrepi za zatiranje malarije

Ukrepi proti malariji so potekali v kontekstu izgrajevanja povsem nove zdravstvene politike, ki je v središče zanimanja postavljala javnozdravstvene probleme in preventivo. Bila je pod močnim vplivom tedaj modernih socialnomedicinskih idej, ki so se kristalizirale pod vplivom novih misli na področju filozofije in znanosti na prehodu iz 19. v 20. stoletje.⁹⁸ V 19. stoletju so v filozofijo prodirale ideje evolucionizma in različne socialne misli, kar je imelo velik vpliv na razvoj družbene zavesti. Brisati so se začele meje med naravoslovjem in sociologijo, materialistična pojmovanja v družbi pa so poudarjala pomen družbenih reform.⁹⁹

Kritične zdravstvene razmere po prvi svetovni vojni so terjale nov način delovanja, obsežnejši in kompleksnejši od do takrat poznane. Nalezljive bolezni so prizadele tudi novonastalo Kraljevino SHS, težke socialne in gospodarske razmere po vojni pa so še dodatno prispevale k njihovemu širjenju in nastanku epidemij. Za preprečevanje epidemij in nadzor nad boleznimi je bilo nujno oblikovanje učinkovite javnozdravstvene službe, ki bi vključevala higiensko-epidemiološke in preventivne ustanove ter bila dostopna širokim slojem prebivalstva. Osrednja oseba za spremembe v javnem zdravstvu Kraljevine SHS je bil dr. Andrija Štampar (1888–1958), načelnik higienskega oddelka Ministrstva narodnega zdravja.¹⁰⁰ Bil je tudi najbolj zaslužen za sodelovanje novonastale države in Rockefellerjeve fundacije, ki je finančno podprla mnoge zdravstvene projekte, tudi proti malariji.

Po prvi svetovni vojni, predvsem v letih 1920–1930, so se oblikovale številne socialnomedicinske ustanove, ki so izvajale javnozdravstvene aktivnosti. Štampar v svojem delu *Pet godina rada na higijeni* navaja podatek, da je bilo samo v petih letih (1920–1925) ustanovljenih 250 socialnomedicinskih ustanov, med njimi Institut za tropske bolezni, Zavod za malarijo, tri postaje za malarijo in 42 pomožnih postaj za malarijo.¹⁰¹

95 Ibid.

96 Ibid. V viru ni podatka o številu obolelih, prav tako ga nisem zasledila v drugih virih.

97 Ibid., 75.

98 Željko Dugac, *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji* (Zagreb: Srednja Europa, 2005), 3.

99 Ibid., 3, 4.

100 Ibid., 4.

101 Ibid., 35. Primer: Ustanove za preučevanje in zatiranje malarije so v letu 1924 izvedle preglede pri 220.561 obolelih za malarijo ter razdelile 2.100 kilogramov kinina. Za primerjavo: protituberkulozni disperzerji so v istem letu

Vzporedno z oblikovanjem socialnomedicinskih ustanov je potekalo tudi izobraževanje medicinskega osebja. Napredek medicine in javnega zdravja je zahteval dodatno izobraževanje zdravnikov za posamezna področja javnozdravstvenega dela. Hkrati se je pojavila potreba tudi po drugem, strokovno usposobljenem zdravstvenem osebju, kot so sestre pomočnice (danes medicinske sestre), patronažne sestre, sanitarni tehniki, dezinfektorji itd.¹⁰²

Praktično delo pri zatiranju malarije je opredeljeval že omenjeni Zakon o pobijanju malarije (iz leta 1931),¹⁰³ ki je razdelil državo na tri kategorije, zdravi kraji, anofelične pokrajine, v katerih so bili anofeli, a ni bilo endemične malarije, in malarični kraji.¹⁰⁴ Kategoriziranje posameznih pokrajin je izvajalo Ministrstvo za socialno politiko in narodno zdravje na predlog pristojnega higienskega zavoda. Metode zatiranja malarije pa so potekale po dveh smernicah – zdravljenje s kininom ter preprečevanje razvoja anofelov v vseh stadijih in njihovo uničevanje. To je bilo mogoče doseči s t. i. malo in veliko asanacijo.¹⁰⁵ Mala asanacija je zajemala zasipanje stoječih voda, osuševanje v manjšem obsegu ter uničevanje komarjev s kemičnimi sredstvi. Malo asanacijo je na predlog higienskega zavoda odredila banska uprava, delovne moči pa je moral priskrbeti lastnik zemljišča, na katerem je potekala mala asanacija. V krajih, kjer so bila velika močvirja, pa je bilo treba regulirati tok rek ali potokov; treba je bilo torej izvesti veliko asanacijo.¹⁰⁶

Zdravljenje s kininom¹⁰⁷ je po drugi strani pomenilo uničevanje malaričnih parazitov v krvi obolelega človeka ali pri ljudeh, ki še niso zboleli za malarijo, s primerno kininsko profilakso preprečiti razvoj bolezni. Pri obeh skupinah oseb pa je bilo treba s preventivnimi sredstvi preprečevati pike anofelov, torej prenašalcev parazita malarije, in sicer z zaščitnimi mrežami na vratih in oknih, s pomočjo komarnikov ipd. Problem, na katerega je opozoril malariolog Simić v zvezi s takšnim zdravljenjem, je bila različna odprtost posameznih okolij za zdravljenje s kininom in ambulantne preglede (odvzem krvi, tipanje vranice, saj je bila povečana vranica pomemben pokazatelj prisotnosti malaričnih parazitov).¹⁰⁸ Ministrstvo za narodno zdravje je vsakomur omogočilo zdravljenje s kininom na podlagi odredbe z dne 1. julija 1926, ki je določala, da je kinin dostopen vsemu prebivalstvu, ne samo bolnikom s socialnim zavarovanjem, prav tako je bil dostopen tudi v finančnem smislu.¹⁰⁹

pregledali 16.453 bolnikov in opravili 14.433 obiskov na domu. – »Socijalna higijena: Statistike!«, *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 47, št. 11 (1925): 296.

102 Ibid.

103 »Zakon o pobijanju malarije«, *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 18. 6. 1931.

104 Ibid.

105 Ibid.

106 Ibid.

107 V obravnavanem obdobju je bil sicer kinin še vedno osnovno medikamentozno sredstvo proti malariji, a so v drugih evropskih državah preizkušali tudi druga zdravila, tako npr. plasmohin in atebirin. – Simić, *Malarija*, 189–91. V obravnavanem obdobju je jugoslovanska država ostajala na osnovnem zdravilu, obstajajo pa poročila še o drugih medikamentoznih sredstvih.

108 Simić, *Malarija*, 136, 137. Takšni zadržki so bili prisotni predvsem pri kmečkem prebivalstvu, »/.../ a kod muslimanskog sveta o pregledima ove vrste ne može biti ni reči«. (V muslimanskih okoljih takšni pregledi niso bili mogoči; prevod a.). – Ibid., 137.

109 Miroslav B. Schlesinger, »Ekonomska medikamentozna terapija«, *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 53, br. 3 (1931): 107. V Kraljevini Jugoslaviji je bilo približno milijon malaričnih bolnikov,

Sistematično delo proti malariji se je začelo v malarično najbolj ogroženem delu države, v Makedoniji. Na pobudo Andrije Štamparja so organizirali protimalarijsko službo po načelu osnovnega Štamparjevega vodila, da »zdravnik poišče bolne in ne bolni zdravnika«, ¹¹⁰ saj je bilo le tako mogoče v obravnavo vključiti čim večje število oseb, ki so potrebovale zdravljenje. Zato je bila v Skopju oblikovana bakteriološka postaja, ki je bila prva socialnozdravstvena ustanova, oblikovana na podlagi Odloka o ustanovitvi bakterioloških postaj iz leta 1920. ¹¹¹ Njeni glavni nalogi sta bili spremljanje in nadzorovanje nalezljivih bolezni. Postopoma, nekako od leta 1924, je prerastla v Inštitut za tropske bolezni, od srede leta 1927 pa v Higijenski inštitut, ¹¹² v okviru katerega je deloval tudi protimalarijski oddelek. Širom Makedonije je bilo ustanovljenih več malaričnih postaj, denimo v Štipu, Strumici in Bitoli. ¹¹³

V okviru Zakona o pobijanju malarije so potekala praktična dela za zatiranje malarije: »/ ... / na Ohridskem jezeru neprestano dela veliki bager, ki čisti ustje Drima, s tem nivo vode upada in močvirja izginjajo«. ¹¹⁴ Poleg izsuševanja so uporabljali tudi kemična sredstva, na primer t. i. pariško zelenilo. ¹¹⁵ Na območju Skopja je potekalo šestletno (od leta 1930) sistematično uničevanje legel komarjev s pariškim zelenilom. ¹¹⁶ Legla komarjev so bila spomladi v stojećih vodah, ki so bile posledica deževja ali poplavljanja reke Vardar, poleti pa v strugi reke in kotanjah z vodo za namakanje polj. ¹¹⁷ Glede na to, da takšnih legel komarjev niso mogli uničiti z asanacijo terena, ¹¹⁸ je bilo pariško zelenilo edini način za njihovo odstranitev. Uporaba pariškega zelenila je prinesla pozitivne rezultate in zmanjšala število anofelov na stopnjo, ko niso več igrali pomembne vloge pri razvoju epidemije malarije. ¹¹⁹ Število malaričnih bolnikov na območju Skopja se je z opisanim delom zmanjšalo za 3/4 v primerjavi s situacijo iz prejšnjih let. ¹²⁰

Kot že omenjeno, je protimalarično akcijo finančno podprla tudi Rockefellerjeva fundacija, ¹²¹ ki je v državo pošiljala svoje odposlance za nadzor poteka del za zatrtje

razsajale so tudi druge nalezljive bolezni, v državi je bilo 4/5 prebivalstva kmečkega, ki se je soočalo z agrarno krizo, zdravila so bila draga; ukrepi za lažjo dostopnost zdravil so bili nujni.

110 Topuzovska, »Malaria vo Makedonija.«

111 Ibid.

112 Ibid.

113 »Socijalna medicina: Zdravstvena politika naše države,« *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 47, br. 7 (1925): 168.

114 Černy, »Malaria i borba protiv nje,« 17.

115 Bakrov acetoarsenid. – *Pariško zelena* - Wikipedija, prosta enciklopedija, https://sl.wikipedia.org/wiki/Pari%C5%A1ko_zelena, pridobljeno 21. 4. 2021.

116 Simić, *Malaria*, 185.

117 Ibid.

118 Vir ne navaja razloga, a lahko laično sklepamo, da teren ni dopuščal takšnih asanacij (op. a.).

119 Simić, *Malaria*, 185.

120 Ibid. V virih nisem zasledila podatkov o številčnih rezultatih ukrepov proti malariji v Makedoniji. Le avtorica Topuzovska navaja, da je bilo leta 1939 73,4 odstotka registriranih primerov malarije. – Topuzovska, »Malaria vo Makedonija.« Navedeni podatek preseneča glede na opisane, uspešne antimalarične ukrepe, ki jih navajajo drugi viri.

121 Do leta 1933 je vrednost finančne podpore Kraljevini Jugoslaviji znašala 15.500.000 din, kar je bila nekakšna srednja vrednost v primerjavi s finančnimi podporami drugim državam. – »Drobne novice,« *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v Dravski banovini* 7, št. 2 (1935): 95. Do leta 1937 se je ta podpora dvignila na 393.618.78. V primerjavi z drugimi evropskimi državami je bila ta podpora med nižjimi. – Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, 156.

malarije. V letu 1926 je bil to Leland W. Mitchell, ki je pohvalil dosežke javnega zdravstva v državi, zlasti v Makedoniji, kjer je bil navdušen nad sodelovanjem lokalnega prebivalstva pri načrtanih projektih.¹²² Opazil je tudi decentraliziran značaj makedonskega programa dela v odnosu do Beograda, za kar naj bi bil zaslužen predvsem direktor Inštituta za tropske bolezni dr. Milivoj Rankov, ki je bil »obkrožen s skupino zelo kompetentnih in resnih ljudi«.¹²³ Fundacija je finančno podprla tudi terensko preučevanje malarije v Makedoniji. Vodstvo projekta je prevzel dr. Čedomir Simić. Projekt je obsegal predvsem preučevanje komarjev – anofelov v planinah med Skopjem in bolgarsko mejo.¹²⁴ Omenjene raziskave niso potekale tekoče, predvsem zaradi nezadostnega sodelovanja lokalnih oblasti in politične nestabilnosti v državi konec 20. let, posledici česar sta bili previdnost fundacije pri financiranju projekta in s tem njegova ustavitve.¹²⁵ Treba pa je upoštevati, da je bil interes fundacije pri spodbujanju proučevanja posameznih bolezni na področju Kraljevine SHS/Jugoslavije omejen. Njen interes je bil usmerjen predvsem na pomoč zdravstveni administraciji pri ustvarjanju vitalne statistike. Takšna usmeritev je sodila v kontekst tedaj priljubljenih trendov v javnem zdravstvu, torej ustvarjanja baz podatkov, ki bodo prispevale k boljšemu razumevanju, nadzoru in zatiranju nalezljivih bolezni.¹²⁶

Naslednje malarično kritično območje je bila Zetska banovina. V virih nisem zasledila opisov asanacijskih del za zatiranje malarije, le zapis, da so ta zmanjšala malaričnost na območju Barskega Polja in Rijeke Crnojevića.¹²⁷ K zmanjševanju prisotnosti malarije pa je seveda prispevalo tudi zdravljenje obolenih.¹²⁸

Tretje območje jugoslovanske države, kjer je malarija povzročala socialno, zdravstveno in gospodarsko škodo, je bila Dalmacija. V skladu z državnim načrtom njenega zatiranja je bil v Trogirju leta 1922 po naredbi zdravstvenega ministrstva in ob pomoči Rockefellerjeve fundacije ustanovljen Inštitut za preučevanje in zatiranje malarije. Področji njegovega delovanja sta bili Dalmacija in Hercegovina.¹²⁹ Delo inštituta je

122 Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, 69.

123 Ibid. Štamparjeva vizija je bila postopno osamosvajanje lokalnih skupnosti od centra; poudarjal je pomen skupnosti, ki sama zbira potrebna finančna sredstva in vzdržuje doseženo pri zatiranju nalezljivih bolezni. – Sara Silverstein, »The Periphery is the Centre: Some Macedonian Origins of Social Medicine and Internationalism,« *Contemporary European History*, 28, št. 2 (2018): 220-33, <https://doi.org/10.1017/S096077318000498>.

124 Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, 124.

125 Ibid.

126 Ibid., 126.

127 Simić, *Malarija*, 174. V Novem Pazarju je delovala stalna bakteriološka postaja pod vodstvom epidemiologa Niktopoliona Černozubova, ki je prišel iz Rusije leta 1921 in tu služboval osem let. Njegova specializacija sta bili malarija in škrlatinka. V spominu tamkajšnjih prebivalcev je poznan kot Doktor Rus. Hodil je po vaseh Sandaka ter zdravil otroke in odrasle zaradi nalezljivih bolezni. Deloval je po Štamparjevem vodilu, da zdravnik pride do bolnika. Njegov prispevek k zdravljenju nalezljivih bolezni, torej tudi malarije, na tem območju opišejo naslednje besede njegovega nekdanjega pacienta: »Nije šala bio doktor Černozubov: više je on hodio po selima da liječi oboljelu decu, no što su svi očevi i majke zajedno hodili da dovedu decu na liječenje.« (prevod: Z doktorjem Černozubovom ni bilo šale; več je on hodil po vaseh in zdravil obolele otroke, kot so vsi starši skupaj pripeljali k njemu na zdravljenje bolnih otrok; op. a.). – Sinan Gudžević, »Doktor Černozubov,« *Kolumna* (2020), »Doktor Černozubov – Portal Novosti,« <https://www.portalnovosti.com/doktor-cernozubov>, pridobljeno 22. 2. 2021.

128 Simić, *Malarija*, 175.

129 Čipčić, »Zdravstvene prilike u Trogiru,« 273, 275. Z odlokom zdravstvenega ministrstva se je leta 1928 inštitut preimenoval v Higijenski zavod. Leta 1933 se je preselil v Split. – Ibid., 278, 282.

bilo usmerjeno v preučevanje epidemiologije vseh vrst malarije, raziskovanje komarjev, prenašalcev malarije, praktična dela za zatiranje malarije, izobraževanje nižjega sanitetnega osebja za potrebe dela pri zatiranju te bolezni, vodenje statističnih podatkov, poučevanje prebivalstva in nadzor nad protimalaričnimi akcijami.¹³⁰ Prvi ravnatelj inštituta je bil dr. Andrija Sfarčić (1884–1955), ki si je prizadeval za mednarodno prepoznavnost ustanove in tako med drugim na inštitutu gostil uglednega profesorja z Inštituta za preučevanje tropskih bolezni iz Hamburga dr. Petra Mühlensa.¹³¹

Inštitut je svojo prvo antimalarično akcijo začel v letu 1923, tako da je malarična območja v Dalmaciji razdelil v okrožja. Vsako okrožje je imelo svojo malarično postajo, ki sta jo vodila endemijski in občinski zdravnik.¹³² Zatiranje malarije je po eni strani zajemalo zdravljenje obolelih,¹³³ po drugi strani pa uničevanje ličink anofelov s petrolejem, pariškim zelenilom in naselitvijo ribic *Gambusia affinis*, ki so se z njimi hranile, ter z asanacijskimi deli (denimo drenažo stojećih vod z izgradnjo betonskih kanalov).¹³⁴ Pomembno vlogo pa sta imela tudi poučevanje ljudi o tej bolezni in preventiva. Inštitut je pri poučevanju prebivalstva v veliki meri uporabljal filme o malariji, ki jih je kupoval pri Higienškem zavodu iz Zagreba.¹³⁵

Rezultat sistematične borbe proti malariji je bil spodbuden. Že po nekaj letih je malarija v Dalmaciji spremenila značaj. Bila je v upadanju, na nekaterih območjih pa je celo izginila. Že leta 1926 je na območjih, na katerih je še leta 1923 malarija tropika predstavljala 66 odstotkov, padla na 33 odstotkov.¹³⁶ Odnos med malarijo tropiko in terciano je bil v korist slednje. V letu 1926 je malarija terciana predstavljala 58,8 odstotka, tropika pa 33 odstotkov, ostalo je odpadlo na malarijo kvartano.¹³⁷ Leta 1931 je tedanji ravnatelj trogirskega inštituta oziroma takrat že Higienškega zavoda dr. Josip Škarić poročal, da v Trogirju malarije ni več.¹³⁸

Kljub opisanim pozitivnim rezultatom pa je bilo treba upoštevati, da problem malarije v Dalmaciji še ni bil rešen. Sredi 30. let je bilo še vedno približno 50.000–60.000 malaričnih bolnikov, predvsem v Severni Dalmaciji.¹³⁹

Podoben značaj kot v Dalmaciji je imela malarija na že omenjenem otoku Krku. Z letom 1923 se je tudi tu začela sistematična akcija za njeno izkoreninjenje. Tega leta je

130 Ibid., 276.

131 Ibid. Skupaj sta napisala tudi priročnik za zatiranje malarije z naslovom *Malarija i njeno suzbijanje – kratko uputstvo za pomoćno osoblje antimalaričnih stanica*. Zagreb, 1923. Inštitut v Trogirju je užival podporo tudi drugih uglednih malariologov, tako sta ga obiskala Giovanni Battista in Alberto Missirolli. Grassi je dokazal prenos malarije od komarja na človeka, Missirolli pa je bil tesen sodelavec Higienke sekcije Društva narodov. – Čipčić, »Zdravstvene prilike u Trogiru«, 277.

132 Ibid., 277. Vir sicer ne razloži pojma »endemijski zdravnik«, a lahko sklepamo, da gre za zdravnika, ki je imel specializacijo s področja endemičnih nalezljivih bolezni, kakršna je bila malarija.

133 Na otoku Čiovo pri Trogirju je bil leta 1926 oblikovan sanatorij za malarične otroke (6–14 let) z vseh delov Primorske banovine. V obdobju 1926–1933 se je v sanatoriju zdravilo 1.615 otrok. – Ibid., 281.

134 Simić, *Malarija*, 169.

135 Čipčić, »Zdravstvene prilike u Trogiru«, 280, 281.

136 Simić, *Malarija*, 169.

137 Ibid.

138 Ibid., 281.

139 Ibid. Za primerjavo: Na začetku 20. stoletja je bilo v Dalmaciji 180.000 malaričnih bolnikov. V: Talapko, Škrlec, Alebić, Jukić in Včev, »Malaria: The Past and the Present«.

bila v Kraljevici ustanovljena bakteriološka postaja z glavnima nalogama – preučevanjem in zatiranjem malarije na otoku Krku.¹⁴⁰ Prvo leto je bilo njeno delo usmerjeno v zbiranje epidemioloških podatkov, propagando, ustvarjanje ugodnih delovnih razmer in v iskanje čim bolj učinkovite metode dela.¹⁴¹ Epidemiološki podatki so v glavnem potrdili raziskave dr. Stanjeka.¹⁴²

V letu 1923 so pri delu proti malariji sodelovali trije zdravniki, štiri osebe kot pomožno medicinsko osebje, 17 učiteljev in duhovnikov ter dva kmeta.¹⁴³ Zanimivo je, da so v boj proti malariji vključili tudi učitelje in duhovnike, torej dve skupini, ki sta bili v stalnem stiku s prebivalstvom in jima je to tudi najbolj zaupalo. Zanje je bil v bakteriološki postaji v Kraljevici organiziran tečaj o malariji in njenem zatiranju. Cilj je bil, da pridobljeno znanje uporabijo pri praktičnem delu s ljudmi; se pravi izvajajo terapevtsko in profilaktično (preventivno) uporabo kinina, poučujejo otroke in odrasle o malariji in s tem podpirajo delo zdravnikov na terenu.

Zdravstveno osebje je po drugi strani v malaričnih delih otoka izvajalo zdravljenje s kininom, jemalo krvne vzorce, poučevalo prebivalstvo in skupaj z lokalnim prebivalstvom občasno izvedlo asanacijo v smislu čiščenja že omenjenih bazenov in uporabe petroleja, da bi prebivalstvu približalo tudi to obliko zatiranja malarije.¹⁴⁴

Načrt je predvideval zdravljenje s kininom ter izvajanje male asanacije uničevanja komarjev s petrolejem in čiščenja umetnih bazenov z vodo (pravzaprav je šlo za primitivno izkopane jame, v katerih se je nabirala voda, ki je bila izpostavljena vplivom okolja). Iz praktičnih razlogov so prvotni načrt spremenili in dali poudarek uporabi kinina v kurativnem in preventivnem smislu.¹⁴⁵ Prebivalci otoka so bili s kininom in njegovo uporabo seznanjeni že pred prvo svetovno vojno. Program zdravljenja malaričnih bolnikov s kininom se je namreč izvajal od leta 1902.¹⁴⁶ Prebivalci otoka so zaupali zdravilu, zato je bilo preventivno in kurativno zdravljenje z njim najbolje sprejeto.¹⁴⁷ Uničevanje komarjev oziroma ličink anofelov s petrolejem je bil nov pristop v boju proti malariji, ki ga prebivalstvo ni poznalo, zato je imelo pomisleke. Potrebna je bila učinkovita propaganda v smislu seznanjanja prebivalcev, da jim petrolej ne bo pokvaril vode in da ta način zatiranja malarije ne bo škodil njihovemu ekonomskemu interesu.¹⁴⁸ Obsežno in uspešno zdravljenje s kininom je v veliki meri prispevalo k postopnemu sprejemu tudi drugih oblik zatiranja malarije, poleg uporabe petroleja tudi ureditve stoječih zbiralnikov vode tako, da niso bili legla anofelov. Prvi tak poskus, ki je bil tudi finančno sprejemljiv in hkrati preprost, je bila ureditev takšnega zbiralnika v Njivicah. Zbiralnik vode so poglobili, zacementirali njegove stene in dogradili

140 Trausmiller, *Malarija na otoku Krku*, 29.

141 Ibid.

142 Ibid.

143 Ibid., 35.

144 Ibid.

145 Ibid., 34.

146 Talapko, Škrlec, Alebić, Jukić in Včev, »Malaria: The Past and the Present«.

147 Trausmiller, *Malarija na otoku Krku*, 34.

148 Ibid., 35.

sedimentacijski jarek.¹⁴⁹ Tako kot v Dalmaciji so tudi na Krku izvajali biološko uničevanje ličink anofelov z ribicami gambuzijami.

Vsa opisana dela so prinesla uspeh. V treh letih so malarijo na otoku Krku obvladali. Jeseni 1927 ni bilo novih primerov malarije.¹⁵⁰ Takšno stanje pa je bilo mogoče le ob vzdrževanju intenzitete asanacijskih del: »Asanacija je kao asepsa, koja traži neprestan nadzor i neprekidnu brigu oko svih detalja. Svako popuštanje znači porast malarije.«¹⁵¹

Javnozdravstvena mreža pod vodstvom Andrije Štamparja ni popuščala v boju proti malariji, se je pa soočala z ovirami. Državna politika se je zavedala pomena in nujnosti akcij proti malariji in tudi proti drugim nalezljivim boleznim. V literaturi je prisotno poudarjanje, da je bil velik del sredstev iz reparacij namenjen temu.¹⁵² Je pa izgrajevanje javnozdravstvenega sistema na eni strani naletelo na odpor zagovornikov kurativnega zdravstva; sam Štampar je postal tarča kritik tedanjih avtoritet iz vrst medicine in zasebnih zdravnikov, saj so socialno medicino videli kot grožnjo svojemu delu in zaslužku, na drugi strani pa je bilo izgrajevanje javnega zdravstva po načelih socialne medicine – in v okviru tega antimalarična akcija – v veliki meri odvisno tudi od finančne podpore Rockefellerjeve fundacije.¹⁵³ V primerjavi z drugimi evropskimi državami finančna podpora Kraljevini SHS/Jugoslaviji ni bila med najnižjimi, ni pa bila niti med najvišjimi. Jugoslovanska država je glede na dosežene uspehe in pozitivna poročila predstavnikov fundacije pričakovala več. Kot že rečeno, je bila fundacija pri financiranju previdna zaradi politične nestabilnosti v državi, je pa podpirala Štamparjeve smernice dela in priznavala dosežke.

V drugih delih jugoslovanske države, kjer je bila sicer malarija tudi prisotna, a ne v tolikšnem obsegu kot na opisanih območjih, je obstajal sistem socialnozdravstvenih ustanov, ki so vzdrževale nadzor nad boleznijo. V virih nisem zasledila vpogleda v praktično delo v zvezi z malarijo na omenjenih območjih, a lahko na podlagi uporabljenih virov sklepamo, da so bili prisotni zdravljenje, preventiva in asanacijska dela glede na razsežnost bolezni. Nekaj osnovnih podatkov nudi prispevek Petra Paunovića Dom narodnog zdravlja u Zaječaru – Centar preventivne medicine Timočke oblasti.¹⁵⁴ Začetek izgrajevanja novega zdravstvenega sistema po načelih Andrije Štamparja in Milana Jovanovića Batuta je bila ustanovitev stalne bakteriološke postaje v Zaječarju v Timoški krajini (nato Moravski banovini) leta 1922, ki jo je vodil že omenjeni dr. Kosta Todorović.¹⁵⁵ Postaja je leta 1930 prerastla v Dom narodnega zdravlja, ki je bil predhodnik kasnejšega Higijenskega zavoda v Zaječarju. Osnovni nalogi stalne bakteriološke postaje sta bili preprečevanje nalezljivih bolezni in dvig zdravstvene kulture naroda. S

149 Ibid., 38.

150 »Socijalna medicina: Zdravstvena politika naše države,« 167.

151 Trausmiller, *Malarija na otoku Krku*, 54. Prevod: »Asanacija je kot asepsa, ki potrebuje neprestani nadzor in skrb. Vsako popuščanje pomeni porast malarije.«

152 Černy, »Malarija i borba protiv nje,« 17.

153 Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, 28, 156.

154 Petar Paunović (Rajac), »Dom narodnog zdravlja u Zaječaru – Centar preventivne medicine Timočke oblasti,« *Timočki medicinski glasnik* 37, br. 4 (2012): 244-59, <http://www.tmg.org.rs/v370410.pdf>, pridobljeno 26. 5. 2020.

155 Ibid.

svojim delom je prerastla v osrednjo zdravstveno ustanovo oblasti, ki je v svoji delovni ekipi združevala dva zdravnika, dezinfektorja, laboranta in pomočnika. Bila je v tesni povezavi s Higieniskim zavodom v Nišu, ki je deloval na območju krajinskega sreza. Vir omenja antimalarično akcijo v krajinskem srezu v letu 1924. V enajstih občinah sreza od skupno devetnajstih sta oboleli 102 osebi, pri čemer ni navedeno število prebivalstva v obolelih občinah, le skupno število prebivalstva sreza (20.780). Akcija je bila uspešna, saj so se vsi oboleli tudi pozdravili.¹⁵⁶

Razmere v drugih srezih oblasti so bile manj ugodne. V ključnem srezu, na primer, je bil prvih deset let po vojni samo en zdravnik, dr. Ljutica Dimitrijević.¹⁵⁷ Kljub trudu ni dosegal večjih uspehov pri zatiranju nalezljivih bolezni. Malarijo so sicer v glavnem obvladali v letu 1924, potem ko so izsušili »kladovsko barje«, ki je bilo leglo komarjev.¹⁵⁸

Zaključek

Jugoslovanski državi v obdobju med vojnama ni uspelo zatreti malarije, ji je pa uspelo zmanjšati njeno intenziteto s kurativnim in profilaktičnim zdravljenjem s kininom, z asanacijami, uničevanjem prenašalcev malarije, poučevanjem prebivalstva in drugimi preventivnimi ukrepi – torej z nadzorom bolezni. V obravnavanem obdobju so bile raziskave usmerjene predvsem v biologijo komarjev anofelov in ustvarjanje vitalne statistike, torej ustvarjanje baz podatkov, ki bi predstavljale temelj za zatiranje bolezni. Antimalarične akcije so sodile v kontekst izgrajevanja javnozdravstvene mreže po načelih socialne medicine. Ta proces je potekal relativno kratek čas (leta 1939 se je začela druga svetovna vojna), a je ustvaril rezultate, ki so bili temelj zdravstvenega sistema po drugi svetovni vojni v razmerah nove jugoslovanske države.

Povojna Jugoslavija se je ponovno soočala ne samo s problemom malarije, ampak tudi drugih nalezljivih bolezni. Glede malarije se je pridružila akciji Svetovne zdravstvene organizacije (SZO) za njeno dokončno izkoreninjenje. S tem se je priključila skupnim naporom sosednjih držav – Albanije, Grčije, Romunije in Bolgarije – za načrtno uničevanje prenašalcev malarije in preprečevanje novih obolenj.¹⁵⁹ Sistematična akcija za zatiranje malarije se je začela v letu 1947 z uporabo novega kemičnega sredstva, insekticida DDT.¹⁶⁰ Z njim so dvakrat letno, v obdobju razmnoževanja komarjev, zapraševali stavbe s pomočjo letal in delovnih skupin. Uspeh je bil hitro viden, saj

156 Ibid.

157 Ibid.

158 Ibid.

159 Jeršič, »Poldruga milijarda dinarjev za izkorenitev malarije v Jugoslaviji«, 1.

160 Dikloro-difenil-trikloroetan. Švicarski kemik Paul Mueller je leta 1935 razvil postopek za sintezo DDT. Na začetku druge svetovne vojne so ga testirali in ugotovili njegovo visoko učinkovitost pri uničevanju različnih škodljivcev. Med vojno so se ameriški in britanski vojaki namazali z DDT po telesu in se tako zaščitili tudi pred komarji. V 60. letih so ugotovili njegov škodljiv vpliv na človekovo zdravje, zato so ga leta 1972 prepovedali. – Taja Železnik Ramuta, »Insekticid DDT in lekcija o poseganju človeka v okolje,« <https://kvarkadabra.net/2019/06/ddt/>, pridobljeno 4. 4. 2021.

je bilo leta 1951 v Jugoslaviji le še 865 primerov malarije.¹⁶¹ Zaradi naglega upadanja malaričnih obolenj pa se je zapraševanje z DDT prehitro opuščalo. Zdravstvena služba je leta 1956 v Makedoniji, Črni gori, na Kosovu in v Srbiji zabeležila že 3.240 obolenj.¹⁶² Poleg vsakoletnega zapraševanja je bilo nujno terensko delo zdravstvenega osebja, torej organizirano delo od vasi do vasi, jemanje vzorcev in pregled krvi ter zdravljenje obolenih. Jugoslavija se je v sporazumu, ki ga je leta 1956 sklenila s SZO, obvezala, da bo v letih 1959–1962 izvedla program za popolno uničenje malarije in prispevala 1 milijardo 463 milijonov dinarjev.¹⁶³ Ta velika denarna sredstva in organizacijski naporji so bili dobra naložba tudi v gospodarskem smislu, saj je vsakoletna izguba narodnega dohodka zaradi malaričnih obolenj pomenila precejšnjo škodo.

Prizadevanja so obrodila sadove. Leta 1973 je SZO razglasila, da je v Jugoslaviji malarija izkoreninjena. Ob uspešnem zaključku boja proti malariji je jugoslovanska pošta natisnila jubilejno znamko v 200.000 izvodih.¹⁶⁴

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI_ZAL_KRA – Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota Kranj:
– TRŽ1, Občina Tržič 1850–1945.

Literatura

- Balen, Ivica in Marica Jandrič Balen. »Izvanbolničko zdravstvo i zdravstvene prilike u Slavonskom Brodu od 1918 do 1957. godine.« *Studia lexicographica*, 10, št. 1 (2016): 11–23.
- Cergol Paradiž, Ana. *Evgenika na Slovenskem*. Ljubljana: Sophia, 2015.
- Černy. »Malarija i borba protiv nje u SHS.« *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 49, št. 1 (1927): 16, 17.
- Dobaja, Dunja. *Za blagor mater in otrok: Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Dugac, Željko. *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 52, št. 7 (1930): 260–66. »Socialna medicina: Izveštaj o radu Doma narodnog zdravlja u Prištini za 1929. god.«
- *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 47, št. 11 (1925): 294–301. »Socijalna higijena: Statistike!«
- *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 47, št. 7 (1925): 166–67. »Socijalna medicina: Zdravstvena politika naše države.«
- Grujić, M. »Vojno-sanitetski glasnik No. 2–3. IV.« *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v dravski banovini* 6, št. 1 (1934): 33, 34.

¹⁶¹ Jeršič, »Poldruga milijarda dinarjev za izkorenitev malarije,« 1.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Ibid. 7. april 1960, svetovni dan zdravja je bil posvečen boju proti malariji.

¹⁶⁴ Topuzovska, »Malaria vo Makedonija.«

- Hackett, Lewis Wendell. *Malaria in Europe: an Ecological Study*. London: Oxford University Press, 1937.
- Karlin, Mirko. »Malarija v Ljubljani pred sto leti.« *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v dravski banovini* 10, št. 4 (1938): 141–48.
- Karlin, Mirko. »Malarija v Ljubljani pred sto leti.« *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v dravski banovini* 10, št. 6-7 (1938): 225–32.
- Matko, Ivan. »Tuberkuloza, največje zlo in pravi narodno-gospodarske krize.« *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 54, št. 2 (1932): 37–42.
- Meršol, Valentin. »Glavni principi raziskovanja in zatiranja malarije s posebnim ozirom na dravsko banovino.« *Zdravniški vestnik: strokovno glasilo slovenskega zdravništva* 5, št. 8-9 (1933): 276–83.
- Meršol, Valentin. *Malarija*. Ljubljana: Higijenski zavod v Ljubljani, 1929.
- Mühlens, Peter in Andrija Sfarčić. *Malarija i njeno suzbijanje: Kratko uputstvo za pomoćno osoblje antimalaričnih stanica*. Zagreb: Ministarstvo narodnog zdravlja, Institut za ispitivanje i suzbijanje malarije u Trogiru, 1923.
- Radošević, Milan. *Smrt na krilima siromaštva: Tuberkuloza i malarija u Istarskoj provinciji 1918–1940*. Zagreb: Srednja Europa, 2015.
- Schlesinger B., Miroslav. »Ekonomska medikamentozna terapija.« *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 53, št. 3 (1931): 1–119.
- Simić, Čedomir. *Malarija*. Zagreb: Škola Narodnog zdravlja u Zagrebu, 1936.
- Suić, Miljenko. *Malarija*. Beograd: Izdanje vojno-sanitetskog glasnika Sanitetskog odeljenja Ministarstva vojske i mornarice, 1938.
- Topuzovska, Gabriela. »Malaria vo Makedonija vo periodot od prvata svetska vojna do nejinoto iskorenivanje vo 1973 godina.«
- Trauner, Leo. »Zdravstvo v Albaniji.« *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v dravski banovini* 8, št. 5 (1936): 216–19.
- Vladimir Čepulić. »Medjunarodna higijenska izložba u Dresdenu.« *Glasnik za staleška i zdravstvena pitanja: Prilog »Liječničkog Vjesnika«* 53, št. 6 (1931): 237–44.
- *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v dravski banovini* 7, št. 2 (1935): 95. »Drobne novice.«
- *Zdravniški vestnik: Strokovno glasilo zdravništva v dravski banovini* 5, št. 12 (1933): 461–64. »Iz medicinskih časopisov.«
- Zupanić Slavec, Zvonka. *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

Spletni viri

- Бранислав Поповић, Драган Микић, Јово Зељковић, Радован Чеканац, Мирослав Видановић, »Маларија у српској војсци на Солунском фронту са посебним освртом на почетак епидемије средином 1916. године.« Dostopno na: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/12568>. Pridobljeno 6. 1. 2021.
- Čipčić, Marijan. »Zdravstvene prilike u Trogiru između svjetskih ratova.« *Kulturna baština: časopis za pitanja prošlosti splitskoga područja*, št. 45 (2019): 273–86. Dostopno na: <https://hrcak.srce.hr/244467>. Pridobljeno 5. 1. 2021
- Gachelin, Gabriel in Annick Opinel. »Malaria epidemics in Europe after the First World War: the early stages of an international approach to the control of the disease.« *Historia, Scientias, Saude-Manguinhos* 18 (2011): 431–69. Dostopno na: <https://doi.org/10.1590/S0104-59702011000200009>. Pridobljeno 20. 4. 2021.
- Gudžević, Sinan. »Doktor Černozubov.« *Kolumna* (2020). Dostopno na: <https://www.portalnovosti.com/doktor-chernozubov>. Pridobljeno 22. 2. 2021.

- Jeršič, Miro. Poldruga milijarda dinarjev za izkorenitev malarije v Jugoslaviji,« *Obzornik Zdravstvene nege* 7, št. 1 (1960): 1, 2. <https://obzornik.zbornica-zveza.si/index.php/ObzorZdravNeg/issue/view/41>. Pridobljeno 6. 1. 2021.
- Paunović (Rajac), Petar. »Dom narodnog zdravlja u Zaječaru – Centar preventivne medicine Timočke oblasti.« *Timočki medicinski glasnik* 37, br. 4 (2012): 244–59. Dostopno na: <http://www.tmg.org.rs/v370410.pdf>. Pridobljeno 26. 5. 2020.
- Profesor doktor Kosta Todorović (1. deo): *Pionir srpske epidemiologije | Beogradjani*. Dostopno na: <https://www.011info.com/beogradjani/profesor-doktor-kosta-todorovic-1-pionir-srpske-epidemiologije>. Pridobljeno 1. 4. 2021.
- Silverstein, Sara. »The Periphery is the Centre: Some Macedonian Origins of Social Medicine and Internationalism.« *Contemporary European History* 28, št. 2 (2018): 220–33. Dostopno na: <https://doi.org/10.1017/S0960777318000498>. Pridobljeno 17. 12. 2018.
- Stanković, Siniša. *Prilog poznavanju makedonskih Anofelina*. Skoplje: Ministarstvo narodnog zdravlja, Zavod za tropske bolezni, 1925. Dostopno na: <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X01874>. Pridobljeno 16. 2. 2021.
- Talapko, Jasminka, Ivana Škrlec, Tamara Alebić, Melita Jukić in Aleksandar Včev. »Malaria: The Past and the Present.« *Microorganisms* 7, No. 6 (2019): 179–96. Dostopno na: <https://doi.org/10.3390/microorganisms7060179>. Pridobljeno 29. 3. 2021.
- Trausmiller, Otmar. *Malarija na otoku Krku: epidemiologija i pobijanje 1923–1926*. Zagreb: Dom narodnog zdravlja, 1927. Dostopno na: <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X01131>. Pridobljeno 16. 2. 2021.
- *Wikipedija, prosta enciklopedija*. »Bakrov acetoarsenid. – Pariško zelena.« Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Pari%C5%A1ko_zelena. Pridobljeno 21. 4. 2021.
- *Zgodovina Slovenije – Sistory, Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, 7. 3. 1937. Dostopno na: <https://www.sistory.si/cdn/publikacije/3001-4000/3621/18%20XXXV%20REDOVNI%20SASTANAK%20E2%80%94%207%20MARTA%201937%20GODINE.pdf>. Pridobljeno 5. 3. 2021.
- Železnik Ramuta, Taja. »Insekticid DDT in lekcija o poseganju človeka v okolje.« Dostopno na: <https://kvarkadabra.net/2019/06/ddt/>. Pridobljeno 4. 4. 2021.

Tiskani vir

- *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 18. 6. 1931.

Dunja Dobaja

THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA IN THE STRUGGLE AGAINST MALARIA

SUMMARY

The contribution at hand focuses on the presence of malaria in Yugoslavia in the period between the world wars when the common state also faced other diseases in the aftermath of World War I. Although malaria had already been present in parts of the future common state before World War I, it became an epidemic after the war

and spread to places where it had not occurred earlier. This was contributed to by the returning soldiers who had contracted the disease in parts affected by it, such as the area of the Macedonian front. One of the factors that contribute to the spread of the disease is a large number of carriers, meaning people who have contracted malaria and have malaria parasites in their peripheral blood. If we add to this an increasing number of people susceptible to malaria – i.e. those who are physically less resistant due to food shortage and other diseases, which was a general situation after the war – we can understand the causes for the spread of malaria. The Kingdom of SHS/Yugoslavia joined the international efforts to eradicate this disease, which did not only represent a health problem but also a social and economic one. In addition to the League of Nations, European institutes that had studied malaria even before the war joined the struggle against the disease as well. The Rockefeller Foundation's International Hygiene Committee played a vital role in malaria control, especially financially, by launching a campaign against malaria in Italy and providing financial support for action in the Yugoslav state.

The organisation of the systematic struggle against malaria in the Kingdom of SHS/Yugoslavia took place in the context of developing a public health service under the leadership of Andrija Štampar, head of the Department of Racial, Public, and Social Hygiene within the Ministry of National Health. The measures against malaria were implemented in the context of constructing a completely new health policy focusing on public health and prevention. The new policy was strongly influenced by the socio-medical ideas popular at the time, which manifested themselves under the influence of new ideas in the field of philosophy and science at the turn of the 19th to the 20th century.

The practical work involved in malaria control was set out in the Malaria Eradication Act of 1931. The systematic efforts against the disease began in the most malaria-prone part of the country: Macedonia. A bacteriological station was established in Skopje. Its main task was to monitor and control infectious diseases. Gradually, from 1924 onwards, the station developed into the Institute of Tropical Diseases, while as of the middle of 1927, it transformed into the Institute of Hygiene. In the other areas affected by malaria, a system of health facilities was also established to help eradicate the disease and educate the population on preventive measures. The Kingdom of Yugoslavia did not succeed in eradicating the disease, only in controlling it. In Yugoslavia, malaria was finally overcome as late as in the 1970s, mainly using the new chemical agent DDT.

Nina Vodopivec*

Poklicne bolezni in z delom povezane bolezni v Sloveniji**

IZVLEČEK

Avtorica poveže sodobno sistemsko neurejenost poklicnih bolezni v Sloveniji z družbenopolitičnimi spremembami in s preoblikovanimi političnimi razmerji v zadnjih tridesetih letih, s paradigmo samoodgovornosti na področju zdravja ter dela in z družbenim razumevanjem poklicnih in s poklicem povezanih bolezni. Usmeri se tudi v zgodovino razvoja stroke zdravja in varnosti pri delu. Zdravja in varnosti pri delu ne obravnava skozi biomedicinsko, temveč političnoekonomsko ter družbenokulturno perspektivo. Poklicno zdravje razlaga kot politično družbeni fenomen, ki je povezan s strukturno ranljivostjo ljudi. Avtorica se ob doživljanju bolezni in poškodb zaradi dela sklicuje na etnografske raziskave, opravljene s tekstilnimi delavkami in delavci.

Ključne besede: poklicne bolezni, zdravje in varstvo pri delu, socializem, postsocialistična transformacija

ABSTRACT

OCCUPATIONAL AND WORK-RELATED DISEASES IN SLOVENIA

The author links the current systemic lack of regulation of occupational diseases in Slovenia to the socio-political changes and transformations of political relations that have taken place in the last thirty years – to the paradigm of self-responsibility in the field of health and work and to the social understanding occupational diseases and work-related illnesses. She also focuses on the history of the occupational health and safety profession. She does not look at occupational health and safety from the biomedical viewpoint but rather from the political-economic and socio-cultural perspective. She explains occupational

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; nina.vodopivec@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Gospodarska in socialna zgodovina* P6 0280, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

health as a political and social phenomenon related to people's structural vulnerability. In her exploration of the experiences of work-related illness and injury, the author draws on ethnographic research with textile workers.

Keywords: occupational diseases, occupational health and safety, socialism, post-socialist transformation

Ko sem pred štirinajstimi leti pisala monografijo o spominih in sodobnih izkušnjah tekstilnih delavk in delavcev v Sloveniji, bolnim in poškodovanim telesom nisem posvetila večje pozornosti. Pa ni šlo za to, da problema ne bi opazila. Večina mojih sogovornic in sogovornikov je trpela za kostno-mišičnimi poškodbami, starejše delavke še za naglušnostjo, mlajše za anksioznostjo in tesnobo. Ko sem se za kratek čas zaradi terenske raziskave zaposlila v proizvodnji Predilnice Litija, sem na svojem telesu začutila nekatere vplive dela na telo, o katerih so mi pripovedovale sogovornice. Kljub temu pa sem takrat tudi sama – podobno kot številni sogovorniki in širša družba – poškodbe, obolenja ter bolniško odsotnost tekstilnih delavk in delavcev obravnavala v povezavi s stroški (ne)dela in družbenega naturalizma: bilo je samoumevno, da je imel tisti, ki je delal v tekstilni industriji, probleme s hrbtenico in zapestji. Predstojnica Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa v Ljubljani Metoda Dodič Fikfak me je na najinem prvem srečanju leta 2011 opozorila na poklicne bolezni, na bolezni, povezane z delom, in na psihofizične vplive gospodarskega prestrukturiranja na ljudi. Poklicna bolezen je v medicini dela definirana kot bolezen, do katere pride zaradi neposrednega vpliva dela. Pri boleznih, povezanih z delom, pa je ta vpliv posreden. Šele po pogovoru z zdravnico sem se začela intenzivneje zanimati za vplive dela in delovnih razmer na ljudi in njihova telesa ter za načine, kako so takšne povezave družbeno obravnavane.

Z opisom svojega dojemanja poškodb in obolenj zaradi dela želim poudariti, da sem sama – podobno kot pretežni del družbe, menedžerjev, tehnikov ter delavk in delavcev – bolezni in poškodbe obravnavala kot individualni problem posameznika, zveze med delom in boleznijo ter poškodbo pa nisem obravnavala v družbeni oziroma strukturni pogojenosti. Takšne obravnave povezujem s specifičnimi družbenimi in kulturnimi razumevanji bolezni, zdravja, telesa in dela, povezav med njimi in tudi s političnimi razmerji med kapitalom (delodajalci), delom (delavkami in delavci) in državo (politiko).

Silvo Mlinar sem spoznala v Murski Soboti dve leti po stečaju tovarne oblačil Mura leta 2011. Bila je ena številnih nekdanjih tekstilnih proizvodnih delavk, ki je trpela za sindromom karpalnega kanala (ukleščenega živca). Zaradi razširjenosti teh poškodb pri šiviljah so nekateri sindrom poimenovali bolezen šivilj. Nepripoznanje poklicnih bolezni v Sloveniji je to bolezen (kot tudi številne druge) individualiziralo. Silvi dolgo nihče ni verjel, da je z njenim zapestjem kaj resno narobe. V proizvodnji

in pri zdravniku so jo obravnavali, kot da se izogiba delu. Na svoje stroške si je plačala pregled pri specialistu, ki jo je takoj napotil na kirurgijo v Maribor, kjer so jo v nekaj dneh operirali. Po operaciji zapestja Silvi niso odobrili dela za krajši delovni čas, zato se je ob delovni obremenitvi njeno stanje poslabšalo. Poškodba se je razširila po celi strani telesa. Potrebna je bila še ena operacija. Ne glede na to Silvi pristojne institucije niso priznale invalidnosti.

Silva je po stečaju tovarne leta 2009 aktivno iskala delo, zaradi slabega zdravstvenega stanja pa je bila *težje zaposljiva*. Biti težko zaposljiv ne pomeni le, da prihajaš iz tekstilne industrije, panoge, ki jo bremeni strukturna brezposelnost. To lahko zajame telesne poškodbe, zaradi katerih se je težje zaposliti drugod, saj je pogosto težko opraviti zdravniški pregled pred novo zaposlitvijo.

Sodobno sistemsko neurejenost poklicnih bolezni v Sloveniji povezujem z družbenopolitičnimi spremembami zadnjih trideset let, s preoblikovanimi političnimi razmerji, s paradigmo samoodgovornosti na področju zdravja ter dela in z družbenim razumevanjem poklicnih in s poklicem povezanih bolezni. V prispevku povežem tematiko z razvojem stroke varnost pri delu in medicine dela.

Zdravje in varnost pri delu nista nevtralni kategoriji, ki bi ju določalo zgolj tehnično ali biomedicinsko znanje, temveč sta rezultat družbenega in zgodovinskega boja med kapitalom, delom in politiko. Politicoekonomska perspektiva je torej pri razpravi o poklicnem zdravju in varnosti pomembna. V članku pa opozarjam, da je treba poleg tega upoštevati tudi vsakodnevne prakse zaposlenih na delovnem mestu in izven njega ter njihove poglede in razumevanja. Poklicno zdravje oziroma bolezen razumem kot političnodružbeni fenomen, ki je povezan s strukturno ranljivostjo ljudi. V zadnjih osemnajstih letih sem se ukvarjala z raziskovanjem izkušenj tekstilnih industrijskih delavk in delavcev v obdobju postsocialističnih in neoliberalnih prestrukturiranj, zato se ob doživljanju bolezni in poškodb zaradi dela sklicujem predvsem nanje.

Sistemska (ne)urejenost poklicnih bolezni

Predstojnica Klinike za medicino dela, prometa in športa Metoda Dodič Fikfak je skupaj z raziskovalkami in raziskovalci, nekaterimi drugimi zdravnicami ter zdravniki in z izvršno sekretarko na Zvezi svobodnih sindikatov Slovenije (ZSSS) Lučko Böhm v javnosti zadnjih dvajset let najbolj glasno opozarjala na problem sistemskega nepriznanja poklicnih bolezni, bolezni, povezanih z delom, in psihofizičnih posledic gospodarskih prestrukturiranj v Sloveniji na ljudi.

Na sistemski ravni je problematično, da se poklicne bolezni in bolezni, povezane z delom, ne odkrivajo – ne zgolj v tekstilni industriji, temveč tudi na drugih delovnih mestih, tako v zdravstvu, akademskem svetu, javnem sektorju kot tudi med naraščajočim številom prekarcev. Poklicne bolezni in bolezni, povezane z delom, se ne spremljajo sistematično, posledično pa se ne spreminjajo delovne razmere. To pomeni, da se ne preprečujejo in da lahko do poškodb prihaja še v nadaljevanju. Nadaljnji problem

je, da oboleli in poškodovani ne dobijo odškodnin, niti ne pravih diagnoz, njihove bolezni niso družbeno prepoznane v strukturni pogojenosti, so individualizirane, s težavami in posledicami se spopadajo sami. Ker se bolezni ne spremljajo sistematično, nihče ne ve, kakšne sploh so in koliko so razširjene. Bolezen se lahko pojavi tudi več let po upokojitvi ali stečaju in takrat je niti ljudje sami ne povezujejo z delom. Pogosto teh povezav med delom in boleznijo ali poškodbo ne vidimo niti v času zaposlitve ali pa jim ne posvetimo pozornosti. Medicinsko diagnosticiranje in politično priznanje bolezni je pomembno, pomembno pa je tudi njeno družbeno prepoznanje, saj vpliva na to, kako ljudje sami razlagamo svojo bolečino in kako se umestimo v družbo.

Pretekla socialistična zakonodaja je verificala 48 skupin poklicnih bolezni.¹ Na leto so ugotovili okoli 890 primerov, večinoma zaradi zastrupitve. Takšno število poklicnih bolezni naj bi po mnenju zdravnice Dodič Fikfak pričakovali tudi danes.² Zaradi njihovega neodkrivanja v zadnjih tridesetih letih pa bi bila lahko ta številka tudi okrog 1500. Po mednarodnih ocenah naj bi v Sloveniji letno samo zaradi poklicnega raka umrlo 440 ljudi.³

Informacije o poklicnih boleznih imata Inšpektorat za delo in Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije (ZPIZ). A te so pomanjkljive, kar kaže podatek,⁴ da leta 2018 na inšpektorat za delo ni nihče prijavil poklicnih bolezni, so pa invalidske komisije Zavoda za pokojninsko in invalidsko zavarovanje v 36 primerih navedle poklicno bolezen kot vzrok nastanka invalidnosti. Petnajst ljudi je istega leta umrlo v nezgodi pri delu. Invalidske komisije pri Skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja so edine, ki smejo priznati poklicno bolezen. To pomeni, da tistim, ki niso invalidi, bolezni ne priznajo.

Po letu 1991 je Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje (ZPIZ) priznal povprečno trideset poklicnih bolezni na leto. Zadnji veljavni seznam skupin poklicnih bolezni je leta 2003 skupaj s pravilnikom predpisalo Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti. Seznam pa je po mnenju zdravnice Dodič Fikfak v praksi neuporaben, je zastarel, saj sledi priporočilom Evropske komisije iz leta 1990.⁵ Slovenija kljub zakonski obvezi še do danes ni potrdila nacionalnega registra poklicnih bolezni (razen v primeru bolezni zaradi izpostavljenosti azbestu),⁶ nima pravilnika, ki bi določal pogoje ter pravno urejene predpise, ki bi določali verifikacijo takšnih bolezni. Verifikacija bolezni pomeni dokaz vzročne povezave med boleznijo in delovnim mestom: dokazati je treba, da je bolezen povzročil neposredni vpliv organizacije dela

1 »Samoupravni sporazum o poklicnih boleznih,« *UL SFRJ* št. 38/83, 22. 7. 1983.

2 Metoda Dodič Fikfak, »Uvod,« v: Metoda Dodič Fikfak, Alenka Franko, Alenka Škerjanc in Martin Kurent, *Izbrane/pomembnejše poklicne bolezni – Ocenjevanje tveganja za nastanek poklicnih bolezni – priročnik* (Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2016), 7. Informativna oddaja *Koda: poklicne bolezni* (Informativna oddaja Televizija Slovenija), 2018, 12. min., <https://4d.rtvsl.si/arhiv/koda/174581889>, pridobljeno 21. 9. 2021.

3 Jukka Takala, »Eliminating Occupational Cancer in Europe and Globally,« *Industrial Health* 53, št. 4 (2015): 307–09, cit. po Lučka Böhm, »Predgovor,« v: *Izbrane/pomembnejše poklicne bolezni*, 5.

4 Po poročanju Jasne Arko, »Zaradi dela obolijo, nekateri tudi umrejo,« *Primorske novice*, 14. 5. 2019.

5 *UL RS* št. 85, 29. 8. 2003, 12693.

6 Na podlagi zakona o prepovedi proizvodnje in prometa z azbestnimi izdelki ter o zagotovitvi sredstev za prestrukturiranje azbestne proizvodnje v neazbestno (*UL RS* št. 56, 11. 10. 1996, 4641) je minister za zdravje izdal Pravilnik o določitvi poklicnih bolezni zaradi izpostavljenosti azbestu. *UL RS* št. 26, 16. 5. 1997, 2122.

ali pa da je bila ta povezava posredna (v primeru z delom povezanih bolezni).⁷ Bolezen mora biti navedena tudi v seznamu poklicnih bolezni.

Leta 2009 je Ministrstvo za zdravje, ki je prevzelo primarno pristojnost za urejanje razmer glede poklicnih bolezni,⁸ Kliničnemu inštitutu za medicino dela, prometa in športa naročilo pripravo smernic ter kriterijev za priznanje poklicnih bolezni. Smernice so bile pripravljene, kar pa ni prispevalo k večjemu odkrivanju poklicnih bolezni.⁹ Po prepričanju zdravnice Dodič Fikfak to kaže na pomanjkljivost predpisov, ne strokovnih usmeritev. Leta 2018 je bil v javni razpravi predlog novega pravilnika o poklicnih boleznih, ki ga je pripravila ministrica za zdravje Milojka Kolar Celarec, a je razprava zaradi odstopa vlade Mira Cerarja zastala¹⁰ in stoji še danes. In to kljub zakonski obvezi in ratificiranem sporazumu z mednarodno organizacijo dela.

Zdravnica Metoda Dodič Fikfak in sindikalistka Lučka Böhm opozarjata, da je osrednji problem v zakonodaji, ki temelji na konfliktu interesov. Postopek verifikacije namreč izvaja specialist medicine dela, prometa in športa, s katerim ima delodajalec pogodbo. Specialisti medicine dela, prometa in športa so začeli v devetdesetih letih prejšnjega stoletja prodajati svoje storitve na trgu. Takrat so bile odpravljene skoraj vse obratne ambulate, zato so delodajalci sklepali pogodbe z zunanjimi izvajalci medicine dela v javnih zdravstvenih zavodih ali s samostojnimi podjetniki. Ob sumu na poklicno bolezen naj bi delodajalec, ki je po zakonu o varstvu pri delu iz leta 1999¹¹ odgovoren za varnost pri delu, napotil delavca k zdravniku. »Ne poznam delodajalca,« je dejala zdravnica Dodič Fikfak, »ki bi z neprimernim delovnim okoljem delavcu najprej povzročil določeno bolezen, po tem pa ga iz lastne dobrosrčnosti napotil na pregled, da mu odkrijejo bolezen, ki mu jo je povzročil, na osnovi tega pa bi ta od njega lahko zahteval odškodnino.«¹² Takšen položaj izvajalca medicine dela je problematičen. Po mnenju zdravnice bi moral bolezen odkrivati zunanji zdravnik, verifikacijo pa plačati država.

Po Dodič Fikfak je problem tudi pri zdravnikih izvedencih, ki bolezen sicer poznajo, ne pa specifičnega dela oziroma okoliščin dela, ki jo povzročijo, saj ne poznajo delovnega mesta. Poznavanje delovnega mesta je pomembno, saj se poklicna bolezen od enake bolezni razlikuje zgolj po izpostavljenosti na delovnem mestu.¹³ Takšen vpogled so imeli v preteklosti obratni zdravniki, ki so dobro poznali proizvodnjo, odnose in razmere na delovnem mestu ter so imeli zato boljše možnosti podajanja diagnostike. A vendar

7 Hrup škodljivo vpliva na sluh, pri čemer govorimo o poklicni bolezni. Hrup lahko vpliva tudi na delovanje živčnega sistema, na ravnovesje hormonov, srčnožilni sistem, duševno zdravje. V tem primeru gre po biomedicinski razlagi za bolezen, povezane z delom. – *Kaj je bolezen, povezana z delom*, <https://zsssaupnikvzd.si/okvare-zdravja-na-delovnem-mestu/bolezni-povezane-z-delom/>, pridobljeno 21. 9. 2021.

8 Za sprejem pravilnika o poklicnih boleznih kljub temu ostajata pristojni obe ministrstvi.

9 V skladu z Zakonom o pokojninskem in invalidskem zavarovanju bi predpis, ki bi določal pogoje in verifikacijo, moral do leta 2014 določiti minister za zdravje. – Dodič Fikfak, »Uvod,« 7.

10 Ministri pa bi lahko, kot je zapisano na spletni strani ZSSS, v okviru tekočih poslov izdali podzakonske akte, za katere jih pooblašča zakon. In Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju pooblašča ministrico za zdravje, da izda Pravilnik o poklicnih boleznih. – *Predlog Pravilnika o poklicnih boleznih*.

11 UL RS št. 56, 13. 7. 1999, 7063.

12 Črt Poglajen, »Intervju. Dr. Metoda Dodič Fikfak, Prekarnost je politični problem,« *Skozi oči prekariata*, 10. 1. 2017, <https://www.spehnakruhu.com/academia/dr-metoda-dodic-fikfak>, pridobljeno 21. 9. 2021.

13 Ibidem.

vpogled v zgodovino kaže, da je bilo vzpostavljanje sistemske skrbi za zdravje ter varnost delavk in delavcev na delovnem mestu težavno tudi v socialistični preteklosti. To je bil namreč čas, ko sta se obe stroki – medicina dela in varnost pri delu – profesionalizirali.

Zdravje in varnost pri delu

Zgodovinarji sistemsko organizacijo zdravja in varnosti pri delu na Slovenskem povezujejo z zakonom o inšpekciji dela iz leta 1883,¹⁴ ki je naslavljal varstvo pri delu, pa z novelo obrtnega zakona iz leta 1885¹⁵ ter z obveznim zdravstvenim in nezgodnim zavarovanjem za nekatere zaposlene iz let 1887 in 1888.¹⁶ Za regulacijo delovnih razmer v povezavi z zdravjem zaposlenih je bil pomemben nadzor nad delovanjem tovarn, ki so ga izvajali tovarniški inšpektorji. Inšpektorji so delali na terenu in so poznali razmere glede varovanja zdravja pri delu. V poduk delavcem in njihovim delodajalcem sta dva izmed njih, Mihael Kulka in Ludovik Jehle, svoje izkušnje in napotke strnila v priročnik z naslovom *Navodilo za pouk o glavnih pravilih obrtniškega zdravoslovja in odvrčanju nezgod*, ki je izšel leta 1903. V navodilih sta zapisala, da lahko delavci postanejo nezmožni za delo zaradi *obrtne nezgode* in *obrtne ali poklicne bolezni*. Pisala sta o izpostavljenosti škodljivim vplivom v različnih obratih. Zapisala sta, da so bili glavni vzroki za poklicne bolezni slab zrak, uporaba strupenih snovi in prisilna drža telesa pri delu.¹⁷

Leta 1921 izdana uredba o inšpekcijskem delu se je naslanjala predvsem na pravilnike o higieni in tehničnih varnostnih ukrepih pri delu za različne gospodarske dejavnosti. Zdravniki okrožnih uradov med obema vojnoma so osnovali posebno delovno skupnost za higieno dela. Z njihovim sodelovanjem je osrednji urad izdal vrsto navodil in pravil za varno delo, dal pa je tudi pobudo za uvedbo pouka o preprečevanju nesreč v srednjih tehničnih šolah. Izhajati je začela revija *Radniška zaščita*, ki je objavljala strokovne članke o varnosti in higieni dela. Njeno uredništvo je že takrat predlagalo ustanovitev posebnega zavoda za znanstveno raziskovanje nesreč pri delu in uvedbo pouka o njihovem preprečevanju na tehniških in sorodnih fakultetah¹⁸.

Leta 1946 je bila ustanovljena inšpekcija dela, sprejet je bil pravilnik o higienskih in tehničnih varnostnih ukrepih pri delu, tovarniški higieniki pa naj bi poleg drugega dela vsaj enkrat na dan pregledali podjetje ali oddelek. Centralni higienski zavod je začel delovati

14 Kar pa ne pomeni, da pred tem zapisov o škodljivosti dela za telesa ljudi ni bilo. Če izhajam s področja tekstilne industrije – Bernardino Ramazzini je leta 1700 v knjigi *O bolezni delavcev med 30 poklici* opisal tudi bolezni predilcev, tkalcev, barvarjev in krojačev. V 19. stoletju je zdravnik Edward Headlam Greenhow ločil silikozo od bisinoze, ki jo povzroča bombažni prah. O delovnih razmerah in bolezni v tekstilnih tovarnah sta mdr. pisala Karl Marx in Friderik Engels, *150 let slovenske tekstilne industrije*, ur. Milan Maver (Ljubljana: Center za sodobno oblačenje in opremo, 1978), 158.

15 Novela je omejila delovni čas, nočno delo žensk in mladoletnikov, urejala pogodbe o delu, izplačevanje mezd in delovne razmere.

16 Niso imeli vsi zaposleni enakega statusa. France Kresal, »Socialna politika na Slovenskem do druge svetovne vojne kot vir za zgodovino socialnega dela,« *Socialno delo* 44, št. 3 (2005): 162. Barbara Pešak Mikec, »Razvoj obrtniškega zdravoslovja in odvrčanje od nezgod,« *Delo in varnost* 62, št. 1 (2017): 25.

17 Ibid., 25, 26.

18 Ibid., 25.

leta 1951 skupaj z Oddelkom za higieno dela, v okviru katerega je delovala Centralna ambulanta za poklicne bolezni.¹⁹ Zakon o delovnih razmerjih iz leta 1955 je prvič omenjal higiensko in tehnično varstvo pri delu, kakor se je varstvo pri delu imenovalo do leta 1957. Opisi Janka Švajgerja o začetkih stroke nakazujejo, da se je varnost pri delu v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja v večjih podjetjih razvijala spontano, še preden jih je k temu zavezala zakonodaja.²⁰ Prav samoorganizirana stroka naj bi pobudila razvoj zakonodaje in predpisov. Prvi temeljni zakon o varstvu pri delu v Jugoslaviji je bil sprejet leta 1965.²¹ Določal je splošne ukrepe in normative za varstvo pri delu, med obveznostmi delodajalcev je prvič zapisana obveza organiziranja varstva pri delu.²²

Sistemska organizacija varnosti in zdravja pri delu je bila tesno povezana s pionirskim delovanjem posameznikov, ki so razvijali profesijo in delali v praksi. Omenjam nekaj osrednjih imen tega področja. Avgust Kuhar je bil vodja higienske in tehnične varnostne službe v ravenski železarni, prvi je pisal priročnike in poučeval. Zdravnik Janko Sušnik je razvijal center za medicino dela, prometa in športa ter fiziologijo dela na Ravnah na Koroškem, izpopolnjeval je tehnično opremo in knjižnico ter razvijal ocenjevalno analizo za poklicne bolezni, predvsem za železarje, gozdarje, rudarje in tekstilce.²³ Zdravnik v Idriji, Ivan Hribernik,²⁴ je ustanovil prvi tuberkulozni dispanzer na Primorskem, poglobil se je v preučevanje zastrupitev rudarjev z živim srebrom. Takšno delo je opravljal tudi njegov naslednik, zdravnik Alfred Kobal.²⁵ Silikoza je bila razširjena bolezen med rudarji.²⁶ Ponavadi se je pojavila med 45. in 50. letom starosti, pogosto je bila smrtna. Kobal se je trudil povezati rudniško obratno ambulanto s tehnično službo jamskega obrata, s službo za varstvo pri delu ter z laboratorijem za okolje in analizo živega srebra pri rudniku.

Strokovni razvoj varstva pri delu je sooblikovalo leta 1956 ustanovljeno Društvo varnostnih inženirjev in tehnikov, leta 1960 pa na njegovo pobudo ustanovljen Zavod za varstvo pri delu.²⁷ Najprej so se strokovnjaki usposabljali prostovoljno pri Avgustu Kuharju, kasneje so lahko varstvo pri delu študirali.²⁸

19 Leta 1960 se je oddelek preselil v Zavod SRS za zdravje in tehnično varstvo. Več Tanja Urdih Lazar, ur., *Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa: zdravih 40 let* (Ljubljana: UKC, KIMDPŠ, 2011).

20 Janko Švajger, *Varnost pri delu. Teorija in praksa* (Ljubljana: Zavod SRS za varstvo pri delu, 1973).

21 Več ibid. Pešak Mikec, »Razvoj obrtniškega zdravoslovja«.

22 Zakon o varstvu pri delu iz leta 1974 je bil še nekajkrat popravljen, nato pa v prečiščeni obliki objavljen leta 1986. Slovenija je leta 1999 sprejela nov Zakon o varnosti in zdravju pri delu, ki ga je leta 2011 zamenjal zakon, ki velja še danes. – Ibid., 31.

23 Zvonka Zupanič Slavec, »Janko Sušnik 1927–2005. Utemeljitelj medicine dela pri Slovencih: Življenje in delo,« *Strokovna revija ISIS XXII*, št. 8-9 (2013): 46–50.

24 Ivan Hribernik je leta 1929 v Idriji ustanovil prvi protituberkulozni dispanzer na Primorskem.

25 Zgodovinske začetke stroke na Slovenskem lahko najdemo v starejših zapisih, npr. Scopolija in Hacqueta. – Zvonka Zupanič Slavec, »Slovenski začetki medicine dela v Idriji v 18. stoletju,« *Medicinski razgledi* 35 (1996): 581–95.

26 Silikoza, ki spada med pnevmokonioze, poklicne bolezni pljuč, nastane zaradi dolgotrajnega vdihavanja prostega silicijevega dioksida (imenovanega tudi kristalni kremen) v rudarstvu, gradbeništvu, steklarski in keramični industriji. Izpostavljenost silicijevega dioksida poleg silikoze povzroča pljučnega raka, kronično obstruktivno pljučno bolezen, večja tveganje za nastanek avtoimunskih bolezni in obolenja ledvic. – Metoda Dodič Fikfak, Alenka Franko, Alenka Škerjanc in Martin Kurent, *Izbrane/pomembnejše poklicne bolezni – Ocenjevanje tveganja za nastanek poklicnih bolezni – priročnik* (Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2016), 81.

27 Na pobudo Društva varnostnih inženirjev in tehnikov Maribor je bil leta 1967 ustanovljen Tehnični biro za varstvo pri delu v prostorih Zavoda za zdravstveno varstvo Maribor – današnji IVD – Inštitut za varstvo pri delu in varstvo okolja Maribor.

28 Več o izobraževanju Pešak Mikec, »Razvoj obrtniškega zdravoslovja,« 29–31.

Medicina dela se je prav tako razvijala postopoma. Po zdravniku Samu Modicu, ki je kot prvi predstojnik vzpostavljala Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa pri Kliničnih bolnicah v Ljubljani (ust. 1971),²⁹ številne bolezni, ki niso zahtevale takojšnjega bolniškega staleža, niso bile prijavljene. Pomanjkljive so bile tudi prijave nesreč.³⁰ Zapisi različnih avtorjev in tudi njihova argumentacija – potrebo po razvoju poklicnega varstva in zdravja so avtorji utemeljevali z izračunom učinkovitosti zaposlenih, stroškov bolniških odsotnosti in fluktuacije delovne sile – kažejo, kako težko je bilo poklicno zdravje in varstvo urejati tudi v socialističnem gospodarstvu.

Največji problem v šestdesetih letih prejšnjega stoletja so predstavljali invalidi. Ljudje so delali ob slabi razsvetljavi, ropotu in v prenatrpanih delovnih prostorih, do poškodb je prihajalo zaradi prenašanja in dviganja težkih bremen ter dela s težkim orodjem. To ni predstavljalo problema le v industriji, temveč tudi v uradih, trgovini in prometu.

Probleme pri razvoju poklicne varnosti in zdravja ter preprečevanju bolezni in poškodb sta povzročali tudi verifikacija poklicnih bolezni in pomanjkljiva statistika.³¹ Register prijavljanja poklicnih bolezni, ki je deloval od leta 1952 dalje, je prenehal delovati leta 1970.³² Razvoj stroke je zato slonel na podatkih, ki so jih pridobivali iz obratnih ambulant in evidentiranega bolniškega staleža glede na resnost in dolžino bolezni. Modic je opozarjal, da bi bilo treba vzroke za visoko stopnjo bolniške odsotnosti v Sloveniji podrobneje preučiti tako za organizacijo medicine dela kot aktivne zdravstvene politike. Sam se je v stroko usmerjal kot načelnik Oddelka za higieno pri okrajnem ZZV Maribor. V tej funkciji je obiskal različne tovarne na območju Maribora. Vse bolj je bil prepričan, da je aktivno zdravstveno varstvo delavcev v Sloveniji pomanjkljivo, saj je prihajalo do posamičnih nepričakovanih epidemij silikoze, saturnizma, merkurializma, poklicne naglušnosti idr. »Razlog je bil, da nismo spremljali delovnih pogojev, negativnega zdravja delavcev, analizirali medsebojnih zvez, ker tega ni bilo, ni bilo mogoče opredeliti prioritetenih nalog. Posledice so se zvalile na delavce, slabšalo se je njihovo zdravje, prihajalo je do prezgodnje invalidnosti, prerane smrti.«³³

Svet Republiškega zdravstvenega centra je Modica februarja 1968 zadolžil, da s skupino strokovnjakov preuči probleme poklicnega zdravja in predlaga odgovore, med drugim predstavi delovanje medicine dela v mednarodnem prostoru, preuči stanje v Sloveniji, hkrati pa predpiše organizacijo nalog med zavodi ter njeno financiranje. Raziskava,³⁴ ki je potekala med zdravniki medicine dela in oblikovalci zdravstvenih politik ter odločevalci, je pokazala, da so bili oboji o problematiki slabo poučeni (med

29 Danes pri UKC. Urdih Lazar, ur., *Klinični inštitut za medicino dela*.

30 Švajger, *Varnost pri delu*.

31 Samo Modic, *Sodobni vidiki zdravstvenega varstva delavcev s posebnim ozirom na preprečevanje bolezni v zvezi z delom* (Ljubljana: Univerzum, 1979), 7. Samo Modic, *Dinamika bolniškega staleža v SR Sloveniji in proučevanje nekaterih vzrokov: raziskovalna naloga* (Ljubljana, avgust 1980), 17. Predvsem v šestdesetih in sedemdesetih letih je še primanjkovalo analiz, ocenjevalnih metod, poenotenih definicij ter kriterijev. – Modic, *Dinamika*, 12.

32 Maver, *150 let*, 166, 167.

33 Modic se je skliceval tudi na raziskave Saše Cvahteta, Ivana Kastelica, Stanka Lajevca ter nekaterih drugih sodelavk in sodelavcev. – *Dinamika*, 58.

34 Modic je takrat obiskal več delovnih organizacij v Mariboru. Pogovarjal se je s psihologom, socialnim delavcem, zdravnikom in nekaterimi drugimi službami. Rezultate raziskave je objavil leta 1968. – *Ibid.*, 67.

drugim zaradi preobremenjenosti) in niso imeli oblikovanih posebnih stališč ali pa se jim vprašanje ni zdelo posebej pomembno, pa čeprav so morali pogosto ocenjevati poklicne bolezni. Modic je razloge za takšen odnos povezal s slabo organizacijo zdravstvene službe, zakonodajo, financiranjem, tudi z za to problematiko nezainteresiranim gospodarstvom, s pomanjkljivim nadzorom in delovanjem inšpektorata. Opozoril je, da marsikje bolniškega staleža ne registrirajo, če ta traja manj kot tri dni, ponekod so delavke in delavci namesto bolniške odsotnosti prijavi dopust. Na takšne odločitve zaposlenih so po njegovem mnenju med drugim vplivali različni družbeni dejavniki, na primer starost in spol.³⁵ Modic je ugotavljal, da sta bili prepoznanje in beleženje bolniških odsotnosti ter poklicnih bolezni boljši v obratnih ambulantah s samostojnim financiranjem. Ob koncu sedemdesetih let je v SRS delovalo 40 dispanzerjev medicine dela in 119 obratnih ambulant. Kritika osrednjih specialistov medicine dela (poleg Modica med drugim Stanka Lajevca, Saša Cvahteta in Ivana Kastelica) pa je bila, da so bile obratne ambulate preveč kurativno in premalo preventivno usmerjene.

Medicinske raziskave dela, ki so v osemdesetih letih prejšnjega stoletja že temeljile na izdelanih ocenjevalnih metodah in usklajeni metodologiji, so opozarjale, da je bilo kljub postopnemu napredku stroke v praksi premalo ekipnega dela ter usklajenega delovanja delovnih programov.³⁶ Modic je pozival k interdisciplinarnim raziskavam in iskanju vzročnih povezav med različnimi dejavniki. Pomemben je bil njegov poziv – in poziv njegovih sodelavcev – k preučevanju psiholoških in družbenih dejavnikov ter ne zgolj bioloških, kemijskih in ergonomskih.³⁷

Poklicne bolezni v tekstilni industriji

V registru prijavljenih poklicnih bolezni je bilo med letoma 1952 in 1970 zabeleženih 16.880 bolezni, od tega 1327 v tekstilni industriji.³⁸ Do leta 1960 ni bilo prijave poklicne okvare sluha, kar pa ne pomeni, da teh ni bilo, temveč da niso bile registrirane. K njihovem odkrivanju je prispevala tehnika zgodnejšega odkrivanja bolezni. V naslednjem desetletju so zdravniki prijavi 1030 takšnih poklicnih okvar. V desetletju pred tem pa je bilo v tekstilni industriji prijavljenih največ poklicnih zastrupitev, večina v tovarni Šešir v Škofji Loki. Zaposleni so se zastrupili z živim srebrom, s katerim so bili v stiku zaradi tehnološkega postopka. Do zastrupitev je prihajalo tudi v oplemenitilnicah zaradi organskih topil. V tem obdobju je bilo med prijavi veliko poklicnih bolezni kože in dihal.³⁹

35 Ibid., 162.

36 Ibid., 67.

37 Stanko Lajevce, *Medicina dela. Ali se medicina dela splača? Naloge in možnosti obratnega zdravnika* (Ljubljana: Univerzum, 1984).

38 Med obema vojnama je bilo največ tekstilcev bolnih zaradi jetike, poškodb, bolezni prebavil, gibal, nalezljivih bolezni, bolezni dihal, gripe, bolezni obtočil in spolnih organov. – Maver, *150 let*, 163.

39 Ibid., 169.

Število poškodb in registriranih nesreč je sčasoma upadalo tako v industriji na splošno kot v tekstilni industriji. Med letoma 1963 in 1971 je bil vzrok za nastalo nesrečo najpogosteje pripisan posamezniku (*nesmotrno in nezanesljivo delo*) ter nepoznavanju predpisov in nediscipliniranosti (v industriji na splošno in v tekstilni industriji).⁴⁰

Statistike o prijavljenih poklicnih boleznih pričajo zgolj o boleznih, ki so bile prijavljene in so bile v seznamu poklicnih bolezni, se pravi, da so bile v točno določenem času in prostoru prepoznane in priznane kot poklicne bolezni. Mnoge bolezni zaradi dela pa so ostajale nepriznane, marsikatero pristojni niso niti prijavili oziroma so jo prijavili le takrat, ko delavke in delavci niso bili zmožni delati ali so postali invalidi.⁴¹

Najpogostejše zdravstveno registrirane težave tekstilnih delavk so bile poleg utrujenosti še razdražljivost, nespečnost, glavoboli, slabost, bolečine v križu, otekanje nog, vrtoglavice in motnje vida. Močno so bile razširjene krčne žile (le te so bile sicer najbolj razširjene v gostinstvu in trgovini) zaradi obremenitve spodnjih okončin.⁴² A večina teh psihofizičnih posledic dela ni dobila priznanja poklicnih ali pa s poklicem povezanih bolezni.

Specialistični zdravstveni pregledi tekstilnih delavk so tudi v kasnejšem obdobju pokazali, da so bili njihovi najpogostejši zdravstveni problemi kronične degenerativne spremembe, bolezni dihal in psihonevroze, poklicne bolezni sečil in spolovil, kronična utrujenost, med drugim zaradi nočnega dela.⁴³ V tekstilni industriji je bilo zelo veliko invalidnosti, predvsem med predicami in tkalkami. Povprečna starost invalidske upokojitve za ženske je bila 47, za moške pa 49 let, s 25-letno delovno dobo pri moških in 22-letno pri ženskah. Med najpogostejšimi vzroki invalidske upokojitve so bile bolezni gibal, duševne motnje, endokrine bolezni, bolezni mokril in spolovil.⁴⁴ Raziskava invalidskih upokojitev med letoma 1968 in 1987 je pokazala, da se je na primer v tovarni Tekstilindus v Kranju le 5,6 odstotka predic upokojilo z redno delovno dobo 35 let, v Novoteksu pa nobena. V povprečju si je več kot polovica predic v starosti 29 let, s 13-letno delovno dobo, poiskala delo drugod, več kot četrtnina pa je v starosti 33 let s starostno dobo 17 let predčasno omagala. Več kot 13 odstotkov se jih je predčasno upokojilo z delovno dobo 34 let, kar je pomenilo, da niso zdržale niti enega leta več, da bi dosegle polno delovno dobo.⁴⁵

Kot lahko razberemo, je bil sprva fokus poklicnega zdravja in varnosti tudi v tekstilni industriji na prostorskih razmerah ter biokemičnih vplivih, saj so pred modernizacijo proizvodnih hal, do katere je intenzivneje prihajalo od konca šestdesetih let prejšnjega stoletja naprej, številni delali na betonskih tleh, prevladovala so lesena

40 Ibid., 173.

41 Ibid., 168.

42 Ibid., 181.

43 Ibid., 179.

44 Ibid., 174.

45 Samo Modic in Sonja Sočan Modic, *Vpliv dela, delovnega okolja in delovnih razmer na življenje, zdravje in delovno zmogljivost predic in tkalk s posebnim ozirom na vpliv starosti na pešanje telesne moči, urnosti in spretnosti rok, zmogljivosti čutil (vid in sluh) ter oceno zmogljivosti za opravljanje svojega dela glede na vse obremenitve in škodljivosti pri delu. Dopolnitev strokovne dokumentacije za priznanje beneficirane dobe s povečanjem, razvojno raziskovalni projekt* (Ljubljana: Klinični center v Ljubljani, TOZD Inštitut za medicino dela, prometa in športa, 1989), 574, 575.

komore za mešanje bombaža, zatohle barvarne in plemenetilnice, delavke in delavci so delali na prepihu, izpostavljeni so bili škodljivim hlapom, ropotu, trpeli so zaradi prisilne držē.⁴⁶ Sezname poklicnih bolezni so se postopoma širili,⁴⁷ a nekatere poškodbe in bolezni, denimo kostno-mišične, ki so sčasoma prevladale med zaposlenimi (in to ne zgolj v tekstilni industriji), so ostajale izključene iz razprave o poklicnem zdravju. Te bolezni so tudi v socializmu obravnavali kot nekaj samoumevnega, če pa je prišlo do resnejše poškodbe, so jo kategorizirali pod poškodbo.⁴⁸

Kostno-mišične bolezni ostajajo še danes nepriznane, pa čeprav zaradi njih trpi večina zaposlenih v Evropi. Nekateri jih označujejo za slabo razumljeno pandemijo.⁴⁹ Deindustrializacijskim procesom navkljub bolezen ostaja razširjena zaradi prisilne držē številnih zaposlenih (na primer sedeče delo za računalnikom) in ponavljajočih se gibov, ki obremenjujejo sklepe. Kostno-mišične bolezni povzročijo tudi posredni vplivi, med drugim stres, družbeni in psihični pritiski. S problemi se večinoma spopadajo oboleli sami, njihove probleme pa lahko poglobljajo še odnosi delodajalcev, saj ti obolelih s kostno-mišično okvaro pogosto ne sprejmejo nazaj na delo.

Leta 1989 je več različnih specialistov s posebno interdisciplinarno študijo dokazovalo potrebo po beneficirani dobi predic in tkalk v tekstilnih tovarnah zaradi kronične okvare gibal ter preobremenjenosti kot posledice specifičnega večletnega dela.⁵⁰ Garaško delo je z leti intenzivno izčrpavalo delavke.⁵¹ Prisilna drža jih je s prisilo hitrega tempa (normiranega) dela psihično in fizično bremenila, med njimi se je krepila anksioznost. Elaborat je še posebej poudaril resne posledice nočnega dela. Mednarodna konvencija Mednarodne organizacije dela, h kateri se je zavezala tudi socialistična Jugoslavija, je sicer prepovedala nočno delo žensk v industriji in gradbeništvu (na določenih delovnih mestih), a ga je po drugi strani dovoljevala, če so to *terjale okoliščine*.⁵² Nočno delo je tako ostajalo osrednji problem, s katerim so se spopadale proizvodne delavke in delavci.⁵³ Elaborat o poklicnem zdravju tekstilnih delavk ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja je dokazal potrebo po zavarovalni dobi zaradi poslabšanega vida, sluha, prisilne držē in preobremenjenosti. Po eni strani je raziskava, v kateri je sodelovalo več specialistov in strokovnjakov, z ocenami in

46 Maver, *150 let*, 84.

47 Leta 1952 je bilo na seznamu 44 skupin poklicnih bolezni, leta 1975 pa 52. – Modic, *Sodobni vidiki*, 7.

48 Intervju z Metodo Dodič Fikfak, Ljubljana, 2011.

49 Čeprav mišično-kostnih bolezni ne povzroča patogen v običajnem pomenu, nekateri dejavniki tveganja delujejo tako. – Roland Gauthy, *Mišično kostne bolezni, slabo razumljena pandemija* (Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2007), 5.

50 Modic in Sočan Modic, *Vpliv dela*.

51 Med predicami (zaposlenimi na končnem predenju) ni bilo nobenega moškega, tkalo pa je tudi 2,28 odstotka moških. – Modic in Sočan Modic, *Vpliv dela*, 32.

52 Mednarodna organizacija dela je konvencijo sprejela leta 1948, Jugoslavija pa ratificirala leta 1956. Kasneje so konvencijo revidirali, ker je bila v nasprotju z direktivo o enaki obravnavi moških in žensk. – Andreja Kavar Vidmar, »Upoštevanje družine v delovnem pravu,« *Socialno delo* 35, št. 6 (1996): 496, 497.

53 Izmenično nočno delo je danes po mednarodni agenciji za preučevanje raka razvrščeno v kategorijo dejavnikov, ki vplivajo na razvoj raka. Poveza sicer še ni dokončno dokazana, so pa raziskave medicinskih sester v ZDA dokazale zvezo med izmeničnim nočnim delom in rakom dojke. Ugotovili so, da je škodljivost večja, če delajo ženske zaporedoma vsaj tri noči. Do raka zaradi izmeničnega nočnega dela prihaja tudi pri moških. O tem je govorila specialistka medicine dela, prometa in športa Irena Manfredo, *Koda: poklicne bolezni*, 19. min.

meritvami podrobno razčlenila težke in resne psihofizične posledice dela, za katerimi so trpele predice in tkalke. Kronične okvare gibal so s psihosomatskimi boleznimi skupaj s procesom staranja tako zmanjšale zmožnost dela, da po 48. letu delavke niso mogle več opravljati svojega dela.⁵⁴ Po drugi strani pa je raziskava pokazala, da je bilo gospodarstvo in politiko težko prepričati, da so tudi v t. i. lahki industriji vplivi dela na zdravje ljudi tako zelo resni.⁵⁵

Slovenska tekstilna industrija se je v socializmu razvila v močno feminizirano panogo. Njeno simbolno podobo sta močno sooblikovali ideologija spola in tehnološka paradigma. V teh kontekstih tekstilna industrija ni visoko kotirala niti proti koncu socializma, saj naj bi šlo za lahko, žensko in delovno intenzivno panogo, kjer je delala priučena, in ne visokokvalificirana delovna sila. Oznake lahka in težka industrija ali pa *lahko* ali *težko* delo niso nevtralne ter so tesno povezane z ideologijami spola in z družbeno obravnavo tehnologije. Prinašajo niz družbenih predstav in vplivajo na vrednotenje dela ter zaposlenih v širšem okolju. Razlage razmerja med tehnologijo in spolom so se v zgodovini spreminjale, prav tako definicije ali vrednotenja spretnosti in fizično težkega dela, ki so utemeljevali feminizacijo določenih delovnih mest⁵⁶ ter spreminjali vlogo in pomen tekstilnih tovarn.

V tekstilni industriji niso prevladale takojšnje in hipne travme, ki bi se končale s smrtjo. Takšne nevarnosti in tveganja so pogostejši v t. i. moški industriji (na primer v rudnikih, železarnah, ladjedelnicah, na železnicah). Povezave med boleznijo ter poškodbo in delom je bilo v tekstilni industriji težje prepoznati.⁵⁷ Nekatere mednarodne študije pa opozarjajo, da je prav to dejstvo – da so bile na teh delovnih mestih ženske, lahko prispevalo k počasnejšemu prepoznavanju industrijskih bolezni: delo žensk, vplivi plačanega in neplačanega dela na delavke ter njihova telesa so ostajali nevidni.⁵⁸

Ameriški profesor na fakulteti za javno zdravje Allard Dembe je raziskoval družbene dejavnike, ki so vplivali na zdravniške obravnave bolezni, povezane z delom, v prejšnjem stoletju. Med drugim je pisal o ameriškem specialistu poklicne medicine, ki je v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja razloge, zakaj karpalni sindrom ne more biti povezan z delom, utemeljeval prav v povezavi s spolom. Bil je prepričan, da ne gre za poklicno bolezen, saj so za sindromom trpele predvsem ženske v lahki industriji in uradniških poklicih, ki *ne opravljajo zahtevnega izčrpavajočega dela*. Bolezen so takrat

54 Modic in Sočan Modic, *Vpliv dela*, 1.

55 Predlogi za beneficirano dobo pa so bili starejši. Že dvajset let pred tem je namreč to predlagala skupščina Zveze inženirjev in tehnikov tekstilcev. Zaradi *nespretnosti in neorganiziranosti* pa se po pisanju tekstilnega tehnologa Zvoneta Černeta dolgo časa ni zgodilo nič. Naslednja pobuda je prišla od republiškega sindikata tekstilcev in usnarjev. Slovenska pobuda je spodbudila zvezno akcijo. V začetku osemdesetih let je bila zato v Nišu narejena študija na zvezni ravni s slovenskim dopolnilom, ki pa ni zadostovala za priznanje beneficirane dobe nekaterih poklicev v tekstilu v Sloveniji (Modic in Sočan Modic, *Vpliv dela*, 572). Strokovna komisija SPIZ v Ljubljani je ocenila, da niso bile *dovolj veljavno in zanesljivo ugotovljene obremenitve in škodljivosti*, zaradi česar je nastal omenjeni interdisciplinarni elaborat (Modic in Sočan Modic, *Vpliv dela*, 1).

56 Tudi v proizvodnji so se delovna mesta delila na moška in ženska. – Nina Vodopivec, »Textile Workers in Slovenia: From Nimble Fingers to tired Bodies,« *Anthropology of East Europe Review* 28, št. 1 (2010): 165–83.

57 Ženske so prav tako umirale zaradi zastrupitev na delovnih mestih, ki so bila označena kot lahka, kot na primer zaradi stika s toksičnimi kovinami, mdr. z belim svincem, živim srebrom ali radijem. – Carol Wolkowitz, *Bodies at Work* (London: Sage Publications, 2006), 104.

58 Več o takšnih študijah ibid., 104–07.

pogostejše pripisali histeriji in drugim nevrozam.⁵⁹ A tudi v primerih, ko so zdravniki diagnosticirali nevarne vplive dela, to še ni zagotovilo nadaljnjih regulacij ali celo odstranitve vira nevarnosti.

Sociologinja Claire Williams je ugotavljala, da je diskurz varnosti pri delu v Avstraliji ob prelomu 19. in 20. stoletja temeljil na dvojni predpostavki; ženske niso bile »prave« delavke (na delu so bile zgolj začasno, dokler se niso poročile ali rodile otrok) in so opravljale varna dela.⁶⁰ A po drugi strani je protekcionistični diskurz izhajal iz potrebe po zaščiti žensk in njihove reproduktivne funkcije (ženska je bila vedno hkrati že potencialna mati). Ženske je bilo treba zaščititi pred nevarnostjo in umazanijo. Takšni diskurzi so krepili predstave o ženski šibkosti in hkrati o moči moškega, ki zaščite ni potreboval.⁶¹

Feministične zgodovinske študije so opozorile na pomen družbene percepcije in obravnave bolezni zaradi dela v povezavi s spolom, na to, kako so bili problemi strokovno in družbeno definirani, identificirani, na kakšne načine so takšne obravnave ohranjale družbene neenakosti in krepile strukture zatiranja.⁶² Ob tem je treba upoštevati vpliv družbenih odnosov in razmerij na delovnem mestu in izven njega, pa tudi to, da plačanega dela ne gre ločiti od neplačanega, saj so bili vplivi dela še bolj obremenilni za ženske, ki so se spoprijemale s številnimi napori izven delovnega časa.⁶³ Študije so pomembne tudi zato, ker poklicnega zdravja in varstva ne povezujejo zgolj s težnjo po pomoči in skrbi, temveč tudi z družbeno regulacijo – z nadzorom in discipliniranjem.⁶⁴

Poklicne bolezni v mednarodnem prostoru in obolevanja zaradi azbesta v Sloveniji

Vpogled v zgodovino priznanja poklicnih bolezni v mednarodnem prostoru kaže, da je na to vplival dinamičen in napet odnos med delodajalci, delavkami in delavci oziroma sindikati ter državo. V Sloveniji sicer ni bilo poglobljenih zgodovinskih študij, ki bi temo problematizirale v takšnem družbenopolitičnem kontekstu. Zgodovinarji v mednarodnem prostoru – predvsem v sodobnem času je teh razprav več – pa obravnavo priznanja poklicnih bolezni povezujejo s številnimi družbenopolitičnimi in ekonomskimi dejavniki in z razmerji moči.

59 Allard E. Dembe, *Occupation and Disease: How Social Factors Effect the Conception of Work Related Disorders* (New Haven: Yale University Press, 1996), cit. po Wolkowitz, *Bodies at Work*, 105.

60 Claire Williams, »Women and Occupational Health and Safety from Narratives of Danger to Visibility,« *Labour History* 73 (1997): 30–52.

61 Pleg Claire Williams je o tem mdr. pisal Andrea Matošević, »Industry Forging Maculinity: 'Tough' Men, and Labour and Identity,« *Narodna Umjetnost* 47, št. 1 (2010): 29–47.

62 Barbara Harisson, *Not Only Dangerous Trade, Women's Work And Health In Britain 1880–1914* (London: Taylor & Francis, 1996), 3.

63 Tudi v primerih, ko so moški in ženske delali na enakih delovnih mestih z enakimi nazivi, so vendar obstajale številne razlike pri organizaciji dela moških in žensk, tudi kar se tiče specifične dela, vsebine, odvisnih razmerij ipd. Karen Messing, *One-Eyed Science: Occupational Health and Women Workers Labor And Social Change* (Philadelphia: Temple University Press, 1998), 85, cit. po Wolkowitz, *Bodies at Work*, 107.

64 Harisson, *Not Only Dangerous Trade*.

Zgodovina priznanja poklicnih bolezni v ZDA in Veliki Britaniji kaže,⁶⁵ da na to ni vplivalo zgolj biomedicinsko znanje, temveč specifični interesi podjetij, sindikatov in politike. Podjetja so imela ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja močno vlogo: imela so svoje zdravnike, šole in drugo lokalno infrastrukturo, s tem pa tudi moč in avtoriteto v skupnosti. Zdravniki so bili pogosto v službi podjetij. Politike poklicnih bolezni in odškodninskih provizij so določale status znanstvenega vedenja o tveganju na delovnem mestu. Pogosto so bolezni rudarjev ali delavk v bombažnih predilnicah povezovali z revnim okoljem in določenim obnašanjem ljudi, denimo z alkoholizmom in kajenjem. Odgovornost za bolezen so pripisali posamezniku in delovnih mest niso spreminjali. Četudi je bila povezava med boleznijo in njeno izpostavljenostjo na delovnem mestu znanstveno ugotovljena, to ni neposredno vplivalo na zakonsko priznanje poklicne bolezni. Zgodovinarja David Rosner in Gerald Markowitz sta v knjigi *Deadly Dust* ugotavljala, da kljub strokovnemu znanju o vzročni povezavi med tuberkulozo in izpostavljenostjo silicijevemu dioksidu na delovnem mestu to še ni pomenilo, da je bila pot do priznanja poklicne bolezni silikoze lahka. Zgodovinarja sta se osredotočila na vprašanje, zakaj silikoza tako dolgo ni postala javna tema kljub razširjenosti v ZDA, kako to, da je v tridesetih letih dvajsetega stoletja dobila osrednjo (zvezno) državno pozornost, dvajset let kasneje pa je nenadoma izginila s prizorišča, in to ne glede na to, da je nevarnost za silikozo še obstajala.⁶⁶ Rosner in Markowitz sta med pomembne dejavnike pri boju za priznanje poklicnih bolezni prištela dolgotrajne sindikalne boje, številna lobiranja, makropolitike, finančne pritiske z odškodninskimi tožbami, tehnološki razvoj, a hkrati tudi konkretne odnose med delavci, sindikalisti, zdravniki in pacienti.

V takšnem kontekstu bi bilo pomembno razpravo o priznanju poklicnih bolezni problematizirati tudi v Sloveniji. Vpogled v zgodovinske razprave bi pomagal razjasniti ovire pri sistemskem urejanju teh vprašanj danes. Azbestoza je od leta 1998 naprej edina priznana poklicna bolezen v Sloveniji. Vpogled v zgodovino družbenega prepoznavanja in političnega priznanja te poklicne bolezni pa kaže podobno, kot so ugotavljale študije Rosnerja in Markowitza ter drugih.

Zdravju škodljivi učinki vdihavanja azbestnih vlaken za pljuča in rebrno mreno so bili v mednarodnem prostoru širše znanstveno dokazani že v začetku 20. stoletja,⁶⁷ o tem se je v strokovni literaturi pisalo sredi stoletja. Študije so ugotavljale, da vdihana azbestna vlakna sprožijo brazgotinjenje na rebrni mreži in v pljučih ter s tem povečajo verjetnost raka. Kljub kliničnim poročilom o povezavi med azbestom in pljučnim

65 V ZDA so sicer poklicne bolezni veliko počasneje kot v Veliki Britaniji pridobivale zakonsko podlago in s tem javno veljavo. A vendar tudi vpogled v zgodovino priznanja poklicne bolezni v Veliki Britaniji kaže relativno podobno sliko. – Michael Blor, »No Longer Dying for a Living: Collective Responses to Injury Risks in South Wales Mining Communities, 1900–47,« *Sociology* 36, št. 1 (2002): 89–105. Mark Bufton in Joseph Melling, »'A Mere Matter of Rock': Organized Labour Scientific Evidence and British Government Schemes for Compensation of Silicosis and Pneumoconiosis among Coalminers, 1926–1940,« *Medical History* 49, št. 2 (2005): 155–78.

66 Več Gerald Markowitz in David Rosner, »From the Triangle Fire to the BP Explosion: A Short History of the Century Long Movement for Safety and Health,« *New Labor Forum* 20, št. 1 (2011): 26–32.

67 Čeprav so bolezni poznali že grški sužnji v antiki, je bila v biomedicini ponovno odkrita v začetku 20. stoletja, najprej v Angliji.

rakom pa države niso spreminjale proizvodnje azbesta niti uvajale regulativnih politik, ki bi zaposlene ščitile pred izpostavljenostjo. Do prve prepovedi proizvodnje azbesta je prišlo na Finskem leta 1938. Danska je uporabo azbesta kot izolacijskega materiala prepovedala leta 1972, sledile so Velika Britanija, Švedska, Francija in Nizozemska.

Največ azbestnih bolnikov v Sloveniji je bilo zaposlenih v tovarni cementnih izdelkov Salonit Anhovo. Vpogled v zgodovino obolenosti v tej tovarni kaže, da so bili prvi primeri za azbestozo registrirani že v šestdesetih letih dvajsetega stoletja. O povezavi med azbestom in rakom so pisali tudi v tovarniškem glasilu leta 1964. Zdravnica Metoda Dodič Fikfak je v arhivu Nove Gorice odkrila dokument iz leta 1967 z imeni in priimki obolelih ter stadijem azbestoze, pod katerim je bila podpisana obratna zdravnica Salonita Anhovo.⁶⁸ Leta 1975 je v Salonitu potekala študija o bolezenskih spremembam na pljučih delavcev. Kljub temu se proizvodnja in organizacija dela nista spreminjali, da bi se izpostavljenost zaposlenih azbestu zmanjšala ali ukinila. Proizvodnja se je celo širila, konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja so se s sprememeno organizacijo dela razmere – kar zadeva izpostavljenost azbestu – še poslabšale.⁶⁹

V arhivu je zdravnica Dodič Fikfak prav tako našla dokument, v katerem je direktor podjetja konec petdesetih let prejšnjega stoletja grozil obratnemu zdravniku, naj se drži dogovora in vzdržuje stopnjo bolniškega staleža. Zaradi tega (in drugih arhivskih virov o diagnosticiranju bolnikov)⁷⁰ je bila prepričana, da je vedenje o bolezni ostalo v ožjih krogih. Kljub zdravniškemu prepoznanju bolezni ni bilo posebnih zaščitnih ukrepov pred nadaljnjim obolenjem.

Zboleli niso zgolj tisti, ki so delali v proizvodnji tovarne. Marinka Klinec v tovarni ni delala, a je prala obleko svoje mame, ki je v Salonitu delala petindvajset let.⁷¹ Nekateri otroci so v tovarni delali med poletjem, številni zaposleni so se poleti med odmori hladili v skladiščih ali malicali na vrečah, kjer se je skladiščil azbest. Zbolevali so tudi tisti, ki so živeli v bližini tovarne ali v njeni okolici.

Šele leta 1996 je državni zbor na pobudo kluba primorskih poslancev⁷² prepovedal proizvodnjo in promet z azbestnimi izdelki.⁷³ Na tej zakonski podlagi so kasneje oškodovanim omogočili predčasno upokojevanje in pravico do odškodnine. Ljudje so sicer zaradi bolezni umirali že prej, v devetdesetih pa so postale razsežnosti bolezni tako ogromne, da jih je bilo treba sistematično urediti. Prepoznanje in priznanje poklicne azbestoze se je odvijalo v času, ko se je tudi v svetovnem prostoru proizvodnja z azbestom močno zmanjšala. Ključni akterji na področju gospodarstva in politike so se zavedali, da azbestna proizvodnja nima ekonomskih učinkov v prihodnosti, hkrati

68 Metoda Dodič Fikfak, Lidija Rahotina, Robert Vidic in Zvonimir Kristančič, »Case Study Slovenia – Asbestos Valley,« *A Journal of Environmental and Occupational Health Policy* 8, št. 4 (1999): 469–78. Nataša Bratuž, Azbestna problematika v Sloveniji. Diplomsko naloga (Ljubljana, 2008), 52.

69 Ibid.

70 Dodič Fikfak, Rahotina, Vidic in Kristančič, »Case Study Slovenia.«

71 Erika Koncut, Maja Južnič Sotlar in Marko Vudrag, *Azbest – nikoli dokončana zgodba* (Nova Gorica: Društvo ko-RAK.si, 2015), 29.

72 Klub primorskih poslancev so predstavljali neformalno organizirani predstavniki iz opozicije in koalicije, zaznamovala jih je regionalna pripadnost. – Bratuž, *Azbestna problematika*, 19.

73 Zakon o odpravljanju posledic dela z azbestom je bil kasneje revidiran (*UL RS* št. 15, 20. 2. 2007, 1705).

pa ogroža socialno varnost in zdravje ljudi. Šlo je torej za splet specifičnih okoliščin: prodaja je začela padati, hkrati pa je bila prepoznana razsežnost problema. Po zdravniški Dodič Fikfak je bila takrat vsem ključnim akterjem – civilni sferi, državi (zaradi stroškov zdravljenja) in kapitalu jasno, da je treba azbestni problem sanirati ne glede na različne interese. Pomembno vlogo so odigrali mediji, ki so o tem obširneje pisali.⁷⁴

Na politično prepoved proizvodnje azbesta so vplivali tudi civilni akterji v lokalnem prostoru. Večletno delo področnega komiteja za varovanje okolja (ustanovljenega 4. marca 1982), ki je deloval v okviru SZDL, je nastalo na pobudo tam živečih ljudi (trije so bili zaposleni tudi v tovarni). Njihovemu delovanju so sicer nasprotovale politične organizacije v regiji, nekateri zaposleni iz Salonita in lokalno prebivalstvo. A kljub temu so člani budno spremljali onesnaženost okolja. Ko je bila presežena, so zahtevali soočenje z vodstvom in Inštitutom za varovanje okolja, pritiskali so na vodstvo, da izdela načrt za čiščenje okolja. Njihovo delovanje je bilo sprva usmerjeno na onesnaženost okolja, zaradi tega so se pobudniki tudi organizirali. A že v osemdesetih letih so javno opozarjali tudi na vplive azbesta na zdravje ljudi, organizirali akcije in izdajali brošure.⁷⁵ V novi državi so se v devetdesetih letih reorganizirali v društvo obolelih zaradi izpostavljenosti azbestu, ki deluje še danes.⁷⁶

Priznanje epidemije poklicne azbestne bolezni je sprožilo val samoodkrivanja v Anhovem, ne pa toliko drugod po Sloveniji.⁷⁷ Z usmerjenimi sistematičnimi pregledi so nekaj let kasneje potrdili azbestne bolezni pri četrtini zaposlenih v Slovenskih železnicah.⁷⁸ Obremenjenost okolja z azbestom ostaja kljub zakonodaji in javnim razpravam o nevarnosti azbesta velika in tako potencialna nevarnost v različnih predelih Slovenije. Če pogledamo zgolj azbestno kritino, je največ v Mariboru, Murski Soboti, v Celju in Kopru. Azbest ima večletno (tudi 20 let) latentno dobo, kar pomeni, da se bodo bolniki odkrivali tudi v prihodnosti.⁷⁹

Poklicne bolezni v političnoekonomski perspektivi

Biomedicinska razlaga bolezni redko umešča v družbenopolitični kontekst, strukturne pogojenosti in razmerja moči. V sklopu sodobne družbene paradigme samoodgovornega preoblikovanja v družbi tržne racionalnosti se je skrb za zdravje še individualizirala.⁸⁰ Razume se kot investicija, ki jo posameznik naredi zase in za vso

74 Bratuž, *Azbestna problematika*, 29.

75 Dodič Fikfak, Rahotina, Vidic in Kristančič, »Case Study Slovenia.«

76 Azbestni bolniki so se ob koncu devetdesetih let organizirali v sindikalno gibanje, leta 1999 je nastal Sindikat azbestnih bolnikov, ki je vplival na zakonodajo, skrbel za bolnike in ohranjal temo v javni razpravi.

77 O diskriminaciji v zakonodaji v Vlasta Kučič, *Poklicne bolezni in pravo: magistrsko delo* (Ljubljana, 2008), 52. Dodič Fikfak, Rahotina, Vidic in Kristančič, »Case Study Slovenia.« O diskriminaciji v praksi pri prepoznavanju posledic izpostavljenosti z azbestom v Bratuž, *Azbestna problematika*, 70.

78 Zlata Remškar, »Sistem odkrivanja poklicnih bolezni ne deluje,« *Delo*, 21. 7. 2008, 5, cit. po Bratuž, *Azbestna problematika*, 70.

79 Erika Koncut, Maja Južnič Sotlar in Marko Vudrag, *Azbest – nikoli dokončana zgodba*. Metoda Dodič Fikfak, Rajko Črničev in Majda Mandelc Grom, *Poklicne bolezni zaradi izpostavljenosti azbestu* (Ljubljana: KIMDŠP, UKC, 2009).

80 Paradigma je zajela kognitivna in ideološka preoblikovanja, normativno predpisana obnašanja in subjektivitete ljudi. Delovala je kot miselna matrica, ki je poleg spremenjenih politik utemljevala nove načine družbenih razumevanj in

družbo.⁸¹ Aktivna vloga posameznika na področju zdravja je bila predstavljena kot njegovo opolnomočenje v nasprotju s preteklo protekcionistično skrbjo. Model temelji na predpostavki, da je zdravje ljudi sorazmerno z njihovo obveščenostjo o zdravem načinu življenja in tveganjih za zdravje.⁸² A kot poudarjajo kritiki takšnih pogledov, gre v praksi dejansko v veliki meri za individualizirano odgovornost, ki je finančno razbremenila državo in javno zdravstvo.⁸³ Ideja individualne odgovornosti za lastno zdravje sloni na predpostavki o racionalnem posamezniku, ki izbira na podlagi preračunavanja dobičkov in izgub ter spreminja življenje iz tveganega v manj tveganega.⁸⁴

To štejem za enega od mogočih odgovorov na vprašanje, zakaj je bila država kot zakonodajalka toliko let neodzivna na pritiske posameznih zdravnikov in njihova strokovna poročila v zvezi s sistemsko ureditvijo poklicnih in s poklicem povezanih bolezni (ne glede na strankarsko usmeritev vladnih koalicij). Odgovor gre iskati tudi v povezavi z naraščajočo močjo menedžerjev in lastnikov, njihovim odnosom do zaposlenih in z zmanjšano pogajalsko močjo sindikatov ter njihovim večletnim pogajalskim fokusom na drugih področjih, predvsem na zagotovitvi minimalnih plač.

V devetdesetih letih prejšnjega stoletja je politični prostor zaznamoval sistem usklajenega partnerskega delovanja vseh treh akterjev, politike, delodajalcev in delavcev.⁸⁵ Moč sindikatov je vplivala na oblikovanje številnih družbenih dogovorov, ki so v določeni meri delavcem zagotavljali zaščito delavske zakonodaje in omogočali nadaljevanje mehanizmov blaginje v zameno za intenzivno delo.⁸⁶ Usklajenega partnerstva je bilo konec po letu 2004, po vstopu Slovenije v EU in v evroobmočje, s prekinitvijo obveznega članstva velikih podjetij v gospodarski zbornici leta 2005. Desnosredinska vlada Janeza Janše je namerno rušila socialno partnerstvo ter oblikovala nove dogovore z menedžersko in lastniško elito.⁸⁷ Sociolog Miroslav Stanojević, ki se je ukvarjal s preučevanjem razmerij v partnerstvu, je spremembe povezal tudi z večjim prilivom poceni denarja in gospodarsko rastjo v mednarodnem prostoru. Ta je s krizo drastično padla in zožila prostor konsenzualnega političnega odločanja. Konkurenčnost, ki je temeljila na intenzifikaciji dela, je bila do takrat izčrpana, na kar opozarja tudi visok odstotek kroničnih obolenj v Sloveniji. Slednje kaže na izčrpavanja ljudi predvsem v delovno intenzivnih panogah.⁸⁸

pričakovanj. Sociologa Nikolas Rose in Peter Miller sta razvoj paradigme v zahodnih liberalnih demokracijah povezala s preoblikovano politiko moči ter načini, kako deluje oz. se udejanja. – Peter Miller in Nikolas Rose, *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life* (Cambridge: Polity Press, 2008).

81 Mdr. Tanja Kamin, *Zdravje na barikadah: Dileme promocije zdravja* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2006). Miller in Rose, *Governing the Present*, 76.

82 Tanja Kamin in Blanka Tivadar, »Mora biti dober državljan tudi zdrav?«, *Javnost* 11 (2004): 561–74.

83 Kamin, *Zdravje na barikadah*, 82.

84 Mdr. Uršula Lipovec Čebren, »Antropologija in javno«, *Etnolog* 29, št. 80 (2019): 39, 40. Kamin in Tivadar, »Mora biti dober državljan tudi zdrav?«

85 Razvoj je bil posledica konkretne zgodovine – tržno usmerjenega samoupravnega jugoslovanskega sistema, z močnimi delavskimi sveti in razvitimi trgovinskimi odnosi z zahodnimi državami.

86 Anton Kramberger in Miroslav Stanojević, »Class Concepts and Stratification Research in Slovenia«, *East European Politics and Societies* 29, št. 3 (2015): 651–62.

87 Sociološka študija Stanojevića, Mrčele in Breznikove kaže, da je konflikt, ki je rezultiral v množični stavki v Ljubljani leta 2005, vplival na razmerja med socialnimi partnerji tudi v obdobju vladnih reform v postkriznem času. – Miroslav Stanojević, Aleksandra Kanjuo Mrčela in Maja Breznik, »Slovenia at the Crossroads: Increasing Dependence on Supranational Institutions and the Weakening of Social Dialogue«, *Industrial relations* 22, št. 3 (2016): 281–94.

88 Kramberger in Stanojević, »Class Concepts«, 656.

Sindikati so izgubljali mobilizacijsko moč in vlogo v ekonomskem socialnem svetu, delo se je intenzificiralo, delovne razmere so se še poslabšale s finančno krizo leta 2009. Država je promovirala fleksibilne oblike zaposlovanja in espeizacijo (samostojne podjetnike in druge oblike samostojnih poklicev) v obliki postvarčevalnih ukrepov, s tem pa še poglobila individualizacijo tveganj zaradi dela in bolezni.

Za marsikaterega posameznika s takšnim statusom namreč bolezen predstavlja resen problem. Samozaposleni začnejo na primer prejemati denarno nadomestilo šele 31. dan bolniške odsotnosti. Hkrati se soočajo z negotovostjo in pritiski, saj se ob zavrnitvi dela posameznik s takšnim statusom sprašuje, ali bo do naslednjega naročila sploh še prišlo. Vedno več ljudi je zaposlenih v okviru časovno omejenih pogodb, lahko so pogodbeno zaposleni za določen čas, samostojni podjetniki, napoteni ali agencijski delavci ipd. Med čistilkami, gradbenimi delavci, sobaricami, trgovkami in negovalkami je veliko poškodb sklepov in bolezni, a ko ne morejo več opravljati dela, dobijo odpoved. Številni ostajajo prepuščeni sami sebi ali dobrodelnim organizacijam, nekateri se rešujejo s humanitarnimi akcijami.

V medijih je bilo v zadnjih letih mogoče spremljati več primerov,⁸⁹ ko delodajalci delavk in delavcev niso zdravstveno ali socialno zavarovali, pa čeprav so jim odvajali finančna sredstva. Ko so ti zboleli, se poškodovali ali so bili odpuščeni, niso bili upravičeni do zdravstvene oskrbe ali pa so morali za to še posebej zbirati finančna sredstva. Oškodovani so bili tudi pri socialnem varstvu. To lahko predstavlja resen problem, saj se oboleli in poškodovani redko ponovno zaposlijo. Goran Lukić, vodja delavske svetovalnice za pomoč delavkam in delavcem, ki deluje kot nevladna organizacija, opozarja na številne kršitve delovne zakonodaje v Sloveniji.⁹⁰ Problemi, ki so torej po naravi sistemski, se rešujejo z aktivističnim delovanjem posameznikov, z nevladno organizacijo in s humanitarnimi ter dobrodelnimi akcijami.

Razprava o poklicnih boleznih neposredno nagovarja konkretne družbenopolitične dejavnike bolezni, škodljive posledice industrije, gospodarstva in konkretne politike trga dela. Buren odziv delodajalcev ob predlogu novega pravilnika o poklicnih boleznih leta 2018 je bil po mnenju zdravnice Dodič Fikfak zgolj potrdilo tega, kar je trdila že v najinem intervjuju nekaj let pred tem. »Človek kot človek v očeh menedžmenta ne obstaja,« je problematizirala miselnost, ki jo vodstveni kadri po njenem mnenju odprto poudarjajo v javnosti, iz česar je mogoče sklepati, »da jih zanima dobiček, številke in ne zdravje zaposlenih.«⁹¹ Po predlogu novega pravilnika, na katerega so se ogorčeno odzvali nekateri predstavniki delodajalcev, naj bi stroške verifikacije krila Zveza zdravstvenega zavarovanja Slovenije, predlog pa bi lahko podal zaposleni sam.

89 Leta 2016 je zaokrožil apel javnosti za finančno pomoč gradbenemu delavcu, ki ga je slovensko podjetje napotilo na delo v Belgijo, kjer se je resno poškodoval. Pod nogami se mu je udrla streha, padel je pet metrov globoko in si resno poškodoval hrbtenico. Imel je 22 let delovne dobe, star je bil 53 let. Ostal je brez finančnih sredstev, nezmožen delati, hkrati pa je bolnišnica od njega zahtevala delno poplačilo stroškov zdravljenja. Odkrili so, da delodajalec ni plačeval nadomestila za plače za čas bolniške, vprašljivo je bilo tudi zavarovanje gradbišča. Delavska svetovalnica je s humanitarno organizacijo Rdeči križ Zuhradinu pomagala zbirati sredstva.

90 Mdr. intervju z Ervinom Milharčičem Hladnikom, »Goran Lukić, vodja delavske svetovalnice: Najnižja plača je lahko nič plače,« *Dnevnik, Objektiv*, 10. 7. 2021.

91 Intervju, Ljubljana, 2011.

Bojazen delodajalcev je bila med drugim povezana z njihovim dvomom o dokazljivosti poklicnih in s poklicem povezanih bolezni ter s tem tudi z njihovim nezaupanjem v medicino dela. Predstavniki združenja delodajalcev obrti in podjetnikov je namreč leta 2018 v informativni oddaji *Koda* izrazil skepso, da bi se dalo zvezo med formalno zaposlitvijo in boleznijo ali poškodbo dokazati, saj je težko določiti, kje se je delavec poškodoval, na formalnem delovnem mestu ali *ob fušu*. Po zdravnici Dodič Fikfak pa je prav to naloga skupine strokovnjakov, ki verificira izpostavljenost na delovnem mestu, da torej ocenjuje, ugotavlja in dokazuje. Če je izpostavljenost tveganjem na delovnem mestu že dovolj visoka, potem je to za stroko poklicna bolezen.⁹²

Glede na današnjo sistemsko (ne)urejenost v Sloveniji bi morali delavci sami ne zgolj prepoznati poklicno bolezen ali s poklicem povezano bolezen, temveč tudi vztrajati pri njeni verifikaciji in pri tožbah na sodišču. Delavci se večinoma ne odločijo za takšne preglede in ne začnejo postopkov verifikacije. Če pogledamo na primer na področje tekstilne industrije: Silva ni odšla na sodišče. A hkrati naj spomnim, da se je borila že z dokazovanjem in zagovarjanjem svoje bolečine pred vodstvom v proizvodnji in pred zdravnikom. Sama je plačala pregled specialista. Zaradi zastrupitve s formaldehidom predčasno upokojena Erika Kerčmar, prav tako iz Mure, je bila ena redkih, ki se je na sodišču borila za priznanje, da gre pri njeni bolezni za bolezen, povezano z delom. Erika je leta 2006 zapustila Muro zaradi *nesposobnosti opravljanja dela*. Dejansko je prenehala delati zaradi zastrupitve s formaldehidom. Eriko bi sicer lahko prerazporedili na drugo delovno mesto, kjer ne bi bila v stiku s formaldehidom, a ji takšnega dela niso našli, češ da ga ni bilo, pa čeprav je zelo dobro poznala celotno proizvodnjo. Eriki je stroške postopkov plačal Sindikat tekstilne in usnjarsko-predelovalne industrije (STUPIS). Vendar pa sodišče ni upoštevalo mnenja sodnega izvedenca in je njeno vlogo zavrnilo. Erika se je kot sindikalistka v STUPIS še nekaj časa borila za priznanje bolezni, povezane z delom, in tudi za revizijo pravilnika poklicnih bolezni, ki bi sledil evropskim priporočilom.

Prispevek na *Tedniku* aprila 2013 je predstavil Brigito Silvio Vratarić, mater samohranilko s petimi otroki, ki je 24 let delala v Muri. Tudi njej je poškodbo povzročil stik s formaldehidom.⁹³ Medtem ko je Erika zaradi zastrupitve izgubljala glas, je imela Brigita krvaveče razpoke po rokah in ramenu. Brigita se je skoraj šestnajst let borila za priznanje poklicne bolezni. Dve sodni izvedenki sta potrdili, da gre za poklicno bolezen, sodišče pa je zahtevalo še tretje mnenje. Nazadnje je odobrilo odškodnino 10.728 evrov, a ker je šla Mura v stečaj, Brigita vsaj spomladi leta 2013, ko je bil prispevek posnet, ni dobila ničesar. Prejela pa je račun za tretje izvedensko mnenje v višini 2.600 evrov.⁹⁴

92 *Koda: poklicne bolezni*.

93 Po njenem pripovedovanju naj bi bila poškodba razširjena tudi med drugimi sodelavkami in sodelavci. S formaldehidom naj bi se škropilo blago proti moljem. Kasneje so izvedenci medicinske fakultete zahtevali, da se formaldehid umakne in se blago dimi. – *Tednik* (Informativna oddaja Televizija Slovenija), 15. 4. 2013, <https://www.rtvlo.si/4d/arhiv/163905358?s=tv,9:50-17:16>, pridobljeno 21. 9. 2021.

94 Stečajni upravitelj Branko Đorđević je novinarki in prispevku povedal, da zaradi načela enake obravnave upnikov v terjatvah Brigite terjatve ni smel obravnavati prednostno. – *Tednik*, 15. 4. 2013.

Na sodišču ni vztrajalo veliko delavk in delavcev iz tekstilne industrije. Razlogi so bili tudi v stroških postopkov, v številnih bremenih, s katerimi so se ljudje spopadali v obdobju po stečaju, v družbenem in institucionaliziranem nepriznanju bolečine oziroma v dojemanju bolezni zaradi dela v javnosti. Nekateri so dobili status invalida in se s tožbami niso ukvarjali. Sistemsko neurejenost poklicnih bolezni ter s poklicem povezanih bolezni ovira tudi družbena naturalizacija bolezni in poškodb zaradi dela. Takšne naturalizacije so povezane z družbenimi in kulturnimi pojmovanji dela, zdravja, telesa in povezav med njimi.

Družbena razumevanja poklicnih bolezni

V družbi je namreč bilo v preteklosti in je tudi še danes samoumevno, da imata tisti, ki denimo dela v oblačilni industriji, *sindrom šivilj*. Takšne samoumevnosti so bile povezane tudi s številnimi kulturnimi razumevanji in družbenimi predstavami. Antropolog Massimiliano Mollona,⁹⁵ ki je po letu 2000 preučeval izkušnjo dela v jeklarnah v Sheffieldu v Veliki Britaniji, je pisal o tem, kako so delavci skrivali obolenost ali poškodbo pred svojimi sodelavci. Prezir do poklicnih bolezni in hendikepa ter do šibkosti, je zapisal, je bil tesno povezan s pripovedmi o vzdržljivosti, nevarnosti in junaštvu. Te so krepile občutja povezanosti med zaposlenimi, izhajale pa so iz kolektivne delitve fizičnih naporov. Mollona je kulturno vrednotenje dela povezal z družbenim zamišljanjem *pravega delavca* in z družbenimi predstavami moškosti.⁹⁶ Vzdržljivost delavca pri težkem in nevarnem delu je bila povezana s konkretno normativno moško delavsko subjektiviteto. Občutja so pri organizaciji dela mobilizirali vodstveni kadri, menedžerske tehnike discipliniranja in tudi sistemi ocenjevanja dela. Takšne podobe so povečevale storilnost in tekmovalnost med ljudmi. A hkrati je Mollona opozoril na razširjene reprezentacije jeklarjev izven tovarniških zidov, kjer ob družbenem zamišljanju močnih in pogumnih delavcev – moških ni bilo prostora za poškodovanega ali obolelega jeklarja. Njihovo poškodbo ali obolenje je širša družba obravnavala kot napako posameznika. Družbena pričakovanja izven tovarniških zidov so preprečevala izraze moške ranljivosti.⁹⁷

95 Massimiliano Mollona, *Steel Lives: An Ethnography of Labour in Contemporary Sheffield*: doktorska disertacija (London School of Economics and Political Science, 2003).

96 Ob tem gre poudariti, da obstaja več moškosti in ženskosti v industrijskih okoljih, da so te konstruirane v kontekstu družbenih razmerij ter odnosov na delovnem mestu in izven njega, v povezavi z razredom, nacionalno, etnično in drugimi oblikami pripadnosti. Teorija performativnosti opozarja (po Judith Butler), da spol uprizarjamo v vsakodnevni praksi, tudi na delovnem mestu, skozi številna ponavljanja, ki so povezana s konkretnimi družbenimi predstavami moškosti in ženskosti. Spola ne uprizarjamo ločeno od družbenih predstav o socialnih, nacionalnih idr. pripadnosti.

97 Ibid., 100. Matošević, »Industry Forging Masculinity.« Močan simbolni pomen v različnih družbah so imeli tudi rudarji, kar je izhajalo iz njihovega delovnega mesta pod zemljo, nevarnega dela, navzven zaprtih, notranje pa tesno povezanih delovnih skupnosti. Rudar evocira podobo močnega moškega. Močna moška telesa so različne družbene ideologije idealizirale, realnosti pa so bile daleč od idealiziranih svetov. Mdr. ibid. Tanja Petrović in Ana Hofman, »Rethinking Class in Socialist Yugoslavia: Labor, Body, and Moral Economy,« v: *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)socialism and its Other*, ur. Dijana Jelača (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017), 61–80.

Podobno je ugotavljal Andrea Matošević,⁹⁸ ki je preučeval izkušnje delavcev v ladjedelnici Uljenik v Puli. Matošević je pisal o hipervirilnosti: moški delavci so namreč še posebej poudarjali fizično moč, medsebojno kolegialnost (med moškimi delavci), fizične spretnosti in zmogljivost. Zadnje ni bilo povezano zgolj z njihovim obnašanjem na delovnem mestu, temveč tudi izven njega, denimo s pretiranim konzumiranjem alkohola in druženjem po delavniku. Hipervirilnost bi lahko označili kot samodestrukcijo, saj je zaradi dokazovanja vzdržljivosti in skrivanja ranljivosti lahko delavcem škodila. A Matošević je opozoril, da takšnega obnašanja ne gre esencionalizirati, temveč ga je treba obravnavati kot odziv na neizogibna tveganja v delovnih okoljih. Takšno dokazovanje je delavcem pomagalo pri spopadanju s številnimi nevarnostmi, s težkimi razmerami, slabimi plačili, z negotovostjo in nemočjo.⁹⁹ Odzivov zaposlenih tako ne bi smeli soditi, temveč obravnavati v okviru svetov, v katerih so živeli, v povezavi z odnosi na delovnem mestu kot tudi izven tovarniških zidov.

Raziskav, ki bi dokazovale podobno kot Mollona in Matošević (ter Kesküla¹⁰⁰), je v t. i. ženskih industrijah manj. V svojih raziskavah pa sem ugotavljala podobno, čeprav je šlo v t. i. lahki industriji za drugačen habitus, kot so ga predstavljale nevarne ladjedelnice in železarne. Manjše poškodbe so delavke tudi v socialistični preteklosti skrile ali oskrbele same,¹⁰¹ saj bi, kot je zatrnila ena izmed njih, drugače trpela plača. A vendar dejanja ne gre povezati zgolj s finančnim vidikom, temveč tudi z družbenimi predstavami ženskosti in normativom *prave* delavke: z njeno vzdržljivostjo, skromnostjo in pridnostjo, z idealom, ki so se mu hotele moje sogovornice približati.

Delavke¹⁰² so v spominih o delu in tovarni poudarjale medsebojno skrb, vzdržljivost, požrtvovalnost, napor, lastno iznajdljivost in ustvarjalnost. Močna hierarhija, stroga disciplina in normirano delo so sicer utemeljevali, pogojevali in sooblikovali pomen pridne in ubogljive delavke v proizvodnji. A vendar delavke niso zgolj motorično izvajale svojega dela. V delo so vložile trud, energijo in znanje. Ta doživljanja so sooblikovala vrednost dela, odnos do dela in do tveganj pri delu. Delo namreč ni zgolj ekonomska tehnična praksa, temveč je družbeni proces, povezan z različnimi ideologijami in medsebojnimi odnosi, ki se materializira tudi v utelešeni izkušnji, polni afektov in čustvenih povezav. Etnografije z vpogledom v vsakodnevne prakse in pogajanja kažejo na umeščenost človeka v kompleksno strukturo razmerij in odnosov, želja in pričakovanj ter dokazujejo, da so izkušnje dela ambivalentne.

Normirano linijsko delo je po eni strani s hudim tempom in tekmovalnostjo ljudi fizično in psihično bremenilo. Po drugi strani pa jim je v nekem zgodovinskem

98 Matošević, »Industry Forging Masculinity«, 34.

99 Matošević se ob tem sklicuje na več drugih avtorjev. – Ibid., 33.

100 Antropologinja Eeva Kesküla, ki se je ukvarjala s poklicnim zdravjem rudarjev v Kazahstanu, je zapisala, da so njeni sogovorniki dokazovali, da so fizično močni, dobri kolegi, pivci, seksualno sposobni in dobri skrbniki svojih družin. – »Oasis in the Steppe: Health and Masculinity of Kazakhstan Miners«, *Central Asian Survey* 37, št. 4 (2018): 1–17.

101 Upokojena proizvodna delavka je pripovedovala, kako si je večkrat zašila prst. Poškodbo pa je skrila, saj bi se drugače to »poznalo pri plači«. – Jelka Pšajd, *V Soboti ni tako slabega vremena, da mi ne bi mogle priti, pripovedovanja Kluba upokojenk in ostalih delavcev v tovarni Mura* (Murska Sobota: Pomurski muzej, 2012).

102 Tega sicer ne gre posploševati, ženske so bile zelo heterogena skupina, a vendar tukaj opozarjam na skupne poudarke, ki sem jih zaznala pri sogovornicah v različnih tovarnah.

obdobju dajalo občutje avtonomije in nadzora. Proizvodni proces (po liniji, ki razdeli delo na številne delovne postopke) je utelešal načelo soodvisnosti,¹⁰³ kar je vzpostavljalo konflikte med zaposlenimi, a hkrati spodbujalo solidarnost in občutja skupinske ustvarjalnosti, povezanosti in pripadnosti.¹⁰⁴ Vpogled v utelešeno izkušnjo dela kaže, kako so delavke v delo vlagale svoja telesa in kako so se z delom tudi same oblikovale. Urile so svoja telesa, da bi izpolnile ali presegle norme, več zaslužile in se približale idealu »prave« ali »dobre« delavke, ki je veljal v njihovih okoljih.

Vse moje sogovornice so imele telesne poškodbe ali obolenja in vse so težave povezale s posledicami specifičnega dela v tovarni. Marsikatera pa je dodala, da je *sama sebi nabijala normo*. Kar je v določenem obdobju lahko predstavljalo uspeh in avtonomijo pri tovarniškem delu – višja norma mlade delavke je v preteklosti pomenila večjo plačo, pridno in dobro delavko v proizvodnji –, je v drugem prostoru in času, ko je bil človek starejši ali odpuščen, njegovo delo pa v spremenjenih družbenopolitičnih okoliščinah razvrednoteno, pomenilo obrabo, ki je lahko bila dokončna. S takšnimi razlagami pretekle izkušnje normiranega dela so delno odgovornost za poškodbe v starejših letih prevzele sogovornice. A njihove pripovedi o prevzemanju odgovornosti so povezane tudi s sodobno paradigmo samoodgovornosti in s širšimi družbenimi ter ideološkimi transformativnimi procesi. Psihološki menedžment namreč v sodobnosti z govorom o *delu na sebi* ekonomske pritiske psihologizira in ponotranji. Ponotranjenje psihološko reprezentiranih tržnih položajev pa legitimira neenakosti.¹⁰⁵ Prevzemanja lastne odgovornosti v primeru poškodb je še več v pripovedih o psihičnih posledicah razmer na delovnem mestu. Hkrati pa podatki Mednarodne organizacije dela kažejo, da močno naraščata anksioznost in stres na delu.

Ne glede na to, da je omenjeno pomembno upoštevati in preučiti, zakaj je temu tako, je relevantno tudi opozorilo, da lahko sodobna medikalizacija zakriva politične spremembe na področju dela, slabšanje delovnih razmer, zakonskih podlag, sindikalizma, odnosa javnosti do sindikalne organiziranosti in protestov. Delavke in delavci težko izražajo svoje težave v političnem diskurzu, zato svoje zahteve medikalizirajo.¹⁰⁶

Zaključek

»Analize kažejo, da so delavci v Sloveniji danes nezadovoljni z delom, da ga doživljajo kot zelo intenzivno in imajo občutek pomanjkanja avtonomije,« mi je v pogovoru rekla zdravnica Dodič Fikfak in dodala, da pri tem ne gre za vprašanje, ali je to dejansko res in ali so delavci upravičeno nezadovoljni. Prav tako to ne pomeni

103 Delavka ni mogla izpolniti svoje norme, če ji tega ni omogočila delavka pred njo. Prav tako to ni bilo mogoče, če se ji je pokvaril stroj in vzdrževalec ni prišel pravočasno, da bi ga popravil. – Nina Vodopivec, *Tu se ne bo nikoli več šivalo. Doživljanje izgube dela in propada tovarne* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021).

104 Poleg organizacije in sistemov dela pa je dobro upoštevati tudi preteklo družbeno ideologijo, ki je s specifičnimi institucijami in vrednotenji, z ideologijo samoupravljanja sooblikovala izkušnjo dela in tovarne. – Ibid.

105 Gorazd Kovačič, »Vpliv individualizacije in internalizacije na razredno zavest,« v: *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*, ur. Goran Lukič in Rastko Močnik (Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2008), 125–31.

106 Wolkowitz se sklicuje na pisanje Michaela Calnana in Davida Wainwrighta. – Wolkowitz, *Bodies at Work*, 110.

nuno, da se v Sloveniji dela več. Pomembno je dejstvo takšnega doživljanja, ki posledično lahko vodi v bolezen. Prav na to opozarja medicinska antropologija. Kritika je namreč usmerjena proti zanemarjanju perspektive pacienta in njegovih težav, ki jih ni mogoče dokazati z biomedicinsko diagnostično medicino, saj se jih razumeva kot subjektivne in neresnične.

Kritična medicinska antropologija nas opominja, da je bolezen umeščena v razmerja moči in družbene (strukturne) neenakosti.¹⁰⁷ Pomembno jo je obravnavati v prepletu različnih oblik ranljivosti, ki vzame v obzir položaje ljudi v širših družbenoekonomskih procesih.¹⁰⁸ Etnografske študije poklicnih bolezni v mednarodnem prostoru opozarjajo na strukturne ovire pri dostopu do odškodnin in kompenzacij, dolgoročne vplive poklicnih bolezni in poškodb na posameznika in skupnost, pristranskost pravnega in medicinskega osebja ter oblike izključevanja, ki se materializirajo v politikah in vedenju ljudi. Psihofizične posledice dela nimajo vpliva zgolj na zaposlene, temveč tudi na njihove družine in širšo skupnost.¹⁰⁹

Medicinsko poimenovanje in zakonsko priznanje poklicnih bolezni je pomembno zaradi javnega prepoznanja problema, njegovega nadaljnega preprečevanja, pomembno je tudi za obolele. Takšno priznanje je ključno tudi zaradi načina, kako ljudje sami berejo svoja telesa in doživljajo bolezen. Če oboleli ne dobijo medicinske diagnoze, lahko bolezenske znake pripišejo subjektivnim odzivom in lastnemu doživljanju bolezni.¹¹⁰

Če ponazorim s konkretnim Silvinim primerom, s katerim opozarjam na problem poklicnih bolezni: zanj bi to pomenilo, da bi njen zdravnik in vodja resno vzela njene težave, da bi imela dodatne možnosti dokazovanja bolezni ali poškodbe, da bi bila bolezen ali poškodba javno prepoznana kot posledica organizacije dela. Zato bi Silva dobila odškodnino. Priznanje poklicne bolezni bi ji lahko pomagalo pri nadaljnjem iskanju novih možnosti na trgu dela. Hkrati bi pokazalo na potrebo po spreminjanju konkretnega delovnega mesta in same organizacije dela. Če se poklicna bolezen pravočasno odkrije, se lahko prepreči, preprečijo pa se tudi nadaljnja obolenja in poškodbe.

Raziskava Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa o psihofizičnih posledicah prestrukturiranja v tovarni Mura¹¹¹ je pokazala alarmantno sliko o vplivih gospodarskih preblikovanj na zdravje ljudi, ne zgolj na odpuščene in njihove družine, temveč tudi na še zaposlene in na celotno skupnost. Ponudila je biomedicinsko razlago bolezni in bolezenskih tveganj, a teh ni individualizirala, temveč jih je povezala s

107 Paul E. Farmer, Bruce Nizeye, Sara Stulac in Salmaan Keshavjee, »Structural Violence and Clinical Medicine,« *PLoS Medicine* 3, št. 10 (2006).

108 Michael Flynn, »Im/migration, Work, and Health: Anthropology and the Occupational Health of Labor Im/migrants,« *Anthropology of Work Review* 39, št. 2 (2018): 116–23. Mdr. Lipovec Čebren, Antropologija in javno.

109 Flynn, »Im/migration.«

110 Uršula Lipovec Čebren, »Izbrisane pravice – nevidne bolezni: Analiza zdravstvenih posledic izbrisa,« v: *Brazgotine izbrisa, prispevki h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije*, ur. Neža Kogovšek et al. (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2010), 153.

111 Katja Draksler, Nataša Dernovšček Hafner, Niko Arnerić in Metoda Dodič Fikfak, »Restructuring of a Textile Manufacturing Company and Workers' Health,« *New Solutions: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy* 28, št. 1 (2018): 131–50.

strukturnimi spremembami – poudarila je problem specifičnega načina prestrukturiranja podjetja ter daljnosežne in globoke posledice tega na ljudi.¹¹² Opozorila in predstavila je simptome družbeno pogojene travme, ki pa so bile v družbi individualizirane. Rezultati raziskave so bili v Sloveniji javno predstavljeni leta 2016, o njih so pisali tudi nekateri osrednji mediji. A vendar tema v javnosti ni rezultirala v sistemski spremembi niti ni pustila večjega odmeva: niso se odzvali niti politiki, niti gospodarstveniki, niti predstavniki drugih državnih institucij, niti raziskovalke in raziskovalci v humanistiki in družboslovju. Kot sem ugotavljala, so uradne reprezentacije v Sloveniji vplive gospodarskih prestrukturiranj na ljudi sicer pogosto prikazale kot tragedijo, a hkrati del neizbežnega zgodovinskega gibanja in depolitizirane zgodbe deindustrializacije. To kaže na specifičen način družbene obravnave gospodarstva in prestrukturiranj. Ta se presojajo z vidika storilnosti in finančnih učinkov, ne pa z vidika posameznika, ki se s tveganji in posledicami prestrukturiranj spopada sam. Kot kaže vpogled skozi prostor in čas, je poklicno zdravje in varnost – ne glede na različne družbene ideologije ter odnose – temeljno zaznamovala politična ekonomija hitrosti in učinkovitosti.

Sodobno sistemsko nepriznanje in tudi družbeno neprepoznanje poklicnih ter s poklicem povezanih bolezni in psihofizičnih posledic gospodarskih preoblikovanj pa ne predstavlja problema zgolj tekstilnim delavkam in delavcem, temveč tudi zaposlenim v drugih delovnih organizacijah, v servisnem ali javnem sektorju, tudi v akademskem raziskovalnem svetu. V članku sem pokazala, da je poklicne bolezni pomembno obravnavati skozi političnoekonomsko prizmo, a hkrati tudi v povezavi z družbenim in kulturnim razumevanjem dela, zdravja in telesa ter povezav med njimi. S pojmom delo se sklicujem na sistem, ki z organizacijo disciplinira ljudi in njihova telesa. A hkrati delo obravnavam kot družbeni proces, poln medsebojnih odnosov, zavez, čustvenih, afektivnih in telesnih navezanosti ter povezav.

Po eni strani je izkušnje dela in tudi odnos do tveganj zaradi dela pomembno obravnavati v povezavi z visokim kulturnim vrednotenjem dela na Slovenskem skozi zgodovino, ki ga je močno zaznamovala ideja samoodgovornosti: zaveza človeka, da dela za svoje preživetje. A hkrati je treba izkušnje in odnose obravnavati tudi skozi sodobna neoliberalna preoblikovanja, ki niso spreminjale zgolj politik na trgu dela, zaposlitvene, socialne in zdravstvene varnosti, temveč tudi normativno predpisana obnašanja in delavske subjektivitete.¹¹³ Sodobna razprava o poklicnem zdravju in varstvu priča o ogroženosti ljudi na delovnih mestih. Zaradi tega je treba sistemsko neučrejenost poklicnih bolezni v Sloveniji povezati s političnim položajem dela in delavskih pravic v družbi, saj nam namreč kaže na (ne)ureditev delovnih pogojev in razmer.

V članku zagovarjam, da je treba razpravo o poklicnih boleznih in boleznih, povezanih z delom, razširiti izven biomedicinskega modela poklicnega zdravja v kontekst političnoekonomskih odnosov med socialnimi partnerji in tudi povezav z družbeno-kulturnimi predstavami in razumevanji. Izhajam iz subjektivne izkušnje, kar pomeni, da poškodbo in obolenje obravnavam v življenjski perspektivi človeka. Poklicne bolezni

112 Vodopivec, *Tu se ne bo nikoli več šivalo*.

113 Ibid.

in bolezni, povezane z delom, je pomembno obravnavati v strukturalni pogojenosti, a ne zgolj s statistikami, temveč v življenjski perspektivi posameznice ali posameznika in v prepletu različnih oblik ranljivosti. Le tako lahko razumemo daljnosežne vplive dela na telesa in življenja ljudi.

Viri in literatura

Filmski viri

- Pšajd, Jelka. *V Soboti ni tako slabega vremena, da mi ne bi mogle priti. Pripovedovanja Kluba upokojenk in ostalih delavcev v tovarni Mura*. DVD. Murska Sobota: Pomurski muzej, 2012.
- *Tednik* (Informativna oddaja Televizija Slovenija), 15. 4. 2013. Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/4d/arhiv/163905358?s=tv,T9:50—17:16>. Pridobljeno 21. 9. 2021.
- *Koda: poklicne bolezni*. (Informativna oddaja Televizija Slovenija). 2018. Dostopno na: <https://4d.rtvsl.si/arhiv/koda/174581889>. Pridobljeno 21. 9. 2021.

Literatura

- Arko, Jasna. »Zaradi dela obolijo, nekateri tudi umrejo.« *Primorske novice*, 14. 5. 2019. Dostopno na: <https://www.primorske.si/2019/05/13/zaradi-dela-obolijo-nekateri-tudi-umrejo>. Pridobljeno, 21. 9. 2021.
- Blor, Michael. »No Longer Dying for a Living: Collective Responses to Injury Risks in South Wales Mining Communities, 1900–47.« *Sociology* 36, št. 1 (2002): 89–105.
- Böhm, Lučka. »Predgovor.« V: Metoda Dodič Fikfak, Alenka Franko, Alenka Škerjanc in Martin Kurent, *Izbrane/pomembnejše poklicne bolezni – Ocenjevanje tveganja za nastanek poklicnih bolezni – priročnik*, 5. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2016.
- Bratuž, Nataša. Azbestna problematika v Sloveniji. Diplomsko naloga. Univerza v Ljubljani, 2008.
- Bufton, Mark in Joseph Melling. »A Mere Matter of Rock«: Organized Labour Scientific Evidence and British Government Schemes for Compensation of Silicosis and Pneumoconiosis among Coalminers, 1926–1940.« *Medical History* 49, št. 2 (2005): 155–78.
- Dembe, E. Allard. *Occupation and Disease: How Social Factors Effect the Conception of Work Related Disorders*. New Haven: Yale University Press, 1996.
- Dodič Fikfak, Metoda. »Uvod«. V: Metoda Dodič Fikfak, Alenka Franko, Alenka Škerjanc in Martin Kurent, *Izbrane/pomembnejše poklicne bolezni – Ocenjevanje tveganja za nastanek poklicnih bolezni – priročnik*, 6–9. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2016.
- Dodič Fikfak, Metoda, Alenka Franko, Alenka Škerjanc in Martin Kurent. *Izbrane/pomembnejše poklicne bolezni – Ocenjevanje tveganja za nastanek poklicnih bolezni – priročnik*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2016.
- Dodič Fikfak in Rajko Črnivec. *Verifikacija poklicnih bolezni. Uvod v smernice*. Ljubljana: KIMDŠP, UKC, 2009.
- Dodič Fikfak, Metoda, Rajko Črnivec in Majda Mandelc Grom. *Poklicne bolezni zaradi izpostavljenosti azbestu*. Ljubljana: KIMDŠP, UKC, 2009.
- Dodič Fikfak, Metoda, Lidija Rahotina, Robert Vidic in Zvonimir Krsitančič. »Case Study Slovenia–Asbestos Valley.« *A Journal of Environmental and Occupational Health Policy* 8, št. 4 (1999): 469–78.
- Draksler, Katja, Nataša Dernovšek Hafner, Niko Arnerić in Metoda Dodič Fikfak. »Restructuring of a Textile Manufacturing Company and Workers' Health.« *New Solutions: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy* 28, št. 1 (2018): 131–50.

- Farmer E., Paul, Bruce Nizeye, Sara Stulac in Salmaan Keshavjee. »Structural Violence and Clinical Medicine.« *PLoS Medicine* 3, št. 10 (2006). Dostopno na: <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.0030449>. Pridobljeno 6. 9. 2021.
- Flynn, Michael. »Im/migration, Work, and Health: Anthropology and the Occupational Health of Labor Im/migrants.« *Anthropology of Work Review* 39, št. 2 (2018): 116–23.
- Gauthy, Roland. *Mišično kostne bolezni, slabo razumljena pandemija*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2007. Dostopno na: <https://zssszaupnikvzd.si/knjiznica/misicno-kostne-bolezni-slabo-razumljena-pandemija/>. Pridobljeno 28. 9. 2021.
- Harisson, Barbara. *Not Only Dangerous Trade, Women's Work And Health In Britain 1880–1914*. London: Taylor & Francis, 1996.
- Kamin, Tanja. *Zdravje na barikadah: Dileme promocije zdravja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2006.
- Kamin, Tanja in Blanka Tivadar. »Mora biti dober državljan tudi zdrav?.« *Javnost* 11 (2004): 561–74.
- Kavar Vidmar, Andreja. »Upoštevanje družine v delovnem pravu.« *Socialno delo* 35, št. 6 (1996): 495–509.
- Keskula, Eeva. »Oasis in the Steppe: Health and Masculinity of Kazakhstan Miners.« *Central Asian Survey* 37, št. 4 (2018): 1–17.
- Koncut, Erika, Maja Južnič Sotlar in Marko Vudrag. *Azbest – nikoli dokončana zgodba*. Nova Gorica: Društvo ko-RAK.si, 2015.
- Kovačič, Gorazd. »Vpliv individualizacije in internalizacije na razredno zavest.« V: *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Ur. Goran Lukič in Rastko Močnik, 117–36. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2008.
- Kramberger, Anton in Miroslav Stanojević. »Class Concepts and Stratification Research in Slovenia.« *East European politics and societies* 29, št. 3 (2015): 651–62.
- Kresal, France. »Socialna politika na Slovenskem do druge svetovne vojne kot vir za zgodovino socialnega dela.« *Socialno delo* 44, št. 3 (2005): 161–71.
- Kučič, Vlasta. *Poklicne bolezni in pravo*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza Ljubljana, 2008.
- Lajevac, Stanko. *Medicina dela. Ali se medicina dela splača? Naloge in možnosti obratnega zdravnika*. Ljubljana: Univerzum, 1984.
- Lipovec Čebon, Uršula. »Izbrisane pravice—nevidne bolezni: Analiza zdravstvenih posledic izbrisa.« V: *Brazgotine izbrisa, prispevki h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije*. Ur. Neža Kogovšek et al., 149–88. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2010.
- Lipovec, Čebon Uršula. »Antropologija in javno.« *Etnolog*, 29, št. 80 (2019): 35–55.
- Markowitz, Gerald in David Rosner. »From the Triangle Fire to the BP Explosion: A Short History of the Century Long Movement for Safety and Health.« *New Labor Forum* 20, št. 1 (2011): 26–32.
- Matošević, Andrea. »Industry forging Masculinity: 'Tough' Men, and Labour and Identity'. *Narodna Umjetnost* 47, št. 1 (2010): 29–47.
- Maver, Milan, ur. *150 let slovenske tekstilne industrije*. Ljubljana: Center za sodobno oblačenje in opremo, 1978.
- Messing, Karen. *One-Eyed Science: Occupational Health and Women Workers Labor And Social Change*. Philadelphia: Temple University Press, 1998.
- Milharčič Hladnik, Ervin. »Goran Lukič, vodja delavske svetovalnice: Najnižja plača je lahko nič plače.« *Dnevnik, Objektiv*, 10. 7. 2021. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042958809>. Pridobljeno, 21. 9. 2021.
- Modic, Samo. *Dinamika bolniškega staleža v SR Sloveniji in proučevanje nekaterih vzrokov. Priprava predlogov ukrepov za obvladovanje tega pojava*. Raziskovalna naloga. Ljubljana: Klinični center v Ljubljani, TOZD Inštitut za medicino dela, prometa in športa, 1980.
- Modic, Samo in Sonja Sočan Modic. *Vpliv dela, delovnega okolja in delovnih razmer na življenje, zdravje in delovno zmožnost predic in tkalk s posebnim ozirom na vpliv starosti na pešanje telesne moči, urnosti in spretnosti rok, zmogljivosti čutil (vid in sluh) ter oceno zmožnosti za opravljanje svojega dela glede na vse obremenitve in škodljivosti pri delu. Dopolnitev strokovne dokumentacije za priznanje beneficirane dobe s povečanjem. Razvojno raziskovalni projekt*. Ljubljana: Klinični center v Ljubljani, TOZD Inštitut za medicino dela, prometa in športa, 1989.

- Modic, Samo. *Dinamika bolniškega staleža v SR Sloveniji in proučevanje nekaterih vzrokov*. Raziskovalna naloga. Ljubljana, avgust 1980.
- Modic, Samo. *Sodobni vidiki zdravstvenega varstva delavcev s posebnim ozirom na preprečevanje bolezni v zvezi z delom*. Ljubljana: Univerzum, 1979.
- Miller, Peter in Nikolas Rose. *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge: Polity Press, 2008.
- Mollona, Massimiliano. *Steel Lives: An Ethnography of Labour in Contemporary Sheffield*. Doktorska disertacija. London School of Economics and Political Science, 2003. Dostopno na: <http://etheses.lse.ac.uk/1706/>. Pridobljeno 21. 9. 2021
- Petrović, Tanja in Ana Hofman. »Rethinking Class in Socialist Yugoslavia: Labor, Body, and Moral Economy.« V: *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)socialism and its Other*. Ur. Dijana Jelača, 61–80. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017.
- Pešak Mikec, Barbara. »Razvoj obrtniškega zdravoslovja in odvrčanje od nezgod.« *Delo in varnost* 62, št. 1 (2017): 23–31.
- Remškar, Zlata. »Sistem odkrivanja poklicnih bolezni ne deluje.« *Delo*, 21. 7. 2008, 5.
- Rosner, David in Gerald Markowitz. *Deadly Dust: Silicosis and the Politics of Occupational Disease in Twentieth-Century America*. Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Stanojević, Miroslav, Aleksandra Kanjuo Mrčela in Maja Breznik. »Slovenia at the Crossroads: Increasing Dependence on Supranational Institutions and the Weakening of Social Dialogue.« *Industrial relations* 22, št. 3 (2016): 281–94.
- Švajger, Janko. *Varnost pri delu. Teorija in praksa*. Ljubljana: Zavod SRS za varstvo pri delu, 1973.
- Takala, Jukka. »Eliminating Occupational Cancer in Europe and Globally.« *Industrial Health* 53, št. 4 (2015): 307–09.
- Urdih Lazar, Tanja, ur. *Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa: zdravih 40 let*. Ljubljana: UKC, KIMDPŠ, 2011.
- Vodopivec, Nina. »Textile Workers in Slovenia: From Nimble Fingers to tired Bodies.« *Anthropology of East Europe Review* 28, št. 1 (2010): 165–83.
- Vodopivec, Nina. *Tu se ne bo nikoli več šivalo. Doživljanje izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.
- Williams, Claire. »Women and Occupational Health and Safety from Narratives of Danger to Visibility.« *Labour History* 73 (1997): 30–52.
- Wolkowitz, Carol. *Bodies at Work*. London: Sage Publications, 2006.
- Zupanič, Slavec Zvonka. »Janko Sušnik 1927–2005. Utemeljitelj medicine dela pri Slovencih: Življenje in delo.« *Strokovna revija ISIS XXII*, št. 8–9 (2013): 46–50.
- Zupanič, Slavec Zvonka. »Slovenski začetki medicine dela v Idriji v 18. stoletju.« *Medicinski razgledi* 35 (1996): 581–95.

Spletne strani

- *Kaj je bolezen povezana z delom?*. Dostopno na: <https://zssszaupnikvzd.si/okvare-zdravja-na-delovnem-mestu/bolezni-povezane-z-delom/>. Pridobljeno 21. 9. 2021
- Poglajen, Črt. »Intervju. Dr. Metoda Dodič Fikfak. Prekarnost je politični problem.« *Skozi oči prekariata*, 10. 1. 2017. Dostopno na : <https://www.spehnakruhu.com/academia/dr-metoda-dodic-fikfak>. Pridobljeno 21. 9. 2021.
- *Predlog Pravilnika o poklicnih boleznih v javni obravnavi od 4. 4. do 20. 4. 2018*. Dostopno na: <https://zssszaupnikvzd.si/novice/predlog-pravilnika-o-poklicnih-boleznih-v-javni-obravnavi-od-4-4-do-20-4-2018/>. Pridobljeno 28. 9. 2021.
- *UL RS*, št. 15, 20. 2. 2007, 1705. Dostopno na: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2006-01-1556/zakon-o-odpravljanju-posledic-dela-z-azbestom-zopda>. Pridobljeno 21. 9. 2021.

- *UL RS*, št. 26, 16. 5. 1997, 2122. Dostopno na: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1997-01-1568/pravilnik-o-dolocitvi-poklicnih-bolezni-zaradi-izpostavljenosti-azbestu>. Pridobljeno 21. 9. 2021.
- *UL RS*, št. 38, 11. 4. 2006, 3953. Dostopno na: <https://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?sop=2006-01-1556>. Pridobljeno 21. 9. 2021.
- *UL RS*, št. 43, 3.6. 2011, 5649. Dostopno na: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/103969>. Pridobljeno 21. 9. 2021.
- *UL RS*, št. 56, 13.7. 1999, 7063. Dostopno na: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1999-01-2652?sop=1999-01-2652>. Pridobljeno 21. 9. 2021.
- *UL RS*, št. 85, 24. 7. 2003, 12693. Dostopno na: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/45130>. Pridobljeno 21. 9. 2021.

Ustni viri (vse prepise intervjujev in pogovorov hrani avtorica)

- Silva Mlinar, Murska Sobota in Polenšak, 2011, 2019.
- Metoda Dodič Fikfak, Ljubljana, 2011, 2016.
- Erika Kerčmar, Murska sobota, 2011, telefonski pogovor 2020.

Nina Vodopivec

OCCUPATIONAL AND WORK-RELATED DISEASES IN SLOVENIA

SUMMARY

In Slovenia, occupational diseases are not recognised by the legal system, except for asbestos diseases. The article explores the problem of the systemic disregard for occupational diseases in the context of the contemporary self-responsibility paradigm and the changing power relations between the three social partners: labour, capital, and the state. In addition to the current political situation regarding occupational diseases in Slovenia, the article is concerned with professional occupational health and safety development through history, especially during socialism. By looking at how asbestosis was dealt with in the past, the article argues that the political economy of productivity limited the organisation of occupational health and safety even during socialism. While reading the occupational health studies conducted in textile factories in the past, we come across serious psychophysiological consequences of work that professionals have acknowledged, especially in relation to spinning and knitting. On the other hand, such studies indirectly indicate how difficult it was to convince business and politics that serious problems existed in this “light industry”. The article argues that workplace hazards are closely linked to gender ideologies. Attention is thus paid to the perceptions of work and work-related hazards in relation to masculinity and femininity.

Occupational health and safety are not neutral categories defined merely by the biomedical and technical sciences but rather result from the social struggle between capital, labour, and politics throughout history. In addition to the political and economic perspective, the article also looks at people's everyday practices, cultural perceptions, and social understandings. The socio-cultural component makes an important contribution by highlighting the people's awareness of and attitudes towards the body and work as well as the risks encountered at work.

Razprave – Articles

Urška Bratož*

»Provvidenze, dirette a potenziare le forze vitali della popolazione italiana«: stiske ljudi in fašistična socialna politika v Izoli med obema vojnama**

IZVLEČEK

V prispevku je opazovano reševanje socialnih vprašanj v obdobju med obema vojnama (ki je za Primorsko pomenilo tudi prehod v spremenjen socialni sistem zaradi zamenjave politične oblasti), in sicer na primeru Izole, kjer so se italijanske politike morale vgraditi v dotedanje socialne sisteme, po vzponu fašizma še posebej skozi oblikovanje posebnih državnih entitet na področju socialnega skrbstva.

Na primerih eksistenčnih stisk iz izolske stvarnosti je mogoče identificirati nekatere najranljivejše skupine prebivalstva, ki so bile deležne pogosto tudi več različnih oblik podpore hkrati, da bi vsaj za omejen čas rešile svojo materialno stisko. V prispevku je posebej predstavljeno tudi prepletanje fašistične ideologije s socialno in demografsko problematiko, saj je država reševanje te razumela kot sredstvo za pridobivanje vojaške in politične moči.

Ključne besede: fašizem, socialne politike, pronatalizem, Izola, ONMI, UFFN, ECA

* Dr., Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, Garibaldijska 1, SI-6000 Koper; urska.bratoz@zrs-kp.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0272 in raziskovalnega projekta J6-1800, ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

"PROVVIDENZE, DIRETTE A POTENZIARE LE FORZE VITALI DELLA POPOLAZIONE ITALIANA": PEOPLE'S HARDSHIPS AND THE FASCIST SOCIAL POLICY IN IZOLA IN THE INTERWAR PERIOD

The present contribution looks at how the social issues were addressed in the interwar period (which, in the case of the Slovenian Littoral, also involved a transition to a different social system due to the change in the political regime), using the example of Izola, where the Italian policies had to be integrated into the existing social systems, in particular through the creation of special state entities in the field of social welfare after the rise of fascism.

The examples of subsistence hardships in Izola can be used to identify some of the most vulnerable groups of the population, which often received several different forms of support at the same time in order to solve their material distress, at least for a while. The contribution also specifically discusses the intertwining of the fascist ideology with social and demographic issues, as the state saw their resolution as a means of gaining military and political power.

Keywords: *fascism, social policies, pronatalism, Izola, ONMI, UFFN, ECA*

Uvod

Razdejanje, ki ga je za seboj pustila prva svetovna vojna, ni bilo le materialno, temveč je vodilo do vse večje ekonomske krize in slabšanja socialnih razmer, ki so jih občutile številne evropske države. Kraljevina Italija, ki je po Rapalski pogodbi v letu 1920 pridobila med drugim tudi ozemlje Istre, je postopoma ustvarjala svoj sistem (poskusa) reševanja socialnih vprašanj, med vzponom fašistične stranke skupaj z jasnimi političnimi cilji. Kakor je bilo eksplicitno zapisano v enem od njenih programov: »Za fašistično državo pomoč, ki se organizira za pomoči potrebne posameznike, nima vrednosti v smislu občutka usmiljenja do bližnjega, temveč predvsem v smislu, da se s pomočjo lahko doseže povečanje vrednosti posameznika, ki je vitalni del državnega organizma.«¹ Gre za vidik, ki ga v zadnjem času jemljejo v obzir številne študije s področja zgodovine socialnih politik, zgodovine spolov idr.,² pri čemer ugotavljajo, kako »porozna je meja

1 »Per lo Stato fascista il soccorso organizzato in favore dell'individuo bisognoso non ha valore in quanto rispondente a un sentimento di carità verso il prossimo, ma eminentemente in quanto attraverso l'azione dell'assistenza si può raggiungere la valorizzazione all'individuo che è parte vitale dell'organismo statale.« (Partito Nazionale Fascista, *La politica sociale del fascismo* (Libreria dello Stato, 1933), 24, 25).

2 Npr. Gisela Bock in Pat Thane, ur. *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s–1950s* (London in New York: Routledge, 1994). Seth Koven in Sonya Michel, ur. *Mothers of a New World: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States* (Routledge, 1993). Victoria De Grazia, *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922–1945* (Berkeley, Los Angeles in Oxford: University of California Press, 1992) idr.

med socialno in politično/nacionalistično akcijo« v Evropi med obema vojnama³ in kako pomembno vlogo so imele socialne politike tudi v okviru ,nation-buildinga, zlasti v okviru totalitarnih sistemov.

V prispevku bo predstavljeno prepletanje fašistične ideologije s socialno problematiko, saj je bilo reševanje te eno od sredstev države za pridobivanje moči, ki naj bi bila med drugim potrebna za izvrševanje ambicioznih ekspanzionističnih ciljev Italije. Opazovana bosta njena logika in pristopanje k perečim socialnim problemom skozi perspektivo interesa, ki ga je imela država do tega, da so bili ,preskrbljeni‘ predvsem določeni segmenti (zlasti reproduktivnega) prebivalstva oziroma (ker je fašistična politika temeljila predvsem na propagandi), da je pri teh skupinah vsaj vzbudila občutek, da je zanje poskrbljeno, četudi državna socialna politika v praksi ni v celoti zadovoljila njihovih potreb.

Obenem se postavljajo vprašanja, kako je italijanska socialna politika delovala na svojih (novopridobljenih) ozemljih ter na kakšne načine je med ljudi s pomočjo socialnih vprašanj vpeljevala svoja ideološka prepričanja. Študij, ki bi se ukvarjale s socialno politiko na tem delu današnjega slovenskega ozemlja, za ta čas pravzaprav ni, saj se raziskave domače historiografije za obdobje med obema vojnama večinoma usmerjajo na območja, ki so po prvi vojni pripadla Jugoslaviji.⁴ Manjkajo pa tudi primerjave med različnimi območji, ki so pred prvo svetovno vojno pripadala Avstro-Ogrski, potem pa prešla pod okrilje različnih političnih in državnih sistemov.

Kako je reševanje socialnih vprašanj potekalo na lokalni ravni, je deloma mogoče rekonstruirati na primeru Izole, kjer so se nove politike morale vgraditi v do tedaj obstoječe sisteme, ki so bili dediščina preteklih družbenopolitičnih kontekstov. Vsekakor je o uspešnosti reševanja socialnih stisk težko govoriti, predvsem zaradi pomanjkanja pričevanj prejemnikov pomoči, vendar pa tudi študije, ki v zadnjih letih vse bolj preučujejo socialne politike tudi fašističnega sistema, poudarjajo pomen upoštevanja raznolikih virov – takih, ki se nanašajo na posamezne lokalne stvarnosti, na določene institucije ter načine socialne pomoči, ki lahko v okviru ožjih skupnosti nakažejo pogled onkraj fašistične propagandne retorike in dinamike realizacije deklarativnih, nikoli zares doseženih načel.⁵ »Ne sme se soditi položaj neke dežele po lepo asfaltiranih cestah,«⁶ je bilo dovolj zgovorno zapisano v sicer protifašističnem hrvaškem časopisu *Istra*, v katerem so večkrat kritično naslavljali različne družbene in ekonomske probleme, s katerimi se je – večinoma manj uspešno – soočal fašizem. Verjetno bi podobno lahko trdili za Izolo, kjer tudi fašistični posegi niso veliko pripomogli k izboljšanju življenjskih razmer, v katerih so živeli njeni prebivalci.

3 Laura Lee Downs, »‘The Most Moderate Italianization?’: Social Action and Nationalist Politics in the North-Eastern Adriatic Bordelands (1919–1954),« *Acta Histriae* 26, št. 4 (2018): 1091.

4 Za posamezne segmente socialne problematike gl. npr. Dunja Dobaja, *Za blagor mater in otrok: zaščita mater in otrok v letih 1919–1941* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018). Branka Grošelj, *Na dnu. Položaj beračev in brezdomcev od konca 19. stoletja do leta 1940* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018).

5 Gl. npr. Silvia Inaudi, *A tutti indistintamente. L'Ente Opere Assistenziali nel periodo fascista* (Bologna: Clueb, 2008). Chiara Giorgi, »Le politiche sociali del fascismo,« *Studi storici* 55, št. 1 (2014): 93–107. Gl. tudi Domenica La Banca, »Assistenza o beneficenza? La Federazione napoletana dell'ONMI (1926–1939),« *Contemporanea* 11, št. 1 (2008): 47–72.

6 *Istra*, 21. 5. 1937.

Podporni sistem

V Izoli je sredi 30. let 20. stoletja sočasno delovalo več podpornih institucij pod okriljem režima, čeprav je šlo za majhno mestno skupnost in občino (z manj kot 10.000 prebivalci), vendar pa je v njej posebej pereča postajala problematika delavstva. V sicer pretežno ribiškem mestu je v tem času namreč cvetela živilskopredelovalna industrija, v kateri ni bilo zaposleno le mestno prebivalstvo, temveč v veliki meri tudi prebivalstvo neposrednega zaledja. Na tukajšnje življenje pa so seveda imeli vpliv tudi različni ukrepi Italije (npr. visoki davki, avtarkična gospodarska politika, ki je zmanjševala uvoz, »boj za žito«, pri čemer je s favoriziranjem žita kot glavne kulture propadala pridelava tradicionalno pomembnih kultur tega območja, omejevanje prodaje določenih izdelkov ipd.), ki so prispevali k slabšanju socialnih razmer prebivalstva. Čeprav si je naloge za socialno skrbstvo v določenem trenutku delilo več institucij, pa je malokatera ponujala neke sistemске rešitve (stalne podpore v različnih oblikah), ampak so večinoma razdeljevale zgolj občasne materialne pomoči ali priložnostne dodatke, s katerimi je režim skušal predvsem nagradjevati in spodbujati zaželeno ravnanje. Iz tega izhaja tudi razdrobljenost analiziranega izolskega gradiva,⁷ saj so si številne vloge za podporo med seboj podajale različne institucije, sicer oblikovane na pobudo vlade, a z mrežo upravljanja na lokalni in regionalni ravni. V zmešnjavi ustanov s področja socialnih zadev s pristojnostmi na ravneh zavarovanja, socialne varnosti in pomoči je bila prejemnica klincev na pomoč velikokrat kar občinska uprava (ta je sicer bdela nad občinskim podpornim zavodom),⁸ ki je vloge za podporo glede na tipe prosilcev in socialne problematike nato delila naprej, saj je imela nad prosilci najboljši pregled, obenem pa je na ta način lahko nad njimi izvajala socialni in politični nadzor.

Februarja 1938 so iz občinskega Podpornega zavoda v Izoli (Ente Comunale di Assistenza)⁹ poročali v Pulj, da je na območju Izole pomoč prejelo 87 družin (252 oseb) v mestu, v Kortah in okolici 30 družin (156 oseb) ter na Maliji 17 družin (62 oseb).¹⁰ To je bilo sicer nekoliko več, kot so načrtovali v zavodu, ki je sicer med drugim

7 Gradivo, ki se nanaša na socialna vprašanja in njihovo reševanje v tem času, je ohranjeno (čeprav polno škrbin) v Pokrajinskem arhivu Koper v fondih Občine Izola (f. 1037), Občinskega podpornega zavoda Izola – za čas po letu 1937 (f. 167), izolske dobrodelne kongregacije – za čas pred 1937 (f. 250), ter tudi ONMI Izola (f. 168) in Fašistične zveze velikih družin Izola (f. 169).

8 Ustanovo je vodil posebej oblikovan odbor, ki mu je predsedoval župan, v njem pa so bili tudi različni predstavniki fascija ter sindikalni predstavniki.

9 Šlo je za institucije pod vodstvom fašistične stranke, ki so pokrivale precej širok spekter socialne pomoči. Po zakonu iz leta 1937 so bili ustanovljeni občinski podporni zavodi (Enti Comunali di Assistenza – ECA) namesto ukinjenih kongregacij. Premoženje dobrodelne kongregacije posamezne občine, pripadajoče dejavnosti in upravljanje javne pomoči in dobrodelnih ustanov, ki so ji zaupane, se tedaj prenesejo na vsak ECA. Obenem lahko pridobijo avtonomijo tiste institucije, ki niso namenjene splošni, takojšnji in začasni asistenci (npr. bolnišnice, ubožnice-hiralnice, sirotišnice ipd.) (SI_PAK_KP/0169, š. 1, l. 1939, Legge 3 giugno 1937-XV, n. 847). Pred tem (od 1931) pa so se ob boku dobrodelnih kongregacij ustanavljali Enti opere assistenziali – EOA (gl. npr. Anna Maria Vinci, *Sentinelle della patria: Il fascismo al confine orientale 1918–1941* (Roma: Laterza, 2011)), ki so skrbele za koordinacijo in nadzor vseh obstoječih dobrodelnih institucij v regiji, dokler jih niso nadomestili že omenjeni občinski organi.

10 To je skupaj predstavljalo skoraj 5 odstotkov prebivalcev izolske občine.

vzdrževal tudi mestno ubožnico Besenghi degli Ughi,¹¹ v kateri je bilo okrog 20 oskrbovancev. Upravičenci do pomoči so bili vsi tisti, ki so se v stiski znašli zaradi neprosto-voljne brezposelnosti ali nezmožnosti dela, tako trajne kot začasne; tisti, ki niso imeli oseb, ki jih po zakonu vzdržujejo (in so tega sposobne), ter tisti, ki niso imeli začasnih sredstev, s katerimi bi lahko pokrili stroške vzdrževanja. Skoraj 57 odstotkov izdatkov zavoda je predstavljala sezonska podpora brezposelnim (pretežno v naturalijah), 23,7 odstotka je bilo namenjeno oskrbovancem ubožnice, skoraj 6 odstotkov za splošno pomoč revnim in družinam, dobrih 11 odstotkov za administracijo, nekaj pa tudi za šolska kosila. Podporni zavod, ki je nasledil svojega predhodnika (dobrodelno kongregacijo – Congregazione di carità¹² – vzpostavljeno ob prevzemu italijanske zakonodaje), je več kot 69-odstotno financirala deželna uprava, pomemben del kolača (23,7 odstotka) je predstavljala tudi letni občinski prispevek, manjši deleži pa so bili prispevki za letne lastninske rente (Rendite patrimoniali; dobri 4 odstotki) in razne donacije.¹³

V tem času si je podporni zavod teritorij, ki ga je pokrivala občina, razdelil na dve območji za izvajanje asistencije (mesto in zaledni kraji), njegove naloge pa so – v času, ko je bilo priložnostnega dela manj – vključevale sezonsko pomoč brezposelnim in njihovim družinam, revnim pa skozi vse leto. V mestu so upravičenci dnevno prejeli porcijo toplega obroka, ki je bil sestavljen iz 50 g stročnic (fižola, čičerike ali graha), 100 g testenin ali riža, 35 g olja ali masti ter 200 g kruha; porcije malčkov in otrok so bile manjše za 30 oziroma 50 odstotkov, enaka pa je bila zanje količina kruha. Na podeželju (Korte, Malija itn.) so se pomoči potrebnim tedensko razdeljevala živila; rumena (koruzna) moka, bela moka, stročnice, riž, testenine in začimbe oziroma zabela v skupni vrednosti 5,60 lire.¹⁴

Če je večji del ljudi, ki so bili del socialnega sistema, prejemal podporo v naturalijah, je manjši del izolskih občanov dobival (tudi) redne denarne podpore. Istega leta je bilo na seznamu 34 prejemnikov mesečne denarne podpore v zneskih od 10 do 40 lir.¹⁵ Skoraj 62 odstotkov teh prejemnikov pomoči je bilo žensk (čeprav je bilo med

11 O ubožnici vemo, da jo je v obdobju avstrijske oblasti upravljala občina (leta 1866 je doživela večjo prenovi), sprejela pa je lahko približno 20 do 24 oskrbovancev. Ti so v primeru boleznij prejeli zdravstveno pomoč, zdravila in hrano, sicer pa so živeli od miloščine, nekaj denarne podpore so prejeli le ob glavnih svečanostih v letu. – Luigi Morteani, *Isola ed i suoi Statuti* (Parenzo: Stab. Tip. Gaetano Coana, 1888), 96. Po prvi vojni je bila ubožnica sestavni del dobrodelne kongregacije in je sprejemala »revne, dela nezmožne«. – SI_PAK_KP/1037, 1936, št. 216, m. II/1, 18. 9. 1936.

12 Te kongregacije so v Kraljevini Italiji – v vlogi upravljalca sredstev, namenjenih za revne – obstajale od leta 1862, od Crispijevega zakona leta 1890 pa so se kot državni organ preoblikovale tudi v zastopnice in pravne predstavnice manj premožnih slojev. Obenem je takšna reorganizacija izražala nov pogled države na revne – iz problema policije so jih začeli dojemati kot socialni problem (Antonella Rizzo, »Le Opere Pie dal Liberalismo al Fascismo. L'assistenza ai bambini e agli adolescenti poveri ed abbandonati nella città di Roma (1915–1943)«: doktorska disertacija, Università degli studi Roma tre, 2010–2012). Javne dobrodelne ustanove na priključenih ozemljih, kamor je sodila tudi Izola, je zadeval zakon, izdan 22. aprila 1923. Vse te ustanove (denimo ubožni inštituti), ki so jih do tedaj upravljale občine, dežele ali drugi javni organi oziroma telesa, so se tako morale združiti pod dobrodelno kongregacijo oziroma enotno administracijo (obenem pa je prišlo do združitve njihovih finančnih sredstev) (Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia, 16. maj 1923, n. 114; Regio Decreto 22 aprile 1923, n. 982).

13 SI_PAK_KP/0167, 1937–38, 1–4.

14 Ibid.

15 Videti pa je, da je število stalnih mesečnih podpor v primerjavi z letom 1924 naraslo z 22 (ko je bil skupni mesečni izdatek zanje 253 lir) na 34 prejemnikov (v skupni vsoti 543 lir na mesec) leta 1935 (SI_PAK_KP/1037, kat. I, II, št. 208, m. II/1, 1935). To je mogoče pripisati predvsem povečanim potrebam za socialno pomoč v tem času. Prim. Anna Maria Vinci,

njimi nekaj takih, ki podpore niso prejemale zase, temveč za kakega sorodnika), vsaj 38 odstotkov vseh prejemnikov pa je bilo vdov. Žal o njihovi starosti ne vemo ničesar.¹⁶ 18 jih je podpore (večinoma enake) dobivalo že vsaj od leta 1935.¹⁷

Težave, ki so ljudi vodile v stisko ob preživljanju družine, so se prepletale in tudi druge občinske ustanove so prejemale prošnje ljudi, ki niso imeli možnosti za zagotavljanje (zadostnega) prihodka – skupno jim je bilo večinoma to, da niti en član družine iz različnih razlogov ni mogel opravljati dela. Nekateri so prošnje naslavljali na občinsko predstavništvo kot na upravitelja podpornega zavoda, drugi celo na italijanskega kralja in Mussolinija.¹⁸ Razvidno je, da so nekatere prošnje na odziv čakale tudi več let; fašizem je socialne politike izvrševal na način, da niso sistemsko naslavljale vseh pomoči potrebnih nasploh, temveč so morale posamezno prošnjo odobriti pristojne institucije, podrejene režimu.¹⁹ Prošnje so sprejemale le lokalne fašistične organizacije in tudi njihove odobritve so prihajale od komisije, v kateri so bili predstavniki fašistične stranke ali politično nastavljeni uradniki, ti pa so podporo namenili le tistim, ki so se podredili fašističnim pravilom.²⁰

Kljub temu je fašizem ustvarjal podobo države, ki naj bi bila sočutna in naklonjena vsakršni pomoči za tiste, ki se znajdejo v stiski. Tako je Oreste Cimatori, prefekt Puljske pokrajine, v katero je spadala tudi Izola, leta 1937 okrcal občinske predstavnike, da se ponekod premalo zavzamejo za stiske pomoči potrebnih, da jim nihče ne prisluhne in so deležni premalo spodbude, zato se potem obračajo neposredno na prefekturo. Poudaril je, da je takšno delovanje v popolnem nasprotju z dučejevimi načeli, ki narekujejo, da je treba stopiti ljudstvu naproti.²¹ Pozval je župane, prefekcijske komisarje ter predsednike dobrodelnih kongregacij, da morajo poiskati neizražene potrebe in prezrto bedo, kjer je mogoče, pa tudi moralno in materialno izboljšati razmere, da se ljudstvu pokaže, da fašistična država »ni egoistična, hladna in brezčutna«.²²

»Una lunga emergenza sociale: le terre, 'redente' tra le due guerre mondiali,« v: *Carità pubblica, assistenza sociale e politiche di welfare: il caso di Trieste*, ur. Anna Maria Vinci (Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2012), 57.

16 Zgovorni pa so podatki o razdeljevanju podpor v Trstu; od 10.106 družin, ki so bile prejemnice dobrodelnih storitev v letu 1936, jih je 24,5 odstotka dobivalo redne podpore v denarju ali naravi, 48 odstotkov od vseh odraslih prejemnikov stalne pomoči pa je bilo starejših od 60 let (*Rendiconto dell'esercizio: Congregazione di carità Trieste*. Trieste: Tipografia del Partito Nazionale Fascista, 1936, 5). Za Izolo teh podatkov žal nimamo.

17 SI_PAK_KP/0167, š. 2, m. 5, 1938-39 in SI_PAK_KP/1037, kat. I-II, 1935, št. 208, m. II/1, Lista dei sussidiati 1935.

18 To je bila sicer precej pogosta praksa, kakor ugotavlja M. S. Quine, pri čemer so prosilci običajno skrbno navedli biografske detajle, ki so poudarjali njihovo brezizhodno situacijo. Oblast je te »priložnostne dodatke« pomoči (s katerimi je občasno odgovarjala na te prošnje) razumela kot pomembno sredstvo, s katerim se je režim neposredno dotaknil vsakdanjega življenja ljudi (Maria Sophia Quine, *Italy's Social Revolution. Charity and Welfare from Liberalism to Fascism* (Palgrave, 2002, 118). Vsekakor lahko to prakso pripišemo tudi uspešni izgradnji kulta osebnosti, ki jo je izpeljal Mussolini.

19 Prim. Giorgi, »Le politiche sociali del fascismo,« 97.

20 Paul Corner, »Fascismo e controllo sociale,« *Italia Contemporanea* 228 (2002): 381–405. Tu gre dodati, da so »terenske« preglede po domovih (s katerimi so ugotavljale upravičenost do podpore) opravljale »obiskovalke« (t. i. *visitatrici*), torej lokalne ženske iz fašističnih krogov. Gl. npr. Chiara Saraceno, »Redefining Maternity and Paternity,« v: *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s–1950s*, ur. Gisela Bock in Pat Thane (London in New York: Routledge, 1994, 206).

21 »... in aperto contrasto con le direttive del Duce, che ordina di andare incontro al popolo ed ascoltare con grande pazienza ed umanità il più gran numero di persone.«

22 »... devono scovare i bisogni inespressi e le troppe miserie ignorate, onde sia possibile bonificare moralmente e materialmente in profondo e mostrare al popolo che lo Stato Fascista non è uno Stato egoista, freddo, insensibile.« – SI_PAK_KP/1037, 1937, š. 224, kat.II/classe I, Assistenza agli indigenti, 21. maj 1937.

Prošnje izolskih prebivalcev iz tega obdobja odražajo raznolike potrebe in različne profile prosilcev. Pri ženskah je šlo bodisi za vdove z otroki, za katere je bilo treba skrbeti, bodisi so bile to poročene ženske, katerih možje niso imeli dela ali pa so morale same ob delu skrbeti za dela nezmožne (bolne) moške oziroma poleg otrok vzdrževati še ostarele sorodnike, zlasti starše. Seveda so bile vloge tudi obrnjene; moški z bolnimi ženami in majhnimi otroki, pri čemer so morali skrbeti za ene ali druge ali pa so bili sami nezmožni za delo.

Na drugi strani srečujemo prošnje ostarelih ljudi,²³ pogosto zakoncev, ki niso imeli socialnih mrež, s pomočjo katerih bi si olajšali preživetje, ali pa so sebe doživljali kot breme na plečih sorodnikov, zlasti otrok, ki so – vsaj za določen čas in na omejene načine – pripomogli k lajšanju njihovih materialnih stisk. Ti ostareli so pogosto, poleg podpore, prosili za sprejem v ubožnico.²⁴ Tu so ljudje lahko dobili vsaj nekaj hranljivih obrokov, saj je bilo vsak dan (poleg riža, testenin, krompirja, ječmena ali fižola) za kosilo na jedilniku tudi meso, običajno večerjo – polento – pa je ob nedeljah nadomestila tudi mesna jed.²⁵ Predvsem pa se je bilo z vključitvijo v zavod mogoče izogniti visokim stroškom za najemniška stanovanja, ki so močno bremenili ljudi s socialnega dna.²⁶

Vprašanje je, kdo so bili tisti, ki jim je bila institucionalna podpora namenjena. Včasih so to bili prejemniki denarnih podpor, ki so jih sprejeli v ubožnico, da jim ne bi bilo treba plačevati stanarine, s tem pa se jim je denarna podpora seveda ukinila,²⁷ verjetno pa je šlo predvsem za ljudi brez (še živečih) sorodnikov ali morda priseljence z domicilno pravico. Leta 1935 je denimo ena od prejemnic podpore v vrednosti 20 lir, sicer vdova, postala oskrbovanka ubožnice Besenghi, s čimer so ji mesečno podporo ukinili,²⁸ leta 1938 pa ravno tako neka vdova, ki je do tedaj prejemale 10 lir mesečno. To na neki način dokazuje, da denarne podpore za preživetje niso zadostovale in je bila institucionalna podpora zadnja stopnja v reševanju materialne stiske. Določene osebe so bile tako več let prejemnice neinstitucionalne podpore (mesečne finančne pomoči, pomoči v naturalijah, denimo toplih obrokov ali osnovnih živil). Ta je lahko bila stalna, redna, sezonska (pozimi) ali pa zgolj občasna, na primer ob krizah (izredni mraz, slabe letine ipd.).

Stiska ljudi je izhajala predvsem iz nezmožnosti plačevanja najemnine;²⁹ kakor se je v svoji prošnji izrazila ena od prosilk: »*Če se bo skromna pomoč, ki jo [z možem]*

23 Čeprav v splošnem prošnje ne navajajo podatkov o starosti prosilcev za podpore, je v nekaterih primerih mogoče razbrati, da je šlo za starostnike.

24 Eden takih primerov je bila vdova, katere sin ni dobil (sezonskega) dela, deloma ji je pomagala snaha, ki pa je bila tik pred porodom. SI_PAK_KP/0167, 1937–38, 1-4, 12. 11. 1937.

25 SI_PAK_KP/0250, t. e. 1, m. 2; Diaria per il mantenimento dei ricoverati nel Pio Ospizio Besenghi. Te upravičeni do brezplačnih obrokov kot oblike podpore denimo niso bili deležni.

26 Vključitev v zavode, predvsem zaradi izboljšanja bivanjskih razmer ter zagotavljanja hrane in pomoči, pa ni nujno zadevala le ostarelih; tako je 51-letni moški iz Šareda prosil za sprejem svoje povsem slepe žene v poseben zavod, saj je družina živel v izredno slabih razmerah, ki niso bile ustrezne niti za zdravega človeka, kaj šele za slepo osebo. – SI_PAK_KP/0167, 1937–38, 1-4, 20. 11. 1937.

27 A to so bili le posamični primeri; gl. npr. SI_PAK_KP/0167, š. 2, m. 5, 1938–39. SI_PAK_KP/1037, kat. I-II, 1935, št. 208, m. II/1, Lista dei sussidiati 1935.

28 SI_PAK_KP/1037, 1935, št. 208, m. II/1, Lista dei sussidiati.

29 Če vzamemo primer, da je bilo za (sicer precej nizko) mesečno najemnino potrebno odšteti vsaj 20 lir, to pa je bil približno štiridnevni zaslužek slabše plačane tovarniške delavke (gl. primer v SI_PAK_KP/1037, l. 1937, š. 224, kat. II/classe I). Poleg tega so bili za ljudi posebej obremenjujoči tudi davki. Prim. Bruno Volpi Lisjak, »Ženska delovna sila v ribjih tovarnah v Izoli in Kopru. Konzerviranje in soljenje rib,« *Annales: Series historia et sociologia* 11, št. 24 (2001): 140.

prejemava od svojih hčerk, nadaljevala, nama grižljaj kruha in krožnik mineštre morda ne bosta manjkala. Ne bova pa si mogla zagotoviti denarja za plačevanje najemnine.«³⁰ Dobiti denar je bilo najtežje,³¹ a tega tudi podporni zavod ni sistematično razdeljeval, saj je bila pomoč večinoma omejena na tople obroke. Mesečne podpore (včasih zelo nizke) so izdajali za omejen čas in so jih lahko tudi ukinili ali zmanjšali,³² včasih brez pojasnil, kakor kaže primer omenjene prosilke, ki je od leta 1932 zaradi slabih ekonomskih razmer od Kongregacije (po hčerki) prejemala 15 lir mesečno, od leta 1936 pa se je njena podpora znižala na 10 lir, ne da bi vedela, zakaj. Tudi njen 76-letni mož je bil zaradi starosti in oslabelega vida nezmožen za delo. Staršema je sprva pomagala hčerka s svojim skromnim zaslužkom šivilje, vendar se je medtem poročila in preselila v Koper. Ostarela zakonca sta ostala sama s 25 lirami najemnine. Hčerka je sicer pomagala, kolikor je lahko, druga hči, ki je bila poročena z ribičem in je imela še dva vzdrževana otroka, pa tega ni zmogla. Ta prošnja je bila, če gre sklepati po pripisu na dokumentu, uslišana in prosilka je ponovno dobivala prvotno podporo, manj kot leto dni kasneje pa sta zakonca zaprosila tudi za pomoč v obliki živeža – to sta sprva prejemala v zimskem času,³³ a se je njuna stiska očitno povečala in sta jo želela dobivati tudi preostali del leta.³⁴ Prisotnost zanašanja na socialne, zlasti sorodstvene mreže, je izpričana v več primerih; opisana je v prošnjah, nastalih v trenutku, ko ta pomoč sorodnikov ni več zadostovala ali je postala zanje preveč obremenjujoča, predvsem zato, ker so morali hkrati vzdrževati tudi otroke. Tak je denimo primer ženske s tremi majhnimi otroki, ki je skrbela še za ostarelega očeta; leta 1936 je zaprosila Dobrodelno kongregacijo za podporo zanj, da bi zmožel plačevati najemnino.³⁵ V podobni stiski se je znašel tudi neki moški, ki je moral vzdrževati ostarela starša in je kot čevljar zaslužil malo, zato je na Državno ustanovo za zaščito matere in otroka podal prošnjo za podporo, ker ni imel sredstev za poroko (1938). Po drugi strani pa so za podpore prosili tisti ostareli, ki teh mrež niso imeli, zato so bili odvisni izključno od pomoči socialnih ustanov.

Ob tem ne moremo niti mimo problema beraštva (kot skrajnega izhoda v sili, tudi v takih primerih), proti kateremu pa se je režim odkrito boril. Odnos do beraštva v Italiji pravzaprav verjetno ni bil bistveno drugačen denimo od diskurzov, kakršne v tem obdobju srečujemo na delu slovenskega ozemlja, ki je pripadal Jugoslaviji (Dravska banovina). Večanje beraštva je kazalo na neuspešno obvladovanje socialnega vprašanja, saj je globalna ekonomska kriza v 30. letih seveda prizadela tudi tedanji jugoslovanski prostor, s čimer je izrazito narasla brezposelnost, ki je ljudi silila tudi v izbiro beračenja. Država je posledice krize skušala blažiti z javnimi deli in izrednimi

30 »Se il modesto aiuto che riceviamo dalle nostre figliole durerà, un boccone di pane e un piatto di minestra forse non ci mancheranno. Quello che ci manca, quello che non possiamo procurarsi sono i denari per pagare l'affitto.« – SI_PAK_KP/0167, 1937–38, 1-4, 26. 8. 1937.

31 Prim. tudi Volpi Lisjak, »Ženska delovna sila.«

32 Preglednica podpor za leto 1935 kaže, da je bilo skoraj 9 odstotkov podpor v nekem trenutku zmanjšanih za 25 do 50 odstotkov. – SI_PAK_KP/1037, 1935, št. 208, m. II/1, Lista dei sussidiati.

33 Na splošno je veljalo, da se je stiska revnih v zimskem času povečala (prim. Dragica Čeč, »Revni – ostareli v času kriz: družba na dlani,« *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 43, št. 2 (2020): 322), predvsem zaradi zmanjšane obsega agrarnih del, ko je narasla brezposelnost (prim. Quine, *Italy's Social Revolution*, 117).

34 SI_PAK_KP/0167, 1937–38, 1-4, 26. 8. 1937.

35 SI_PAK_KP/1037, 1936, št. 216, m. II/1; 25. 5. 1936.

podporami, a v nezadostni meri. Jugoslovanske podpore v primerih brezposelnosti so bile kratkotrajne in nizke ter odvisne od trajanja bolniškega zavarovanja delavca in plačanih prispevkov, priložnostne denarne dodatke pa so podeljevali le občasno v primeru nuje.³⁶ Dobrodelnost, ki se je odvijala v okviru dobrodelnih ustanov, zato »ni reševala problema v širšem smislu, saj je bila občasna, začasna in omejena ter namenjena izrednim primerom«. ³⁷ Kljub splošnemu pomanjkanju dela je bil odnos do ljudi, ki so bili primorani beračiti, izrazito odklonilen, saj so jim pripisovali delomrznost in jih označevali za družbi moralno nevarne, zato naj bi jih bilo treba izolirati.³⁸

Tudi pod fašizmom je obstajala jasna tendenca po odstranjevanju beračev z ulic, kakor je mogoče brati povsod prisotna prizadevanja, zbrana pod oznako »la lotta contro l'accattonaggio«³⁹ – postati so morali nevidni, saj njihovo početje ni bilo »dostojno« (ker naj bi med drugim sramotili širok nabor podpor, ki jih je ponujala država), a zdi se, da je bil pri tem cilj predvsem odstraniti⁴⁰ iz javnega pogleda ljudi s socialnega dna kot dokaz neučinkovitosti socialnega sistema ... V Izoli so leta 1937 aretirali več potujočih beračev,⁴¹ ki naj bi tedensko (zlasti s podeželja) prihajali v mesto, nekateri z vozovi, drugi s konji ali peš, in beračili pod krinko potujočih prodajalcev raznih drobnih predmetov (predvsem srečk, t. i. »pianeti della fortuna«).⁴² Tega leta so v izolski občini poimensko evidentirali 20 beračev, med njimi 13 žensk in 7 moških.⁴³

Z delom povezana problematika

Socialne razmere, ki se izrisujejo iz izolskih prošenj, so bile marsikje resne – od povsem osnovnih eksistenčnih do potreb zaradi priložnostnih izdatkov (npr. poroka, zdravstvene storitve ipd.). Sedemčlanska družina iz Pregavorja pri Izoli z ostarelim in invalidnim možem ter bolno ženo je denimo živela v revščini in pomanjkanju; ob bližajoči se zimi so si poleg hrane želeli toplih odej.⁴⁴ Zdi se, da so bile stiske v mestu in na podeželju podobne, če je v družini manjkalo dela zmožnih ljudi, res pa je, da so si na podeželju lahko lastniki vsaj manjših kmetijskih zemljišč deloma zagotovili manjši vir preživetja. Podatki iz pričevanj govorijo o tem, da so predvsem sezonska

36 Grošelj, *Na dnu*, 225–28.

37 Ibid., 258.

38 Ibid., 239. Prim. za starejša obdobja tudi Dragica Čeč, »Revščina kot grožnja družbenemu redu v 18. stoletju«, *Acta Histriae* 24, št. 2 (2016): 291–312. Posledično je bilo nasprotovanje usmerjeno tudi k naključnemu razdeljevanju miloščin, zlasti zaradi strahu, da bi se tako dajalo dodatno spodbudo ljudem, ki se želijo le okoristiti, ne pa preživljati z delom: na ta način naj ti ljudje ne bi dobili priložnosti, da se naučijo varčnega načina življenja in dela, po drugi strani pa naj bi bilo to početje za resnične reveže ponižujoče in demoralizirajoče (Grošelj, *Na dnu*, 258).

39 Boj proti beračenju.

40 S pridržanjem v zaporu, ki je lahko trajalo tudi do leta dni, za otroke – sirote pa naj bi poskusili poiskati prostor v za to namenjenih dobrodelnih ustanovah.

41 Nekateri so bili dejansko brezdomci, med njimi so bili tudi starejši – denimo 62-letnik in celo 79-letnik.

42 SI_PAK_KP/1037, t. e. 234, cat. 15, cl. 7 (1937); gl. tudi Vinci, *Sentinelle della patria*.

43 SI_PAK_KP/1037, t. e. 234, cat. 15, cl. 7 (1937); *Repressione accattonaggio*, 26. 1. 1937.

44 SI_PAK_KP/0167, 1937–38, 1-4, 14. 12. 1938.

dela v mestu (tudi ribištvo) pomenila odsotnost dohodka v času izven delovne sezone, medtem ko so si kmetje lahko pridelali vsaj nekaj hrane. Tako naj bi v tovarni Arrigoni revnejše mestne delavke italijanske narodnosti pogosto zavidale slovenskim s podeželja, ki so si za kosilo lahko prinesle juho s krompirjem, fižolom ali ječmenom, same pa so se morale zadovoljiti le s kosom kruha.⁴⁵ Po drugi strani pa podatki o kmetijstvu na izolskem podeželju v tem času kažejo, da so se mali kmetje le stežka preživljali. Kmetje (v izolski občini, ki je leta 1936 štela 9.505 prebivalcev, se jih je s poljedelstvom ukvarjalo kar 80 odstotkov) so se seveda zadolževali tudi zaradi slabih letin. Pogosto so bili spolovinarji, včasih celo na svoji zemlji, nenazadnje pa je bila ukinjena tudi pravica do izkoriščanja skupne zemlje (ta je prešla pod občine), ki so jo na izolskem podeželju prej uporabljale revne družine. Mnogo jih je bilo kmalu prisiljenih v emigracijo zaradi dražb nepremičnin, poleg tega ni bilo več kmetijskih posojilnic in hranilnic (številne so doživele likvidacijo), ki so jim pomagale pred vojno.⁴⁶ Še posebej relevantno pa je, da so kmetom delavcem že majhne posesti, ki bi jim utegnile pomagati pri preživljanju, lahko predstavljale oviro, saj zaradi dodatnih virov dohodka ali dela niso bili upravičeni do prejemanja nadomestila za brezposelnost, ki je sicer pripadalo manualnim delavcem.⁴⁷

Eden ključnih razlogov, če ne celo najpomembnejši, za številne socialne stiske ljudi je bila namreč prav brezposelnost. Ta je vsekakor predstavljala pereč problem, ki je bistveno pripomogel k večanju števila pomoči potrebnih (ne le v Istri, temveč tudi v Kraljevini Italiji nasploh). Istrski prefekt Cimatori je leta 1933 v svojem dopisu, naslovljenem tudi na izolsko občino, zapisal, da se večina podpore na območju, ki ga pokriva njegov delokrog, izvršuje v obliki razdeljevanja živil ali toplih obrokov, redke pa so občine, ki finančno lahko zagotovijo izvedbo javnih del. Podpore so se mu zdele primeren način pomoči ostarelim, bolnim, ženskam, otrokom in nezmožnim dela, niso pa bile primerne za (brezposelne) moške, ki bi delo lahko opravljali; zanje bi bilo namreč lahko ponižujoče, da morajo v neprostopoljnem brezdelju živeti od dobrodelnosti ...⁴⁸ Zato je predlagal, da bi se del sredstev, ki se v občinah zberejo s prosto-

45 Volpi Lisjak, »Ženska delovna sila,« 142.

46 Janez Kramar, *Izola – mesto ribičev in delavcev* (Koper: Lipa, 1988), 420. Vanda Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola. D. 4/II, Obdobje od 1930–1940* (Koper: Pokrajinski arhiv, 1988), XII–XVI. Volpi Lisjak, »Ženska delovna sila,« 140. O perečem agrarnem vprašanju gl. tudi v časopisu Istra: »Danes imamo tu samo zadolžene kmete, ki ne morejo izhajati z dohodki, ki jim jih daje zemlja in lezejo v dolg, dokler jim ne prodajo domačijo. Naš kmet – po čigavi krivdi se to vrši je drugo vprašanje, ki bi me zavedlo na politično plat – se danes bliža svoji proletarizaciji. Dolgovi ga tarejo in dražbe so na dnevnem redu, poslednji čas že radi zastankov davkov. Seliti se mora z rodne grude v mesto, morda v kak industrijski center, da postane delavec ali v inozemstvo. Kmet najemnik (kolon) ne more postati, ker kolonizirajo v naših krajih samo italijanske kolone. Ta način proletarizacije našega prej neodvisnega kmeta gotovo ne predstavlja osvoboditev, ampak gospodarsko in nacionalno zaslužnjeje istega.« (Istra, 21. 5. 1937).

47 Corner, »Fascismo e controllo sociale«. Ob zadostnem predhodnem vplačilu zavarovalnine je delavcem namreč pripadala dnevna podpora v višini 3,75 lire za obdobje do največ 120 dni. Subvencija jim ni pripadala med sezonsko brezposelnostjo in boleznijo. – Vinci, *Sentinelle della patria*, 719.

48 Tu se vidi, kako je fašistična retorika gradila podobo moškega, pripadnika delavskega razreda kot nosilca družinskega prihodka. Posebna problematika v okviru tega je opazovanje preoblikovanja podob spolnih identitet (moškosti in ženskosti) skozi socialne teme ter realne razmere, ki so lahko kompromitirale samopodobo moških, ki tega ideala niso dosegali, ker so bili potisnjeni v finančno odvisnost. Žal pa gradiva, ki bi pričalo denimo o percipiranju družinskih vlog pri ljudeh samih ali morda o tem, kako so moški delavskega razreda dojemali brezposelnost in kako ženske nujno po angažiranju na trgu dela, ni bilo mogoče najti, morda pa bi lahko to vrzel deloma zapolnila ustna pričevanja in ego-dokumenti.

voljnimi prispevki, investiral v izvedbo javnih del, ki zahtevajo veliko delovne sile, kot so cestna dela, izkopi ipd. Zaradi pomanjkanja sredstev so se očitno iskali načini za zniževanje stroškov, saj je sledila argumentacija, da v primerih, ko gre za dela javnih zavodov v interesu skupnosti in torej posredno obliko pomoči, ne morejo upoštevati običajnih tarif za plačilo iz kolektivnih delovnih pogodb, temveč morajo biti te plače nekoliko nižje. Za tak tip del pa se lahko vpokličejo tudi ,delno delovno nezmožne' osebe, pri čemer niso izključene niti ženske in mladi, saj med drugim ne gre za poln (osemurni) delovnik.⁴⁹

Kot kaže, je delovnih mest za delo moških v resnici primanjkovalo,⁵⁰ zato so leta 1938 iz Fašistične zveze velikih družin (*Unione fascista Famiglie numerose* - UFFN) Sečoveljski rudnik črnega premoga⁵¹ zaprosili za možnost zaposlitve sedmih predlaganih, poimensko navedenih moških, starih med 17 in 56 let iz okolice Izole. Medtem ko je v Izoli, tako so zapisali, precej enostavno zaposliti ženske (saj te delajo v dveh lokalnih tovarnah,⁵² kjer je zaposlenih več kot 800 delavk), pa je moškim težje najti delo.⁵³

Temelj teh prizadevanj, ki so denimo skušala pomagati socialno ogroženim velikim družinam, je vsekakor mogoče umestiti v idejo o spodbujanju prokreacije v okviru populacijske politike režima ter Mussolinijevega načela, da je demografski problem tudi ,problem življenja'; »brez življenja ni mladosti, niti vojaške moči, ne gospodarske širitve, ne varne prihodnosti domovine ...«,⁵⁴ družina pa je bila razumljena kot konstitutivno jedro za reprodukcijo rase.⁵⁵ Tako je bila ob ustanovitvi Fašistične zveze velikih družin preskrba takih družin (oziroma zagotavljanje dela njihovim očetom) še posebej poudarjena, »saj na velike družine v izjemnih časih za domovino padejo bremena žrtev in večjega prispevka moških«. ⁵⁶ Tudi v radijski oddaji (njen tipkopis je bil nato razposlan na občine), v kateri je gostoval državni svetnik Amilcare Rossi, je skušala predstaviti pomen prizadevanj, kakršna so bila zaposlitve očetov velikih družin, družinske plače, zagotovitev finančne stabilnosti teh družin (seveda skupaj s poročnimi posojili in drugimi takšnimi ukrepi) za demografsko rast prebivalstva, v skladu z doktrino, da sta »demografska in vojaška moč naroda v recipročni zvezi«. ⁵⁷

49 SI_PAK_KP/1037, 1933, I-III, št. 194.

50 Izjema so bila sicer dela v okviru izgradnje istrskega vodovoda (gl. npr. Kramar, Izola. Bezek, *Analitični inventar*, idr.).

51 Ta je deloval šele nekaj let. Gl. npr. Ivica Pletikosić, »Rudnik Sečovlje: pregled migracijskih gibanj (1950–1970)«, *Acta Histriae* 14, št. 2 (2006): 300.

52 Šlo je za ribjo predelovalno industrijo (o tem gl. zlasti Kramar, *Izola*. Zdravko Marenčič, *Izola in ribištvo nekoč* (Izola: Graffit Line, 2018), v bližini mesta pa sta delovali tudi dve opekarni (Bezek, *Analitični inventar*, XXIII). Vendar pa je tudi za žensko delovno silo prihajalo do več kriznih obdobj, ko so predstavljale višek na trgu dela. Od 718 delavcev in delavk, ki jih je imela tovarna Arrigoni v letu 1934, je njihovo število naraslo na 1240 v letu 1939, vendar pa je istega leta začelo upadati; odpuščenih je bilo 90 delavcev in 100 delavk (Bezek, *Analitični inventar*, XVII).

53 SI_PAK_KP/0169, §. 1 (1938–44), m. 1939, Collocamento sul lavoro di persone appartenenti a famiglie numerose; 26. 11. 1938.

54 »... senza la vita non v'è giovinezza, ne potenza militare, nè espansione economica, nè sicuro avvenire alla Patria...«.

55 SI_PAK_KP/0169, §. 1 (1938–44), m. 1939; Il Gran consiglio del Fascismo, sotto la presidenza del Duce; 3. marec 1937; *ibid.*, La famiglia italiana ed il nuovo codice civile.

56 »... poichè sulle famiglie numerose ricadono, in tempi eccezionali per la patria, i pesi dei sacrifici ed il maggior contributo di uomini«. – SI_PAK_KP/0169, §. 1 (1938–44), m. 1939; Il Gran consiglio del Fascismo, sotto la presidenza del Duce; 3. marec 1937.

57 »... che la potenza demografica e la potenza militare di una nazione sono in funzione reciproca«. – SI_PAK_KP/0169, §. 1 (1938–44), m. 1939, »Vigore e valore della razza« 30. 5. 1939.

V Izoli je bila Fašistična zveza velikih družin⁵⁸ ustanovljena v času, ko se je nekdanja Dobrodelna kongregacija preoblikovala v Občinski podporni zavod (1937), do njene pomoči pa so bile upravičene družine z vsaj sedmimi živečimi otroki (med katere pa so bili všteti tudi sinovi, padli v vojni ali za narodne cilje na strani Italije).⁵⁹ Šlo je za ukrepe, ki so izrazito služili fašistični propagandi, ki je poveljevala prokreacijo v službi naroda.

Eden od razpisov za nagrade takim družinam, ki ga je zveza objavila dve leti kasneje, je obljubljal nagrade v vrednosti 2.000, 1.000 in 500 lir za tri najmlajše pare iz pokrajine, ki imajo največ živečih otrok, rojenih v najkrajšem časovnem razponu. Vsaj eden od otrok pa je moral biti rojen po 3. marcu 1937, kar je simbolno poudarjalo prizadevanje države (na ta dan je namreč Veliki fašistični svet določil direktive za izboljšanje demografske politike režima in ustanovil zvezo velikih družin). Izbor je bil v rokah komisije, v kateri je med drugim sodeloval tudi predstavnik Državne ustanove za zaščito matere in otroka. Vsakemu izbranemu paru je bilo obljubljeno tudi posebno priznanje, pogoji za prijavo pa so bili sledeči: družinski glavar je moral biti član zveze, poleg tega pa tudi 'odličnega moralnega in političnega ravnanja'. Oba zakonca sta morala biti 'italijanske rase' in mlajša od 45 let. Upoštevali so se le skupni otroci, ki so se jima rodili v zakonu. Prednost pa naj bi med izenačenimi družinami imele tiste z največ vzdrževanimi otroki ter morebitnimi posebnimi vojaškimi in fašističnimi zaslugami. Prijavam so morali prosilci priložiti opis družinske situacije, iz katere je moralo, z ustreznim pripisom župana, izhajati, da gre za otroke istih staršev in jih vzdržuje družina ter da se potrjuje moralna in politična neoporečnost staršev.⁶⁰ Družine so bile sicer v okviru fašistične socialne politike (pod okriljem EOA) lahko deležne še nekaterih drugih ugodnosti, med katerimi so bile denimo otroške morske, gorske, terapevtske in druge kolonije, obdarovanja socialno ogroženih v času božiča (Natale del Duce) in treh kraljev (fašistična Befana).

Socialna država in populacijska politika

Četudi je bil eksplicitni cilj fašističnih ukrepov v osnovi rast prebivalstva, sta bili njihova neposredna tarča struktura družinskih odnosov ter razporeditev moči in avtoritete znotraj družine (odnos moški – ženska, starši – otroci), vse pa je bilo usmerjeno na plačo (moškega) delavca, medtem ko je bila ženska v idealizirani podobi utelešena v liku dobre gospodinje, ki ostaja doma.⁶¹ Čeprav naj bi javni diskurz razglašal, da je ženska zaposlitev nepotrebna, celo z medicinskimi argumenti, češ da povzroča nevrastenijo in sterilnost ter ovira izpolnjevanje družinskih obveznosti,⁶² je bila stvarnost drugačna. Moške prinašalce dohodka so morale v mnogih družinah nadomestiti

58 Deželna zveza za Istro je imela sedež v Pulju.

59 SI_PAK_KP/0169, §. 1 (1938–44), m. 1939; Statuto della Unione fascista famiglie numerose.

60 SI_PAK_KP/0169, §. 1 (1938–44), Pulj, 3. 2. 1939.

61 Saraceno, »Redefining maternity and paternity«, 198.

62 De Grazia, *How Fascism*, 76.

ženske, bodisi ker niso imeli službe, so bili nezmožni dela ali pa jih ni bilo. Tako je za pomoč v letu 1937 zaprosila tudi delavka v izolskem Arrigoniju, katere mož je bil brez dela; imela sta dva otroke, eden je iz vrtca⁶³ dnevno prejemal topel obrok, zato je zdravo rasel, drugemu pa je po materinih besedah veliko primanjkovalo. Pomagali so ji nekateri dobrotniki, vendar ni zmogla plačevati najemnine, navedla pa je, da bi bilo treba poiskati delo za njenega moža.⁶⁴ Prošnjo Dobrodelni kongregaciji je napisala tudi v tovarni zaposlena vdova, ki je skrbela za dvanajstletno deklico; njen zaslužek namreč ni zadostoval za mesečno najemnino v vrednosti 20 lir.⁶⁵ Še ena delavka, ki je zaprosila za podporo, je bila mati treh otrok; najmlajši je bil star le štiri mesece, zato je morala pustiti službo, da bi lahko poskrbela zanj, navedla pa je tudi, da ne more dojeti.⁶⁶ Zaprosila je vsaj za nekaj sladkorja, s čimer bi verjetno skušala dojenčku pripraviti nekoliko bolj energijski obrok. V nekaterih primerih je torej razvidno, da je lahko skrb za katerega od vzdrževanih družinskih članov predstavljala oviro, saj ni omogočala hkratne zaposlitve dela zmožnih članov gospodinjstva. Žena nekega 46-letnega ribiča (imela sta tri majhne otroke) je tako prosila za pomoč, ker je bil mož bolan, sama pa ni mogla delati, saj je morala skrbeti še zanj (1938).

Mnoge so se v teh primerih obračale na Državno ustanovo za zaščito matere in otroka (*Opera nazionale per la protezione della maternità e dell'infanzia*, t. i. ONMI), katere fokus so bile tudi neporočene matere, obubožane vdove ter poročene ženske, katerih odsotni moški jih niso mogli vzdrževati. Obenem pa je delovanje ustanove pokrivalo potrebe majhnih otrok, ki jim starši niso mogli nuditi dovolj podpore, in tudi zapuščenih mladih do 18. leta.⁶⁷ ONMI je bila poseben organ, ustanovljen na podlagi zakona o zaščiti mater in otrok, izdanega decembra 1925. Po organih na nižjih upravnih ravneh je ustanova prevzemala zaščito mater in otrok, saj je bila ta v tem obdobju razumljena kot državna naloga večjega pomena. Tako kot v drugih pokrajinah Kraljevine Italije je izpostava delovala tudi v Izoli, na območju, ki je Italiji pripadlo po prvi svetovni vojni.

S cilji na treh področjih delovanja so se institucije pod okriljem ONMI, vsaj deklarativno, posvetile socialni pomoči, in sicer v moralnem (krepitev družinskega čuta), politično-socialnem (spodbujanje natalitete) in higiensko-zdravstvenem smislu (zmanjšanje otroške in maternalne umrljivosti), s posebnim poudarkom na prevenciji,

63 V Izoli sta bila dva vrtca; občinski in zasebni, ki naj bi ga vodile dobrodelne kongregacije. – Kramar, *Izola*, 432. Prim. Bezek, *Analitični inventar*, XLI; otroške vrtce je do leta 1925 upravljal Lega nazionale, potem pa ONAIR (*Opera nazionale di assistenza all'Italia Redenta*). Več o tem npr. v Downs, »The Most Moderate Italianization?«. Elisa Gobbato, »Le donne de »L'Italia Redenta.« L'Opera Nazionale Assistenza Italia Redenta negli anni 1918–1938,« v: *Carità pubblica, assistenza sociale e politiche di welfare: il caso di Trieste*, ur. Anna Maria Vinci, (Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2012).

64 Odobrena pomoč zanjo je znašala 15 lir, a le za pol leta, najverjetneje zato, da bi si v tem času mož skušal najti delo.

65 SI_PAK_KP/1037, št. 208 (1935), m. II/1, 29. 7. 1935.

66 Treba je dodati, da se je v okviru fašistične pronatalistične politike ustvaril tudi obsežen diskurz okrog dojenja kot prakse, ki ugodno vpliva na razvoj otroka in mu omogoča preživetje v najranljivejšem obdobju, v katerem je bila še posebej visoka stopnja umrljivosti. Zato so dojenje spodbujali oziroma njegovo zavestno zavračanje celo »sankcionirali«; saj ženske, ki niso želele dojiti, niso bile upravičene do podpore (Saraceno, »Redefining maternity and paternity«, 207). V tovarnah, tudi v izolskem Arrigoniju, so denimo obstajali prostori, namenjeni dojenju (*sale di allattamento*) – tu so jih otvorili v letu 1935 (SI_PAK_KP/1037, št. 209 (1935), m. II/7).

67 Prim. De Grazia, *How Fascism*.

profilaksi in vzgoji.⁶⁸ Ker je italijanska politika ključen problem za visoko otroško umrljivost⁶⁹ (in zato nizek ali negativen naravni prirastek) videla v problematiki nezakonskih otrok, si je ONMI na tem področju prizadevala doseči dvojni cilj; promoviranje rasti prebivalstva in dobrobiti ter ideala zakonsko vezane družine z očetom v glavni vlogi.⁷⁰ Ta prizadevanja (s katerimi je država naslavljal perečo problematiko upada rodnosti)⁷¹ so bila torej usmerjena zlasti k neporočenim ženskam, ki so jim na različne načine (z retoriko in dejanskimi ukrepi) preprečevali, da bi splavile,⁷² prepričati so jih skušali, da svoje otroke dojijo, nazadnje pa so spodbujali priznanje očetovstva ter poročanje parov z otroki.⁷³

Eden ključnih ukrepov v tej smeri je bilo razdeljevanje dot revnim dekletom, ki so se nameravala poročiti. Tako so bile tudi izolske neporočene mladenke in ženske leta 1934 obveščene, da lahko zaprosijo Comitato di Patronato (ONMI) za enkratno podporo, če izpolnjujejo naslednje pogoje: so vsaj v sedmem mesecu nosečnosti; imajo enega ali več nezakonskih otrok, mlajših od šest let, ni pa potrebno, da so prosilke v stanju popolne revščine, saj zadostuje izražena potreba po nastajajoči družini. Podpora (med 300 in 500 lirami) je bila izdana v naravi (živila, perilo, premičnine). Nosečim prosilkam je bila v 2/3 dodeljena po poroki, v 1/3 pa po rojstvu (živega) otroka, v drugem primeru pa so morali biti priznani vsi nezakonski otroci obeh mladoporočencev, ki sta ustvarjala novo družino.⁷⁴

Ljudje so tako lahko ponujene denarne spodbude izkoristili za izboljšanje svojega gmotnega položaja, četudi niso živeli v popolni revščini. So pa na izolsko izpostavo ONMI prihajale tudi prošnje iz drugih potreb, sicer povezanih s preživetjem družine ali vzdrževanjem (mladoletnih) otrok. Prosilci so bili tako moški kot ženske. Denimo vdovec, ki mu je žena umrla ob porodu; ko je na ONMI poslal svojo prošnjo, je imel dojenček štiri mesece, do tedaj pa je bil v bolnišnični oskrbi v Trstu. Ko je ozdravel, bi moral domov, vendar je oče (ki je imel sicer še petletno hčerko), prosil, ali bi dojenčka lahko sprejel kak otroški zavod, saj bi sicer moral pustiti delo, da bi lahko pazil nanj (1939). Eden od primerov je bil tudi vojni invalid iz Maliže, nezmožen za delo. Imel je sicer majhno kmetijsko zemljišče, a to ni zadostovalo za vzdrževanje družine. V njej je bilo prisotnih več bolezni, saj je pet otrok umrlo, od šestih živih pa so bili trije stari do

68 Sileno Fabbri, *Direttive e chiarimenti intorno allo spirito informatore della legislazione riguardante l'O.N.M.I. e alle sue pratiche applicazioni* (Roma: Carlo Colombo, 1933).

69 Za območje Julijske krajine o teh vprašanih gl. npr. Vinci, »Una lunga emergenza sociale,« 49. Podatki o letnem naravnem prirastku na območju Puljske pokrajine, v katero je med drugimi sodila tudi občina Izola, pričajo o izjemno nizkih vrednostih: leta 1936 je tu znašal 7,3 promila, v Tržaški pokrajini pa zgolj 1,6 promila in je bil v Puljski za tretjino, v Tržaški pokrajini pa celo za polovico nižji kot dve leti pred tem. – *Istra*, 25. 6. 1937.

70 De Grazia, *How Fascism*, 62.

71 Po drugi strani pa država ni veliko naredila za dejansko zmanjšanje otroške umrljivosti ali za zdravje žensk v rodni dobi, kar bi bilo med drugim mogoče doseči tudi z zagotovitvijo ustreznih delovnih razmer za (noseče) ženske v tovarnah, daljšim časom porodniške odsotnosti ipd. – Saraceno, »Redefining Maternity and Paternity,« 203.

72 O teh vprašanih gl. zlasti ibid., za jugoslovanski prostor pa Dunja Dobaja, »Rojstva, smrti in strah pred belo kugo v Dravski banovini v obdobju med obema svetovnimima vojnama,« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 63, št. 1 (2015): 89–100. Tu se je sicer, v nasprotju z Italijo, kjer je bil pronatalizem uradno stališče države, proti splavu boril predvsem določen del politike, iniciative pa so prihajale iz katoliških in medicinskih krogov.

73 Gl. npr. De Grazia, *How Fascism*, 63, 64.

74 SI_PAK_KP/1037, št. 201 (1934), kat. I-II.

deset let, zato je oče prosil za podporo, da bi zmožog vzdrževati vsaj njih (1937). Za podporo je ONMI prosila tudi ženska z dojenčkom in desetletno hčerko, katere mož je bil kmet brez lastnine (1937), ter ženska, katere mož je bil že tri leta v bolnišnični oskrbi na tržaškem oddelku za tuberkulozo, skrbeti pa je morala za štiri otroke (naj-starejši je imel 12 let) (1939).⁷⁵

Z vključevanjem nalog socialnega skrbstva in dejavnosti drugih javnih in zasebnih ustanov je bil osrednji namen tega državno-režimskega telesa spodbujati ohranjanje ter fizično in moralno izboljšanje rase.⁷⁶ Pri tem je treba ponovno poudariti, da takšne ini-ciative niso izhajale iz gole filantropije, temveč je šlo za način politične akcije: v prakso je država uvajala oblike socialne pomoči, ki so izvirale iz njihovega mišljenja o vprašanju in odnosu med materinstvom in delom ter o družbeni vrednosti materinstva.⁷⁷ Politike režima tako niso bile v osnovi politike za dobrobit družin, ampak populacijske politike⁷⁸ – niso namreč naslavljale zgolj ubožnih, temveč družino nasploh, saj je bila ta pojmovana kot osrednja institucija moderne države.⁷⁹

Fašizem je rodnost spodbujal na eni strani z represijo (neodobravanjem, celo sankcioniranjem nezaželenega ravnanja, denimo zavračanja nosečnosti), na drugi pa s propagando in socialnimi programi ali pozitivnimi ukrepi (ugodnostmi, podporami), usmerjenimi na matere, otroke in očete.⁸⁰ Te politike so preferirale velike družine, medtem ko so pragmatične družinske strategije (predvsem v urbaniziranih območjih) težile k manjšim. Hkrati pa so politične ideje izražale težnje po tem, da je izven doma zaposlen zgolj moški⁸¹ – realnost je bila seveda pogosto daleč od tega modela; velika brezposelnost in nizke plače so ljudi silile, da so se na trgu dela angažirale cele družine.⁸²

Spremembe po veliki vojni (inflacija, ekonomska kriza, naraščanje brezposelnosti, nižanje plač, industrializacija, urbanizacija, spremembe v socialni stratifikaciji ter hitri politični preobrti idr.) so pustile velike posledice na družinah, ki so v splošnem postajale vse manjše, bolj urbanizirane in posledično bolj odvisne od trga ter od vladnih storitev.⁸³ To je spodbudilo novo iniciativo na področju fašistične demografske politike, ki je med »strupe modernega življenja« prištevala pretirano urbanizacijo, tendence k samskemu življenju in ločitve, izseljevanja ipd., saj naj bi vodili k »zastrašujočemu pojavu denatalitete in razkrajanja naroda«.⁸⁴

75 SI_PAK_KP/0168, §. 3, m. 11 in 13.

76 Saraceno, »Redefining Maternity and Paternity«, 205.

77 Annarita Buttafuoco, »Motherhood as a Political Strategy: The Role of the Italian Women's Movement in the Creation of the Cassa Nazionale di Maternità«, v: *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s–1950s*, ur. Gisela Bock, Pat Thane, 178–95 (London in New York: Routledge, 1994), 181.

78 Saraceno, »Redefining Maternity and Paternity«, prim. Carl Ipsen, »The Organization of Demographic Totalitarianism: Early Population Policy in Fascist Italy«, *Social Science History* 17, št. 1 (1993): 71–108 idr.

79 De Grazia, *How Fascism*, 80.

80 Gl. npr. ibid., 55. Saraceno, »Redefining Maternity and Paternity«, 202.

81 Gl. tudi Saraceno, »Redefining Maternity and Paternity«.

82 De Grazia, *How Fascism*, 82.

83 Ibid., 80. Saraceno, »Redefining Maternity and Paternity«.

84 »... fenomeno pauroso della denatalità e della dissoluzione delle nazioni«. – SI_PAK_KP/0169, §. 1 (1938–44), m. 1939; La famiglia italiana ed il nuovo codice civile.

Nenazadnje pa je tudi vsako drugo prizadevanje za reševanje socialnih vprašanj (tudi če ni bilo neposredno povezano z otroki ali materami kot nosilkami reprodukcije naroda) izhajalo iz prepričanja, da močna država z obširno razširitvijo socialne blaginje lahko ustvari prave pogoje za »fizično izboljšanje rase« in »rojstvo zdravih prihodnjih generacij«. ⁸⁵ Fašizem je želel pri (tovarniških ali agrarnih) delavcih z dejanji vzbuditi lojalnost in zavedanje, da svojo dobrobit dolgujejo »fašistični revoluciji« in državi, ki se je razglašala za »novo, socialno državo« ... ⁸⁶

V »objavljenem novem redu« naj bi bilo, kakor je razvidno iz fašistične retorike, za vse potrebe socialno ogroženih poskrbljeno v okviru celovitega socialnega sistema (v nasprotju s predhodno, »pasivno« liberalistično državo, ki so ji očitali premalo zaščite delavcev v primerih brezposelnosti, pomanjkanja, bolezni, starosti in nezmožnosti, fašistična država pa je sebe dojemala kot njeno čisto antitezo). ⁸⁷ Upoštevajoč dejstvo, da liberalna italijanska država seveda ni bila pasivna, ostaja vprašanje, kaj je bilo v novem režimu drugače pri reševanju socialnih vprašanj, poleg tega pa tudi, kako so se politike fašizma inkorporirale v prej obstoječe prakse na zasedenih ozemljih, ki jih je Italija pridobila naknadno (npr. Istra, »terre redente«) in so bile pred tem del drugih državnih in s tem socialnih sistemov. Morda je v ospredju predvsem fokus socialnih prizadevanj, ki postanejo širša predvsem na področju zaščite družine in otrok. Vendar pa se gre pridružiti trditvi nekaterih zgodovinarjev, da je fašistični sistem sicer skušal sanirati revščino, ne pa tudi njenih vzrokov, ⁸⁸ kar je pomenilo, da radikalnih sprememb v smislu sistemskih rešitev ni prinesel. Hkrati pa je deloval izključevalno, predvsem z izkazovanjem nacionalističnih vzgibov, favoriziranjem določenih družbenih skupin in političnih prepričanj, v katerih za nasprotnike režima ni bilo prostora.

Zaključek

Obdobje po prvi svetovni vojni je za nekatere prostore (kakor je to veljalo za Primorsko) pomenilo tudi prehod v spremenjen socialni sistem, ki je bil posledica zamenjave politične državne oblasti. Obenem pa se je spremenila tudi družbenoekonomska stvarnost, ki je prinašala nove potrebe po socialnem skrbstvu, med drugim denimo zaradi razvoja določenih industrijskih panog, ki je v mesta privabljal delavce, hkrati pa odpiral nova socialna vprašanja.

Ob samem prehodu v drug politični sistem so primorske občine privzele veljavno italijansko zakonodajo in s tem ureditev na področju socialne varnosti. Tako so se

⁸⁵ Quine, *Italy's Social Revolution*, 99.

⁸⁶ »Stato nuovo«, »stato sociale« in »stato assistenziale« (ibid., 100).

⁸⁷ Ibid., 97 in 100. Denimo zakona o ustanovitvi ECA, izdanega 3. 6. 1937, predstavniki fašističnih ustanov niso razumeli zgolj kot preproste formalne določbe, temveč kot nosilec posebnih družbenih ciljev. S tem naj bi se uzakonilo načelo socialne asistence v smislu, da pomoč, ki jo družba daje »vrednim pomoči potrebnim«, ni milostno darilo, temveč dejanje prizadevne človeške solidarnosti. Obenem pa naj bi šele novi zakon dal tudi trdno finančno podlago, ki omogoča njegovo praktično izvajanje. – *Rendiconto dell'esercizio: Ente comunale di assistenza Trieste* (Trieste: Tipografia del Partito Nazionale Fascista, 1937), 5, 6.

⁸⁸ La Banca, »Assistenza o beneficenza?«, 63.

sprva formirale dobrodelne kongregacije, ki pa zaradi omejenih državnih finančnih sredstev niso mogle v celoti odgovarjati na lokalne potrebe, po vzponu fašistične stranke v 20. letih pa so se začele udejanjati druge iniciative. Če so se fašistične socialne politike pri generalni dobrodelnosti opirale na že obstoječe strukture, ki so jih združile v skupna državna telesa (npr. ECA), so svoje polje nekoliko razširile le na področju zaščite družine, mater in otrok, seveda s specifičnimi cilji na polju demografske politike. Večji poudarek so tako (vsaj deklarativno) namenile podpori določenim družbenim segmentom, ki so bili pomembni za uresničevanje državnih pronatalističnih teženj. Za reproduktivni in delovno aktivni del prebivalstva (matere/mlajše ženske, delavci z otroki ipd.) so skrb prevzele ustanove, kakršna je bila ONMI, s čimer se je razširil seznam tradicionalnih prejemnikov podpore.

Na primerih eksistenčnih stisk iz izolske stvarnosti med obema vojnama je mogoče identificirati nekatere najranljivejše skupine prebivalstva, ki so bile pogosto deležne tudi več različnih oblik podpore hkrati, da bi vsaj za omejeno obdobje rešile svojo materialno stisko. V teh skupinah prepoznamo predvsem revne delavce, tako industrijske kot agrarne, take z več vzdrževanimi družinskimi člani (bodisi otroki ali bolnimi sorodniki), brezposelne, nezmožne dela in ostarele.

Zadnji so bili običajno podpore deležni najprej, medtem ko je za ostale veljalo, da jih je treba najprej rehabilitirati ali usposobiti oziroma jim dati možnost za delo, preden bi jim dodelili tudi pomoč. Seveda pa tu ni mogoče mimo še enega vidika, novega v primerjavi s prejšnjimi sistemi; dostop do podpor je bil na subtilne, a vendar eksplicitne načine pogojen s podporo fašističnemu režimu. Na eni strani je institucije, namenjene socialnemu skrbstvu, upravljalo politično nastavljeno osebje, obenem pa je bila selekcija kandidatov za dodelitev nekaterih podpor ali ugodnosti pogojena s politično neoporečnostjo. Ostaja sicer vprašanje, v kolikšni meri so ljudje te politike sprejeli (saj so na mnoge načine vsiljevale tudi fašistične vrednote) oziroma ali so jih v to silile velike socialne stiske, na drugi strani pa tudi ne poznamo logike sistema dodeljevanja podpor, ki je temeljil na individualnih prošnjah, morda pa tudi na priporočilih in neformalnih poteh izbire podpornikov.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI_PAK_KP – Pokrajinski arhiv Koper:
 - SI_PAK_KP/0167, Občinski podporni zavod Izola.
 - SI_PAK_KP/0168, Državna ustanova za zaščito matere in otroka Izola.
 - SI_PAK_KP/0169, Fašistična zveza velikih družin Izola.
 - SI_PAK_KP/0250, Dobrodelno društvo Izola.
 - SI_PAK_KP/1037, Občina Izola.
-

Literatura

- Bezek, Vanda. *Analitični inventar fonda občine Izola. D. 4/II, Obdobje od 1930–1940*. Koper: Pokrajinski arhiv, 1988.
- Bock, Gisela in Pat Thane, ur. *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*. London in New York: Routledge, 1994.
- Buttafuoco, Annarita. »Motherhood as a Political Strategy: The Role of the Italian Women's Movement in the Creation of the Cassa Nazionale di Maternità.« V: *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*, ur. Gisela Bock in Pat Thane, 178–95. London in New York: Routledge, 1994.
- Corner, Paul. »Fascismo e controllo sociale.« *Italia Contemporanea* 228 (2002): 381–405. Dostopno na: http://www.italia-liberazione.it/publicazioni/1/corner_228.pdf. Pridobljeno 10. 8. 2021.
- Čeč, Dragica. »Revščina kot grožnja družbenemu redu v 18. stoletju.« *Acta Histriae* 24, št. 2 (2016): 291–312.
- Čeč, Dragica. »Revni - ostareli v času kriz: družba na dlani.« *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 43, št. 2 (2020): 307–29.
- De Grazia, Victoria. *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922–1945*. Berkeley, Los Angeles in Oxford: University of California Press, 1992.
- Dobaja, Dunja. »Rojstva, smrti in strah pred ‚belo kugo‘ v Dravski banovini v obdobju med obema svetovnima vojnama.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 63, št. 1 (2015): 89–100.
- Dobaja, Dunja. *Za blagor mater in otrok: zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Downs, Laura Lee, »‘The Most Moderate Italianization?’: Social action and nationalist politics in the North-Eastern Adriatic bordelands (1919–1954).« *Acta Histriae* 26, št. 4 (2018): 1087–102.
- Giorgi, Chiara. »Le politiche sociali del fascismo.« *Studi storici* 55, št. 1 (2014): 93–107. Dostopno na: <https://doi.org/10.1387/hc.20259>. Pridobljeno 23. 8. 2021.
- Gobbatto, Elisa. »Le donne de ‘L’Italia Redenta’. L’Opera Nazionale Assistenza Italia Redenta negli anni 1918–1938.« V: *Carità pubblica, assistenza sociale e politiche di welfare: il caso di Trieste*, ur. Anna Maria Vinci, 63–86. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2012.
- Grošelj, Branka. *Na dnu. Položaj beračev in brezdomcev od konca 19. stoletja do leta 1940*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Inaudi, Silvia. *A tutti indistintamente. L’Ente Opere Assistenziali nel periodo fascista*. Bologna: Clueb, 2008.
- Ipsen, Carl. »The Organization of Demographic Totalitarianism: Early Population Policy in Fascist Italy.« *Social science History* 17, št. 1 (1993): 71–108.
- Koven, Seth in Sonya Michel, ur. *Mothers of a New World: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States*. Routledge, 1993.
- Kramar, Janez. *Izola - mesto ribičev in delavcev*. Koper: Lipa, 1988.
- La Banca, Domenica. »Assistenza o beneficenza? La Federazione napoletana dell’ONMI (1926–1939).« *Contemporanea* 11, 1 (2008): 47–72.
- Marenčič, Zdravko. *Izola in ribištvo nekoč*. Izola: Graffit Line, 2018.
- Morteani, Luigi. *Isola ed i suoi Statuti*. Parenzo: Stab. Tip. Gaetano Coana, 1888.
- Quine, Maria Sophia. *Italy’s Social Revolution. Charity and Welfare from Liberalism to Fascism*. Palgrave, 2002.
- Passmore, Kevin, ur. *Women, Gender and Fascism in Europe: 1919–1945*. Manchester: Manchester University Press, 2003.
- Pletikosić, Ivica. »Rudnik Sečovlje: pregled migracijskih gibanj (1950–1970).« *Acta Histriae* 14, št. 2 (2006): 299–311.
- Rizzo, Antonella. »Le Opere Pie dal Liberalismo al Fascismo. L’assistenza ai bambini e agli adolescenti poveri ed abbandonati nella città di Roma (1915–1943).« *Doktorska disertacija*. Università degli studi Roma tre, Roma, 2010–2012.

- Saraceno, Chiara. »Redefining Maternity and Paternity.« V: *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*. Ur. Gisela Bock in Pat Thane, 196–212. London - New York: Routledge, 1994.
- Vinci, Anna Maria. *Sentinelle della patria: Il fascismo al confine orientale 1918–1941*. Roma: Laterza, 2011.
- Vinci, Anna Maria. »Una lunga emergenza sociale: le terre »redente« tra le due guerre mondiali.« V: *Carità pubblica, assistenza sociale e politiche di welfare: il caso di Trieste*. Ur. Anna Maria Vinci, 41–62. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2012.
- Vinci, Stefano. »Il fascismo e la previdenza sociale«. *Annali della facoltà di giurisprudenza di Taranto* 4 (2011): 709–29.
- Volpi Lisjak, Bruno. »Ženska delovna sila v ribjih tovarnah v Izoli in Kopru. Konzerviranje in soljenje rib.« *Annales: Series historia et sociologia* 11, št. 24 (2001): 135–50.

Tiskani viri

- Fabbri, Sileno. *Direttive e chiarimenti intorno allo spirito informatore della legislazione riguardante l'O.N.M.I. e alle sue pratiche applicazioni*. Roma: Carlo Colombo, 1933.
- Istra: glasilo Saveza jugoslovenskih emigranata iz Julijske krajine. Zagreb, 1937.
- Partito Nazionale Fascista. *La politica sociale del fascismo*. Libreria dello Stato, 1933.
- *Rendiconto dell'esercizio: Congregazione di carità Trieste*. Trieste: Tipografia del Partito Nazionale Fascista, 1936.
- *Rendiconto dell'esercizio: Ente comunale di assistenza Trieste*. Trieste: Tipografia del Partito Nazionale Fascista, 1937.

Urška Bratož

“PROVVIDENZE, DIRETTE A POTENZIARE LE FORZE VITALI DELLA POPOLAZIONE ITALIANA”: PEOPLE’S HARDSHIPS AND THE FASCIST SOCIAL POLICY IN IZOLA IN THE INTERWAR PERIOD

SUMMARY

For the Slovenian Littoral region, the period after World War I also marked the transition to a different social system, resulting from a change in the political regime. The altered socio-economic reality in the context of the Kingdom of Italy resulted in new social welfare requirements, mainly due to the general crisis and the increasing unemployment and labour issues. The way in which social issues were addressed at the local level can be partly reconstructed in the case of Izola, where new policies had to be integrated into the existing social systems, notably through the creation of special state entities in the field of social welfare.

The examples of subsistence hardships in Izola during the interwar period can be used to identify some of the most vulnerable groups of the population, which often received several different forms of support at the same time in order to solve their material distress, at least for a while. This often stemmed from unemployment or the inability to work. The forms of support were mainly non-institutional (monthly financial or in-kind assistance) and could be limited to a specific period, part of the year, or the duration of a crisis.

The contribution also discusses the intertwining of the fascist ideology with social and demographic issues, as the state saw their resolution as a means of gaining military and political power. The approach to pressing social problems is observed from the perspective of the state's interest in (at least declaratively) placing a greater emphasis on supporting those segments of the society that were important for the realisation of the state's pronatalist aspirations. These aspirations were pursued through newly established fascist institutions, notably the National Organisation for Maternity and Infancy (OMNI) and the Fascist Union for Large Families (UFFN), which joined the municipal support institutions as the carriers of traditional social assistance.

Manca G. Renko*

Avtobiografska pričevanja tranzicije po drugi svetovni vojni**

IZVLEČEK

Članek obravnava avtobiografije šestih žensk treh generacij, ki so v svojih objavljenih avtobiografskih besedilih tematizirale obdobje tranzicije po drugi svetovni vojni (1945–1955). Te ženske so Ilka Vašte, Mira Mihelič, Nada Kraigher, Nedeljka Pirjevec, Manica Lobnik in Nada Gaborovič. Iz besedil je mogoče izluščiti več tematskih skupnih točk, med drugim ukvarjanje z družinskim življenjem, (intelektualnim) delom, spolom, politiko in s prehodom v novo državo ter družbeni red povojne Jugoslavije. Članek prikazuje, kje se avtorice obravnavanih besedil med seboj stikajo in kje razhajajo, opredeljuje izkušnjo žensk v obdobju tranzicije ter jo umešča v širši zgodovinski okvir tedanjega časa.

Ključne besede: avtobiografija, tranzicija, druga svetovna vojna, ženske

ABSTRACT

AUTOBIOGRAPHICAL TESTIMONIES OF THE POST-WAR TRANSITION

The present article examines the autobiographies of six women from three generations who thematised the transition period after World War II (1945–1955) in their published autobiographical texts: Ilka Vašte, Mira Mihelič, Nada Kraigher, Nedeljka Pirjevec, Manica Lobnik, and Nada Gaborovič. Several thematic commonalities can be extracted from the texts, including the authors' considerations of family life, (intellectual) work, gender, politics, and the transition to the new state and social order of post-war Yugoslavia. The article demonstrates where the authors of the texts under discussion meet and where they diverge while defining the women's experience during the transition and placing it in the broader historical context of the time.

Keywords: autobiography, transition, World War II, women

* Dr., asistentka, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana; manca.renko@gmail.com

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta ERC EIRENE, ki ga omogoča Evropski raziskovalni svet (European Research Council ERC) kot del programa Evropske unije za raziskave in inovacije Obzorje 2020 (Horizon 2020).

Uvod

Avtobiografija je kot eden od virov stalna spremljevalka zgodovinopisja, pa čeprav je do njene uveljavitve v historiografiji, sploh na Slovenskem, prišlo šele v zadnjih desetletjih. Razumeti jo je treba kot žanr in metodologijo raziskovanja, ki zgodovinopisje odpira za nove družbene in kulturne vidike preteklosti, še posebej pa širi aspekte razumevanja glasov, ki so predolgo veljali za manj pomembne.¹ Četudi so ženske skozi zgodovino skrbno pisale svoje dnevnike ter negovale korespondence, v katerih sta se stikala javni in zasebni svet, je ženska avtobiografija kot žanr, namenjen javnosti, torej izdana knjiga, svojo priljubljenost začela dobivati šele v drugi polovici 20. stoletja, medtem ko o sistematičnem sociološkem in feminističnem raziskovanju avtobiografij lahko govorimo šele od devetdesetih let dalje.² Če za izdane moške avtobiografije in spomine še vemo, jih kot raziskovalke in raziskovalci redno jemljemo v obzir ter skoznje interpretiramo širše zgodovinsko dogajanje, pa so mnoge avtobiografije žensk, četudi izdane še za časa njihovih življenj, izginile iz javnega in velikokrat celo akademsko-raziskovalnega diskurza. Kot opozarja Linda Anderson, je avtobiografija kot žanr neločljivo povezana s spolom in za svoj model najpogosteje jemlje moškega srednjega razreda, ki po možnosti prihaja z Zahoda.³ Avtobiografije deprivilegiranih, zatiranih in spregledanih imajo potencial, da poleg individualnih pripovedi ustvarjajo naracijo, ki presega usodo posameznika ali posameznice. Ljudje, ki praviloma ne zavzemajo družbenih položajev moči, pa naj gre za ženske, pripadnike in pripadnice nedominantnih etničnih skupin ali delavski razred, si z avtobiografijo kot medijem lahko izborijo kulturni prostor ter uveljavijo lastni glas, ki zmore seči onkraj samega sebe. Avtobiografija je v tem primeru tudi emancipatorni žanr, ki pomaga pri vpisu v kulturno dominantni svet, doseganju družbenega pripoznanja ter na ta način opolnomočenju sebe in lastne družbene skupine.⁴ Vzeti si besedo je v tem smislu tudi del emancipatornega boja, saj, kakor opozarja Pierre Bourdieu, nadzirani razredi ne govorijo, ampak se govori v njihovem imenu.⁵ Simone de Beauvoir poudarja, da so zgodovino žensk ustvarili moški, zato avtobiografije žensk lahko razumemo tudi kot boj za lastni glas, svojo zgodovino in pravico biti slišane.⁶

Zanimanje za avtobiografije žensk se v svetu povečuje od osemdesetih let 20. stoletja⁷ dalje, ko so začele biti obravnavane tudi v kontekstu feministične analize,⁸ medtem

1 Marta Verginella, »Zgodovinopisna raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja,« v: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi*, ur. Alenka Koron et al. (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011), 95–108.

2 Tanja Rener, »Avto/biografije v sociologiji in ženskih študijah,« *Teorija in praksa* 33 (1996): 759–63.

3 Linda Anderson, *Autobiography* (London in New York: Routledge, 2001), 3.

4 Julia Swindells, *The Uses of Autobiography* (London: Taylor & Francis, 1995), 7.

5 Pierre Bourdieu, »Une classe objet,« *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 17/18 (1977): 2.

6 Simone de Beauvoir, *Drugi spol* (Ljubljana: Krtina, 2013), 191.

7 Razmah raziskovanja avtobiografij na splošno sicer lahko spremljamo od petdesetih let 20. stoletja dalje, vendar pa je na Slovenskem v zgodovinopisju in literarni vedi na tem področju prišlo do zamudništva. Več zanimanja je bila avtobiografika deležna od devetdesetih let dalje (Alenka Koron in Andrej Leben, *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi* (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011)).

8 Alison Donnel et al., *Representing Lives. Women and Auto/Biography* (London: Macmillan Press, 2000), XXI.

ko na Slovenskem na tem področju če vedno obstaja raziskovalna vrzel. V tem članku bo analiza izbranih avtobiografij služila zgodovinopisni obravnavi žensk v tranziciji po drugi svetovni vojni, zato bodo zaradi osredotočanja na zgodovinsko mnogi aspekti avtobiografije kot žanra in metode, ki ju poznamo predvsem s področij komparativistike, psihoanalize in poststrukturalizma, izpuščeni.⁹ V ospredju raziskave bodo avtobiografije šestih žensk, ki so popisovale svoje življenje v prvem desetletju po drugi svetovni vojni. Upoštevane so le tiste avtobiografije, ki so bile pisane z mislijo na javno objavo, torej so se njihove pripovedovalke zavedale, da ima njihovo zasebno življenje prostor v javni pripovedi. Poleg tega so vsa obravnavana dela tudi pričevanje o osebnih zadevah, tako da so bile politične avtobiografije (na primer Angela Vode) v tej razpravi namenoma izpuščene. Kronistke povojnega obdobja, ki jih bo obravnaval ta članek, so Ilka Vašte (1891–1967), Mira Mihelič (1912–1985), Nada Kraigher (1911–2000), Nada Gaborovič (1924–2006), Manica Lobnik (1927–1974) in Nedeljka Pirjevec (1932–2003). Nekatera dela so že bila obravnavana kot zgodovinski viri (na primer Ilka Vašte in Mira Mihelič), druga z literarnozgodovinskega vidika (predvsem Nedeljka Pirjevec), za tretje pa lahko rečemo, da njihovo avtobiografsko delo še ni bilo deležno resnejše obravnave v zgodovinopisju in sicer v slovenski humanistiki. Obravnavane ženske niso edine Slovenke te generacije, ki bi izdale avtobiografije oziroma spomine (čeprav jih mnogo več ni bilo), so pa edine v tem, da so svojo pozornost namenjale popisovanju in analiziranju obdobja tranzicije oziroma da so v tem obdobju celo pisale. Kot poudarja Linda Anderson, so avtobiografije žensk obrnile same ideološke temelje avtobiografske tradicije in prevprašale norme avtobiografike.¹⁰ Tudi zato bo v sklepnem delu članka nakazana primerjava s sodobniki obravnavanih avtoric, z avtobiografskimi besedili Lojzeta Kovačiča (*Resničnost, Prišleki*) Tarasa Kermaunerja (*Stoja pod Poncami*), Marjana Rožanca (*Metulj, Ljubezen*) in Vitomila Zupana (*Igra s hudičevim repom, Levitan*), ki so vsaj deloma obravnavali obdobje povojne tranzicije.

Načini avtobiografske pisave

Obravnavana avtobiografska besedila se med seboj razlikujejo; po načinu upovedovanja, slogu, literarni vrednosti in zgodovinopisni zanesljivosti. Vsaka od avtobiografij si v svojem kontekstu zasluži posebno obravnavo kot zgodovinopisni, literarni, umetniški, faktični ali fikcijski žanr,¹¹ a v danem primeru partikularnega zgodovinskega obdobja ni nič manj pomembno razmišljati o tem, kaj nam njihova primerjava pove o obravnavanem času. Poleg tega avtobiografskost ni le žanr ali modus, temveč način

9 Na Slovenskem je raziskovanje avtobiografije prisotno predvsem na področju komparativistike in slovenistike. Leta 2008 je bila temi avtobiografij posvečena dvojna številka revije *Jezik in slovstvo*, leta 2011 pa je pri ZRC SAZU izšel zbornik z naslovom *Avtobiografski diskurz*, ki sta ga uredila Alenka Koron in Andrej Leben.

10 Anderson, *Autobiography*, 17.

11 Igor Grdina, »Avtobiografska književnost pri Slovencih v dvajsetem stoletju«: doktorska disertacija (Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1994), 39.

branja ali razumevanja,¹² pri čemer je treba imeti pred očmi, kakor tezo nadgrajuje Philippe Lejeune, da je to prav toliko kot način branja tudi način pisanja.¹³ *Jaz*, ki se vzpostavlja v avtobiografskem pisanju, ni le pasivna reprezentacija lastne preteklosti, temveč akt, ki ta *jaz* jezikovno in performativno izdeluje. Avtobiografija zato ni le zgodovinski dokument ali literarno delo, temveč trop za fiktionalno in performativno konstitucijo identitete.¹⁴

Vse obravnavane avtorice so v svojih besedilih tudi same tematizirale odnos do žanra avtobiografije, iz česar lahko razberemo, da so se vsaj deloma zavedale zakoničnosti, omejitev in prednosti, ki jim jih prinaša tovrstno pisanje.

Avtobiografija Mire Mihelič *Ure mojih dni* je izšla leta 1985, v letu njene smrti. Gre za enega najbolj čisto pripovednih osebnopričevalskih besedil na Slovenskem,¹⁵ ki se jasno zaveda prepletenosti javnega in zasebnega sveta.¹⁶ Miri Mihelič obravnava avtobiografskega materiala ni bila tuja niti v njenih drugih proznih besedilih. Čeprav je bila (sploh pri avtoricah) avtobiografskost velikokrat razumljena kot znamenje literarnega začetništva, jo je od romana *Obraz v zrcalu* (1941) v svoji fikciji pogosto uporabljala.¹⁷ Ali kakor je v *Urah mojih dni* napisala Mira Mihelič sama, ji je v začetku štiridesetih let postalo jasno, »da je odslej vse moje življenje gradivo za tisto, kar moram še napisati«.¹⁸ Tako je njen medvojni dnevnik postal osnovno gradivo za roman *April*, ki je izšel leta 1959.¹⁹ Razmejitev avtobiografije in fikcije pri Miri Mihelič je do neke mere nasilna, kar v svojih spominih omenja tudi sama:

Ali preveč pripovedujem o svojih osebnih, da ne rečem intimnih zadevah? Potem ko sem se odločila, čeprav nerada, pisati spomine, sem prebrala precej memoarske literature in večina avtorjev v svojih spominih ne navaja družinskih in ljubezenskih zapletov, ker je to nekaj, kar ni za javnost. Toda kakor vse v moji literaturi izvira iz osebnih doživetij in vtisov, tako tudi zdaj, ko neposredno opisujem svoje življenje, ne morem preko lastnih prigod in nezgod, mimo tistega, kar mi je prineslo srečo ali nesrečo. Ne glede na to se zavedam, da ne smem vsega do kraja povedati, nekatere stvari bodo ostale neizrečene in bodo morda prišle na dan le v moji literaturi, dovolj zastrte, da drugi ne bodo odkrili, zakaj in kako sem jih napisala, mene pa bodo osvobodile. Tako je bila literatura zame zmeraj tudi boj za osvoboditev od lastne preteklosti in zmot, morda je to prineslo nekaj takšnega tudi drugim, ki so me radi brali.²⁰

Zgornji odlomek nam pokaže, da moramo avtobiografskost Mire Mihelič iskati v različnih niansah – in da je tisto, kar se ji je zdelo najbolj osebno in najbolj res, raje

12 Paul de Man, »Avtobiografija kot skazitev«, *Literatura* 295/296 (2016): 136–50.

13 Philippe Lejeune, *On Autobiography* (Minneapolis: University of Minnesota, 1989), 30.

14 Marko Juvan, »Avtobiografija in kočljivost zvrstnih opredelitev. Moje življenje med tekstom«, v: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi*, ur. Alenka Koron et al. (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011), 54.

15 Grdina, »Avtobiografska književnost pri Slovencih v dvajsetem stoletju«, 271.

16 Irena Novak Popov, »Štiri ženske avtobiografije«, *Jezik in slovstvo* 3/4 (2008): 53–67.

17 Silvija Borovnik, »Ženske v prozi Mire Mihelič«, v: *Mira Mihelič. Družinska slika z gospo* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012), 173.

18 Mira Mihelič, *Ure mojih dni* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000), 91.

19 Ibidem, 95.

20 Ibid., 170.

zavila v ovoj fikcije. *Ure mojih dni* so natančno odmerjeno in pretehtano avtobiografsko delo, ki se v vsaki izjavi še bolj kot sebe in lastne pozicije izrekanja zaveda svojega bralstva in vseh mogočih načinov branja.

Podobno lastno avtobiografskost v svojo fikcijo vpleta tudi Nada Kraigher, kar je najbolj očitno v njenem avtobiografskem romanu *Onkraj groba* (napisan 1955, izšel 1995): čeprav je romanu postavljen fikcijski okvir, v katerem pripovedovalka po lastni smrti neobremenjeno pripoveduje svojo zgodbo, in čeprav so imena v besedilu potvorjena, je jasno, da gre za izrazito avtobiografsko besedilo. To besedilo je lastni pripovedni strukturi tako zvesto, da pripoveduje številne anekdote, ki so popisane tudi v avtobiografskem romanu *Pet temnih svetlih let* (1963), kakor bi avtorica pisanje jemala za nekakšno repetitivno vajo v spominjanju in prebolevanju. Tudi v delu samem priznava, da je njeno pisanje vedno zaznamovano z avtobiografskostjo: »Saj je vsaka moja knjiga bolj ali manj avtobiografska, katerega avtorja pa ni!? Vsako iskreno sporočilo počiva na življenjskih izkušnjah.«²¹ Tukaj bi ji v teoriji pritrdil tudi Paul de Man, ki v svojem eseu *Avtobiografija kot skazitev* poudarja, da je do neke mere avtobiografska prav vsaka knjiga.²²

Podobno trdno avtobiografskost v svojih romanih *Zaznamovana* (1992) in *Saga o kovčku* (2003) zabrisuje tudi Nedeljka Pirjevec. Čeprav je iz obeh romanov mogoče razbrati jasno upovedovanje avtobiografskosti, so imena, tako kot pri Nadi Kraigher, skoraj dosledno spremenjena, prav tako pa tudi nekateri kraji. Vendar hkrati ni nobenega dvoma, da govori o sebi, svoji družini in o svojem doživetju sveta. Odmik v fikcijo avtorici omogoča, da se izogne razlagi lastnega življenja, ampak se skozi pisanje šele prvič zares vzpostavlja.²³ *Saga o kovčku* je žanrski hibrid med romansirano avtobiografijo in družinsko kroniko, za katero se je avtorica odločila, da jo bo pripovedovala skozi tretjeosebno protagonistko Dominiko. Kot si je v beležko zapisala za tiskovno konferenco, se je za to odločila, »da bo lahko povedala kaj več o drugih ljudeh – in da lahko nekaznovano pišem o sebi.«²⁴ Philippe Lejeune pri analizi avtobiografskega pisanja opozarja, kako je Bertold Brecht igralkam in igralcem svetoval, naj svoje vloge vadijo v tretji osebi: na ta način naj bi izmojstrili potujitev. Avtorice in avtorji avtobiografij so, poudarja Lejeune, do neke mere tudi le igralke in igralci, zato avtobiografije, ki so napisane v tretji osebi ali jih pripovedujeta namišljeni pripovedovalec ali pripovedovalka, niso nobena redkost.²⁵ Kot bomo videli pozneje, sta se poleg Nedeljke Pirjevec in Nade Kraigher za takšno potujitev odločila tudi Lojze Kovačič in Marjan Rožanc.

Mlade trave (1968), spominsko pričevanje Manice Lobnik, po strukturi bolj spominjajo na delo Mire Mihelič kot Nade Kraigher ali Nedeljke Pirjevec, saj je besedilo napisano izrazito pričevalsko, osredotoča pa se predvsem na partizansko življenje tedaj sedemnajstletne pripovedovalke, ki se je skozi izkušnjo osvobodilnega boja postavila na lastne noge ter se v povojnih letih skušala uveljaviti kot uradnica in močna

21 Nada Kraigher, *Onkraj groba* (Ljubljana: Kraški krog, 1995), 186.

22 Paul de Man, *Avtobiografija kot skazitev*.

23 Irena Novak Popov, »Štiri ženske avtobiografije,« 9.

24 Ibid., 14.

25 Philippe Lejeune, *On Autobiography*, 31.

družbenopolitična delavka. Ob tem velja poudariti, da ima roman mestoma mojstrsko izpisane literarne pasuse, ki presegajo zgolj nizanje spominov.

Na podoben način je skonstruiran tudi avtobiografski roman iz dnevnikov Nade Gaborovič *Dnevi, leta* (2003), ki tematizira obdobje med letoma 1941 in 1947, predvsem življenje mariborskih izgnancev v Srbijo ter nato prvi povojni leti in poskuse intelektualnega in poklicnega vzpostavljanja po vrnitvi v rodno mesto. Čeprav so življenje pripovedovalke zaznamovali prelomni zgodovinski dogodki, se bistveno bolj posveča svojemu odrasčanju in čustvovanju ter o tem tudi zapiše: »Za zgodovino bo materiala dovolj, jaz pa pišem dnevnik roman in nič drugega.«²⁶ Kot Nada Kraigher je tudi Nada Gaborovič svoje avtobiografske motive ponavljala v več delih; nekakšno neposredno nadaljevanje dnevniških pričevanj je še *Podoba na televizorju* (2006), v kateri skozi svojega moža, ki v delu *Dnevi, leta* nastopa pod imenom Doktor, pripoveduje njegovo življenjsko zgodbo. Pričevanjsko najzanimivejši deli te knjige so tisti, v katerih skozi svojega pripovedovalca govori o sebi in bralci dobimo nekakšen dvojni vpogled vanjo: hkrati lahko razberemo njeno avtobiografijo, obenem pa je v načinu pripovedi mogoče zaznati željo po načinu lastne reprezentacije. Avtorica je dnevnik sicer pisala deset let, od leta 1937 do leta 1947, a je za knjigo uporabila le zadnjih šest let, čas med letoma 1941–45 pa je tudi fikcionalizirala v romanu *Jesen brez poletja*, ki je bil prvič natisnjen leta 1961.

Avtobiografija Ilke Vašte *Podobe iz mojega življenja* (1964) je v svoji strukturi precej klasično spominsko pričevanje, ki bi ga po načinu pripovedi lahko primerjali s spomini Mire Mihelič. Tudi Ilka Vašte se posveča formi in žanru avtobiografije ter začuti potrebo po definiranju literarnega in resničnega. Prav tako podobno kot Nada Kraigher knjigo začne in konča z nekakšnim dialoškim delom, ki poskrbi za potujitev in hkrati vpeljuje v delo – oziroma vzpostavlja razmerje med avtorico besedila in jazom kot likom.²⁷ Uvodoma lahko preberemo vprašanje: »Ali si tudi ti med tistimi slepci in tepci, ki me ne vidijo, kadar govorim skozi usta svojih junakov in junakinj?« Sledi odgovor: »Seveda, seveda govoriš, ampak ljudje tega, kar poveš, ne pripisujejo tebi, temveč le osebam tvojega romana, izmišljenim ali zgodovinskim / ... / Ljudje ne verjamejo, da bi bilo tisto, kar dodajaš zgodovini, tvoje lastne misli.«²⁸ Tudi na tem primeru vidimo, da je avtorica lastni fikciji pripisovala notranjo resničnost in elemente lastne izpovednosti; tudi zanjo avtobiografskost ni le stvar avtobiografij, ampak literarnega dela na sploh.

Tranzicije

Vsem obravnavanim ženskam se je življenje po drugi svetovni vojni drastično spremenilo; tako zaradi posledic vojne, spremenjene družbene ureditve nove države kot

26 Nada Gaborovič, *Dnevi, leta*. Avtobiografski roman iz dnevnikov 1941–1947 (Maribor: Mariborska literarna družba, 2003), 545.

27 Irena Novak Popov, »Štiri ženske avtobiografije,« 1.

28 Ilka Vašte, *Podobe iz mojega življenja* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964), 6.

tudi zaradi osebnih okoliščin. Miro Mihelič, hčer meščanskega okolja, je zaznamovalo vse troje, pri čemer sama poudarja, da so »kos za kosom slovenskega meščanstva« prvi odnesli nemški okupatorji, še preden bi se njenega družinskega imetja zmogla polastiti revolucija.²⁹ S prijateljico in pesnico Lili Novy sta se v tem obdobju počutili kot »naplavini starega sistema« ter sta se »krčevito bojevali za svoj obstanek.«³⁰ Takoj po vojni je bolj intenzivno postalo tudi njeno profesionalno življenje, že leta 1945 je bila v Drami uprizorjena njena igra *Svet brez sovraštva*, sicer pa se ji je zdelo, da se je njeno najbolj plodovito okolje začelo z letom 1950.³¹ Če je njene tri najboljše prijateljice vojna zaznamovala tudi z vdovstvom, pa se je ona za prekinitev zakona odločila sama in zahtevala ločitev od prvega moža, Borisa Puca. Nanjo je močno vplival »vsakdanjik prehodne dobe«, v katerem so aretacije ljudi, ki jih je poznala ali so ji bili celo blizu, postajale čedalje pogostejše. To je bil tudi čas, kakor je zapisala, »skrajne skromnosti, da ne rečem pomanjkanja, toda stradal ni nihče, imeli smo streho nad glavo in nismo se pritoževali, čeprav se nismo oblačili po zadnji modi.«^{32,33}

Nada Kraigher je v avtobiografiji *Onkraj groba* tranziciji namenila le malo prostora, a je svoje misli zelo jasno poantirala. Kot je tudi sicer njeno delo med vsemi obravnavanimi najbolj uglašeno s tedanjo sodobno feministično mislijo (citira denimo Simone de Beauvoir), se je razmisleku o povojnem času prav tako posvetila z vidika žensk. Če je med NOB mesto žensk še videla kot enakopravno moškim (»V partizanih smo bile tudi ženske ljudje. Več smo štele kot v mirnem času.«), jo je leta 1945 že bremenil občutek, da bo po vojni »vse po starem«, pa čeprav ji je partner, umetnik Saša,³⁴ pri tem oporekal, češ da »ustvarjajo nov svet.«³⁵ A ona nadaljuje svojo misel: »Mislim, da bo tudi nov svet moški. Vse kaže, da danes čas še ni zrel za vse ljudi. Ženska je kotirala manj kot moški pred vojno in bo kotirala manj tudi po vojni. Samo v partizanih je smela biti enakopravna.«³⁶

Povojna sreča je bila le hipna, delirična, kakor se Nada Kraigher spominja denimo povojnega Beograda:³⁷

29 Mihelič, *Ure mojih dni*, 95.

30 Ibid., 142.

31 Ibid., 180.

32 Ibid., 159.

33 Nekaj kritičnih utrinkov iz obdobja tranzicije lahko razberemo tudi iz njenih pisem, denimo zakoncema Miri in Antonu Kos, ki jima je 7. marca 1947 pisala, kako je v Ljubljani nemogoče dobiti hrano in nimajo ničesar razen koruze, a da se vendar ne namerava preseliti nikamor drugam: »Tukaj je moj svet, tu sem pognala korenine in tukaj želim vzeti konec, v tej blatni, megleni, puščobni Ljubljani, ki jo imam rada.« (Pismo je v zasebni lasti, cit. po Alenka Puhar, *Mira Mihelič. Družinska slika z gospo* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012), 43) Iz pisem je med vrsticami mogoče razbrati tudi politični komentar, čeprav se zaveda nevarnosti svojega pisanja in svoje misli izraža le v obrisih, denimo ob Nagodetovem procesu v pismu junija 1947: »Človek v pismu lahko tako malo pove. Včasih si želim do vseh podrobnosti izmenjati misli z vama, da se mi kar upira poslužiti se pisma, kjer moraš polovico stvari izpustiti.« (Puhar, *Mira Mihelič*, 48).

34 Saša je psevdonim, ki ga v avtobiografiji uporablja za svojega prvega moža Nikolaja Pirnata.

35 Kraigher, *Onkraj groba*, 205, 206.

36 Ibid., 206.

37 O sijajnem povojnem Beogradu v svoji avtobiografiji (ki se zameji z letom 1945 in zato v tem članku ni natančneje obravnavana) piše tudi komunistična aktivistka, sodelavka Kominterne, prevajalka in novinarka Anica Lokar: »Ko sem zakoráčila v novo življenje, se mi je zdelo, da sem prišla v pravi, resnični raj.« – Anica Lokar, *Od Anice do Ané Antonovne* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002), 169.

Kakšni nepozabni časi v povojnem Beogradu. V mestu, ki je ležalo v razvalinah ... šli smo in korakali po ulicah Beograda in v zgodnjem jutru glasno prepevali ... In na tej in na oni strani sami iskreni tovariši. Po štirih letih vojne smo uživali polno, prerojeno, svobodno življenje, z vsemi čustvi in občutki smo ga srkali vase ...³⁸

Da so upi sijajnejši od resničnosti, se je spominjala tudi Manica Lobnik, ki je bila leta 1945, ko se je vrnila iz partizanov, stara 17 let. Predvsem z vidika ljubezenskega razočaranja zaradi svojega partizanskega soborca in povojnega nadrejenega, ki ji je med vojno obljubljal stvari, ki jih nato nikoli ni uresničil, je pomislila: »Veš, vsi smo imeli poleg sanj o svobodi še dosti drobnih in osebnih upov. To drobno in osebno se danes razblinja.«³⁹ Tudi pri ljudeh je takoj po vojni opazila nekakšno resignacijo, ki je prišla s spoznanjem, da so imeli v najtežjih časih prevelike upe: »Sčasoma so tudi oni spoznali, da svoboda ne rešuje malenkosti.«⁴⁰

Tranzicija Nade Gaborovič je bila zaznamovana predvsem z vrnitvijo iz srbskega izgnanstva v Maribor, kjer je bila že julija 1945 razočarana nad hladnim sprejemom:

Če ne bi doživela tega, ne bi verjela, toda gola resnica je, da so nas v našem rodnem Mariboru sprejeli tako hladno, da smo onemeli. Sploh si nas niso želeli nazaj. Čez nekaj časa smo dojeli: na vodilna mesta so se zrinili nemškutarji, ker so bili pri roki. / ... / Pravi paradoks: na vseh položajih so sami nemčurski⁴¹ gofljači, ki se štilijo povsod zraven in se delajo lepe in pridne državljane, nas pa, kot da nas ni. Jaz sem v šoli rekla javno, da je pri nas izgnancev dovolj in se bomo lotili čiščenja take *bagre*.⁴²

Sentiment, da je bila izgnanska žrtev njene družine zaman, se vleče skozi celotno leto 1945, ki ga doživlja kot veliko ponižanje. Septembra tistega leta so jim v šoli, da bi imeli kaj obleči, razdelili majice Hitlerjugend, zaradi česar se je pritožila ravnatelju: »Nismo mi 4 leta živeli zaman ko svinje, da bi sedaj v rodnem mestu doživeli kaj tako zavrnega.«⁴³ Kakor prej omenjene ženske se tudi sama spominja vojnega časa kot srečnejšega, po vojni pa so se stvari obrnile na slabše. Povojna Ljubljana se ji je zdela preveč policijska in se v tem mestu sploh ni dobro počutila, posebej pa je bila sita Skoja.⁴⁴

Nedeljka Pirjevec je v obdobju tranzicije, torej v poznih štiridesetih in zgodnjih petdesetih letih, ko je bila študentka, doživljala predvsem čustveno in telesno prebujanje ter hkrati s tem tudi odpor do svojega prvega fanta z »udbovskimi škornji«, s katerim je odnos začela po tem, ko jo je posilil, in se ga je pozneje sramovala pred liberalnimi kolegicami in kolegi z igralske akademije.⁴⁵ Med naprednimi študentkami in študenti umetniških akademij je bilo, v nasprotju z družino, iz katere je izhajala,

38 Ibid., 208.

39 Manica Lobnik, *Mlade trave* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1968), 266.

40 Ibid., 254.

41 Izraz »nemčurji« in druge pejorativne oznake se pogosto pojavlja tudi v drugih pričevanjih, denimo v spominih: Branka Jurca, *Rodiš se samo enkrat* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984), ki je v Mariboru kot pregnanka s Primorskega preživela otroštvo. – Ibid., 35.

42 Gaborovič, *Dnevi, leta*, 253, 254.

43 Ibid., 569.

44 Ibid., 586.

45 Posilstvo ali spolni odnos brez ženskega privoljenja Pirjevec v romanu *Saga o kovčku* tematizira tudi znotraj same Akademije. – Nedeljka Pirjevec, *Saga o kovčku* (Ljubljana: Nova revija, 2003).

narodnoosvobodilstvo zasmehovano.⁴⁶ Hkrati pa so heroji igrali tudi svojo igro moči v življenju Nedeljke Pirjevec in njenih sester, saj so jih v tistem času pogosto obiskovali na domu ter od njih zahtevali pozornost, ki so se jim jo bale odreči.⁴⁷ Zgodnja petdeseta so bila čas idejnih razhajanj, pri čemer se iz popisovanja Nedeljke Pirjevec zdi, da so bili v ideološke boje vključeni predvsem moški, ženske pa so bile njihova kolateralna škoda. Za heroje, ki so obiskovali sestre na domu, so bili njihovi sošolci z umetniških akademij pomehkuženi *buržuji*, ki prirejajo orgije, medtem ko so sošolci v sestre naselili dvom o resnici, ki so jo poznale. Nedeljka Pirjevec je začela opazati izginjanje ljudi, tudi starejših študentov. Ozračje tistega obdobja je opisala, kot »da zarje niso več svetle in čas je postal siv, kot je postalo sivo to mesto«.⁴⁸

V svojem drugem avtobiografskem romanu, *Saga o kovčku*, je slutnja povojne resničnosti upovedana že skozi lik njenega očeta, Dominika Kacina,⁴⁹ ter njegova resnična pisma njeni mami in njegovi ženi. Spomladi leta 1945 je zapisal, da je »svet postal po vojni prava puščava«, nato pa nadaljeval, da največjo potrebo čuti po tem, da bi pisal o »poglavju vesti, nazoru, o notranji upravi človeka ... Bliža se doba Sodome in Gomore. Ali boš zmogla vzdržati otroke, da ne bodo zgoreli v tem novem in še strašnejšem ognju ...?«⁵⁰ Iz pisem je mogoče razbrati grozo pred povojno resničnostjo ter spoznanje, da bo njegova žena, ženska, tista, ki bo morala sebe in njune otroke prebiti skoznjo.

Ilka Vašte je bila ob koncu vojne stara štiriinšestdeset let in je bila precej starejša od drugih obravnavanih žensk. Po vojni so ji dodelili učiteljski položaj na Gimnaziji Bežigrad v Ljubljani, ki ga je lahko opravljala le dve leti, nato pa je zaradi bolezni (povezane predvsem z živci) nehala delati.⁵¹

Vse omenjene ženske obdobje povojne tranzicije povezujejo s trdnostjo, neizprosnostjo in nekakšno sivino administrativnega socializma, ki je vsakdan omejeval z močno centralizacijo in birokracijo.⁵² Čeprav je ustava, sprejeta 31. januarja 1946, urejala enakopravnost na vseh področjih državnega, gospodarskega in družbenopolitičnega življenja, zagotavljala enako plačilo za enako delo, dostop do vseh javnih služb ter enak položaj v izobraževalnem sistemu⁵³, to obravnavanih žensk ni navdajalo z lahkotnostjo in optimizmom, pač pa so se na različne načine soočale z razočaranji, ki so sledila vojnim letom. Čeprav si njihove življenjske zgodbe niso bile podobne ter so se življenjske usode razpletale za vsako drugače, so jih nekatere teme družile, sploh odnos do družinskega življenja in ljubezni, profesionalne realizacije, politične stvarnosti ter spolne zaznamovanosti.

46 Nedeljka Pirjevec, *Zaznamovana* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2005), 46–49.

47 Ibid., 42.

48 Ibid., 51.

49 Dominik Kacin (1895–1917), sodelavec Tigra, aktiven v OF, novembra 1942 zaprt, nato odpeljan v koncentracijsko taborišče Mauthausen ter na prisilno delo. Njegova hči in sestra Nedeljke Pirjevec, Milica Kacin Wohinz, je njegova pisanja iz obeh svetovnih vojn uredila in zbrala v knjigi *Dnevniki, pisma, spomini iz dveh vojn* (2016). Protagonistka *Sage o kovčku*, v kateri lahko prepoznamo Nedeljko Pirjevec, v romanu nosi ime Dominika.

50 Pirjevec, *Saga o kovčku*, 160.

51 Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 184, 185.

52 Nina Vodopivec, »Sem delavka, mati in gospodinja«, *Etnolog. Glasnik slovenskega etnografskega muzeja*, 62 (2001): 69–90.

53 Mateja Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem. Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953* (Ljubljana: Arhiv republike Slovenije, 2005), 92.

Družinsko življenje in ljubezen

Mira Mihelič je svojega prvega moža, Borisa Puca, spoznala, ko je bila stara sedemnajst let; dolgo je mislila, da je njun zakon srečen, čeprav se je ob tem spraševala, zakaj je – če je temu tako – sama nesrečna. Po sedemnajstih letih zakona in družinskega življenja se je po vojni, koncentracijskem taborišču in raku odločila za drugačno življenje, sploh ker se ji je, takrat že zaljubljeni, zdelo, da ji je bila z uspešno operacijo podarjena priložnost za novo življenje. Tako njen mož kot ljubimec France Mihelič sta nasprotovala ločitvi; a vendar je to ni ustavilo.⁵⁴ Delovne navade, ki jih je pridobila med ilegalnim delom v okupirani Ljubljani, so jo utrdile v prepričanju, da lahko sebe in svoje štiri otroke preživi tudi sama. Da pa je lahko opravljala intelektualno delo in se z njim preživljala, so bile sestavni del njenega družinskega življenja hišne pomočnice. Kot predvojna meščanka je bila navajena njihove nepogrešljivosti v hiši, a tudi kot povojna intelektualka in celo politična delavka si ni mogla zamisliti življenja brez njih. Kakor piše v svojih spominih, so namesto nje opravljale »zamužno in nehvaležno delo« in jim je bila do konca življenja »dolžna zahvalo«, saj so dvanajst ur na dan delale »za hrano, stanovanje in borno mesečno plačo«.⁵⁵

Tudi Nadi Kraigher nič ni bilo tako odveč kot gospodinjstvo, osrečevala pa je nista niti materinstvo niti življenje poročene ženske. Njen mož (Nikolaj Pirnat) je želel biti »absolutni gospodar doma, žene, otroka, skratka vsega,« ona pa ni želela biti »pohlevna ženička«.⁵⁶ Verjela je, da bi bilo svet treba preurediti tako, da se bodo tudi ženske lahko razvijale, čeprav rojevajo otroke.⁵⁷ Pozneje je obžalovala, da možu po enem letu skupnega življenja ni jasno rekla:

Glej, / ... / ostaniva prijatelja, a daj, živiva vsak zase. Saj ti si velik umetnik, živiš v višjih sferah, v tem fizičnem svetu potrebuješ samo servise za svoj obstoj. Mene pa je za servise škoda. Pa tudi sama bi se rada razvila, izpopolnjevala, rada bi prišla bliže svojemu praliku ... razumeš?⁵⁸

Čeprav je Nada Kraigher svoje spomine napisala že leta 1955, je s feminističnega vidika mnogo naprednejša od sodobnic, ki so lastno življenje tematizirale bistveno pozneje. Poročno je, kakor Simone de Beauvoir, ki jo v besedilu tudi omenja, videla kot preživeto malomeščansko institucijo, ni verjela, da je ženska dolžna biti dobra mama, in tudi lastno ločitev je sprejela z veliko pomirjenostjo.⁵⁹

Manica Lobnik je, morda zaradi svoje mladosti in opolnomočenja, ki ga je kot najstnica doživela v partizanih, po vojni bolj kot o družini razmišljala o izgradnji nove države in delu, ki je za to nujno. O tem jasno priča, ko pripoveduje, kako je tik po vojni ponoči s puško merila v zaljubljene pare, ki so se ji zdeli v težkih časih še posebej nadležni s svojo ljubeznijo:

54 Mihelič, *Ure mojih dni*, 157–59.

55 Ibid., 186.

56 Kraigher, *Onkraj groba*, 55.

57 Ibid.

58 Ibid.

59 Ibid., 105, 112.

Moram pa reči, da sem se čudila ljudem, ki se prav zdaj zamotijo s tako nerazumljivimi osebnimi stvarmi. Menila sem, da so to nepomembni ljudje, neosveščeni in morda celo nenapredni. Zdeli so se mi za marsikaj prikrajšani, če so bili izključeni iz našega velikega dela, ki se je vsak dan navsezgodaj začelo in trajalo tja do polnoči.⁶⁰

Izkušnja partizanov ji je pomagala opraviti tudi z neko drugo patriarhalno strukturo: s svojo primarno družino in lastnim očetom. V nasprotju z njo se njeni starši niso uprli okupatorju in tik po vojni je bila samo ona s svojimi odporniškimi poznanstvi tista, ki jih je lahko obvarovala pred morebitnim maščevanjem nove oblasti. »Moja samozavest je ob skrušenem očetu, ki je iskal zaščito pri meni, zrasla do neba,« se je spominjala in nato še povzela očetove besede: »Viš jo, viš jo, leta niso več pomembna, samo poglej si jo in naj ti pove, kaj vse je izkusila.«⁶¹

Čeprav je bila partizanska izkušnja travmatična in je bilo samo preživetje povezano z neizogibnim občutkom krivde (»Nisem kriva, če sem živa,« je zapisala tik po vojni⁶²), ji je omogočila samozavesten vstop v odraslo življenje.

Podobno kot Manica Lobnik tudi tedaj dvaindvajsetletna Nada Gaborovič povojnega časa ni imela za obdobje, v katerem bi bilo mogoče staviti na ljubezen, je pa kot udeleženka delovnih brigad vsaj uživala v poletni romanci, ki jo je pospremila s pojasnilom: »Pa tudi po politični plati zdaj ni čas za ljubezen. To zdaj je samo flirt, kaj drugega si tako ni mogoče misliti ... «⁶³ (Vendar pa je bila ne glede na to tudi za dekleta nove generacije ljubezen še vedno povezana tudi z nekakšno čistostjo; sploh Nada Gaborovič moškemu, ki ga je ljubila, zagotavlja, da bo zanj ostala »nedotaknjena«, saj je to edina stvar, ki mu jo lahko ponudi. Hkrati tega ne pričakuje tudi od njega: »Prosim, vzemi si pravico prve noči, o sebi pa mi ne govori, prosim te, nič, če ti ni do tega. Samo pravico do mene si vzemi, da bom vsaj malo potolažena.«⁶⁴

Nedeljki Pirjevec je bilo takoj po vojni petnajst let in se je v prvih letih ukvarjala predvsem s svojim najstništvom: zavidala sošolkam, ki so hodile na ples, ter se pripravljala za sprejemne izpite na igralski akademiji. Na začetku petdesetih let, ko je začejala svojo igralsko kariero (ki se je zaradi bolezni zaključila le po nekaj sezonah), ni imela moža, ampak le »prijatelja, ki hodi k meni iz Ljubljane na skrivaj in poredko in se mora skrivati pred vratarjem hotela, kjer stanujem.«⁶⁵ Ko so jo pozneje izključevali iz partije in so ji med drugim očitali, da ne hodi redno na sestanke, zamuja, se ne udeležuje diskusij ter ne plačuje redno članarine, si je mislila, da je šlo partijcem gotovo v nos tudi to, da ni bila poročena ženska – povrh pa ji je na ušesa prišlo, da je, ker ima nalakirane nohte, gotovo belogardistka.⁶⁶ Odločitev za poroko s prvim možem (Miho Remcem) je sprejela mimogrede, »brez svečanih obljub in priseg.«⁶⁷ Zakon je bil zaznamovan s slabimi materialnimi in stanovanjskimi razmerami, a bolj od tega ga je

60 Lobnik, *Mlade trave*, 252.

61 Ibid., 258.

62 Ibid., 250.

63 Gaborovič, *Dnevi, leta*, 598.

64 Ibid., 620.

65 Pirjevec, *Zaznamovana*, 60.

66 Ibid., 60–62.

67 Ibid., 64.

načenjalo moževo naraščajoče ljubosumje, zaradi katerega se je bila Nedeljka Pirjevec primorana odrehati celo stikom s prijateljicami. Kmalu po poroki se je

iz boema spremenil v pravičnika in zdaj me svari pred zakonsko nezvestobo v imenu pravičnosti in krivice, ki jo more prizadejati žena možu, ker mu lahko podtakne tujega otroka (ali ne gre prej za ljubezen?), tako da sem že v naprej kriva za vse, kar naju utegne doleteti.⁶⁸

Zakonskim omejitvam je sledila travma zunajmaternične nosečnosti, ki jo je skoraj stala življenja in katere bolečine vse do konca nihče ni jemal resno. Ko se je zvijala v mukah, prepričana, da ji je počil trebuh, je zdravnik njenemu možu mirno razložil, »da je žena verjetno nervozna in ima zato hujše menstrualne krče«, kar mu je mož verjel.⁶⁹ Ta anekdota nakazuje na odnos do ženskega telesa in tudi na nezmožnost jemati jo resno, sploh ko gre za bolezn, ki zaznamujejo izključno ženski biološki spol. Travmatična izkušnja, pomešana z odsotnostjo razumevanja in ljubezni v zakonu, je poskrbela, da tudi pozneje nista imela otrok, čeprav se je dolgo borila z željo. Zakon se je končal z ločitvijo in nato z novo poroko z Dušanom Pirjevcem, ki pa že presega tukaj obravnavano obdobje tranzicije.

Ilka Vašte je bila edina, ki se v svoji avtobiografiji ni posvečala intimnejšim temam; vdovela je že tik po prvi svetovni vojni, ko je njen mož zbolel za špansko gripo, in se od takrat dalje prebijala sama z dvema hčerama. Druga svetovna vojna je bila tako zanjo že druga vojna in v poznih štiridesetih in zgodnjih petdesetih letih je doživljala že drugo obdobje tranzicije. Če se je bila v prvem primorana izseliti iz Trsta, sta jo v drugem obdobju tranzicije zaznamovala predvsem zgaranost in ukvarjanje z eno od hčera.⁷⁰

Pričevanja obravnavanih žensk, intelektualk, se ne skladajo vedno z uradno družbenopolitično klimo ter s partijskim odnosom do žensk. Kljub spremenjeni zakonodaji so bile ženske v zasebnem življenju še vedno v neenakopravnem položaju, saj so bile v skrbi za gospodinjstvo in otroke večinoma prepuščene same sebi,⁷¹ kar so občutile tudi pričevalke tranzicijskega obdobja. Z družbenimi danostmi povojnega časa so se soočale vsaka na svoj način, pri čemer lahko opazimo tudi nekaj generacijskih vzporednic in razhajanj. Mira Mihelič (1912) se je odločila za ločitev ter se oprla na delo gospodinjskih pomočnic. Njena sodobnica (in tudi prijateljica) Nada Kraigher (1911) se je prav tako ločila in vzpostavila zavestno distanco do gospodinjskega dela ter v nasprotju z Miro Mihelič tudi do materinstva. Sodobnici iz Maribora, Manica Lobnik (1927) in Nada Gaborovič (1924), med povojno tranzicijo še nista imeli družinskih življenj, pač pa sta se predvsem posvečali vzpostavljanju lastne kariere ter čustveno predelovali ljubezenski izkušnji, ki sta ju zaznamovali med vojno in sta ju prebolevali tudi po njej. Nedeljka Pirjevec (1932), najmlajša med obravnavanimi, je kroniko lastnega intimnega odnosa popisala bolj telesno od svojih predhodnic, hkrati pa tudi njen odnos priča o ženski podrejenosti v zakonski skupnosti. Ilka Vašte (1891),

68 Ibid., 66.

69 Ibid., 70.

70 Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 159.

71 Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 14.

ženska starejše generacije, pa v tem smislu odstopa od drugih, saj se je po vojni mnogo bolj posvečala pešanju svojega zdravja in delu kot pa družinskemu življenju, ki ga je že leta 1918 zaznamovalo vdovstvo. O intimi tudi sicer govori mnogo bolj zadržano od vseh prej omenjenih. Vendar pa ob koncu svojih spominov omenja tudi ljubezen in partnerstvo, h katerima je pristopila kot zrela ženska:

Bilo je nekaj notranjih bojov ob resnih ponudbah, nekaj kratkih sanj, torej v meni je zmagala vselej ljubezen do mojih otrok in trezno presojanje sebe in drugih. Zrela ženska gleda na ljubezen pač drugače kot dvajsetletno »zaletelo«. Življenje mi seveda ni prizanašalo z izkušnjami, vendar – vse je zgladilo najboljše zdravilo srčnih bolezni – DELO, trda dolžnost do otrok – in hladna pamet zrelih let.⁷²

Delo, spol in profesionalno življenje

Po drugi svetovni vojni so ženske v Jugoslaviji pridobile veliko socialnih pravic, v zameno pa je država zahtevala dejavno udeležbo v gospodarskem in političnem življenju.⁷³ Glede na to, da so bile še vedno obremenjene z gospodinjstvom in materinstvom, hkrati pa so bile življenjske razmere sploh v prvih povojnih letih zelo slabe, je mnoge med njimi načela preobremenjenost. Nova ženska je morala biti skrbna mati, predana žena, dobra gospodinja ter ob tem še zaposlena, izobražena in politično dejavna.⁷⁴ Če je bilo v prvih letih po vojni za izgradnjo novega sveta še nujno sodelovanje žensk, je proti koncu petdesetih let, ko njihovo delo v industriji in obnovi države ni bilo več tako nujno, že mogoče spremljati spodbujanje žensk k vrnitvi v družinsko življenje. Izkazalo se je, da je narodnoosvobodilni boj sicer zamajal patriarhalno družbeno ureditev, vendar pa v povojnem času niso zares redefinirali spolnih vlog.⁷⁵ Slovenski poročevalec je leta 1951 pisal o tem, da je šel »razvoj že tako deleč, da naše žene že lahko razbremenimo v proizvodnji in na drugih področjih«, medtem ko je bilo v *Naši ženi* mogoče brati, da pravo žensko spoznamo po čistoči oblek in stanovanja.

Celo pralni stoji, ti pregovorni nosilci emancipacije, na jugoslovanske ženske niso naredili velikega vtisa, saj so dolgo verjele, da se »pravo žensko spozna po belem perilu in zloščenih tleh«. ⁷⁶ Čeprav je uradna politika na prvi pogled zagovarjala žensko emancipacijo in njeno dejavno udejstvovanje v političnem življenju, je v praksi veljalo prepričanje, ki so ga leta 1948 zapisali v *Ljudski pravici*: »Ženska naj se ukvarja s politiko, vendar šele potem ko skuha možu kosilo.« ⁷⁷ Kako močno so ženske to ponotranjile, lahko vidimo tudi na primeru urednice, pisateljice in intelektualke Kristine

⁷² Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 200.

⁷³ Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 16.

⁷⁴ Ibid., 93, 94.

⁷⁵ Marta Verginella, »Naše žene volijo!«, v: *Naše žene volijo*, ur. Milica Antić Gaber (Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999), 71–84.

⁷⁶ Vodopivec, »Sem delavka, mati in gospodinja«, 74–77.

⁷⁷ Ibid., 82. Več pričevanj o delu, moči, prostem času in opolnomočenju tudi v Chiara Bonfiglioli, *Women and Industry in the Balkans* (2019).

Brenk (1911–2009), ki je v dokumentarnem portretu RTV Slovenija *Zgodbe Kristine Brenkove* (2009/2010) med drugim dejala, da je že res, da je veliko delala, vendar pa je tudi vsak dan skuhala kosilo. Sicer so prva povojna leta tudi njo močno zaznamovala z materinstvom, delom in preobremenjenostjo, kar je po avtobiografskih motivih mogoče razbrati tudi v njenem mladinskem delu *Golobje, sidro in vodnjak* (1960). O tem delu je med drugim zapisala:

Bržkone sem bila ena od milijone takih mater, ki so jih trdo vzgajali ljubi lastni otroci. Po celi Evropi so neprespene matere zjutraj drvele v službo razklanih src in pokrite z žakljevino pekoče skrbí za otroke in preutrujene, da bi zasukale sonce k sebi. Napisala sem le nekaj, s čimer je bil naš svet na debelo prekrit in o čemer se ni govorilo na nobenih sestankih.⁷⁸

Pisma bralk iz *Naše žene* leta 1951 pričajo o živčnih obolenjih in preutrujenosti številnih žensk,⁷⁹ kar je mogoče razbrati tudi iz avtobiografskih pričevanj žensk. Ko so Ilko Vašte po vojni premestili in je začela poučevati na deški bežigrajski gimnaziji, ji je bilo sprva zelo težko, ker je imela »zrahljane živce«. ⁸⁰ Nato si je nekoliko opomogla, a je bila že drugo leto po vojni primorana nehati delati. Zdelala je ni toliko sama služba, pač pa »delo na terenu«, saj v njenem okrožju ni bilo dovolj »inteligentov« in je zato morala prevzeti kar osem družbenopolitičnih funkcij. Poleg »prosvete in propagande« pa je bila denimo tudi »predsednica pripravljalnega odbora za šišensko rajonsko menzo«. ⁸¹ Svoje dni v povojnih letih je strnila:

Zgodilo se je včasih, da sem imela ob šestih zjutraj doma vaje z deklamatorji ali posameznimi igralci, ob pol osmih sem tekla v službo, ob dveh sem vedno že tekala po terenu z obvestili za sestanke itd., ki sem jih lepila po razglasnih tablah ali vsaj nadzorovala njih lepljenje. Zvečer sem uličnim propagandistom našega terena po zledenelih ulicah in temnih hišah raznašala lepake in letake, ki sem jih popoldne urejala na terenskem odborovem sestanku, potem pa sem od osme ure dalje na rajonskih, terenskih, uličnih ali množičnih sestankih AFŽ predavala ob spominskih dnevih in ob vseh mogočih prilikah o naslednjih temah: političnih, strokovnih, ljudskovzgojnih itd. Bili so večeri, ko sem se morala udeležiti kar treh sestankov, enega sem odprla, na drugem sem imela predavanje, na tretjem sem ob koncu stavila resolucije ali se oglašala z različnimi predlogi. Pa to takrat med nami ni bilo še nič posebnega. Tako kakor meni se je godilo še marsikomu. Gnala nas je dolžnost, da v političnem delu nadomestimo nekdanje politične delavce, ki so med vojno padli za našo svobodo, in tiste, ki so se vrnili, pa so morali prevzeti odgovorne funkcije drugod.⁸²

Iz zapisanega je razvidno, da sta jo gnala zasebna ambicija in občutek dolžnosti pri izgradnji nove države. Vendar pa jo je ta ambicija, »bolezen vseh rekorderjev«, kakor jo je imenovala, na koncu stala zdravja. Simptome je opisala kot »strašno utrujenost, ki sem jo le z naporom vse volje komaj premagovala« in zaradi katere je »z obema

78 NUK, Brenk, Kristina, mapa 18 29/2010, dopis iz leta 1974; zapuščina še ni urejena.

79 Ibid., 87.

80 Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 184.

81 Ibid., 185.

82 Ibid., 186, 187.

rokama podpirala glavo na poti v službo in se v šoli le s težavo vlekla ob ograji po stopnicah navzgor«. ⁸³ Kmalu po prvih simptomih jo je bolezen za več let priklenila na posteljo; in nikoli si ni več zares opomogla.

Za Miro Mihelič je delo predstavljalo predvsem emancipacijo: če je bila kot predvojna meščanka ujeta v monotoni svet brezdelja, katerega »praznота« je začejala, kakor je pisala, najedati tudi njen zakon, jo je nova država, v kateri je svojo identiteto lahko utemeljila na delu, opolnomočila do te mere, da se je ločila, saj je olajšano spoznala, da »zna delati«. ⁸⁴ Vendar pa se njeno delo ni vsem zdelo tako pomembno kot njej. Ko je kirurgu, ki ji je izrezal rakavo tvorbo, na operacijski mizi zaupala, da bi rada živela, da bi lahko še kaj napisala, ji je ta odvrnil: »Napisali? Ampak saj imate otroke, zaradi njih mi je žal za vas.« ⁸⁵ Sama v tisti situaciji na otroke ni niti pomislila in ob zdravnikovih besedah se je počutila globoko ponižano. Pozneje je na več mestih tematizirala združevanje umetniškega poklica in ženskega spola. Zavedala se je, denimo, da je površna in da nobena od njenih knjig ni tako dobra, kot bi si želela, da bi bila, saj je bila zaradi družinskih obveznosti vedno primorana hiteti. A ob tem ni zapadla v samopomilovanje, pač pa v samokritičnost: »Toda to ni nobeno opravičilo, kakor ni opravičilo za žensko pisateljico, da je obremenjena z mnogimi opravili, ki niso naložena njenim moškim kolegom in da ima človek potemtakem manj možnosti za pisanje.« ⁸⁶ Bolj kot zagotovitve posebnega statusa ženske pisateljice si je želela dokazati, da zmore toliko kot njeni moški kolegi, pri čemer vseskozi poudarja, da ne verjame v moško ali žensko literaturo, temveč le v dobro ali slabo: »In kadar so se ženske pri svojem delu morale spopadati z večjimi ovirami kakor moški – tem večji uspeh je zanje, če so se prebile na vrh.« ⁸⁷

Čeprav je Nada Gaborovič od otroških let dalje stremela k temu, da bi nekoč postala pisateljica, se je ob tem zavedala, da družba od nje pričakuje tudi še drugačno vlogo. Pomembno se ji je zdelo poudarjati, da to ve in da se ji zdi njena družbena vloga pomembnejša od profesionalne ali umetniške. Ko je leta 1945 kot skojevka začela delati s svojim bodočim možem (česar takrat še ni vedela), sta imela naslednji dialog: »Misliš, torej na to, da postaneš slavna pisateljica? / ... / Saj mora teči življenje tudi večtirno, ne boj se / ... / Mislim imeti tudi moža, otroke, biti hočem kar najboljša profesorica.« ⁸⁸

Moškemu, ki ga je komaj dobro spoznala, je želela dati vedeti, da ni odklonska, da njena želja po pisanju ni nič čudaškega in ogrožajočega, ker se zaveda, da mora kot ženska opravljati tudi druge družbene vloge.

Manica Lobnik se je takoj po koncu vojne zaposlila v uradniški službi na Štajerskem in se spominjala, da nikoli ni bilo toliko dela kot tedaj. Kot zelo mlada in brez tovrstnih delovnih izkušenj je sprva doživljala veliko stresa, sploh ker je nihče ni ničesar naučil, so pa od nje veliko zahtevali. Poleg tega je bilo delo velikokrat slabo organizirano in

83 Ibid., 189.

84 Mihelič, *Ure mojih dni*, 71, 159.

85 Ibid., 157.

86 Ibid., 196.

87 Ibid., 200.

88 Nada Gaborovič, *Podoba na televizorju* (Maribor: Mariborska literarna družba, 2006), 50.

nesmiselno: »Drug od drugega smo kar naprej zahtevali in tako smo vsi delali, kakor smo vedeli in znali, naredili dosti napak, popravljali, da bi ničesar ne popravili in se je največkrat izkazalo, da tudi popravljati ni imelo pomena in bi bilo treba začeti znova in začeli smo.«⁸⁹

Vendar pa je delo, četudi prevečkrat Sizifovo, prinašalo zadoščenje in smisel ter se zdelo mnogo pomembnejše od zasebnega življenja. Ko je pripovedovalka po vojni potrebovala kar nekaj časa, da se je odpravila na prvi obisk k staršem, je svoje obotavljanje upravičila z besedami:

Domišljala sem si, da še ni primeren čas za tako osebne zadeve, ko sem vendar vsako minuto potrebna domovini, ki je pravkar zadihala, in bila sem prepričana, da bi bila moja, četudi le nekajurna zamuda, lahko usodna za nadaljnjo usodo te moje komaj osvobodjene domovine. Nikdar prej in nikoli pozneje se nismo zdeli samemu sebi tako pomembni in mislim, da je to resničen občutek zmagovalcev.⁹⁰

Časa pa ni zapolnjevalo le delo »cele dneve in noči«, pač pa tudi mitingi in proslave, na katerih je bila njena udeležba obvezna, zato je bila »neprestano hripava od nenehnega vzklikanja svobodi, partiji in Titu.«⁹¹

Hkrati s svojim delom pa je pridobivala tudi samozavest: »Z veliko pištolo, povojno pridobitvijo, z bleščečim širokim pasom sem posedala v pisarni po mizah, bingljala z bosimi nogami strankam pod nos, jim pravila, ti tovariš ničesar ne razumeš, in jih spraševala, če so se borili ...«⁹²

Ko je njen nadrejeni in partizanski ljubimec Gorazd izvedel za njeno sezuvanje, jo je močno okaral in od takrat naprej je čevlje z visokimi petami sezuvala le na skrivaj, pod mizo, pištolo pa je pospravila v predal. Na ta način je na simbolni ravni spet postala ženska, podrejena pričakovanjem do njenega biološkega spola. Motiv primernega oblačenja za žensko se je pojavil tudi na drugem mestu, ko ji je tovariš rekel, da je vojne konec, kar pomeni, da je skrajni čas, da se začne drugače oblačiti, pri čemer je mislil, naj monotona, moška oblačila zamenja za ženstveno svileni bluzo.⁹³ Povojna tranzicija je postala čas za ponovno razdelitev spolnih vlog, kar se je manifestiralo tudi v oblačilih.

Nedeljka Pirjevec se je v svojih avtobiografskih delih manj posvečala pripovedi o delu; opisuje sicer nekaj izkušenj z igralskim delom v različnih slovenskih gledališčih, a je v ospredje lastne pripovedi zasebno življenje postavljala pred profesionalno. Poleg tega je kot igralka delala le nekaj let, nato pa je zaradi bolezni ta poklic za vedno zapustila. A tudi Nedeljka Pirjevec poleg poklicnega dela omenja izčrpavajoče družbeno delo v obliki neskončnih partijskih sestankov, mitingov ter krožkov, zaradi katerih je »ne boli le glava, ampak vse telo.«⁹⁴

Nada Kraigher v svojem avtobiografskem delu *Pet temnih svetlih let* (1963) veliko govori o svojem delu v NOB in po njem, vendar se drži pripovedne faktografskosti; več

89 Lobnik, *Mlade trave*, 246.

90 Ibid.

91 Ibid., 263, 255.

92 Ibid., 255.

93 Ibid., 271.

94 Pirjevec, *Zaznamovana*, 59.

kot o lastnih občutkih ob delu govori o dejanskem delu in o tem, kakor je v spremni besedi zapisal Ivan Potrč, »kako se je bila bitka za socialistično domovino tudi na tujih tleh«. ⁹⁵

Politična prepričanja

Politična prepričanja šestih avtoric je v njihovih avtobiografskih delih mogoče razbrati predvsem med vrsticami. Nobeno od obravnavanih del ni eksplicitno politično, je pa iz različnih opisov situacij mestoma mogoče razbrati politični podton. Pri tem je pomembno upoštevati, da so bila dela napisana in objavljena v različnih obdobjih in da sta od tega odvisna tudi način in stopnja politične artikulacije.

Mira Mihelič je bila pred drugo svetovno vojno politično precej neopredeljena ženska liberalnih nazorov, po vojni pa si je sploh kot predsednica društva PEN precej prizadevala za zagovarjanje svoje socialistične domovine v tujini, kar je pripisovala predvsem slabi vesti, ki jo je v novi državi spremljala zaradi njenega meščanskega porekla. Ob tem je bila, kakor se spominja, med prvimi, ki se je s prijateljico Lili Novy pogovarjala o temnih lisah nove države, denimo o povojnih pobojih v Kočevskem rogu. ⁹⁶

Nada Gaborovič se v svojih dnevniških zapiskih večkrat obregne ob povojno politizacijo prostora; denimo ob to, da leta 1945 ne mara hoditi v gledališče, ker jo odbija propaganda, ki jo vsiljujejo na odru, ali pa da ne hodi v kino, ker je ne zanimajo ruski filmi, ki so jih vsiljevali gledalkam in gledalcem. Ko se je dve leti pozneje skušala prebiti kot pisateljica, je svoj neuspeh pri založbah utemeljevala s tem, da so »bili pri koritih sami partijci«, ki je niso spustili blizu. ⁹⁷

Ilka Vašte se je politično začela opredeljevati že pred prvo svetovno vojno, ko so njen nazor zaznamovali predvsem socialisti v Trstu, kjer je bila učiteljica. Sploh je nanjo globok vtis naredil Dragutin Gustinčič, ki ji je odprl »širok pogled na marksistično znanost«, ki je nikoli več ni pozabila. Ta uvid je iz nje naredil »svobodomiselno upornico, socialistko, ki se sicer nikoli nisem vezala na nobeno politično stranko, tudi ne v poznejših letih, ker poznam svoj nepreračunljiv odpor do vsake neomejene discipline. / ... / Zato sem se prištevala, in se še prištevam, k svobodnim socialistom.« ⁹⁸ Poleg Gustinčiča je na njen politični nazor močno vplivala Alojzija Štebi, ki jo je imela najraje od vseh javnih delavk in je izoblikovala njen pogled na socializem. ⁹⁹

Odnos Nedeljke Pirjevec do povojne politike je mogoče razbirati iz podtona večjega dela avtobiografskega romana *Zaznamovana*; iz opisov mučnih partijskih sestankov, povojnega izkazovanja moči, zatohlosti intelektualnega okolja in nenazadnje tudi iz položaja ter stališč pripovedovalkega partnerja Andrejca, ki predstavlja njenega soproga Dušana Pirjevca.

⁹⁵ Nada Kraigher, *Pet temnih svetlih let* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1963), 173.

⁹⁶ Mihelič, *Ure mojih dni*, 72, 249, 251.

⁹⁷ Gaborovič, *Dnevi, leta*, 567, 605.

⁹⁸ Vašte, *Podobe mojega življenja*, 110.

⁹⁹ Ibid., 145.

Vseh šest obravnavanih žensk je v svojih avtobiografskih delih izražalo določeno mero zadržanosti do političnih razmer povojnega časa, pa naj gre za odnos do žensk kakor v primeru Nade Kraigher ali represivnost nove ureditve, na kakršno namigujeta Mira Mihelič in Nedeljka Pirjevec, pri čemer je treba upoštevati tudi to, da sta slednji svoje spomine pisali nekaj desetletij pozneje. Prav tako je iz njihovih del mogoče razbrati, da so se vse dojemale kot nekoliko obstranski liki, ki jih prevladujoči politični tok ni odnesel, so pa, ko je bilo treba, znale v njem spretno krmariti.

Primerjava s sodobniki

V poznih sedemdesetih in zgodnjih osemdesetih letih je izšlo več avtobiografskih del slovenskih pisateljev, ki med drugim vsaj bežno tematizirajo tudi obdobje povojne tranzicije. Mednje sodijo: Lojze Kovačič z *Resničnostjo* (1972) in *Prišleki* (1984), Taras Kermauner s *Stajo pod Poncami* (1979), Marjan Rožanc z *Ljubeznijo* (1979) in še bolj z *Metuljem* (1981) ter Vitomil Zupan z *Igro s hudičevim repom* (1978) in *Levitonom* (1982). Vsak med njimi se obdobja tranzicije loteva z drugačne perspektive, a največ pozornosti temu času, »nekakšnemu nadaljevanju vojne« (Kovačič 2004, 104), posveti Lojze Kovačič, ki v zadnjem delu *Prišlekov* obravnava obdobje med letoma 1945 in 1948 ter mu nameni toliko strani kot preteklima obravnavanima obdobjema (1938–1941, 1941–1945) skupaj. Še pred tem se je s časom med letoma 1948 in 1950 ukvarjal v *Resničnosti*. Marjan Rožanc se v *Ljubezni* ukvarja predvsem z vojnim časom in le bežno omeni obdobje po vojni; temu je več pozornosti namenjene v *Metulju*, ki anekdotično opisuje življenje v Ljubljani v drugi polovici petdesetih let, ko se je vrnil s prestajanja zaporne kazni zaradi sovražne propagande. Taras Kermauner je v *Staji pod Poncami* esejistično fragmentiran, a pozornost namenja predvsem intelektualnemu življenju v povojni Ljubljani in svojim sodobnikom. Vitomil Zupan se z *Levitonom* in *Igro s hudičevim repom* med vsemi najbolj približa formi romana, čeprav je literaturo, ki jo je pisal v tem obdobju,¹⁰⁰ težko ločiti od njegovega življenja in so romani izjemno avtobiografski, kar denimo pri *Levitonu*, ki govori o njegovi povojni zaporniški izkušnji, lahko razberemo že iz podnaslova *Roman ali pa tudi ne*. V *Igru s hudičevim repom* se posveča predvsem odnosu v razkrajajoči se zakonski skupnosti ter fizičnemu in spolnemu nasilju, ki ta razkroj spremlja.

Vitomil Zupan je bil najstarejši (rojen 1914) in ga generacijsko¹⁰¹ lahko približamo Nadi Kraigher (1911) in Miri Mihelič (1912), medtem ko drugi trije avtorji, rojeni med 1928 in 1930, generacijsko sovpadajo z Nedeljko Pirjevec (1932), Manico

100 Literatura Vitomila Zupana, ki je bila objavljena po *Menuetu za kitaro* (1975), je le še avtobiografska, znano pa je tudi njegovo prepričanje, da je vse delo pravega literata njegov življenjepis (Matevž Kos, »Zakaj brati Kovačiča?«, v: *Prišleki* (Ljubljana: Beletrina, 2018), 1291).

101 Izraz generacijsko se tukaj nanaša le na sosledje rojstnih letnic in ne namiguje na deljeno življenjsko izkušnjo ali na analitično orodje za razumevanje zgodovinskih okoliščin. Več o konceptih spola in generacije v Anna Artwinska in Angnieszka Mroziak, ur., *Gender, Generations and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond* (New York in London: Routledge, 2021).

Lobnik (1927) in Nado Gaborovič (1924). Ilka Vašte, rojena v zadnjem desetletju devetnajstega stoletja, od te kronologije odstopa. Njenim letom bi lahko tudi pripisali, da je njena avtobiografija izšla pred drugimi (1964), vendar pa ni nezanemarljivo, da je v zgodnjih šestdesetih svoje prvo avtobiografsko besedilo *Pet temnih svetlih let* (1963) že objavila Nada Kraigher, medtem ko je *Onkraj groba*, ki je res izšla mnogo pozneje, napisala že leta 1955. Prav tako je leta 1968 že izšel avtobiografski roman *Mlade trave* Manice Lobnik. *Ure mojih dni* Mire Mihelič so izšle sredi osemdesetih let, tako kot avtobiografije njenih sodobnikov, medtem ko sta Nada Gaborovič in Nedeljka Pirjevec svoja avtobiografska besedila izdali šele v devetdesetih letih oziroma v prvem desetletju novega tisočletja. Ta periodizacija je pomembna, ker slovenska komparativistika prelom v avtobiografskem pisanju navadno postavlja v sedemdeseta in osemdeseta leta, ko naj bi zgoraj naštetih (moški) avtorji presegli tradicionalne razmejitve med fikcijskimi in nefikcijskimi zvrstmi.¹⁰² Vendar pa sta tako Nada Kraigher kot Manica Lobnik že desetletje prej storili natanko to; in do neke mere bi to zaradi potujitvenega uvoda in zaključka pripisali tudi Ilki Vašte, vendar pa je njihovo avtobiografsko pisanje le redko upoštevano, kaj šele sistematično obravnavano.

Med avtobiografskimi besedili avtoric in avtorjev je mogoče najti nekaj podobnosti na ravni strukture: Vitomil Zupan, Lojze Kovačič, Marjan Rožanc in Nedeljka Pirjevec so se v obravnavanih delih vsi odločili za pisanje v tretji osebi ter spremembo večine imen nastopajočih. Za ta korak se je kljub uporabi prvoosebniosti odločila tudi Nada Kraigher. Lojze Kovačič v *Prišlekih* in Marjan Rožanc v *Ljubezni* sta se odločila še za eno potujitev več ter uvedla otroško perspektivo, ki po eni strani ponuja resničnost in nepokvarjenost otroškega pogleda, po drugi strani pa nakazuje na distanco odraslega avtorja. Hkrati poetika otroškega pogleda omogoča neideološkost, takšna pripovedna izbira, zavestna infantilnost, pa lahko deluje tudi kot obramba pred morebitnimi političnimi pritiski, ki so v sedemdesetih letih spet postali pogostejši.¹⁰³ Vendar pa če na ravni strukture še lahko najdemo nekatere podobnosti, jih na ravni vsebine le stežka. A tako kot je pri obravnavanih ženskah mogoče izluščiti skupne teme, jih je mogoče poudariti tudi pri njihovih sodobnikih. Te so predvsem politizacija življenja in občutek obstranskosti, celo disidentstva¹⁰⁴, izkušnja vojaščine in zaporniške represije ter izrazita telesnost in erotizacija, mestoma povezana z izkušnjo zapornišтва (Kovačič, Rožanc, Zupan). Prav odnos do spolnosti je tisti, ki jih najbolj razlikuje od sodobnic; obravnavane avtorice, razen Nedeljke Pirjevec, spolnost, če že, obravnavajo izjemno zadržano in skoraj neopazno. Poleg načina prezentacije spolnosti je ena od večjih razlik med avtoricami in avtorji tudi odnos do javnega. Pri vseh obravnavanih ženskah lahko razberemo, da si prizadevajo vstopiti v javno sfero (pa naj gre za umetnost, poklic ali aktivizem) in da so za ceno tega pripravljene žrtvovati tudi zasebno. Pri njihovih

102 Andrej Leben, »Avtobiografsko pisanje v novejši slovenski literaturi,« v: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi*, ur. Alenka Koron et al. (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011), 303.

103 Kos, »Zakaj brati Kovačiča?,« 1301–02.

104 Jugoslovansko disidentstvo je večplasten pojem, ki nima enotnega pomena, gl. Albert Bing, »Titoism, Dissidents and Culture of Dissent,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 3 (2018). V omenjenem kontekstu merimo predvsem na intelektualni odpor do jugoslovanskega ideološkega aparata.

sodobnikovih je ravno obratno: javno vdira v njihov zasebni svet; dušijo jih vseprisotna ideologizacija in politizacija ter omejevanje svobode. Na sploh se zdi, da ženske, sploh če niso meščanskega stanu, povojno omejevanje svobode občutijo veliko manj, morda zato, ker je nikoli niso zares imele, le patriarhalne pritiske so deloma zamenjali politični. Opisi povojne, tranzicijske represije in nasilja so pri avtorjih bistveno brutalnejši. Tudi odnos do dela je drugačen: ženske si zanj prizadevajo in ga postavljajo v ospredje ter v njem vidijo samouresničitev (do točke izgorelosti), medtem ko je pri njihovih sodobnikih delo nujno zlo, ki ga je na tak ali drugačen način treba najti in opraviti.

Zadnja razlika je najmanj oprijemljiva, a ob branju avtobiografskih besedil občutna: zdi se, da so avtorji veliko močnejše ujeti v lastnih glavah in mislih kot avtorice, ki si prizadevajo popisovati predvsem svoje zunanje okolje ter odnose. Medtem ko so moški osredotočeni nase (moje občutenje, moja seksualnost, moja erotomanija, krivica, ki se je pripetila meni), njihov pogled, četudi namenjen družinam (denimo Kovačič), deluje veliko bolj subjektiven ter prepojen z lastno notranjo perspektivo, skozi katero izrisujejo zunanji svet. Avtorice imajo te notranje perspektive bistveno manj in opaziti je, da se, ravno obratno kot avtorji, čutijo zavezane nekakšni objektivnosti, ptičji perspektivi zgodovine, skozi katero upovedujejo svoja življenja. Medtem ko so avtobiografije žensk zapisane kronološko (še najbolj je pri tem izjema Nedeljka Pirjevec, ki tudi piše z največje časovne distance), se obravnavani avtorji bolj kot zgodovinski perspektivi posvečajo lastni pripovedni perspektivi, idejnim poudarkom, ki usmerjajo pripovedni tok. Najbolj prisotni idejni poudarki so: erotika (Kovačič, Rožanc, Zupan), duhovno predhodništvo in nasledstvo (Kermauner), svoboda in ujetništvo (Zupanov *Levitan*, Kovačičeva *Resničnost*), prevpraševanje tradicionalne nuklearne družine in (ljubezenskega) odnosa med partnerjema (Zupanova *Igra s hudičevim repom*, Rožančev *Metulj*). Skratka: avtorji iz lastne in najintimnejše perspektive ustvarjajo zgodovino, medtem ko se avtorice le poskušajo umeščati v že ustvarjeno zgodovino.

Zaključek

Čeprav šest obravnavanih žensk ne deli podobne življenjske usode, nam primerjava njihovih avtobiografskih pričevanj iz obdobja tranzicije pokaže, da so poudarjale podobne teme in se do njih večkrat tudi podobno opredeljevale. Vsem pričevalkam je skupno, da prvih let po vojni ne doživljajo kot olajšanje, temveč kot napor, ki se včasih zdi celo večji od tistega, ki so ga prestajale med vojno, pa naj so bile begunke, aktivistke v zaledju ali partizanke. Prav tako jim je skupna tematizacija dveh osrednjih tem: družine in dela. Razen Nedeljki Pirjevec, ki je v tem obdobju mlajša od drugih, delo vsem predstavlja eno od temeljnih identifikacijskih točk, celo dolžnosti, tako do ženske in njene realizacije kakor tudi do izgradnje nove države. Čeprav se odnosi posameznic do družine in partnerstva razlikujejo, je vsem skupno to, da so pripravljene prevpraševati za tisti čas prevladujočo predstavo o nuklearni družini in tradicionalno vlogo ženske. Bile so ločenke, ljubice in vdove, ne da bi imele potrebo po tem,

da bi v svojih pričevanjih opravičevale lastne vloge ali se jih celo sramovale. Čeprav je mnogo stvari mogoče razbrati le med vrsticami, lahko v pričevanjih o intimnem življenju zaznamo veliko mero poguma. Primerjava avtobiografij nam tudi pokaže, da so si doživljanja obravnavanih žensk morda najbolj podobna ravno v negotovem obdobju povojne tranzicije; spremenljivem povojnem času, v katerem se je zdelo, da bo treba zavreči vse staro in vzpostaviti novo, nato pa so skozi razpoke novega reda začenjali pronicati predsodki prejšnjega časa.

Nedeljka Pirjevec je svoj rodbinski roman nasloвила *Saga o kovčku*, saj kovček predstavlja predmet njene odraslosti in tranzicij, ki jih je prineslo stoletje, v katerem je živela. A še bolj kot za celo stoletje je bil kovček nujen tik po vojni; Manica Lobnik se spominja, kako je imela v pisarni vedno kovček, za vsak primer, če bo treba na hitro kam oditi. Ob koncu štiridesetih let ga je vrgla v reko in to pospremila z besedami: »Zavihtela sem ga in pljusnil je v reko. Zaplaval je kot krsta. Srednje velika krsta, v njej je bila zaprta mladost. Slej ko prej bo utonila. Tekla sem vzdolž obrežja in nisem vedela, če se kesam ali se veselim.«¹⁰⁵

Te besede lahko razumemo kot slovo od mladosti, ki je zaradi vojne nikoli ni zares bilo, hkrati pa v njih lahko vidimo tudi metaforo za konec povojne tranzicije, ki napoveduje začetek nečesa novega, časa, za katerega je bilo tedaj še nemogoče reči, ali se ga je bolj bati ali veseliti.

Viri in literatura

Arhivski viri

- NUK-29/2010 – Narodna univerzitetna knjižnica:
Brenk, Kristina.

Literatura

- Anderson, Linda. *Autobiography*. London in New York: Routledge, 2001. Dostopno na: <https://doi.org/10.4324/9780203181652>.
- Artwinska, Anna in Agnieszka Mrozik. *Gender, Generations and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond*. London in New York: Routledge, 2021.
- Bing, Albert. »Titoism, Dissidents and Culture of Dissident.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 58, št. 3 (2018): 8–25.
- Borovnik, Silvija. »Ženske v prozi Mire Mihelič.« V: *Mira Mihelič. Družinska slika z gospo*. Ur. Alenka Puhar, 171–79. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.
- Bourdieu, Pierre. »Une classe objet.« *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, št. 17/18 (1977): 2–5.
- De Beauvoir, Simone. *Drugi spol*. Ljubljana: Krtina, 2013.
- De Man, Paul. »Avtobiografija kot skazitev.« *Literatura* št. 295/296 (2016): 136–50.
- Donnel, Alison in Pauline Polkey. *Representing Lives. Women and Auto/Biography*. London: Macmillan Press, 2000.

¹⁰⁵ Lobnik, *Mlade trave*, 269.

- Grdina, Igor. »Avtobiografska književnost pri Slovencih v dvajsetem stoletju.« Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1994.
- Leben, Andrej. »Avtobiografsko pisanje v novejši slovenski literaturi.« V: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografiji v literarni vedi*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben, 293–310. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011. Dostopno na: <https://doi.org/10.3986/9789610503866>.
- Jeraj, Mateja. *Slovenke na prehodu v socializem. Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv republike Slovenije, 2005.
- Jurca, Branka. *Rodiš se samo enkrat*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984.
- Juvan, Marko. »Avtobiografija in kočljivost zvrstnih opredelitev. Moje življenje med tekstem in žanrom.« V: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografiji v literarni vedi*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben, 51–64. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011. Dostopno na: <https://doi.org/10.3986/9789610503866>.
- Kos, Matevž. »Zakaj brati Kovačiča?« V: *Prišleki 1271–1329*. Ljubljana: Beletrina, 2018.
- Lejeune, Philippe. *On Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989.
- Novak Popov, Irena. »Štiri ženske avtobiografije.« *Jezik in slovstvo*, št. 3/4 (2008): 53–67.
- Puhar, Alenka. *Mira Mihelič. Družinska slika z gospo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.
- Renner, Tanja. »Avto/biografije v sociologiji in ženskih študijah.« *Teorija in praksa* 33 (1996): 759–63.
- Swindells, Julia. *The Uses of Autobiography*. London: Taylor & Francis, 1995. Dostopno na: <https://doi.org/10.4324/9781315041230>.
- Verginella, Marta. »Naše žene volijo!« V: *Naše žene volijo*. Ur. Milica Antič Gaber, 71–84. Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999.
- Verginella, Marta. »Zgodovinopisna raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja.« V: *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografiji v literarni vedi*. Ur. Alenka Koron in Andrej Leben, 95–108. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2001. Dostopno na: <https://doi.org/10.3986/9789610503866>.
- Vodopivec, Nina. »Sem delavka, mati in gospodinja.« *Etnolog. Glasnik slovenskega etnografskega muzeja*, 62 (2001): 69–90.

Tiskani viri

- Gaborovič, Nada. *Dnevi, leta. Avtobiografski roman iz dnevnikov 1941–1947*. Maribor: Mariborska literarna družba, 2003.
- Gaborovič, Nada. *Podoba na televizorju*. Maribor: Mariborska literarna družba, 2006.
- Kermauner, Taras. *Staja pod Poncami*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979.
- Kraigher, Nada. *Pet temnih svetlih let*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1963.
- Kraigher, Nada. *Onkraj groba*. Ljubljana: Kraški krog, 1995.
- Kovačič, Lojze. *Resničnost*. Ljubljana: DZS, 2004.
- Kovačič, Lojze. *Prišleki*. Ljubljana: Beletrina, 2018.
- Lobnik, Manica. *Mlade trave*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1968.
- Lokar, Anica. *Od Anice do Ane Antonovne*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
- Mihelič, Mira. *Ure mojih dni*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000.
- Pirjevec, Nedeljka. *Saga o kovčku*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Pirjevec, Nedeljka. *Zaznamovana*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2005.
- Rožanc, Marjan. *Metulj*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981.
- Vašte, Ilka. *Podobe iz mojega življenja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964.
- Zupan, Vitomil. *Igra s hudičevim repom*. Murska sobota: TOZD Pomurska založba, 1985.
- Zupan, Vitomil. *Levitan*. Murska sobota: TOZD Pomurska založba, 1985.

Manca G. Renko

AUTOBIOGRAPHICAL TESTIMONIES OF THE POST-WAR TRANSITION

SUMMARY

The article focuses on the autobiographical testimonies of six women who thematised the transition period after World War II: Mira Mihelič, Nada Kraigher, Nedeljka Pirjevec, Ilka Vašte, Manica Lobnik, and Nada Gaborovič. Although the authors in question belong, at least partly, to different generations, environments, and social classes, they share specific experiences regarding the post-war transition. The article focuses mainly on their attitude towards the transition itself as well as towards their families, partnerships, work, and gender. In the introduction, the article also points out the complexity of the autobiographical discourse itself. Three out of six women had direct experience in the Partisan Army, two cooperated with the resistance movement in the hinterlands, and one was a war refugee. For none of them was the world after the war comparable to the one before it. In the conclusion, the article compares the autobiographical discourse of women with that of their male peers (Lojze Kovačič, Taras Kermauner, Marjan Rožanc, and Vitomil Zupan). Although there are some methodological parallels between them that concern the manner of writing itself, the texts differ significantly from each other. Perhaps the key point of the difference is individuality: the relevant autobiographies written by men are based on the subjectivity of the narrators and their characteristic outbursts while the women strive for apparent objectivity and place themselves more strongly in the community (partners, families, the resistance, etc.). Even when they deal with similar topics, they approach them differently. Above all, it can be concluded from the texts under discussion that some issues were still not as self-evident and accessible for women as for men. Undoubtedly, sexuality was at the forefront. According to the autobiographies, the transition period was full of unpredictability for women – partly due to the war, partly because of the new social order and the transition to socialism, and partly thanks to the women themselves, who changed their worldviews because of World War II.

Mateja Jeraj*

Arhivsko gradivo političnih sodnih procesov kot nepogrešljiv zgodovinski vir

IZVLEČEK

Dokumenti, ki nastajajo pri delovanju kazenskih sodišč, so izjemno dragoceni sodni spisi, saj kazensko pravo odraža tudi kulturno raven neke družbe. Njen značaj in lastnosti še posebej razkrivajo sodni postopki, s katerimi želijo oblastniki onemogočiti svoje politične nasprotnike. Arhivsko gradivo političnih procesov, ki so potekali v Sloveniji v prvih letih po drugi svetovni vojni, je izjemno pomembno za poznavanje slovenske pravne zgodovine, slovenske politične, gospodarske in kulturne zgodovine, za razumevanje jugoslovanske zunanje politike in mednarodnih razmer, pripomore pa tudi k razumevanju sedanjosti. Na njegovi osnovi so nastala številna literarna, politična, strokovna in znanstvena dela. Prispevek se osredotoča na predstavitev vseh raznovrstnih pomenov tega gradiva in obravnavo tiste, predvsem zgodovinske znanstvene literature, ki obravnava posamezne politične procese ali skupino istovrstnih oziroma podobnih procesov, poleg tega pa opozarja na problematičnost analize procesov, še posebej glede ugotavljanja krivde obsojenih.

Ključne besede: kazensko pravo, kazensko sodstvo, politični procesi, politični nasprotniki, arhivsko gradivo, slovenska zgodovina po drugi svetovni vojni

ABSTRACT

ARCHIVAL MATERIALS FROM POLITICAL TRIALS AS AN INDISPENSABLE HISTORICAL SOURCE

The documents produced by criminal courts represent extremely valuable judicial records because criminal law also reflects the cultural level of a given society. Any society's character and

* Dr., znanstvena sodelavka, višja svetovalka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana; mateja.jeraj@gov.si

quality are particularly revealed by the judicial procedures used by the authorities to undermine their political opponents. The archival materials regarding the political processes taking place in Slovenia in the first years after World War II are extremely important for the expertise in Slovenian legal history, Slovenian political, economic, and cultural history, as well as for the insight into the Yugoslav foreign policy and the international situation. They also contribute to the understanding of the present. Many literary, political, expert, and scientific works have been based on these materials. The contribution at hand focuses on the presentation of all the different meanings of these materials. Primarily, it discusses the historical scientific literature that deals with particular political processes or a group of the same or similar processes. Moreover, it points out the problematic nature of analysing the processes, in particular with regard to determining the guilt of the convicted.

Keywords: criminal law, criminal justice, political trials, political opponents, archival materials, Slovenian history after World War II

Uvod

Nekateri narodi so že povsem vajeni napihovati zločine svojih sosedov, bodisi da bi pozornost odvrnili od lastnih zločinov, bodisi da bi uveljavili lastne nacionalne interese. Politične stranke vseh barv rade napihnejo zgrešena dejanja svojih tekmecev in podcenjujejo napake svojih zaveznikov. Tudi zgodovinarji včasih pretiravajo ali pa izmed kopice številnih podatkov, ki so jim na voljo, izberejo najbolj senzacionalističnega, da bi njihove zgodbe imele bolj dramatičen učinek. Toda zgodbe iz tega obdobja so že same po sebi neverjetne – dodatnega pretiravanja resnično ne potrebujejo.

(Keith Lowe, *Podivjana celina*)

Arhivsko gradivo sodne veje oblasti je nepogrešljivo in nenadomestljivo pri raziskovanju preteklosti, zaščiti pravic fizičnih in pravnih oseb ter pri reševanju znanstvenih in strokovnih vprašanj. Dokumenti, ki nastajajo pri delovanju kazenskih sodišč, so še posebej dragoceni; kazensko pravo namreč predstavlja nekakšno jedro vsega prava v neki skupnosti, saj varuje in ohranja v določenem času in prostoru priznane temeljne vrednote posameznika in tudi temeljne družbene vrednote. Med prve sodijo človekovo življenje, telesna nedotakljivost, svoboščine in pravice, premoženje in varnost, med druge družbena ureditev, varnost države in njene najpomembnejše ustanove. Zavarovane vrednote so deloma skupne večini pripadnikov določene družbe, deloma pa so to zavarovane koristi tistih, ki imajo v rokah oblast. Delo kazenskih sodišč in tožilstev zato vedno in povsod močno posega v življenje ljudi in ga usmerja. Kljub

načelno neodvisnemu sodstvu se preko kazenskih sodišč v vseh obdobjih bolj ali manj vidno izvaja tudi politika; preko kazenskih materialnih norm se ustrahujejo politični in drugi nasprotniki, preko kazenskega postopka pa odstranjujejo ali vsaj omejujejo.¹

Politični sodni procesi

Naravo in lastnosti neke vladavine, družbenega reda ali političnega sistema še posebej razkrivajo sodni postopki, s katerimi želijo oblastniki onemogočiti svoje politične nasprotnike. To so lahko kazenski postopki proti posameznikom ali skupinam, ki dejansko nasprotujejo obstoječemu sistemu državne ureditve, lahko pa jih politična oblast uporabi tudi kot sredstvo za kazenski pregon zgolj potencialnih nasprotnikov, za splošno zastraševanje in utrjevanje njene ideologije v zavesti ljudi.² V drugem primeru govorimo o t. i. montiranih procesih ali »show trials«, v katerih sodni organi že vnaprej določijo krivdo ali nedolžnost obdolženca. Edini cilj takšnih procesov je predstavitev obtožbe in sodbe javnosti kot nazoren primer zločinske dejavnosti proti državi in »ljudstvu«, ki vedno zagovarjata »prave« moralne vrednote, in v opozorilo drugim potencialnim disidentom ali nasprotnikom; imajo torej propagandni in zastraševalni namen. Pred drugo svetovno vojno so bili posebej pogosti v Sovjetski zvezi in nacistični Nemčiji, po njej pa na Kitajskem, v vzhodno- in srednjeevropskih državah, ki so bile pod sovjetskimi vplivom, v novejšem času so se pojavili na primer v Egiptu in Turčiji.³

Za kaznovanje vojnih zločincev druge svetovne vojne so se predstavniki okupiranih držav odločili že leta 1942 v Londonu; zahtevali so, naj bo kaznovanje odgovornih »za okupatorske zločine na njihovem ozemlju in nad njihovimi državljani razglašeno za glavni vojni cilj zaveznikov«.⁴ Podpisali so deklaracijo, v kateri so se obvezali, »da bodo vsi krivci ali odgovorni, ne glede na narodnost, izsledeni, predani sodstvu in obsojeni ter da bodo razglašene sodbe tudi izvršene«.⁵ Tudi v Jugoslaviji in Sloveniji (kot eni izmed njenih republik) so v letih po končani vojni potekali sodni procesi proti vojnim zločincem, a tudi proti pravim, potencialnim in namišljenim političnim nasprotnikom. Vseh, ki so bili obsojeni na teh procesih, ni mogoče izenačevati. Vendar se je oblast zelo trudila, da bi bila ločnica med njimi čim bolj zabrisana, zato se je večkrat zgodilo, da so na zatožni klopi skupaj z vojnimi zločinci in kolaboracionisti, ki bi jih obsodilo vsako sodišče, sedeli tudi ideološki nasprotniki, ki kaznivih dejanj sploh niso zagrešili; med njimi je bilo največ duhovnikov in pripadnikov t. i. meščanske opozicije, ki pa ob upoštevanju normalnih standardov kazenskega prava ne bi bili obsojeni.⁶

1 Več o tem Jelka Melik in Mateja Jeraj, »Raznolika uporaba arhivskega gradiva tretje veje državne oblasti«, *Atlanti: mednarodna revija za sodobno arhivsko teorijo in prakso* 26, št. 2 (2016): 143–52.

2 *Enciklopedija Slovenije* 9 Plo–Ps (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995), 94.

3 *Show trial* – *Cambridge English Dictionary*, <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/show-trial> (pridobljeno 27. 7. 2021). *Show trial* – *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Show_trial, pridobljeno 27. 7. 2021.

4 Žiga Koncilija, *Politično sodstvo. Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 200.

5 Ibidem.

6 »Politični sodni procesi«, v: *Enciklopedija Slovenije* 9, 95. Aleš Gabrič, »Preganjanje političnih nasprotnikov«, *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992*, 2. del, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 862.

Arhivsko gradivo slovenskih povojnih političnih procesov

Arhivsko gradivo procesov proti političnim nasprotnikom iz obdobja po drugi svetovni vojni je zelo raznovrstno. Običajno ga sestavljajo:

- dokumenti, nastali med preiskavo, ki jo je izvajala predvsem Uprava državne varnosti, vsebujejo osnovne podatke o osumljenih osebah,⁷ opis časa in okoliščin aretacije, življenjepise osumljenih (včasih so jih napisali sami), zapisnike zaslišanj osumljenih in prič ter zaplenjeno gradivo pri hišnih preiskavah osumljencev (dnevnik, pisma, uradne dokumente, letake, fotografije, publikacije, časopise ipd.), včasih tudi korespondenco med organi za notranje zadeve, političnimi vodstvi in tožilstvi, lahko tudi predlog obtožnice;
- obtožnica, ki jo je sestavil tožilec;
- zapisnik glavne obravnave kot osrednjega dela kazenskega procesa; v primeru javnosti namenjenim političnim procesom je vseboval vse značilnosti gledališke igre – pred bralcem se kot pred porotniki zvrstijo tožilci, sodniki, priče in obsojenci, vsak s svojo vlogo in svojo zgodbo;
- dokazno (predvsem obremenilno) gradivo, predstavljeno na obravnavi, ki pa se vedno ne ujema povsem z gradivom, zbranim v preiskavi;
- sodba;
- dogajanje po procesu: prošnje za pomilostitev in njihove rešitve ali zavrnitve, včasih tudi dopisi kazensko-popoljševalnih zavodov, odločbe ministrstva za notranje zadeve o pogojnem izpustu obsojenih, odločitve sodišč o ustavitvi kazenskih postopkov proti obsojenim, do katerih je prihajalo v obdobju po osamosvojitvi Slovenije.

Gradivo povojnih političnih procesov hranijo Arhiv Republike Slovenije (ARS) in pokrajinski arhivi, deli gradiva pa so tudi v muzejskih in zasebnih zbirkah. Gradivo procesov, ki so potekali pred slovenskim vrhovnim sodiščem hrani ARS predvsem v fondih Vrhovnega sodišča Republike Slovenije (SI AS 1237) in Republiškega sekretariata za notranje zadeve (SI AS 1931), kjer pa je tudi gradivo procesov pred vojaškimi in okrožnimi sodišči;⁸ spremljajoče podatke o procesih najdemo še na drugih krajih, predvsem v teh fondih: Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji 1945–1980 (SI AS 1267), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije 1945–1990 (SI AS 1589) in Javno tožilstvo Republike Slovenije (SI AS 353). Pokrajinski in zgodovinski arhivi hranijo predvsem gradivo o procesih, ki so potekali pred okrožnimi in okrajnimi sodišči. Tako ARS kot drugi arhivi hranijo tudi arhivsko gradivo sodišč narodne časti.⁹

⁷ Na obravnavnih procesih je bilo vedno večje število osumljenih in obtoženih.

⁸ Nagode in soobtoženi 1947, Majer Kaibitsch 1946, Šolar in soobtoženi 1952, Rainer in soobtoženi 1947, Bitenc in soobtoženi 1948, Rupnik in soobtoženi 1946, Stage Kurt in soobtoženi 1947, Božični proces 1945, Nümbeski proces, Tolminski proces 1952, Kočevski proces 1943, proces proti partizanom v Trstu 1947, Draža Mihajlović 1946, Dachauski proces 1948, obnova procesa Rižarna 1975. – *Pregledi in iskanja po podatkovni zbirki ARS, SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije*, <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=27578>, pridobljeno 11. 5. 2021.

⁹ Sodišča slovenske narodne časti so bila izredna sodišča, ki so delovala zelo kratek čas neposredno po koncu druge svetovne vojne, od junija do avgusta 1945, zato v tem prispevku niso obravnavana. Pristojna so bila za sojenje t. i.

Uporaba arhivskega gradiva

Pravna varnost

Ohranjeni in dostopni sodni spisi so v prvi vrsti potrebni iskalcem pravice vseh vrst. Na povojnih kazenskih sodnih procesih je bilo storjenih še zlasti veliko krivic, zato ni nenavadno, da že vse od konca šestdesetih let prejšnjega stoletja potekajo številne obnove sodnih postopkov oziroma rehabilitacije obtoženih na tedanjih kazenskih procesih.

Literatura (leposlovje in publicistika)

Že hiter pogled v zakladnico svetovne literature nam pokaže, da je bilo zanimanje za sodne procese, predvsem kazenske, prisotno v vseh obdobjih. Političnim procesom je bila namenjena še posebna pozornost. Ukvarjajo se namreč z večnimi vprašanji, ki si jih zastavlja človek: o pravici in krivici, o krivdi in kazni, o dobrem in hudem, o svobodi in nasilju, o ubogljivosti in uporuh ... Mnogi kazenski procesi, na katerih so sodili obtoženim zaradi filozofskih, verskih, znanstvenih in političnih prepričanj, so bili predstavljeni v knjižni obliki. Eden najstarejših med njimi je proces proti Sokratu, ki je bil zaradi kritičnih pogledov na takratne politične voditelje obtožen »brezboštva« in obsojen na smrt. Opisal ga je že Platon v *Apologiji*. Starodaven proces, ki mu je bila posvečena pozornost, je tudi proces proti Jezusu Kristusu, ki ima vsekakor širši, ne le religiozen pomen. V tridesetih letih 19. stoletja je nemški pisatelj Georg Büchner napisal *Dantonovo smrt*, dramo o sojenju in smrtni obsodbi ene najpomembnejših osebnosti francoske revolucije; pri pisanju je uporabil veliko število zgodovinskih virov. Na prelomu 19. in 20. stoletja je Francijo pretresla afera Dreyfus, politični proces, ob katerem je pisatelj Émile Zola napisal znameniti *Obtožujem*. Po drugi svetovni vojni so mnogo bralcev pritegnile predstavitve nürnberških procesov, več obravnav je bil deležen Eichmannov proces; manj znani *Proces v Jeruzalemu* je v Sloveniji izšel že leta 1961 in je delo Herberta Grūna, slavnejšega, z naslovom *Eichmann v Jeruzalemu*, objavljenega leta 1963, pa je napisala Hannah Arendt, znana kot utemeljiteljica pojma banalnost zla. Posebej veliko je bilo napisanega o raznovrstnih »stalinističnih« procesih, tako v Sloveniji kot na tujem. Med temi bi omenili le prvega – *Mrk opoldne*, roman Arthurja Koestlerja, ki je izšel že leta 1940 (v Sloveniji šele leta 1986) in je s prikazom

zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast, s čimer so bila mišljena predvsem dejanja političnega, propagandnega, kulturnega, umetniškega, gospodarskega, pravnega ali upravnega sodelovanja z okupatorji ali domačimi izdajalci, ki naj bi škodila ugledu in časti naroda, a jih ni bilo mogoče šteti za veleizdajo ali pomoč okupatorju pri izvrševanju vojnih zločinov. Sodila so v senatih, ki so bili ustanovljeni na vseh sedežih okrožij (Ljubljana, Celje, Maribor, Novo mesto) in tudi v nekaterih drugih krajih. Kazni so bile izguba narodne časti, težko prisilno delo, zaplemba premoženja. – Jelka Melik, *Osnove prava in pravne države za arhiviste* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2011), 135.

sicer umišljenega procesa opozoril na takšne komunistične kazenske postopke, ter *Priznanje*, delo Arturja Londona iz leta 1970, ki je opisal svojo izkušnjo ob čistkah v češkoslovaški komunistični partiji leta 1951.

O slovenskih političnih procesih v obdobju po drugi svetovni vojni govori drama Primoža Kozaka *Dialogi*; nastala je leta 1957, prvič pa je bila uprizorjena leta 1962. Dachavski procesi, ki so usodno zaznamovali kar nekaj povojnih let, so pustili močno sled tudi v leposlovju, sprva le na posreden način. V *Zločinu*, ki je prvič izšel leta 1952, je Cvetko Zagorski opisal sodni proces proti kmetu Bratuši iz začetka 20. stoletja, ki je bil obsojen na smrt, ker naj bi ubil in pojedel lastno hčer; proces, ki je odmeval po vsej Avstriji, je postavil pod velik vprašaj kakovost tedanjega sodstva, kajti hči se je lepega dne živa in zdrava vrnila domov.

Pisatelj, ki se je malo pred tem vrnil iz zapor na Golem otoku, je na takšen način izpovedal svojo bolečo izkušnjo. Veliko pozneje, leta 1991, je o Golem otoku neposredno spregovoril v romanu *Lisičji čas*. V letu 1973 je izšel *Zapisnik*, roman pisatelja Vladimirja Kavčiča, v katerem je na literarno domiseln način, ki vsebuje zapisnike zasliševanj prič, razmišljanja tedanjih zasliševalcev, mnenja nekaterih intelektualcev, psihiatrične stroke itd., neusmiljeno razkrinkal srhljive metode, uporabljene v dachavskih procesih, odprl pa je tudi vprašanje o smislu in upravičenosti revolucije nasploh. V prvi polovici osemdesetih let preteklega stoletja je izšel *Levitán* Vitomila Zupana, ki je bil ob koncu štiridesetih let zaprt iz političnih razlogov, in še tri dela, ki vsako na svoj način spregovorijo o dachavskih procesih: romansirani pripovedi *Noč do jutra* Branka Hofmana in *Umiranje na obroke* Igorja Torkarja, tudi obsojenega na enem izmed teh procesov, ter memoarsko delo *Spori in spopadi v spominih in dokumentih* (3. knjiga) publicista in diplomata Ivana Krefta. Tudi na Nagodetovem procesu obsojena Angela Vode je opisala svoje poglede na potek procesa in leta, ki jih je preživela v zaporih. Njeni zapisi, ki jih je pod naslovom *Skriti spomin* za objavo pripravila Alenka Puhar, pa so izšli šele leta 2004.¹⁰

Znanstvene raziskave in objave virov za povojne politične procese

Do delne objave arhivskega gradiva je prišlo zelo kmalu; že leta 1946 je izšla publikacija z naslovom *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu*, v kateri so bili objavljeni dokumenti s procesa, pospremljeni s propagandnim besedilom, ki naj bi v bralcu vzbudilo čim bolj negativna čustva do obsojenih.¹¹ Veliko pozneje, v letu 1980, je novinar in publicist Dušan Željeznov objavil knjigo z naslovom *Rupnikov proces*, ki pa obravnava samo obsojenega Leona Rupnika. Opisno ali neposredno temelji na različnih dokumentih ali izsekih iz

10 Mateja Jeraj in Jelka Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije 2015), 148–49. Martin Ivanič, ur., *Dachauski procesi* (Raziskovalno poročilo z dokumenti) (Ljubljana: Komunist, 1990), 9.

11 Več o procesu v nadaljevanju besedila.

njih; zanimivi so Rupnikovi osebni zapisi, iz katerih si je na osnovi njegovih lastnih besed mogoče ustvariti vtis o njegovem značaju, kako je razmišljal in kaj občutil, žal pa ni točno navedeno, kje se nahajajo; tudi uvodna študija manjka in v tem primeru še ne moremo govoriti niti o znanstveni raziskavi niti o znanstveni objavi arhivskih virov.¹² Tudi dvomov o pravičnosti povojnega sodstva ali pomislekov o krivdi katerega koli od obsojenih na tem procesu tukaj še ni mogoče zaslediti.

Zgodovinarji so se povojnih političnih procesov sicer deloma dotikali že prej,¹³ temeljitejše kritične obravnave pa so bili deležni šele v devetdesetih letih. Prvi so prišli na vrsto dachavski procesi, k čemur so v dobršni meri pripomogli pogumni pisci literarnih del, različne organizacije in posamezniki,¹⁴ ki so že desetletja pred tem v širši javnosti zasejali dvom o krivdi obsojenih na teh procesih. Tudi po njihovi zaslugi je v letu 1990 izšlo obsežno delo *Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti)*, ki so ga na pobudo slovenskega političnega vodstva¹⁵ sooblikovali zgodovinarji (Dušan Nečak, Martin Ivanič, Branko Ziherl) in pravniki (Ljubo Bavcon in Peter Kobe). Delo se začneja z obsežnimi uvodnimi študijami, ki predstavijo kronološki potek procesov in njihove razveljavitve, kraj in čas, v katerem so potekali, prikaz tedanjega kazensko-pravnega sistema, materialnega in procesnega prava ter poskus pravne in politične analize procesov; sledijo številni dokumenti, ki se nanašajo na procese (težišče je na prvem procesu iz aprila 1948) in na njihovo poznejšo sodno in politično rehabilitacijo.¹⁶ Publikacija, kakor opozarja Zdenko Čepič,¹⁷ res ne nudi odgovora na vprašanje o tem, kakšni so bili vzroki in povod za izvedbo dachavskih procesov, vendar pa je ob tem treba upoštevati, da najverjetneje vsi dokumenti o kočljivih temah, še zlasti iz prvih let po končani vojni, niso ohranjeni oziroma niso »prispeli« v pristojni arhiv, plega tega pa marsikakšen pogovor sploh ni bil zabeležen ali – če uporabimo besede iz poznejšega prispevka Dušana Nečaka – »v tistem času marsikatera najpomembnejša politična odločitev ni bila zapisana oz. je bila sprejeta kar po telefonu ali ‚ob partiji‘ biljarda«. ¹⁸ To pa nikakor ne spremeni dejstva, da publikacija predstavlja nepogrešljiv vir za poznavanje teh morda najzloglasnejših slovenskih političnih procesov, tako zaradi temeljitih pravnih in zgodovinskih študij kot zaradi obsega objavljenih virov.

Po razpadu jugoslovanske države, nastanku samostojne Slovenije in spremembi družbenega reda so se v slovenskem zgodovinopisju začeli uveljavljati različni (bolj ali manj kritični) pogledi na dogajanje po končani drugi svetovni vojni, nekdanje »tabu

12 Gl. tudi Boris Mlakar, »Dušan Željeznov, Rupnikov proces,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1-2 (1982): 301–04.

13 Dachavski procesi so bili v osemdesetih letih prejšnjega stoletja »v okviru danih možnosti« obravnavani tudi v okviru seminarja iz najnovejše zgodovine na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. – Ivanič, ur., *Dachauski procesi*, 9.

14 Mateja Jeraj in Jelka Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Epilog* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2017), predvsem 191–206.

15 Ivanič, ur., *Dachauski procesi*, 9.

16 Ivanič, ur., *Dachauski procesi*.

17 Zdenko Čepič, »Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti), ur. Martin Ivanič, Komunist, Ljubljana 1990, 1084 str.,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 31, št. 2 (1991): 256.

18 Dušan Nečak, »Dachauski procesi 1947–1949,« *Kronika, V zlatih črkah v zgodovini: razprave v spomin Olgi Janša-Zorn* 57 (2009): 535.

teme«, med njimi tudi politični procesi, so postale še posebej zanimive, desetletja stare obsodbe so doživljale nove, kritične pretrse.

Na pobudo prvega glavnega javnega tožilca v samostojni slovenski državi Antona Drobniča, ki je pripravljal obnovitev sojenja škofu Gregoriju Rožmanu, obsojenemu na t. i. Rupnikovem procesu, sta Tamara Griesser Pečar in France M. Dolinar napisala zgodovinsko ekspertizo z naslovom *Rožmanov proces*, ki je v knjižni obliki izšla leta 1996.¹⁹ Na podlagi trinajstih točk obtožnice sta vsak na svoj način skušala podati analizo dejanskega stanja glede krivde v kaznivih dejanjih, ki so mu bila očitana. Pri tem pa sta uporabila različna načina. Avtorica prve razprave presoja proces predvsem s pravnega vidika (značilnosti povojnega sodstva, vrste kolaboracije ipd.), avtor druge pa predstavlja zgodovinsko dogajanje, ki je privedlo do obsodbe, precejšnjo pozornost pa posveti tudi škofovi osebnosti in njegovi dejavnosti, predvsem pastoralni. Tudi njune ugotovitve niso povsem enake. Oba sicer izražata stališče, da sodni organi niso želeli ugotavljati konkretne krivde obtoženega, temveč le doseči obsodbo ne le Rožmana kot posameznika, ampak katoliške cerkve kot ustanove, pri čemer so uporabili le obremenilno gradivo. Škofov antikomunizem oba utemeljujeta z okrožnico Pija XI. Divini Redemptoris o brezbožnem komunizmu z dne 18. marca 1937, njuni mnenji glede Rožmanovega sodelovanja z okupatorjem pa se nekoliko razlikujeta. Medtem ko avtorica prve študije meni, da Rožmanovo sodelovanje z okupatorjem ustreza merilom taktične kolaboracije in ni sporno niti s pravnega niti z moralnega vidika,²⁰ pa ima avtor druge nekaj pomislekov; tudi on meni, da je bilo občevanje škofa z okupatorjem do neke mere nujno, del »diplomatske igre«, v kateri želi vsaka stran »zase iztržiti čim več«, sprašuje pa se, ali se je zavedal »nevarnosti takšne igre« in tudi tega, »do katere mere mu določila mednarodnega prava dovoljujejo sodelovanje z okupacijskimi oblastmi, da življenje na zasedenem ozemlju v danih pogojih kolikor toliko normalno poteka.«²¹ Še bolj vprašljiv se mu zdi odnos škofa Rožmana do domobrancev in njihovih predhodnikov, ki so se skupaj z okupatorjem borili proti partizanski vojski; čeprav je partizansko gibanje vodila Cerkvi nasprotna komunistična partija, pa vsaj del protipartizanske dejavnosti »ni bil zakoreninjen v temeljnih vrednotah krščanstva.«²² Delo je vredno pozornosti ne le zato, ker je medvojno zadržanje škofa Rožmana za marsikoga še danes vsaj moralno sporno, zanimivo je tudi zato, ker sta dva avtorja s svojimi razmišljanji, vsebinskimi poudarki in izbiro dokumentov predstavila sicer podobno, a vseeno nekoliko drugačno sliko, še posebej zato, ker sta obe, sicer samostojni razpravi, nastali v precejšnji meri na podlagi istih virov in literature. Trinajst let pozneje je kot odgovor na buren odziv dela slovenske javnosti na razveljavitev sodbe Gregoriju Rožmanu (oktobra 2007) in posledično ustavitev sodnega postopka (aprila 2009) založba Družina izdala obsežno publikacijo *Med sodbo sodišča*

19 Tamara Griesser Pečar in France M. Dolinar, *Rožmanov proces* (Ljubljana: Družina, 1996), 13.

20 Ibid., 33, 35.

21 Ibid., 211.

22 Ibid., 202, 03. Več o tem Mateja Jeraj, »Tamara Griesser Pečar, France M. Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana, Družina 1996, 317 strani,« *Arhivi* 20, št. 1-2 (1997): 279–82.

in sodbo vesti (*Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*),²³ ki so jo ob sodelovanju Tamare Griesser Pečar pripravili tedaj zaposleni v Nadškofijskem arhivu Ljubljana, Marija Čipić Rehar, France M. Dolinar, Blaž Otrin in Julijana Visočnik. Knjiga poleg obsežnega življenjepisa vsebuje veliko število dokumentov (tudi novopridobljenih), ki govorijo o posredovanju škofa pri okupatorju za zaprte, internirane, obsojene, begunce, Jude, pravoslavne Srbe na Hrvaškem itd., škofove pridige in pastirska pisma, sodne spise s procesa v avgustu 1946, pospremljene z izčrpno analizo, v zadnjih dveh delih pa so objavljeni vsi sodni spisi, povezani z vlogami za obnovo procesa iz obdobja 1995–2003 in zahtevami za varstvo zakonitosti iz let 1998–2009.²⁴ Obsežna publikacija naj bi predstavila novo podobo Gregorija Rožmana, v kolikšni meri pa ji je to uspelo, lahko presodi bralec sam; množica objavljenih dokumentov to vsekakor omogoča.

Tamara Griesser Pečar je obravnavala še druge t. i. duhovniške procese, največ jih je predstavljenih v knjigi *Cerkev na zatožni klopi*,²⁵ kjer je navedenih kar 881 duhovnikov, redovnikov, redovnic in bogoslovcev, ki jih je obsodila, upravno kaznovala ali šikanirala revolucionarna oziroma ljudska oblast. Prvi, krajši del govori o obdobju okupacije, drugi, ki obsega večji del knjige, pa o obdobju po drugi svetovni vojni od leta 1945 do 1960, v katerem so poleg sodno in upravno kaznovanih predstavnikov in predstavnic Cerkve prikazani tudi tisti, ki jih je Upravi državne varnosti (UDV) uspelo pritegniti k sodelovanju. Tukaj bi poudarili le kazenske procese, ki jim tudi avtorica nameni največ pozornosti (okrog 500 od skupno 797 strani). Obsojene duhovnike razdeli v več skupin, in sicer glede na raznovrstnost obtoženih (skupinski procesi proti nasprotnikom »ljudske oblasti«, na katerih so bili duhovniki obtoženi skupaj z drugimi osebami), glede na namen procesov (poglavje z naslovom »Komplot proti Cerkvi«) in na vrsto obtožbe (delovanje med vojno, rušenje obstoječe državne ureditve, gospodarski razlogi, moralni delikti, razširjanje sovražne propagande in klevetanje »ljudske oblasti«, vzbujanje verske nestrpnosti itd.), v posebnih poglavjih pa je obravnavano preganjanje duhovnikov na Primorskem, ženskih redov in redovnikov iz samostana v Stični; več kot 150 obsojenih duhovnikov, redovnikov in redovnic je podrobneje predstavljenih s podatki o njihovem življenju in delu (a le za čas, na katerega se nanaša obtožnica) in izseki iz sodnih spisov. Podobno kot pri Rožmanovem procesu želi avtorica tudi v tem delu dokazati, da obravnavani sodni in drugi postopki »niso bili vodeni po načelih pravne države« (sodstvo kot orodje politike, prevlada kolektivne krivde nad subjektivno, kršitev pravice obtoženih do ustrezne obrambe, neupoštevanje razbremenilnih dokazov, nespoštovanje temeljnih človekovih pravic itd.), zato naj »tudi

23 Marija Čipić Rehar, France M. Dolinar, Tamara Griesser Pečar, Blaž Otrin in Julijana Visočnik, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti. Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu* (Ljubljana: Družina 2009), 13.

24 Vlogo za obnovo procesa je Okrožno sodišče v Ljubljani trikrat zavrnilo (1996, 1998, 2003), Vrhovno sodišče v Ljubljani pa je 1. 10. 2007 ugodilo drugi zahtevi za varstvo zakonitosti, ki jo je leta 2005 vložil tedanji ljubljanski nadškof Alojzij Uran zaradi kršitve določb kazenskega postopka in kršitve kazenskega zakona in zadevo vrnilo v novo presojo okrožnemu sodišču, ki je 10. aprila 2009 postopek ustavilo.

25 Tamara Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi. Sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960* (Ljubljana: Družina, 2005).

o ugotovljeni krivdi v njih« ne bi bilo mogoče govoriti.²⁶ Moralnega vidika medvojnega zadržanja predstavnikov Cerkve, ki ga omenja avtor spremne besede,²⁷ se Tamara Griesser Pečar ne dotika.

Zgodovinar Milko Mikola, dolga leta zaposlen v Zgodovinskem arhivu Celje, je velik del svoje dejavnosti posvetil preučevanju poveljnih razlastitev in zlorab sodstva v politične namene. Leta 1995 objavil knjigo z naslovom *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*,²⁸ v kateri je najprej predstavil delovanje partizanskih vojaških sodišč na Celjskem v letih 1944–1945, nato pa nekatere najpomembnejše procese, ki so v prvih poveljnih letih potekali pred vojaškimi sodišči v Celju (proti domobrancem in nemškim industrijskim podjetnikom), pred senatom Sodišča narodne časti v Celju (večinoma je šlo za manjše prekrške) in pred celjskim okrožnim in okrajnim sodiščem, ki jih je avtor zaradi večje preglednosti glede na poklic ali pripadnost obsojenih razdelil na procese proti industrialcem in obrtnikom, trgovcem, kmetom, delavcem, duhovnikom in redovnikom, pripadnikom ilegalnih skupin in organizacij ter na ostale procese, ki jih ni bilo mogoče uvrstiti v nobeno od omenjenih skupin. Avtor se je v tem delu loteval tudi posebej kočljivih tem, kot so izvensodni poboji med vojno in neposredno po njej, a ni nikoli prestopil okvirov objektivnosti.²⁹ Vsekakor je mogoče pritrditi Alešu Gabriču, ki je zapisal, da »avtor, kot se za zgodovinarja spodobi, ne vsiljuje končno veljavnih sodb, ki jih politiki običajno zagovarjajo z vidika, da je možno le dvoje stališč: moje in napačno«,³⁰ kakor tudi mnenju Aleksandra Žizka, »da so podobna dela slovenskemu narodu nujno potrebna, če naj preseže znova potencirano delitev, ki izvira iz polpretekle zgodovine«³¹; njune misli so še vedno aktualne. Leta 1999 je Mikola pripravil za objavo *Dokumente o kulaških procesih na Celjskem*.³²

Leta 2002 je pri Mohorjevi v Celovcu izšlo delo Alfreda Elsteja, Michaela Koschata in Hanzija Filipiča z naslovom *Nacistična Avstrija na zatožni klopi. Anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji*. Publikacija, ki obravnava sojenje nacističnemu funkcionarju Friedrichu Rainerju, vodji civilne uprave za t. i. zasedena območja Koroške in Kranjske, iz leta 1947 v Ljubljani skuša osvetliti notranje- in zunanjepolitične okoliščine procesa.³³

26 Ibid., 18.

27 »Med državljansko vojno v Sloveniji so v svoji protikomunistični zagnanosti žal tudi nekateri duhovniki prekoračili etične meje dovoljenega. Za njihovo ravnanje ne more biti opravičilo, da je Komunistična partija narodnoosvobodilni boj izkoriščala za revolucionarni prevzem oblasti v poveljni Jugoslaviji. Nedovoljen način boja proti komunizmu so obsodili že predstavniki duhovščine ljubljanske škofije v spomenici Narodni vladi v Ljubljani ter osrednji vladi v Beogradu dne 11. julija 1945. Še jasnejši je bil v tem pogledu pooblaščen generalni vikar ljubljanske škofije Anton Vovk. V pastirskem pismu duhovnikom ljubljanske škofije za novo leto 1946 je med drugim obžaloval, da so, tudi nekateri duhovniki v neki napačni, slepi gorečnosti izgubili pravi krščanski čut in opravičevali zločinska dejanja protikomunistične strani proti pripadnikom osvobodilnega gibanja.« (iz Spremnice besede Franceta M. Dolinarja, v: Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 13.)

28 Milko Mikola, *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951* (Celje: Zgodovinski arhiv v Celju, 1995).

29 Navedel je tudi primere, ko so partizanske enote ujete nasprotnike izpustile, če jim niso dokazale krivde, dopuščajo možnost, da so bile nekatere likvidacije upravičene itd. – Ibid., 5, 6, 12, 30, 31.

30 Aleš Gabrič, »Milko Mikola, Sodni procesi na Celjskem 1941–1945, Zgodovinski arhiv Celje (Študije, 1), Celje 1995, 230 strani,« *Kronika* 43, št. 1–2 (1995): 148.

31 Aleksander Žizek, »V začetku so bili publicisti. Milko Mikola: Sodni procesi na Celjskem 1944–1951, Zgodovinski arhiv v Celju (Zbirka študije), Celje 1995, 229 strani,« *Zgodovina za vse* 2, št. 1 (1995): 103, 04.

32 Milko Mikola, ur., *Dokumente o kulaških procesih na Celjskem* (Celje: Zgodovinski arhiv, 1999).

33 Alfred Elste, Michael Koschata in Hanzij Filipič, *Nacistična Avstrija na zatožni klopi. Anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji* (Celovec: Mohorjeva Celovec 2002).

V preteklem desetletju se je s povojnimi političnimi procesi ukvarjal Žiga Koncilija. Med drugim je predstavil odzive javnosti ob Nagodetovem procesu leta 1947, ki jih je skrbno spremljala in beležila Uprava državne varnosti s pomočjo široko razporedene mreže obveščevalcev.³⁴ Leta 2013 je objavil prispevek,³⁵ v katerem je predstavil proces proti Mirku Bitencu (t. i. Bitenčev proces) iz leta 1948, ki je bil skupaj z desetimi drugimi obtožen različnih dejanj, ki so imela za cilj nasilno odpravo ljudske oblasti, in ga vzporejal s procesom iz leta 1935 proti skupini Pavla Tepine, obtoženi sodelovanja v komunistični organizaciji. Dve leti pozneje je izšla ambiciozno zastavljena knjiga *Politično sodstvo. Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*,³⁶ v kateri je na podlagi analiziranja politične represije, represivnega aparata, kazenskega prava in sodstva ter predstavitve posameznih političnih sodnih procesov kot enega »izmed temeljnih orodij v boju zoper politične nasprotnike«³⁷ v dveh različnih oblikah vladavine, Kraljevini Jugoslaviji in povojni socialistični jugoslovanski državi (v prvem primeru zajema obdobje od 1929 do 1941, v drugem pa od 1945 do 1953), skušal med drugim dokazati, da so bili procesi v prvi Jugoslaviji uperjeni predvsem proti komunistom, v drugi pa proti vojnim zločincem, kolaboracionistom in raznim političnim nasprotnikom, pravim in namišljenim; da »je šlo pri sodnih procesih proti komunistom bolj za odgovor oblasti na njihovo protidržavno delovanje«, v povojnih procesih pa tudi za njihovo izrabo v doseganje notranje- in zunanjepolitičnih ciljev;³⁸ da so bile kazni, izrečene političnim nasprotnikom, v prvi Jugoslaviji razmeroma mile (čeprav je zakonodaja dopuščala tudi ostreje kazni), v drugi pa so bile pogoste tudi smrtne obsodbe. Glede na temo tega prispevka bi le še poudarili, da je v tej knjigi predstavljena cela vrsta slovenskih povojnih političnih procesov, ki so razdeljeni v skupine glede na to, na kaj so se obtožbe nanašale: vojne zločine, sodelovanje z okupatorjem, sodelovanje s politično in vojaško emigracijo, terorizem, vohunjenje in sovražno propagando, informbirojevstvo, dachavske procese.

Bitenčev proces omenja tudi Mateja Čoh Kladnik, ki je med drugim raziskovala delovanje in sodno preganjanje članov in podpornikov ilegalnih skupin v Sloveniji v letih 1945–1952³⁹ in sodne procese proti večjim kmetom (t. i. kulakom), ki naj bi kot »kapitalistični element«⁴⁰ ovirali proces »socialistične preobrazbe vasi«, še zlasti po sporu Jugoslavije z Informbirojem.

34 Žiga Koncilija, »Politični sodni procesi in komentarji javnosti ob Nagodetovem procesu,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 221–40.

35 Žiga Koncilija, »Prispevek k zgodovini političnih sodnih procesov: sojenje skupinama Pavla Tepine (1935) in Mirka Bitenca (1947),« *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, št. 1 (2013): 213–47.

36 Koncilija, *Politično sodstvo*.

37 Ibid., 323, 24.

38 Ibid., 327, 28.

39 Na primer Mateja Čoh Kladnik, »Za svobodo, kralja in domovino«: ilegalne skupine v Sloveniji med letoma 1945–1952 (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010). Mateja Čoh Kladnik, »Ozadje sodnih procesov proti članom in podpornikom ilegalnih skupin v Sloveniji med letoma 1945 in 1952,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 79, št. 3–4 (2008): 89–113.

40 Na primer Mateja Čoh Kladnik, *Kulski procesi v Sloveniji med letoma 1949 in 1951* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012).

V zadnjih letih je bil obravnavan tudi prvi veliki slovenski politični proces, ki je potekal pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani od 19. do 23. decembra 1945 (od tod tudi poimenovanje »božični proces«), na katerem je bilo obtoženih 34 oseb, pripadnikov katoliškega in liberalnega tabora. Večina jih je bila obtoženih posrednega ali neposrednega delovanja v protipartizanskih oboroženih formacijah in njihovih tajnih obveščevalnih službah ter sodelovanja z okupatorjem. Liberalno usmerjene obtožence je predstavila Mateja Jeraj;⁴¹ Tamara Griesser Pečar je o duhovnikih spregovorila že v delu *Cerkev na zatožni klopi*,⁴² pozneje pa je v posebnem prispevku prikazala še druge obtožene (posebej iz katoliških vrst) in orisala nekatere značilnosti ter posebnosti procesa.⁴³

Že veliko prej je bila precejšnja pozornost namenjena t. i. Nagodetovemu procesu,⁴⁴ na katerem je želelo komunistično vodstvo obračunati z drugače mislečimi, ki so si želeli vzpostaviti večstrankarskega sistema po vzoru zahodnih demokracij. Dvomi o krivdi obsojenih so bili v slovenski javnosti prisotni že pred osamosvojitvijo Slovenije, pozneje pa se je o nekaterih izmed njih veliko govorilo in pisalo – objavljala so se njihova dela, snemali filmi,⁴⁵ Slovenska matica je priredila simpozij o dveh protagonistih procesa, Angeli Vode in Borisu Furlanu.⁴⁶ V letih 2015 in 2017 pa sta izšli dve knjigi Jelke Melik in Mateje Jeraj *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim*⁴⁷ ter *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim – epilog*.⁴⁸ V prvi knjigi je proces predstavljen skozi vrsto arhivskih virov: celotno glavno obravnavo z obtožnico, sodbo in gradivom, ki je služilo za obsodbo; z objavo vse te množice dokumentov sta avtorici dopustili, da si bralec ustvari svoje lastno mnenje. Sicer pa v objavljene vire uvede obsežna uvodna študija, ki predstavi potek procesa, življenjske poti obsojenih, vzroke in okoliščine procesa in pregled kazenskega prava in sodstva do leta 1947. Besedilo spremljajo opombe o obravnavanih osebah in dogodkih, saj delo ni namenjeno le znanstvenikom in ljubiteljem zgodovine, ampak vsem, ki jih ta doba zanima. Druga knjiga, nadaljevanje prve, spregovori o usodah obsojenih po izpustitvi iz zapora, o dolgotrajnih in mučnih prizadevanjih za razveljavitev omenjenega procesa in rehabilitaciji obsojenih, pri čemer se naslanja na izjave obtoženih, na besede novinarjev, publicistov in znanstvenikov, ki so se zanimali za proces, na gradivo sodišč, tožilstev, slovenskega republiškega vodstva in njegovih organov, političnih organizacij,

41 Mateja Jeraj, »Obračun z liberalno mislečimi skupinami in posamezniki po drugi svetovni vojni,« v: Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018), 379–98.

42 Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 108–38.

43 Tamara Griesser Pečar, »Božični proces,« v: *Brezpravje »v imenu ljudstva«*, ur. Mateja Čoh Kladnik (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016), 93–110. O božičnem procesu in obtoženih pripadnikov katoliškega tabora govori tudi prispevek Tine Velikonje, »Zarja miru in mrak božičnega procesa,« *Zaveza: Glasilo Nove slovenske zaveze* 5, št. 4 (1995): 68–81, <http://nszaveza.github.io/articles/19-zarja-miru-in-mrak-bozicnega-procesa/>.

44 Več o njem v nadaljevanju besedila.

45 Več o tem v Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Epilog*, 24–37.

46 Referati s simpozija so bili objavljeni v publikaciji z naslovom *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev. Angela Vode in Boris Furlan žrtvi Nagodetovega procesa* (Ljubljana: Slovenska matica, 2001).

47 Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa*.

48 Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Epilog*.

ustanov in društev, vsebuje pa tudi razvoj kazenskega prava in sodstva od leta 1947 pa do številnih ustavnih dopolnil ob koncu osemdesetih in začetku devetdesetih let.⁴⁹

O povojnih sodnih procesih so pisali še številni drugi slovenski zgodovinarji,⁵⁰ a vseh tukaj ni mogoče predstaviti, zato se prispevek osredotoča predvsem na tista dela, ki obravnavajo konkretne procese ali skupino istovrstnih oziroma podobnih procesov.

V vrednostnih sodbah do obravnavane problematike se avtorji zgoraj navedenih del kar precej razlikujejo, kar je sicer odvisno predvsem od raznovrstnosti obsojenec, deloma pa tudi od subjektivnih pogledov posameznih avtorjev. Uporaba arhivskega gradiva povojnih političnih procesov je vsekakor zahtevna in občutljiva naloga. Zahteva dobro poznavanje notranjih in mednarodnih razmer tistega časa ter seveda značilnosti takratnega kazenskega prava. Najbolj verodostojno sliko o procesih omogočajo čim bolj celovite objave virov, saj lahko tendenciozna izbira dokumentov ali celo le izsekov iz njih poda povsem izkrivljeno sliko. Nekatera vprašanja pa kljub celoviti in natančni objavi arhivskega gradiva političnih procesov ostajajo odprta; odgovor na vprašanje o krivdi/nekrivdi obsojenih večkrat ostaja prepuščen presoji posameznega bralca, saj so bila priznanja, izjave in pričevanja lahko (ne pa vedno!) posledica psiholoških pritiskov ali celo fizičnega mučenja.

Pomen arhivskega gradiva političnih procesov

Pomen za slovensko pravno zgodovino

Gradivo političnih procesov je prav tako kot tudi druge sodne zadeve nenadomestljiv vir za pravno zgodovino, ki ne služi zgolj spoznavanju preteklosti, temveč naj bi imela pomembno vlogo tudi pri usmerjanju zakonodaje in pravne teorije. Na Slovenskem je bilo objavljane sodnih odločb v preteklosti skopo in nesistematično, zato je vrednost takšnega gradiva še toliko večja. Sodni spisi namreč razkrivajo številne stranpoti preteklih zakonodajnih določb. Znameniti pravnik in pravni zgodovinar ter profesor kazenskega prava Metod Dolenc je med drugim zapisal: *Praksa je poklicana,*

49 V delu *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa* so na straneh 79–109 predstavljeni vzroki in okoliščine Nagodetovega procesa, ki pa veljajo tudi za več drugih takšnih političnih procesov tistega časa, na straneh 121–47 pa je podan izčrpen pregled kazenskega prava in sodstva do Nagodetovega procesa, ki vsebuje tudi primerjavo s kazenskim pravom stare Avstrije in prve Jugoslavije. V nadaljevanju omenjenega dela z naslovom *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Epilog* pa je na straneh 142–70 orisan pregled kazenskega prava in sodstva od leta 1947–1991. V obeh delih je ob prikazu kazenskega prava v obravnavanih obdobjih navedena tudi relevantna pravna literatura, zato tukaj ni posebej poudarjena. Avtorici sta Nagodetov proces obravnavali tudi v drugih prispevkih, med drugim v: Jelka Melik in Mateja Jeraj, »Nagodetov proces – zrcalo pravne države,« v: *Brezpravje »v imenu ljudstva«*, ur. Mateja Čoh Kladnik (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016), 128–38.

50 Na primer Jerca Vodušek Starič, »Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, št. 1–2 (1992): 139–54. Božo Repe, »Povojni sodni procesi,« v: *Povojna zgodovina na Slovenskem: zbornik referatov in razprave s simpozija, ki je bil 10. marca 1992 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu* (Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej 1992), 54–63.

da zakon uporablja primerno duhu časa, da odvarja nove vidike, kjer je zakonodajalec pustil praznine. Študij odločb iz praktičnih primerov pokaže šele pravo kombinacijo med življenjem in abstraktnimi normami zakona.⁵¹

Primerjalne študije sodnih spisov, nastalih pred drugo svetovno vojno in v prvem povojnem obdobju, nazorno pokažejo, da imajo lahko že majhne spremembe pravnih načel in pravil (materialnega in formalnega kazenskega prava), ki so se oblikovala skozi daljša zgodovinska obdobja, usodne posledice. Uporabiti jih je mogoče tudi kot opomin pred napačnimi zakonodajnimi in političnimi odločitvami sodobnega časa.

Pomen za slovensko politično, gospodarsko in kulturno zgodovino

Kako lahko arhivsko gradivo povojnih političnih procesov pripomore k osvetljevanju slovenske politične, socialne in kulturne zgodovine, bo prikazano na primeru t. i. Nagodetovega procesa. Od 29. julija do 9. avgusta 1947 je pred Vrhovnim sodiščem v Ljubljani potekalo sojenje petnajstim slovenskim izobražencem (proces je ime dobil po prvoobtoženem ing. Črtomirju Nagodetu), s katerim je želelo komunistično vodstvo obračunati z drugače mislečimi posamezniki, ki so si želeli vzpostavitev parlamentarnega večstrankarskega sistema po vzoru zahodnih demokracij. Obtoženi so bili, da so v vojnih letih sodelovali z gibanjem Draže Mihailovića, z vohunom in »gestapovskim agentom« Vladimirjem Vauhnikom in s pripadniki zahodnih tajnih služb v korist »imperialističnih držav« in na škodo narodnoosvobodilnega gibanja (NOG), po vojni pa pripravljali oboroženo vstajo proti Federativni ljudski republiki Jugoslaviji (FLRJ) v sodelovanju z opozicijskimi politiki v Zagrebu in Beogradu, jugoslovanskimi emigranti v tujini in z zahodnimi obveščevalnimi službami, načrtovali atentate na jugoslovanske politične voditelje, diplomatskim in drugim predstavništvom zahodnoevropskih držav dostavljali poročila o političnem in gospodarskem položaju, pomagali pri tihotapljenju oseb čez mejo, pletli vohunsko mrežo po Sloveniji, ščuvali proti obstoječi oblasti na različnih zborovanjih ipd.

Obtoženih in obsojenih je bilo petnajst precej različnih posameznikov, delujočih na najrazličnejših področjih slovenskega političnega, gospodarskega in kulturnega življenja: dr. geologije Črtomir Nagode, profesor in dekan pravne fakultete Boris Furlan, profesor matematike in fizike Zoran Hribar, njegova žena, slikarka Elizabeta Hribar, diplomant visoke tehnične šole Leon Kavčnik, Angela Vode, Pavla Hočevnar in Metod Kumelj, ki so izvirali iz učiteljskih vrst, pravnik in ekonomist Ljubo Sirc ter njegov oče Franjo Sirc, industrialec in poslovnež, pravnik Svatopluk Zupan in dr. Vid Lajovic, geodet Bogdan Stare, upokojeni kapitan bojne ladje Metod Pirc in politik ter gospodarstvenik Franc Snoj. Večina jih je bila dejavnih v slovenskem političnem in družbenem življenju, zato se pred bralcem dokumentov procesa razkrije usoda med seboj različnih osebnosti, ki pa so vsaka po svoje vplivale na slovensko javno življenje

51 Metod Dolenc, *Sodni kazenski postopnik Kraljevine Jugoslavije: sistematični prikaz* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1932), 33, cit. po Melik in Jeraj, »Raznolika uporaba arhivskega gradiva,« 146.

v predvojni dobi, med drugo svetovno vojno in po njej.⁵² Življenjepisi, ki so jih, čeprav pod prisilo, napisali v zaporu, ne osvetljujejo le njihovih osebnih življenjskih poti, ampak tudi politične, gospodarske, socialne in kulturne razmere časa, v katerem so živeli. Zapisnik glavne obravnave ne spregovori le o tragični življenjski usodi obtoženih, ampak tudi o stiskah njihovih branilcev in napadalnosti sodnega osebja, poleg tega pa na procesu nastopi še cela plejada vseh mogočih oseb: vrsta slovenskih in jugoslovanskih politikov (predvojnih in povojnih), umetniki in kulturniki, pravniki, zdravniki, inženirji, podjetniki in trgovci, vojaki, obveščevalci in vohuni, kot je bil na primer legendarni Vladimir Vauhnik, ki se je vpisal v vojno zgodovino, ko je nekaj dni pred nemško vojaško operacijo obvestil generalštab Vojske Kraljevine Jugoslavije, da namerava Tretji rajh napasti Kraljevino Jugoslavijo, nekdanji domobranski oficirji in častniki kraljeve jugoslovanske vojske, ki so z vednostjo zavezniških oblasti v Avstriji organizirali vohunske centre, atentator, ki naj bi mu skorajda uspelo izvršiti atentat na Edvarda Kardelja, angleški in francoski diplomati, med njimi tudi tedanji britanski konzul v Ljubljani sir Leonard Arthur Scopes, ki je prijateljeval z nekaterimi od obtoženih in je takoj po aretacijah (10. junija 1947) zapustil Slovenijo, ameriški zastopnik Rdečega križa in še številni drugi. Raznovrstno gradivo, ki so ga preiskovalni organi našli v stanovanjih obtoženih po njihovi aretaciji, ne kaže le tega, kaj vse je bilo v tistih časih lahko vzrok za najhujšo obsodbo, ampak osvetljuje tudi način delovanja, razmišljanja in čustvovanja obtoženih. Črtomir Nagode je denimo 22. junija 1944 v pismu Ljubu Sircu, ki je bil takrat v Švici, takole predstavil razmere v Ljubljani: *Osnovna značilnost položaja v Lj. je lakota in podivjana razhujskanost, obče do neverjetne mere umetno stopnjevano medsebojno sovraštvo. Propad vsakršnih človeških ozirrov. Nezaupanje, podtikanje, nevoščljivost, srd in ovaduštvo vseh proti vsem. Razpadli so vsi preostanki zvesti kake politično-narodne slovenske skupnosti. V t. zv.⁵³ javnem mnenju ni govora o razkolu, katerega vzrok bi bile razlike v načelih in idejnih smereh, temveč imamo opravka z neko čudno integracijo brezštevilnih, individualnih, ponajveč čisto osebnih nerazpoloženj in sovraštev. Pod okupatorjem se osebna nasprotstva politično pobarvajo in ženejo v nezaslišane ekstreme.*⁵⁴

Nič manj zanimive niso številne druge osebe, obtožene na ostalih procesih, a predstavitve vseh tukaj ni mogoče podati. Omenili bi le še tole: čeprav je verodostojnost izjav obtoženih v povojnih političnih procesih vprašljiva, pa nekatere kljub vsemu napeljujejo k dodatnemu razmisleku o preteklosti. Tako je na primer Leon Rupnik v zaključnem govoru na procesu, potem ko je v pričakovanju najstrožje kazni obžaloval očitana mu dejanja, izjavil: *Tisti pa, ki so za mojim hrbtom in pod mojo firmo, brez moje vednosti, vršili svoje zločine, so vedno sovražili tudi mene in me po zmagi ljudstva sovražijo še bolj, prikazujejo me emigrantskemu ljudstvu kot edinega krivca, da Anglo-amerikanci*

52 Njihove življenjske poti so natančno predstavljene v delu Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa*, 21–78.

53 »Tako zvanem« (ali: »takozvanem«).

54 Pismo so našli pri hišni preiskavi Sirčevega stanovanja 24. 5. 1947 (Izjava Ljuba Sirca z dne 29. 5. 1947). Izjava in pismo v: SI AS 1931, š. 584, dok. št. 4267–4271. Pismo je v celoti objavljeno v: Jeraj in Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa*, 845–50.

niso zasedli cele Slovenije. Končno prosim visoko sodišče, da izvoli upoštevati še to: Da instrumenti nasilstva, to so ‚Vaške straže‘, domobranstvo in policija niso kot eksekutiva nikoli bili v mojih rokah, marveč zvanično v rokah okupatorjev, tajno pa v rokah reakcionarnih političarjev.⁵⁵

Pomen za razumevanje jugoslovanske zunanje politike in mednarodnih razmer

Zunanjepolitičnim namenom je deloma služil že Rupnikov proces, ki je potekal pred Vojaškim sodiščem IV. armade v Ljubljani od 21. do 30. avgusta 1946. Obtoženi so bili skrbno izbrani, saj naj bi poosebljali najhujše sovražnike »ljudstva« – vodje kolaboracije in vojne zločince. To so bili že omenjeni predsednik (prezident) Ljubljanske pokrajine oziroma šef pokrajinske uprave med nemško okupacijo Leon Rupnik, pomočnik poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva Franca Krenerja in načelnik personalnega oddelka Milko Vizjak, upravnik policije v Ljubljani Lovro Hacin in general SS, pristojen tudi za nemško zasedbeno območje na Slovenskem in poveljnik Operativnega štaba za boj proti partizanom. Dodana pa sta jim bila še ljubljanski škof Gregorij Rožman in politik Slovenske ljudske stranke ter nekdanji minister Miha Krek.⁵⁶ Medtem ko so bili nekateri nesporno krivi vojnih zločinov, pa je bila pri Kreku in Rožmanu opazna še *politična težnja slovenskih oblasti, da ju kompromitira tudi kot potencialna voditelja restavracije starega sistema*,⁵⁷ še posebej pa je oblast ta proces izrabila za napad na Rimskokatoliško cerkev, ki jo je hotela prikazati kot izrazito »protinarodno« institucijo.⁵⁸ Z obsojenim Rožmanom je bila pred sodiščem vsa katoliška cerkev z Vatikanom na čelu, po nekaterih ocenah pa je bil Krek, ki so ga dojemali kot nespornega vodjo slovenske emigracije v tujini,⁵⁹ v proces morda vključen predvsem zato, da bi ga kompromitirali pred zahodnimi zavezniki.⁶⁰

Poudarjen zunanjepolitični pomen je vsekakor imel t. i. Rainerjev proces – proces proti dr. Friedrichu Rainerju in trinajstim soobtoženim uradnikom civilne uprave, poveljnikom nemške vojske in SS, funkcionarjem nacistične stranke in gestapa, ki so med okupacijo delovali v Sloveniji in so jih kot vojne zločince Jugoslaviji izročili zahodni zavezniki.⁶¹ Potekal je med 10. in 19. julijem 1947 pred Vojaškim sodiščem IV.

55 SIAS 1931, š. 547. Rupnikov zaključni govor je objavljen tudi v: *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu* (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946), 192. Objavljen je tudi v: Dušan Željeznov, *Rupnikov proces* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980), 317.

56 Koncilija, *Politično sodstvo*, 225, 26.

57 »Politični sodni procesi,« v: *Enciklopedija Slovenije* 9, 97.

58 Gabrič, »Preganjanje političnih nasprotnikov,« 862.

59 Po koncu vojne je ostal v Rimu, kjer je ustanovil in vodil Slovenski narodni odbor, katerega člani so bili slovenski emigrantski politiki. Poleg tega je ustanovil Slovenski socialni odbor, namenjen reševanju slovenskih domobrancev v čezmorske dežele in pomoči slovenskim beguncem v Italiji in Avstriji. – »Miha Krek,« v: *Enciklopedija Slovenije* 6, *Krek–Marij* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992), 5. Ljubo Sirc, *Med Hitlerjem in Titom* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992), 333.

60 Koncilija, *Politično sodstvo*, 226.

61 Gabrič, »Preganjanje političnih nasprotnikov,« 862.

armade v Ljubljani; Rainer in šest drugih je bilo obsojenih na smrt z obešenjem, pet z ustrelitvijo, dva pa sta bila obsojena na dolge zaporne kazni.⁶² Poleg kaznovanja vojnih zločincev je proces imel tudi propagandni namen. Za potrebe domačega prostora je bila prikazana kolaboracija Rimskokatoliške cerkve v Sloveniji z nacionalsocializmom, zunanjepolitično pa je ta proces poleg še nekaterih drugih⁶³ sodil v obdobje pogajanj za rešitev mejnega vprašanja in drugih spornih političnih vprašanj s sosednjo Avstrijo. Proces naj bi mednarodni javnosti pokazal, da so za vojne zločine v Sloveniji krivi predvsem avstrijski nacisti; slovenske oblasti so v času, ko teritorialne zahteve Jugoslavije do dela avstrijskega ozemlja še niso bile dokončno zavrjene, hotele pokazati, da Slovenci tudi v povojni Avstriji ne bodo dobili narodnih pravic.⁶⁴ Iz besed tedanjega notranjega ministra Borisa Kraigherja na seji biroja Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije 9. julija 1947 je razvidno, katerim političnim ciljem naj bi služil proces: *Proces proti Rainerju začne jutri – glavna linija je, da se njih prikaže odgovorne za zločine – poleg tega je treba proces politično izkoristiti – bo mnogo podatkov za obremenitev cerkve in Vatikana – treba je izkoristiti proces tudi za to, da se požive posamezni primeri kolaboracije cerkve z fašizmom – Rainer je dal v preiskavi mnogo takih izjav – važno je sodelovanje Rainerja z Rožmanom, katerega je Rainer slikal kot srednjeveškega inkvizitorja – Rožman je njemu svetoval postavitve Rupnika – važno je tudi dejstvo, da so Rainer in ostali Avstriji – njihovo sodelovanje s četniki, razkrinkavanje mahinacij v zvezi z predajo nemške armade v Italiji – tozadevni podatki ostanejo zaenkrat še tajnost in jih v tem momentu ne bomo izkoriščali napram Angležem.*⁶⁵

Pomembno vlogo v procesih je imelo dejstvo, da so se odvijali v času, ko so se vezi med nekdanjimi zavezniki, spletene v vojni, vedno bolj trgale in se je začelo dolgo obdobje nezaupanja in celo sovražnosti. Obračunavanje v tem obdobju, poimenovanem kot »hladna vojna«, je potekalo veliko bolj prikrito kot v vojnih letih; v veliki meri se je odvijalo na območju podtalnega delovanja številnih tajnih služb. Obveščevalna dejavnost, ki je bila med vojno zaradi nujnosti boja proti nacizmu upravičena, je po njej »postajala okrutna: le podaljševala je trpljenje in strah iz časa vojne«.⁶⁶

Odnose jugoslovanskega političnega vodstva z zahodnimi državami so v tem obdobju zaznamovali med drugim nedemokratična izvedba volitev v Jugoslaviji, ki je pri Američanih povzročila bistveno ostrejši odziv kot pri Britancih, dolgotrajno določanje italijansko-jugoslovanske meje, delovanje slovenske emigracije, njenih obveščevalnih centrov in ilegalnih skupin v Avstriji, ki so jih ameriške in britanske okupacijske oblasti vsaj dopuščale (če ne že podpirale) vse do leta 1948 oziroma do informbirojevskega spora.⁶⁷ Vse to je odkrito ali pa kot »senca v ozadju« vplivalo tudi na izbiro obtoženih na slovenskih političnih procesih in vrste obtožb.

62 Koncilija, *Politično sodstvo*, 201–03.

63 Podobno konotacijo (velikonemško šovinistično zatiranje koroških Slovencev) sta imela tudi proces proti Aloisu Maierju-Kaibitschu oktobra 1947, ki je sicer potekal pred Višjim deželnim sodiščem v Celovcu, in proces proti Kurtu Stageju in soobtoženim junija 1947 pred divizijskim sodiščem v Celju. Gl. Ibid., 205–09.

64 Gabrič, »Preganjanje političnih nasprotnikov«, 862.

65 SI AS 1589, š. 2, Zapisnik seje biroja Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, 9. 7. 1947.

66 Jerca Vodusek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992), 106, 107.

67 Več o tem Čoh Kladnik, »Za svobodo, kralja in domovino«, 106–24.

Z nekaterimi procesi je bilo povezanih le nekaj zgoraj navedenih spornih vprašanj. Mednje sodi proces proti dvanajstim pripadnikom t. i. Sernečeve ilegalne skupine, ki je potekal od 21. do 24. julija 1947 pred vojaškim sodiščem v Ljubljani (podpornikom skupine je sodilo mariborsko okrožno sodišče). Skupina, ki je dobila ime po svojem voditelju Ferdinandu Sernecu, je bila ena največjih oboroženih skupin, ki so med letoma 1945 in 1949 delovale v Sloveniji. Njeni člani, ki jih je Sernec iskal predvsem med begunci v avstrijskih taboriščih, so z vednostjo britanskih in ameriških okupacijskih oblasti v Avstriji, avstrijskih obmejnih enot in policije ilegalno prehajali iz Avstrije v Slovenijo ter izvajali roparske napade na zadrage, krajevne oblastne organe in posameznike, napadali aktiviste komunistične partije in Osvobodilne fronte, se spopadali z vojaškimi enotami in širili protikomunistično propagando. Eden od obtoženih (Franc Čeh) je bil obsojen na smrt z obešenjem, šest jih je bilo obsojenih na smrt z ustrelitvijo, pet na daljše zaporne kazni, nekateri, skupaj s Ferdinandom Sernecem, pa so se »izgubili« nekje v ameriški okupacijski coni Avstrije, njihova nadaljnja usoda pa ni znana.⁶⁸

Na nekatere procese so vplivale vse prej navedene zunanjepolitične okoliščine. Mednje vsekakor sodi Nagodetov proces; obtožbe so nastale pod vplivom napetih odnosov z zahodnimi zavezniki, še posebej z ZDA, nezadovoljivega reševanja mejnih vprašanj s sosedi, še posebej z Italijo, intenzivnega delovanja vseh vrst obveščevalnih služb, ki se niso branile sodelovanja s slovensko politično emigracijo, četudi naj je uradna politika ne bi podpirala, delovanja oboroženih terorističnih skupin, ki so iz Avstrije prodirale na jugoslovansko ozemlje. Vohunjenje, emigracija in terorizem so bili močno prisotni tudi na procesu proti Mirku Bitencu in desetim soobtoženim, ki je potekal od 12. do 16. aprila 1948 pred Vrhovnim sodiščem v Ljubljani. Mirko Bitenc (pred vojno gimnazijski profesor matematike in fizike, član Slovenske ljudske stranke in rezervni major jugoslovanske vojske, med vojno član vodstva protirevolucije in poveljnik različnih protipartizanskih oboroženih enot, ob koncu vojne je emigriral, potem pa ilegalno prehajal v domovino, dokler ga niso januarja 1948 v Ljubljani aretirali pripadniki policije in agenti UDV) in deset njegovih domnevnih sodelavcev je bilo poleg kolaboracije z okupatorjem med vojno obtoženih organiziranja vohunske mreže v Sloveniji v sodelovanju s tujimi obveščevalnimi službami, snovanja oboroženih skupin (Matjaževa vojska), ki naj bi vpadale v Jugoslavijo in povzročale nered, širjenja protijugoslovanske propagande v tujini in pozivanja k oboroženi intervenciji proti Federativni ljudski republiki Jugoslaviji, kjer naj bi vladali teror, brezpravje in preganjanje vere. Dva (Mirko Bitenc in Janko Soklič) sta bila obsojena na smrt z ustrelitvijo, drugi na zaporne kazni od dveh do dvajsetih let.⁶⁹

Tudi na t. i. dachavske procese,⁷⁰ ki so od vseh povojnih političnih procesov najbolj spominjali na stalinistične procese v Sovjetski zvezi (med obsojenimi so bili

68 Mateja Čoh Kladnik, »Ilegalna skupina Ferdinanda Serneca,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 75/40, št. 2-3 (2004): 541–43.

69 Več o tem Koncilijska komisija, »Prispevek k zgodovini političnih sodnih procesov,« *Koncilija, Politično sodstvo*, 244–59.

70 Na več procesih, ki so potekali v letih 1948 in 1949, je bilo obsojenih 30 nekdanjih taboriščnikov iz Dachaua, 15 na smrt (usmrčenih jih je bilo 11), marsikdo pa je umrl med prestajanjem kazni. Obsojenci, med katerimi je oblast obračunala tudi z ljudmi iz svojih vrst (med njimi so bili ugledni slovenski komunisti), so bili obtoženi sodelovanja z gestapom med vojno, po njej pa z zahodnimi obveščevalnimi službami. Gl. Gabrič, »Preganjanje političnih nasprotnikov,« 863.

tudi ugledni slovenski komunisti), so močno vplivali mednarodni odnosi. Značilen zunanjepolitični dejavnik, ki je povzročil serijo teh najbolj zloglasnih montiranih sodnih procesov v Sloveniji, ki so potekali v letih 1948 in 1949, je bil spor Jugoslavije z Informbirojem oziroma spor Tita s Stalinom. Jugoslovansko-sovjetski odnosi so se namreč ob koncu leta 1947 znatno poslabšali, predvsem zaradi – za Stalinov okus – preveč samostojne jugoslovanske zunanje politike. V naslednjem letu so sledila obtožujoča pisma centralnega komiteja sovjetske komunistične partije jugoslovanskemu partijskemu vodstvu, ki naj bi omalovaževal izkušnje Sovjetske zveze, dušil demokracijo znotraj partije, dajal preveč pomena Ljudski fronti in spodbujal kapitalizem, še zlasti na podeželju. Junija 1948 so vse komunistične partije, članice Informbiroja, sprejele Resolucijo o stanju v Komunistični partiji Jugoslavije, v kateri so jugoslovanske komuniste pozvale, naj zamenjajo njeno vodstvo.⁷¹ Vlogo v procesih naj bi odigrale tudi obveščevalne službe. Veliko je bilo govora o obstoju spiska ljudi, ki naj bi med vojno delali za Gestapo, po njej pa za zahodne obveščevalne službe; spisek naj bi jugoslovanski organi državne varnosti prejeli od sovjetske obveščevalne službe ob koncu leta 1947 ali v začetku 1948. Raziskovalna skupina, ki je ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja proučevala dachavske procese, sicer ni našla verodostojnih dokazov za potrditev te hipoteze, vendar pa je dopuščala možnost njene upravičenosti. Vsekakor pa je priznavala določeno vlogo sovjetskih agentur pri pripravi procesov; sovjetsko partijsko vodstvo je namreč v pisnih jugoslovanskemu vodstvu očitalo, da ima v svojih vrstah angleške špijone, Jugoslovani pa so protestirali, češ da sovjetska obveščevalna služba ustvarja v Jugoslaviji svojo obveščevalno mrežo.⁷²

Slovencem pa v tem času iz političnih razlogov niso sodili samo v Jugoslaviji. Po umiku jugoslovanske vojske iz Trsta se je začelo dolgo, mučno in za Slovence še posebej nezadovoljivo določanje italijansko-jugoslovanske meje, ki je v Jugoslaviji sprožilo pravi »val sovraštva« do Zahoda.⁷³ Nič manj sovražno pa ni bilo razpoloženje do Slovencev v Italiji, ki je vplivalo na dolgotrajni sodni postopek proti partizanom »Beneške čete«. Preiskava, ki je bila sicer večkrat prekinjena, se je začela avgusta 1945, obtožnica pa je bila vložena šele deset let pozneje. Od 57 osumljenih jih je bilo obtoženih 50, od katerih jih je 26 živel v Italiji, 19 v Jugoslaviji, štirje v Franciji in eden v Kanadi. Beneško četo, ki je delovala le kratek čas v letu 1944 (nekaj dni aprila in od 1. avgusta do 3. septembra), obtoženi pa naj ji sploh ne bi pripadali (vsaj 23 jih je sicer sodelovalo v slovenskem osvobodilnem gibanju), so proglasili za zločinsko združbo, odgovorno za vsa kriminalna dejanja, ki so se zgodila v Benečiji v obdobju od septembra 1943 do maja 1945. Obtoženi so bili, da so skušali z uboji, rekvizicijami, oviranjem dela italijanskih uradov in šol, žalitvami italijanske zastave, širjenjem projugoslovanske propagande ipd. doseči raznarodovanje območja gornje doline Nadiže in njegovo priključitev k Jugoslaviji; 32 naj bi jih zakrivilo veleizdajo, za katero je bila zagrožena tudi

71 Mateja Režek, »Spor z Informbirojem,« v: *Slovenska novejša zgodovina* 2, 930–32.

72 Ivanič, ur., *Dachauski procesi*, 147, 148.

73 Več o tem med drugim Nevenka Troha, »Urejanje mejnih vprašanj. Meje z Italijo,« v: *Slovenska novejša zgodovina* 2, 908–15. Nevenka Troha, »Tržaško vprašanje po mirovni pogodbi z Italijo 1947–1954,« v: *Slovenska novejša zgodovina* 2, 972–74.

smrtna kazen. Proces se je zaključil julija 1959, ko je porotno sodišče v Firencah izreklo sodbo. Za nekatera dejanja je bila izrečena oprostilna sodba, na osnovi amnestije z 11. julija 1959 pa je bil kazenski postopek ustavljen proti vsem obtoženim.⁷⁴

Iz zgoraj predstavljenega procesa je jasno razvidno, da »tudi povojno delovanje ‚demokratičnih‘ držav ni bilo vedno vzorno« in da »nobena stran ni imela monopola nad vrlinami«.⁷⁵

Odmevnost procesov in njihov pomen za današnji čas

Nekateri povojni procesi še vedno burijo duhove. Mnenja o vlogi škofa Rožmana v vojnih letih so še vedno deljena, prav tako se razlikujejo tudi ocene o krivdi ali nedolžnosti številnih drugih, obsojenih v prvih letih po končani drugi svetovni vojni. Po uveljavitvi Ustavnega zakona 4. oktobra 1990, ki je določal, da lahko obsojenci sami ali pa njihovi potomci predlagajo obnovo postopka, so vsi obsojeni na povojnih političnih procesih dobili možnost za rehabilitacijo. Od takrat je bilo veliko sodb po predhodni umaknitvi obtožnice in ustavitvi postopka razveljavljenih (tudi v primeru vseh obsojenih na Nagodetovem procesu⁷⁶ in nekaterih obsojenih na božičnem procesu⁷⁷), v določenih primerih (med drugim tudi pri nekaterih, obsojenih na božičnem procesu) pa je bila odrejena glavna obravnavna, na kateri je sodišče razsodilo, da se obdolženci oprostijo, včasih zaradi pomanjkanja prepričljivih dokazov tudi ob upoštevanju načela »in dubio pro reo« (v dvomu v korist obdolženega).⁷⁸ Kakšne posebne medijske pozornosti ni bilo opaziti. Pač pa je slovensko javnost zelo razburkala nedavna razveljavitev sodbe Leonu Rupniku. Januarja 2020 je namreč Vrhovno sodišče v Ljubljani (potem ko so se nanj obrnili Rupnikovi potomci z zahtevo za varstvo zakonitosti) sodbo v celoti razveljavilo, saj naj ta ne bi bila usklajena s pravnimi načeli, ki so veljala v času sojenja. Sodišče je presodilo, da po zakonih in pravu takratnega časa sodba vojaškega sodišča v nekaterih točkah ni bila obrazložena. Senat vrhovnih sodnikov je obrazložitev delno ali v celoti pogršil pri petih izmed enajstih očitanih dejanjih iz sodbe, za eno izmed njih pa presodil, da sploh ne izpolnjuje znakov kaznivega dejanja. Ljubljansko okrožno državno tožilstvo, ki bi imelo možnost umakniti obtožnico, je pri njej vztrajalo in Okrožnemu sodišču v Ljubljani predlagalo, da postopek nadaljuje po 428. členu Zakona o kazenskem postopku, ki določa, da mora sodišče po razveljavitvi sodbe na vrhovnem sodišču opraviti vsa procesna dejanja in pretresti vprašanja, na katera ga je opozorilo vrhovno sodišče. To je okrožno sodišče storilo in s sklepom ustavilo kazenski postopek proti Rupniku.⁷⁹

74 Nevenka Troha, »Partizani ‚Beneške čete‘ pred italijanskim sodiščem,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 3 (2010): 53–78.

75 Keith Lowe, *Podivjana celina. Evropa po drugi svetovni vojni* (Ljubljana: Modrijan, 2014), 372.

76 SI AS 1237, š. 257, V K 21/91, Sklep Temeljnega sodišča v Ljubljani, enota v Ljubljani z dne 5. 4. 1991.

77 SI_ZAL_LJU/0085, š. 324, VK 38/92, Sklep Temeljnega sodišča v Ljubljani, enota v Ljubljani z dne 9. 4. 1992.

78 SI_ZAL_LJU/0085, š. 324, I K 134/96-40, Sodba Okrožnega sodišča v Ljubljani z dne 1. 6. 1998.

79 Peter Lovšin, »Razveljavljena obsodba domobranskega generala Leona Rupnika,« *Dnevnik*, 8. 1. 2020, <https://www.dnevnik.si/1042918961/slovenija/razveljavljena-obsodba-domobranskega-general-a-rupnika>, pridobljeno 28. 7. 2021.

Nagodetov proces se že več desetletij občasno pojavlja v slovenskih medijih, deloma kot simbol povojnega političnega procesa, deloma zato, ker so bili nekateri protagonisti še pred nedavnim dejavni v slovenskem javnem življenju. Še v zadnjem desetletju je bilo v slovenskem časopisju mogoče prebirati različne, pogosto nasprotujoče si izjave o nekdanjem procesu, ki sta jih v več intervjujih podajala nekdanji obsojenec Ljubo Sirc in tedanji zaslisevalec Mitja Ribičič.⁸⁰ Prav v zadnjem času pa je drugoobtoženi iz Nagodetovega procesa, dr. Boris Furlan, predmet polemike, ki poteka v enem od osrednjih slovenskih dnevnikov.⁸¹ Pogledi na našo polpreteklo zgodovino se še vedno močno razlikujejo, stara nasprotja nikakor še niso zamrla; tudi zato je pomembno, da širša slovenska javnost arhivsko gradivo povojnih političnih procesov spozna v čim bolj neokrnjeni obliki.

In prav na koncu se lahko skupaj z režiserjem odmevnega filma *Stotnik* (Der Hauptmann), Robertom Schwentkejem, vprašamo, zakaj je vredno pripovedovati stare, žalostne in nasilne zgodbe. Odgovoril je z besedami nemškega literata Arna Schmidta: »Ker ,skozi preteklost razumemo sedanjost, in skozi sedanjost se pripravimo na prihodnost.«⁸²

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1237, Vrhovno sodišče Republike Slovenije.
 - SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (RSNZ SRS).
 - SI AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS).
- SI_ZAL_LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI_ZAL_LJU/0085, Okrožno sodišče Ljubljana.

Časopisni viri

- *Delo – Sobotna priloga*, 2021.

Sodišče je ustavilo postopek proti domobranskemu generalu Leonu Rupniku, *Večer*, 1. 10. 2020, <https://www.vecer.com/slovenija/sodisce-je-ustavilo-postopek-proti-domobranskemu-generalu-leonu-rupniku-10222875>, pridobljeno 11. 5. 2021. O dogajanjih v zvezi z Rupnikovim procesom je bilo v slovenskih medijih veliko napisanega, vendar vseh prispevkov nismo navedli. Žal pa arhivsko gradivo sodišč še ni dostopno, pristojnemu arhivu se namreč praviloma predaja 30 let po nastanku.

80 Na primer Ribičič: *nisem odgovoren za množične poboje*, *Delo*, 30. 5. 2005, <https://old.delo.si/novice/slovenija/ribicic-nisem-odgovoren-za-mnozicne-poboje.html>, pridobljeno 21. 5. 2021. Ljubo Sirc je omenjal Nagodetov proces v številnih intervjujih za slovenske medije, svoje izkušnje pa je tudi obširno opisal v delu *Med Hitlerjem in Titom*.

81 Gl. med drugim: »Pisma bralcev in odmevi,« *Delo – Sobotna priloga*, 29. 4. 2021, 7. »Pisma bralcev,« *Delo – Sobotna priloga*, 8. 5. 2021, 29.

82 *Stotnik* – Kinodvor, <https://www.kinodvor.org/film/stotnik/>, pridobljeno 11. 5. 2021.

Elektronski viri

- Lovšin, Peter. »Razveljavljena obsodba domobranskega generala Leona Rupnika.« *Dnevnik*, 8. 1. 2020. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042918961/slovenija/razveljavljena-obsodba-domobranskega-general-rupnika>. Pridobljeno 28. 7. 2021.
- *Pregledi in iskanja po podatkovni zbirki ARS, SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije*. Dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=27578>. Pridobljeno 11. 5. 2021.
- Ribičič: nisem odgovoren za množične poboje. *Delo*, 30. 5. 2005. Dostopno na: <https://old.delo.si/novice/slovenija/ribicic-nisem-odgovoren-za-mnozicne-poboje.html>. Pridobljeno 21. 5. 2021).
- *Show trial – Cambridge English Dictionary*. Dostopno na: <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/show-trial>. Pridobljeno 27. 7. 2021.
- *Show trial – Wikipedija*. Dostopno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Show_trial. Pridobljeno 27. 7. 2021.
- *Sodišče je ustavilo postopek proti domobranskemu generalu Leonu Rupniku - Večer*, 1. 10. 2020. Dostopno na: <https://www.vecer.com/slovenija/sodisce-je-ustavilo-postopek-proti-domobranskemu-generalu-leonu-rupniku-10222875>. Pridobljeno 11. 5. 2021.
- *Stotnik – Kinodvor*. Dostopno na: <https://www.kinodvor.org/film/stotnik/>. Pridobljeno 11. 5. 2021.

Literatura

- Čepič, Zdenko. »Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti), ur. Martin Ivanič, Komunist, Ljubljana 1990, 1084 str.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 31, št. 2 (1991): 256–58.
- Čipić Rehar, Marija, France M. Dolinar, Tamara Griesser Pečar, Blaž Otrin in Julijana Visočnik. *Med sodbo sodišča in sodbo vesti. Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*. Ljubljana: Družina 2009.
- Čoh Kladnik, Mateja. »Ilegalna skupina Ferdinanda Serneca.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 75/40, št. 2–3(2004): 529–46.
- Čoh Kladnik, Mateja. »Ozadje sodnih procesov proti članom in podpornikom ilegalnih skupin v Sloveniji med letoma 1945 in 1952.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 79, št. 3–4 (2008): 89–113.
- Čoh Kladnik, Mateja. »Za svobodo, kralja in domovino«. *Ilegalne skupine v Sloveniji med letoma 1945 in 1952*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010.
- Čoh Kladnik, Mateja. *Kulaški procesi v Sloveniji med letoma 1949 in 1951*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012.
- Dolenc, Metod. *Sodni kazenski postopnik Kraljevine Jugoslavije: sistematični prikaz*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1932.
- Elste, Alfred, Michael Koschata in Hanzi Filipič. *Nacistična Avstrija na zatožni klopi. Anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji*. Celovec: Mohorjeva Celovec 2002.
- *Enciklopedija Slovenije 6: Krek–Marij*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
- *Enciklopedija Slovenije 9: Plo–Ps*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- Gabrič, Aleš. »Milko Mikola, Sodni procesi na Celjskem 1941–1945, Zgodovinski arhiv Celje (Študije, 1), Celje 1995, 230 strani.« *Kronika* 43, št. 1–2 (1995): 147, 48.
- Gabrič, Aleš. »Preganjanje političnih nasprotnikov.« *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 2. del*, ur. Jasna Fischer et al., 860–65. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Mladinska knjiga, 2005.
- Griesser Pečar, Tamara. »Božični proces.« V: *Brezpravje »v imenu ljudstva*, ur. Mateja Čoh Kladnik, 93–110. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.
- Griesser Pečar, Tamara. *Cerkev na zatožni klopi*. Ljubljana: Družina, 2005.
- Griesser Pečar, Tamara in France M. Dolinar. *Rožmanov proces*. Družina: Ljubljana, 1996.

- Ivanič, Martin, ur. *Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti)*. Ljubljana: Komunist, 1990.
- Jeraj, Mateja in Jelka Melik. *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim. Študija in prikaz procesa*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije 2015.
- Jeraj, Mateja in Jelka Melik. *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim - epilog*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije 2017.
- Mateja Jeraj. »Obračun z liberalno mislečimi skupinami in posamezniki po drugi svetovni vojni.« V: *Nečakov zbornik : procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, 379–98. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
- Jeraj, Mateja. »Tamara Griesser Pečar, France M. Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana, Družina 1996, 317 strani.« *Arhivi* 20, št. 1-2, (1997): 279–82.
- Koncilija, Žiga. »Politični sodni procesi in komentariji javnosti ob Nagodetovem procesu.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 221–40.
- Koncilija, Žiga. *Politično sodstvo, Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Koncilija, Žiga. »Prispevek k zgodovini političnih sodnih procesov: sojenje skupinama Pavla Tepine (1935) in Mirka Bitenca (1947).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, št. 1 (2013): 213–47.
- Lowe, Keith, *Podivjana celina. Evropa po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Modrijan, 2014.
- Melik, Jelka in Mateja Jeraj. »Nagodetov proces - zrcalo pravne države.« V: *Brezpravje »v imenu ljudstva*, ur. Mateja Čoh Kladnik, 128–38. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.
- Melik, Jelka. *Osnove prava in pravne države za arhiviste*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2011.
- Melik, Jelka in Mateja Jeraj. »Raznolika uporaba arhivskega gradiva tretje veje državne oblasti.« *Atlanti* 26, št. 2 (2016): 143–52.
- Mikola, Milko, ur. *Dokumenti o kulaških procesih na Celjskem*. Celje: Zgodovinski arhiv, 1999.
- Mikola, Milko. *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*. Celje: Zgodovinski arhiv v Celju, 1995.
- Nečak, Dušan. »Dachauski procesi 1947–1949.« *Kronika. V zlatih črkah v zgodovini: razprave v spomin Olgi Janša-Zorn* 57 (2009): 533–42.
- *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946.
- Repe, Božo. »Povojni sodni procesi.« V: *Povojna zgodovina na Slovenskem : zbornik referatov in razprave s simpozija, ki je bil 10. marca 1992 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu*, 54–63. Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej 1992.
- Režek, Mateja. »Spor z Informbirojem. V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 2. del*, ur. Jasna Fischer et al., 930–39. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Mladinska knjiga, 2005.
- Sirc, Ljubo. *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
- Troha, Nevenka. »Partizani, Beneške čete pred italijanskim sodiščem.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 3 (2010): 53–78.
- Troha, Nevenka. »Tržaško vprašanje po mirovni pogodbi z Italijo 1947–1954.« V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 2. del*, ur. Jasna Fischer et al., 972–74. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Mladinska knjiga, 2005.
- Troha, Nevenka. »Urejanje mejnih vprašanj (Meja z Italijo).« V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 2. del*, ur. Jasna Fischer et al., 908–15. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Mladinska knjiga, 2005.
- Velikonja, Tine. »Zarja miru in mrak božičnega procesa.« *Zaveza: glasilo Nove slovenske zaveze* 5, št. 4 (1995): 68–81. Dostopno na: <http://nszaveza.github.io/articles/19-zarja-miru-in-mrak-bozicnega-procesa/>. Pridobljeno 27. 7. 2021.
- Vodušek Starič, Jerca. »Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, št. 1-2 (1992): 139–54.

- Vodušek Starič, Jerca. *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Željeznov, Dušan. *Rupnikov proces*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- Žižek, Aleksander. »V začetku so bili publicisti. Milko Mikola: Sodni procesi na Celjskem 1944–1951, Zgodovinski arhiv v Celju (Zbirka študije), Celje 1995, 229 strani.« *Zgodovina za vse* 2, št. 1 (1995): 103–104.

Mateja Jeraj

ARCHIVAL MATERIALS FROM POLITICAL TRIALS AS AN INDISPENSABLE HISTORICAL SOURCE

SUMMARY

The archival materials produced by the judicial branch of the government are indispensable and irreplaceable when it comes to researching the past, protecting the rights of natural and legal persons, and resolving scientific and expert questions. The documents created during the processes at criminal courts are particularly valuable, as criminal law is at the heart of all law in a community, protecting and preserving both the fundamental values of the individual and the fundamental values of the society, as recognised in a particular time and place. The nature and quality of a certain system of government, social order, or political system is revealed in particular by the judicial processes employed by the authorities to undermine their political opponents. These can be criminal proceedings against individuals or groups who are genuinely opposed to the existing state system, but the political authorities can also use them as a means of prosecuting even their potential opponents, thus intimidating the general public and reinforcing their ideology in the minds of the people. The archival materials regarding the political trials that took place in Slovenia after World War II are diverse and have been used in various ways: as the basis for the redress of injustices caused to wrongly convicted individuals, as an inspiration for literary works, and as the subject of many scientific inquiries. They are important for the insight into Slovenian legal history, criminology, political, economic, and cultural history, as well as for understanding the Yugoslav foreign policy and the international situation. The post-war political processes are still very much present in Slovenian public life, both in the professional and scientific circles, as well as in the media. The outlooks on our recent history are still extremely diverse, and the old contradictions have by no means disappeared. Also for this reason, it is important for the broader Slovenian public to familiarise itself with the archival materials of the post-war political trials in as intact a form as possible, using a critical scientific approach.

Jurij Hadalin*

Kaj bi rekel Henrik Tuma? Od Socialdemokratske stranke Slovenije do Slovenske demokratske stranke**

IZVLEČEK

Članek opisuje ideološke premike v eni najbolj uveljavljenih slovenskih političnih strank od uvedbe političnega pluralizma v Sloveniji dalje. Glede na socialdemokratsko politično usmeritev, s katero se je stranka v začetku močno identificirala, predstavlja to delo poskus prikaza izzvenenjanja izhodiščnih socialdemokratskih prvin, ki po letu 2003 niso več prisotne, stranko pa bi lahko po tem datumu uvrstili med predstavnice socialnega konservativizma.

Ključne besede: ideologija, socialdemokracija, demokracija, politične stranke

ABSTRACT

WHAT WOULD HENRIK TUMA SAY? FROM THE SOCIAL DEMOCRATIC PARTY OF SLOVENIA TO THE SLOVENIAN DEMOCRATIC PARTY

The article describes the ideological shifts in one of the most established Slovenian political parties in the period since the introduction of political pluralism in Slovenia. Given the social democratic political orientation that this party strongly identified with at the beginning, this contribution is an attempt to outline the disappearance of the initial social

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; jurij.hadalin@inz.si

** Članek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

democratic elements, which were no longer present after 2003: after this point, the party in question could be classified as a representative of social conservatism.

Keywords: ideology, social democracy, democracy, political parties

»Slovenska demokratska stranka je politična sila slovenske osamosvojitve. Je politična sila sedanjosti. In je politična moč slovenske prihodnosti, ker se zaveda, da je naše največje bogastvo svoboden, omikan in ustvarjaljen slovenski človek.«¹

Ob opisovanju slovenskega političnega prostora dobrih trideset let po njegovi demokratizaciji in uvedbi večstrankarskega sistema smo po mojem mnenju že nekaj časa nazaj v zgodovinopisju dosegli tako opevani trenutek, ko je zgodovinska distanca dovolj velika, da lahko brez večjih težav opišemo politične spremembe v posamičnih slovenskih političnih strankah v prejšnjih desetletjih. Ob tem se lahko izognemo pasti, da na naš fokus vpliva dnevna politika ali pa se opisovanje procesov opira na današnja dnevnopolitična dogajanja, tudi zato, ker v nasprotju z zaključenimi zgodovinskimi procesi, pri katerih nam je njihov zaključek poznan, o smeri nadaljnjega razvoja pojava lahko zgolj ugibamo. Seveda pa to »predznanje« v določeni meri vsekakor ostaja. Pri pisanju najnovejše zgodovine se tako lahko hitro znajdemo pred različnimi vprašanji, med njimi je Jure Gašparič poleg različnih definicij historične distance oziroma problematike opisovanja nedokončanih procesov poudaril problem smiselnosti tega početja v luči dejstev, da lahko procesom sledimo tudi po kronistih/sodobnikih, ki pa ne ponujajo celovite analize procesov, ter neobvladljivosti in specifičnosti virov.²

Ob prebiranju političnih oziroma volilnih programov novih političnih strank iz prejšnjega tisočletja lahko tako ugotovimo, da v primerjavi z današnjimi političnimi in ideološkimi usmeritvami strank vsaj v začetnem obdobju nimajo več veliko skupnega, kar je seveda posledica ideoloških premikov, političnega dozorevanja in tudi prilagajanja volilnemu telesu. Politična stranka namreč deluje v okviru politike, ki je velikokrat stvar usmeritev in idejnega polja vodstva stranke, kar postane ob pregledovanju zapisov o konkretni stranki še kako resnično, temu trendu pa lahko najlažje sledimo ravno prek obširnega komuniciranja najvišjega vrha stranke z javnostjo in strankinim članstvom, ergo zapisov in izjav njenih predsednikov. To delovanje sicer vpliva na spremembe v usmeritvah in na javno podobo stranke, ki tako nastavlja ogledalo potencialnim volivcem, iz nje pa politična stranka na volitvah črpa svojo moč. Tudi iz tega

1 Janez Janša, »Slovenska demokratska stranka je politična sila slovenske osamosvojitve. Govor predsednika Slovenske demokratske stranke Janeza Janše, ki ga je imel na virtualni slavnostni akademiji ob 32. obletnici delovanja stranke,« *Slovenska demokratska stranka*, 13. 2. 2021, <https://www.sds.si/novica/janez-jansa-slovenska-demokratska-stranka-je-politicka-sila-slovenske-osamosvojitve-20214>, pridobljeno 20. 5. 2021.

2 Ob tem ni nepomembno, da je javno dostopna obilica »sekundarnih« virov, medtem ko politične stranke kot subjekti zasebnega prava z redkimi izjemami svojih arhivskih virov niso izročile javnim arhivom. – Jure Gašparič, »Writing the Political History of the Republic of Slovenia,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 3 (2016): 22, 26–28.

razloga sem se osredotočil na sekundarne vire, ki so bili javnosti ves čas dostopni. To so strankarski politični programi³ in druge publikacije ter zapisi v različnih medijih, glede na njeno vlogo pri posredovanju informacij javnosti pa sem uporabil tudi arhiv Slovenske tiskovne agencije, ki omogoča kronološko restavratorijo dogajanj, predvsem prek strankarskih tiskovnih konferenc, o katerih je izčrpno poročala, a je analize in komentarje prepuščala medijski krajini. Podobno razlogo je v svoji analizi družbeno-političnega dogajanja in vloge slovenskih javnih intelektualcev, ki so kasneje krojili slovensko politiko, uporabil Marko Zajc: »Za našo analizo so bolj kot procesi odločanja v političnih forumih, ki jim lahko sledimo preko arhivskih virov, pomembne vsebine, ki so jih mediji objavili. V metodološkem smislu to pomeni, da so za nas vsebine, ki so jih objavljali mediji, primarni vir, ne pa arhivski viri, ki imajo običajno v historiografiji status primarnega vira ...«⁴

Zgodovina sodobnih slovenskih političnih strank v primerjavi s starejšimi obdobji ni popolnoma neobdelano polje,⁵ z njo so se ukvarjali različni raziskovalci s področja zgodovinopisja, med njimi je treba poudariti predvsem najnovejša dela raziskovalcev programske skupine za politično zgodovino na Inštitutu za novejšo zgodovino,⁶ medtem ko so dela o sodobnih političnih strankah nastajala predvsem na področju politologije.⁷ Zgodovinopisje se je poleg določenih ciljno fokusiranih biografskih pregledov delovanj politikov⁸ ali političnih skupin⁹ s vprašanjem zgodovine sodobnih političnih strank sicer ukvarjalo predvsem pri pisanju sintetičnih del o najnovejši zgodovini, pogosto v kontekstu parlamentarizma,¹⁰ in s preučevanjem obsežnega publicističnega

3 V tem kontekstu Jure Gašparič in Simona Kustec ugotavljata, da »bi bilo mogoče strankarske programske dokumente neodvisno od njihovega avtorstva enotno opisati z oznako predvidljive stabilnosti nestabilnega. Tudi medsebojna različnost strank, kot jo vidijo volivci, in ostrina v političnem boju ne izhajata iz konkretnih programskih razlik, marveč iz vse bolj jasne vsakodneвне simbolno-ideološke levo-desne polarizacije slovenskega političnega prostora.« – Jure Gašparič in Simona Kustec, »Stabilna nestabilnost ali idejnopolični (ne)značaj slovenskih strank 1992–2018,« v: *Narod – politika – država: Idejnopolični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jurij Perovšek in Mojca Šorn (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 312.

4 Marko Zajc, »Poletni aferi kritičnih misli. Tomaž Mastnak in Dimitrij Rupel, slovenska kritična intelektualca med jugoslovansko in slovensko javnostjo v letu 1986,« *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020): 924.

5 Milan Zver je leta 1995 namreč v uvodu v knjigo 100 let socialdemokracije lahko zapisal, »da je bilo slovensko politično zgodovinopisje zanemarjeno«, vendar skoraj v isti sapi povedal, »da je knjiga sto let socialdemokracije zapis kolektivnega spomina neke stranke in kot tak gotovo najprej politično in šele nato politološko in zgodovinsko delo.« – Milan Zver, *100 let socialdemokracije* (Ljubljana: Veda, 1996), 9.

6 Marko Zajc, Pragmatični, skeptični, drobnjakarski: ideološka in programska izhodišča ZSMS/ZSMS LS v letih 1989–90, v: *Narod – politika – država: Idejnopolični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jurij Perovšek in Mojca Šorn (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020). Tjaša Konovšek, »Formiranje Liberalne demokracije Slovenije in njene politike (1992–1996),« v: *Narod – politika – država: Idejnopolični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jurij Perovšek in Mojca Šorn (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020). Jurij Hadalin, »Brez dlake na jeziku: idejnopolični in socialnogospodarski koncepti Slovenske nacionalne stranke v prvih 15 letih njenega delovanja,« v: *Narod – politika – država: Idejnopolični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jurij Perovšek in Mojca Šorn (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020).

7 Danica Fink Hafner, *Politične stranke*, (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2001).

8 Božo Repe, Milan Kučan, prvi predsednik (Modrijan: Ljubljana, 2015). Rosvita Pesek, Pučnik (Celovec: Mohorjeva družba, 2015).

9 Andreja Valič Zver, *Demos: slovenska osamosvojitve in demokratizacija* (Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča in Ljubljana: Študijski center za narodno pravo, 2013).

10 Jure Gašparič, *Državni zbor 1992–2012: O slovenskem parlamentarizmu* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012).

opusa različnih avtorjev v medijih.¹¹ O delovanju in ideologiji Slovenske (social) demokratske stranke poleg množice publicističnih zapisov obstaja večje število monografij, ki se ukvarjajo z njeno zgodovino. Avtor večine je politolog in visoki strankin funkcionar Milan Zver.¹² Izjemno odmevna in za kasnejše razumevanje delovanja stranke pomembna je bila kritična analiza političnega sloga Janeza Janše z naslovom *Svet kot zarota* izpod peresa sociologinje Spomenke Hribar, ki je prvič izšla leta 1996, v nekoliko razširjeni obliki pa ponovno leta 2011.¹³ Njeno delo lahko razumemo tudi kot ostro kritiko druge knjige političnih spominov Janeza Janše z naslovom *Okopi*,¹⁴ prva, z naslovom *Premiki*,¹⁵ je obravnavala njegovo videnje procesa osamosvajanja Slovenije in njegovo vlogo v njem, medtem ko se je v *Okopih* posvetil vprašanju svoje politične poti po osamosvojitvi. Od kasnejših vidnih članov stranke je najbolj celovito avtobiografsko delo oziroma spomine na politično delo v stranki po razhodu objavil Ivo Hvalica. Zelo zgodaj je s politološkega vidika socialdemokratsko ideologijo obravnavala Alenka Krašovec,¹⁶ ki je kasneje kot mentorica različnih zaključnih del s tega področja sodelovala pri nadaljnjih obravnavah te problematike.¹⁷ Kljub temu, da je bilo vprašanje konstantno obravnavano v medijskem prostoru ter publicističnih in strokovnih delih, ki so se dotikala stranke, in je tako rekoč postalo del javne (pod) zavesti, pa samostojne zgodovinske obravnave še ni bilo deležno.

V tem kontekstu je treba tudi poudariti, kaj opredeljuje slovenski politični prostor in s tem označuje delovanje političnih strank. Po prvih demokratičnih volitvah leta 1990, ki so potekale po rahlo spremenjenem zatečenem političnem sistemu, se je v Sloveniji usidrala volilna zakonodaja, ki predvideva uporabo prilagojenega proporcionalnega volilnega sistema.¹⁸ To je omogočilo, da imamo v obravnavanem obdobju v slovenskem političnem prostoru polarizirani pluralizem.¹⁹ »V tem primeru nastopa

11 Med njimi v kontekstu te študije lahko omenim predvsem Boža Repeta in Janka Prunka.

12 Zver, *100 let socialdemokracije*. Milan Zver, *Dvajset pomladi SDS* (Ljubljana: Slovenska demokratska stranka, 2009). Milan Zver, *30 let zvestobe Sloveniji* (Ljubljana: Nova obzorja, 2019).

13 Spomenka Hribar, *Svet kot zarota*, (Ljubljana: Enotnost, 1996).

14 Janez Janša, *Okopi: pot slovenske države 1991–1994* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994).

15 Janez Janša, *Premiki: nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992).

16 Alenka Krašovec, Socialdemokratski stranki v Sloveniji (SDSS in ZLSD) 1989–1995: diplomska naloga (Ljubljana, 1996).

17 Gašper Lednik, Organizacijske spremembe v Slovenski demokratski stranki od leta 1990 do leta 2010: diplomsko delo (Ljubljana, 2011). Gregor Glušič, Ideološko pozicioniranje stranke SDS med letoma 1992 in 2014: diplomsko delo (Ljubljana, 2016).

18 »Znano je, da je bil v slovenski politiki v času sprejemanja volilne zakonodaje kar precejšen konsenz o uvedbi proporcionalnega sistema. Kasneje se je izkazalo, da ta sistem učinkuje sredobežno, povzroča nepotrebne konflikte in negativno vpliva na stabilnost. Ker je bila SDS glavna povezovalka pomladnih strank, je logično, da je želela vzpostaviti tudi strukturne razloge za sodelovanje. Že v letu 1995 so se v SDS pojavile ideje o uvedbi večinskega sistema, v letu 1996 pa se je SDS odločila, da bo šla v resno akcijo za t. i. poštene volitve, to je za dvokrožni večinski volilni sistem.« To zgolj priča o izjemni veri v volilni potencial stranke, ki je v tistem trenutku v državnem zboru imela zgolj štiri poslance. – Milan Zver, *Dvajset pomladi SDS* (Ljubljana: Slovenska demokratska stranka), 42.

19 Juri Hadalin, »Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo: izvenparlamentarne politične stranke na Slovenskem od demokratičnih sprememb do danes,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017): 212.

v parlamentu veliko število strank, več kot šest, sedem. Nobena ni posebno velika in načeloma delujejo po ideološki polarizaciji staro-novo. Sistem je centrifugalni, kar pomeni, da se težko uskladi in je fragmentiran.²⁰ To omogoča tudi obstoj t. i. neodgovorne opozicije, torej političnih strank, ki vedo, da ne morejo priti na oblast, zato obljublajo več, kot je realno.²¹ Strank je bilo na Slovenskem v obravnavanem obdobju veliko, nekatere so se sčasoma politično izpele, nekaj pa jih nepretrgoma vztraja že od prvih demokratičnih volitev. Med njimi kot stranka, ki ima v rokah konstantno visoko volilno podporo, izstopa Slovenska demokratska stranka. V tem kontekstu tako ne govorimo o »neodgovorni opoziciji«, temveč o stranki, ki predstavlja stalnico slovenske politike, je pa tudi del zgoraj omenjene polarizacije politike, in to ravno na ideološkem načelu staro-novo.²² Do te pozicije se je prebijala skozi vsa devetdeseta leta, da bi konec leta 2004 končno postala največja parlamentarna stranka, ki je uspešno sestavila trdno vladno koalicijo in vodenje vlade prevzela tik po uspešno prečkanem prvem etapnem cilju praktično celotnega spektra slovenske politike, vključitvi v Evropsko unijo in zvezo Nato. Stranka, ki se je še dobro leto pred tem imenovala socialdemokratska, je po vseh parametrih zavzemala osrednji položaj na desni sredini političnega spektra ter bi jo ideološko najlaže umestili med socialno konservativne stranke.²³ Svoje ideološke temelje je v tridesetih letih spretno prilagajala politični situaciji in pričakovanjem volilnega telesa, kar je jasno vidno tudi iz svežega citata njenega dolgoletnega predsednika Janeza Janše na začetku tega spisa.

»Od kod rivalstvo in takšna silna želja po politični dediščini stranke, ki je sicer edina nasprotovala prvi svetovni vojni, a hkrati v slovenski politiki, tako v Avstriji kot kraljevi Jugoslaviji, igrala bolj ali manj obrobno vlogo?«²⁴ S tem vprašanjem se je ob nakazovanju zmage naslednice nekdanje Zveze komunistov, preimenovane v Socialne demokrate, na volitvah 2008 soočal Božo Repe. Še bolj se to vprašanje zaplete ob vedenju, da je položaj socialdemokratske stranke tako v prvi Jugoslaviji kot tudi praktično povsod drugod po svetu prizadel razkol socialističnega/socialdemokratskega gibanja na komunistične in socialdemokratske stranke ter da si danes tako daljne naslednice

20 Več o tem Tjaša Konovšek, »Prekletstvo številke 45: konstituiranje slovenskega državnega zbora in vlade v letih 1996–1997«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 2 (2020): 168–89.

21 Blanka Rakovec, *Vloga političnih strank v Sloveniji in Avstriji*: diplomsko delo (Ljubljana, 2002), 13.

22 Politični diskurz tega časa sledi štirim identifikacijskim oznakam, po katerih se je polariziranost manifestirala. »Levo usmerjene stranke so same sebe razumele kot proevropske stranke, ki v slovenski prostor vnašajo normalnost Zahoda, medtem ko so se desno usmerjene Slovenska ljudska stranka, Slovenski krščanski demokrati ter Slovenska demokratska stranka poimenovala kot pomladne stranke. Prve so sebi nasprotne stranke razumele kot da ovirajo normalizacijski proces, medtem ko so slednje levo usmerjenim strankam očitale kontinuiteto s socializmom ter jih označile za stare sile. Vsakokratni poraz desno usmerjenih strank (z nekajmesečno izjemo leta 2000) je okrepil negativni diskurz desnih strank, ki je do polnega izraza prišel po zaključeni tranziciji.« – Konovšek, »Prekletstvo številke 45«, 168.

23 Pri tem se lahko naslonimo na praktično razlikovanje med socialnim in ekonomskim konservativizmom iz politične psihologije; posamezniki (in politične stranke) se lahko različno umeščajo med socialnimi in ekonomskimi vprašanji, tako da je mogoče biti ekonomsko konservativen in socialno liberalen (kot je primer pri posameznih libertarcih) ali socialno konservativen in ekonomsko liberalen (kot pri nekaterih populistih). – Jim Everett, »The 12 Item Social and Economic Conservatism Scale (SECS)«, *PLOS ONE* 8, 12 (2013): 1, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0082131>, pridobljeno 5. 9. 2021.

24 Božo Repe, »Med fičkom in armanijem«, *Dnevnik*, 2. 8. 2008, <https://www.dnevnik.si/296459>, pridobljeno 6. 9. 2021.

obeh usmeritev lahko pripisujejo izvor in dolgo zgodovino.²⁵ Na Slovenskem tudi ni bilo prave kontinuitete, saj je bila socialdemokratska stranka v vseh svojih medvojnih pojavnih oblikah politično manj pomembna, po drugi svetovni vojni pa ni več obstajala, niti v eksilu, kaj šele kot na videz avtonomni del režimske stranke, kot je to bil primer v nekaterih drugih državah, ki so se znašle v komunističnem režimu. V obdobju politične tranzicije so tako po vsej vzhodni Evropi vznikale stranke, ki so se razglašale za naslednice nekdanjih socialdemokratskih strank, pa tudi reformirane komunistične stranke so v veliko primerih kot svojo ideologijo privzele socialno demokracijo, v praksi ali v imenu. V tem pogledu to vprašanje tako ni vezano zgolj in izključno na slovenski politični prostor, temveč se je podoben proces odvijal tudi v drugih tranzicijskih državah. Med njimi lahko kot glavno izjemo omenimo Češko, kjer je zgodovinsko čvrsto podkrepljena naslednica socialdemokratske stranke (Česká strana sociálně demokratická) postala glavna stranka na politični levici in je skupaj z združeno nemško socialdemokratsko stranko v nekdanji vzhodni Nemčiji za najpomembnejšega političnega rivala imela naslednike komunistov oziroma stranke, ki so se pozicionirale na skrajni rob levega političnega prostora, torej »nereformirano«²⁶ Komunistično partijo Češke in Moravske ter v nemškem primeru Stranko demokratičnega socializma²⁷ oziroma kasneje stranko Levica (Die Linke). A tudi v tem primeru je veljalo, da je zgodovinski razvoj igral največjo vlogo v organizacijski obliki stranke kot množične organizacije s široko mrežo kolateralnih organizacij, medtem ko je »zgodovina« imela mnogo manjši pomen pri oblikovanju strankinih konkretnih idej in usmeritev.²⁸ Ob tem je ob porajanju strankarskega pluralizma na Češkoslovaškem in po letu 1993 na Češkem moralo priti tudi do poenotenja stranke iz eksila in njenega novonastalega centra, da bi po nekaj volilnih razočaranjih in omilitvi protikomunističnega diskurza, ki je od nje odvrčal del volilnega telesa med triumfom bolj desno orientiranih strank, postala ena od vodilnih čeških strank.²⁹ Na Slovaškem je razvoj potekal drugače in Socialdemokratska stranka Slovaške (Sociálnodemokratická strana Slovenska, SDSS), ki se je ravno tako naslanjala na starejšo tradicijo in ji je do svoje tragične smrti pripadal tudi simbol »praške pomladi« Aleksander Dubček, se je do konca devetdesetih let prejšnjega stoletja za politični prostor borila z naslednico komunistične partije poudarjeno socialdemokratske usmeritve – Stranko demokratične levice (Strana demokratickej ľavice). Od te se je leta 1999 odcepila nova socialdemokratska stranka Smer

25 In s tem Dimitrij Rupel ne zgreši, ko leta 2020 zapiše: »Zgodovinar Janko Prunk je v članku (Ne)sreča socialne demokracije s Slovenijo opozoril, da v Sloveniji socialne demokracije po drugi svetovni vojni ni bilo, obudil pa jo je leta 1989 France Tomšič, ki ga je nasledil Jože Pučnik. Dejstvo je, da sta v Sloveniji socialnodemokratsko tradicijo prebudila in nadaljevala predsednika SDZS oz. SDSS Tomšič in Pučnik, stranka, ki vsebuje in vzdržuje to tradicijo, pa ni Lukšičeva, Židanova SD, ampak Janševa SDS.« – Dimitrij Rupel, »Paradoks t. i. leve sredine: O socialni demokraciji in slovenski politični miselnosti,« *Portalplus*, 24. 2. 2020, <https://www.portalplus.si/3651/paradoks-leve-sredine/>, pridobljeno 6. 9. 2021.

26 Lubomir Kopeček in Pavel Pšaja, »Czech Social Democracy and Its 'Cohabitation' with the Communist Party: The Story of a Neglected Affair,« *Communist and Post-Communist Studies* 41, (2008): 317–38, 318.

27 Philippe Ther, *Europe since 1989 – a History* (Princeton in Oxford: Princeton University Press, 2016), 83.

28 Jiří Koubek in Martin Polášek, *Strengthening Social Democracy in the Visegrad Countries. The Czech Social Democratic Party* (Praga: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017), 7.

29 Kopeček in Pšaja, »Czech Social Democracy and Its Cohabitation with the Communist party,« 319, 320.

(SMER – sociálna demokracia), ki je na levem spektru v prihodnjih letih prevladala in sta se ji med letoma 2004 in 2005 pridružili na volitvah leta 2002 močno oslavljeni preostali socialdemokratski stranki. V primerjavi s slovenskim prostorom in ideologijo Slovenske (social)demokratske stranke je do nedavnega vladajoča stranka Smer (2006–2010 in 2012–2020) sicer zagovarjala levo orientacijo in socialdemokratske tradicije, vendar z vse bolj izrazite nacionalistične pozicije, k temu pa so se z leti pridružili izrazito konservativni pogledi, sploh pri vprašanju nacionalnih in spolnih manjšin ter migracijske politike, tako da je stranka danes sicer članica levo usmerjenih mednarodnih političnih skupin, vendar lahko njeno politiko razumemo tudi kot socialno konservativno in nacionalistično.³⁰ V procesu iskanja strankarskega političnega prostora so se podobni trendi kmalu pričeli nakazovati tudi v Sloveniji.

Socialdemokratska misel oziroma politična usmeritev je bila v strankarski DNK slovenskih socialdemokratov vtkana tako rekoč od njenega začetka. Stranka se je v prvih turbulentnih letih svojega obstoja seveda večkrat kadrovsko in ideološko očistila oziroma so od nje odpadale skupine, ki jim strankarske usmeritve niso bile po volji, ali pa so vanjo z novimi kadri vstopale nove ideje in moči. A nesporno ostaja dejstvo, da je bila njena predhodnica prvotno sindikalno gnana Socialdemokratska zveza Slovenije, ki nosi častni položaj prve opozicijske stranke v tedanji Jugoslaviji. Nastala je kot rezultat prve delavske stranke z izrazito političnim pečatom v Jugoslaviji, stavke litostrojskih delavcev decembra 1987, kjer je ad hoc izbrani stavkovni odbor pod vodstvom Franceta Tomšiča po pomiritvi stavke pričel politično delovati in se zavzemati za politične in gospodarske spremembe tedanjega režima.³¹ Ustanovitveni kongres stranke je potekal 14 mesecev kasneje, 16. februarja 1989. V doslednem zagovarjanju pluralizacije političnega življenja se namreč izvršni odbor stranke ni hotel takoj odločiti za korak, ki so ga izvedle druge nastajajoče stranke; te so namreč zaradi spoštovanja zakonskih določil morale delovati v okviru krovne režimske množične družbenopolitične organizacije Socialistične zveze delovnega ljudstva pod imenom zveze. Do tedaj sta tako nastali že Slovenska demokratska zveza (ki je v kasnejšem obdobju bistveno vplivala na socialdemokratsko stranko) in Slovenska kmečka zveza. A Tomšič jasno pove, da so se zavzemali za popolno avtonomijo tudi v času, preden je zakonodaja omogočila ustanovitev politične stranke, kar je burilo duhove v razkrajajočem se monističnem družbenopolitičnem sistemu, ker »Ruplova SDZ, ki se je mirno vključila v SZDL, za seboj ni imela delavstva, to je tistega sloja, na katerega je Zveza komunistov

30 Robert Anderson, »Social Democracy: What's Left in Central Europe?«, *Balkan Insight*, 26. 3. 2020, <https://balkansinsight.com/2020/03/26/social-democracy-whats-left-in-central-europe/>, pridobljeno 6. 9. 2021.

31 Jurij Hadalin, »In Jugoslawien kennen wir keine Streiks, haben aber einige selbstverwaltete Unterbrechungen der Arbeit. Streiks im sozialistischen Slowenien vom Streik in Trbovlje bis zur Streikwelle in den späten achtziger Jahre,« *Central European Papers* 6, št. 1 (2018): 154, 155.

Slovenije prisegala.«.³² V tem kontekstu tako ni nepomembno, da je stranka izšla iz boja za delavske pravice in se je idejnopolitično identificirala z zahodnim modelom socialdemokracije, predvsem nemške tradicije. France Tomšič je stranko na ustanovitvenem kongresu v svojem govoru, kjer jo je opredelil kot del družine evropskih socialdemokratov,³³ povezal s 125. obletnico ustanovitve Splošne delavske zveze Ferdinanda Lassala in nato njenim razvojem v Socialistično nemško delavsko stranko pod vodstvom Augusta Bebla in Wilhelma Liebknechta. Posebej je nato poudaril še trenutek razkola na politični levici poznega 19. stoletja: »Do leta 1889 so bile levičarske stranke Evrope dokaj enotne, do ideološkega razcepa med ortodoksnimi marksisti, ki jih je predstavljal Karl Kautsky, in pragmatičnimi demokratičnimi socialisti, katerih glavni zagovornik je bil Eduard Bernstein, je prišlo v obdobju druge Internacionalne, torej leta 1889. Bernstein je bil zagovornik evolucijskih družbenih sprememb, predvsem se je zavzemal za strankarski politični pluralizem, za splošne svobodne volitve in za parlamentarno demokracijo. Kot vidite, dragi prijatelji, se je Bernstein pred natanko sto leti zavzemal in boril ravno za prav tisto, za kar se socialdemokrati danes pri nas. Človek bi menil, da zopet nekoliko zaostajamo / ... / Šele po drugi svetovni vojni so evropske socialdemokratske stranke končno svetu tudi praktično dokazale, da je imel Eduard Bernstein pred 100 leti v primerjavi s Karlom Kautskim, še bolj pa v primerjavi z radikalnim marksizmom prav, ko je trdil, da je demokratičen razvoj možen edino v parlamentarni demokraciji.«³⁴ Na teh temeljih je tako stranka v prihodnosti začela utemeljevati svoj izraziti antikomunizem, ki je značilen zanjo do današnjih dni, svoj ideološki program pa je povezala s prvimi socialdemokrati, člani Jugoslovanske socialdemokratske stranke, predvsem Etbinom Kristanom in Ivanom Cankarjem v letih pred prvo svetovno vojno.³⁵

Na ustanovnem kongresu SZDS je bil prisoten tudi Jože Pučnik, eden od najbolj znanih slovenskih političnih disidentov iz petdesetih in z začetka šestdesetih let, ki je do konca osemdesetih let politično in znanstveno deloval v Zahodni Nemčiji.³⁶ Do tedaj je postal tudi že član stranke in je socialdemokratsko usmeritev, ki ji je pripadal tudi v Nemčiji ter jo dobro poznal, pomagal utrjevati. Na prvi razširjeni seji predsedstva SZDS sicer ni bil izvoljen na vodilne položaje, po trenjih v vodstvu stranke, ki so se začela kmalu

32 France Tomšič, *Od stranke do stavke*, ur. Marta Lavrič Tomšič in Rosvita Pesek (Ljubljana: Nova obzorja, 2010), 282.

33 Na kongresu so bili prisotni tudi predstavniki socialdemokratskih strank iz Italije, Nemčije in Avstrije.

34 Tomšič, *Od stranke do stavke*, 284, 285.

35 Dvajset let kasneje je v pregledu delovanja SDS Milan Zver poskusil ohraniti izvirni lok do slovenske socialdemokracije, vendar pa pokazati tudi na druge vplive, ki naj bi oblikovali slovensko »demokratsko« misel: »Vendar političnih delitev s konca devetnajstega in začetka dvajsetega stoletja ni mogoče preslikati v današnji čas. Danes ni politične stranke, ki bi si lahko ekskluzivno lastila katerokoli tradicijo s konca devetnajstega in prve polovice dvajsetega stoletja. Socialna podoba družbe se je spremenila, dejavniki, ki nanjo vplivajo, pa prav tako. Nekoč je bil socialni status posameznika ključen pri politični izbiri. Danes igrajo pri tem kulturni dejavniki, kot je npr. vrednotna usmeritev posameznika, pomembnejšo vlogo. SDS se sklicuje na bogato politično tradicijo, ki jo zastopajo Janez Evangelist Krek, Ivan Cankar, Albin Prepeluh in drugi, ki so se zavzemali za socialno in narodno identiteto. V tem oziru so pomemben del zgodovine zgodnji, pa tudi mladi liberalci iz tridesetih let.« – Zver, *Dvajset pomladi SDS*, 10, 11.

36 »Dolgoletni politični disident v Nemčiji je bil eden redkih vidnejših slovenskih intelektualcev, ki se je v tistih tranzicijskih časih opredeljeval za socialnega demokrata.« – Janko Prunk, (Ne)sreča socialne demokracije s Slovenijo, *Sobotna priloga Dela*, 2. 6. 2012, <https://old.delo.si/zgodbe/sobotnapriloga/ne-sreca-socialne-demokracije-s-slovenijo.html>, pridobljeno 6. 9. 2021.

zatem, pa je bil na tretji seji po Tomšičevem odstopu skoraj soglasno izvoljen za predsednika, ki je stranko nato popeljal na prve volitve aprila 1990. Na njih je SZDS med plejado različnih političnih gibanj dobila 7,39 odstotka glasov na volitvah v družbenopolitični zbor in postala del širše programske koalicije Demos pod Pučnikovim vodstvom. Še pred tem je na prvem rednem kongresu marca 1990 zveza spremenila svoje ime in se preimenovala v Socialdemokratsko stranko Slovenije (SDSS).³⁷

Na kongresu so potrdili tudi program stranke, ki je socialdemokratsko misel povzel v uvodnih programskih izhodiščih: »Socialdemokratska stranka Slovenije gradi na tradiciji evropske demokracije in socialne države. Sprejema smer in metode demokratskega oblikovanja družbe, odklanja pa uporabo pojma socializem in milimetrsko oddaljevanje od marksizma kot programa. V Sloveniji je oboje povezano z žrtvami in trpljenjem celega naroda in je zato programsko in politično neuporabno. Naše teoretsko izhodišče je evropska socialna misel, ki obravnava neenakost med ljudmi in strukturne krivice. Iz nje izhaja evropski razsvetljenski program, ki zahteva, da si morajo ljudje urejati svoje skupne, to je socialne odnose in razmere sami po svojemu razumu. Izhajajoč iz 'umnosti' političnega sistema v pomenu delitve oblasti, ki naj bo razdeljena tako načelno (na zakonodajno, izvajalno in sodno), kakor tudi v konkretnih razmerjih (večstrankarski sistem, parlamentarizem), zahteva razsvetljenski program tudi legitimnost pravne države. Tehnologija legitimiranja je demokracija, ki je aktivno in organizirano sodelovanje pri odločanju o skupnih zadevah.« Spodaj navedeni cilji in vrednote socialdemokracije nato jasno povzamejo duh časa, in če je socialna država oziroma »nov model socialne države« morda tisti indikator, po katerem bi najprej iskali socialdemokratske prvine, je tukaj na prvem mestu vprašanje slovenske državnosti in demokratizacije političnega prostora.³⁸ Tomšičev sindikalizem in zavzemanje za neodvisne sindikate, ki je predstavljalo pomemben del njegove agende v samem začetku zveze, sta sicer v programu ostala, a bila potisnjena globoko v drugi plan. V prvem planu je namreč bilo zavzemanje za hitro izvedbo osamosvojitvenih načrtov, kjer so želeli pridobiti podporo pri mednarodnih zvezah, zlasti Socialistični internacionali in »avstrijski in nemški sestrski stranki«,³⁹ kjer pa v tistem času ni bilo pravega posluha za želje slovenskih socialdemokratov: »Pogledi na nacionalno vprašanje zahodnonemškega socialdemokratskega teoretika Petra Glotza in replika predsednika slovenskih socialdemokratov Jožeta Pučnika so sodili k živahnejšem delu dvodnevne simpozija o nadaljnjem razvoju v srednji Evropi, ki ga je organizirala avstrijska socialistična stranka. Po Glotzovem mnenju je nacionalizem v srednji in vzhodni Evropi nevarnost za integracijo Evrope, pogoj za uspešnost evropske ideje pa naj bi bil v tem, da se Evropejci odpovemo nacionalistični ideji. Bodočnost naj bi bila v Evropi regij, socialdemokrati, še posebej v večnacionalnih državah, pa bi se

37 Rosvita Pesek, »France Tomšič v boju za stranko in državo,« v: *Od stavke do stranke*, ur. France Tomšič, Marta Lavrič Tomšič in Rosvita Pesek (Ljubljana: Nova Obzorja, 2010): 317, 331, 332, 335.

38 »Socialdemokratska zveza Slovenije,« v: *Koga voliti. Programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji*, ur. Slavi Krušič et al. (Ljubljana: Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj 1990), 47.

39 Zver, *Dvajset pomladi SDS*, 31.

morali povrniti k federalističnim idejam Rennerja in Bauerja. „Nasprotujem razumevanju pravice do samoodločbe narodov, ki implicira pravico prav vsakega naroda do svoje države,“ je zaključil Glotz. Pučnik je zavrnil enačenje nacionalizma s šovinizmom, očital nekaterim zahodnoevropskim mislecem teoretiziranje in ocenil, da sedaj številni narodi v Srednji in Vzhodni Evropi v nekem smislu doživljajo „pomlad“. Odkod velikim narodom pravica, da majhnim to odrekajo, da podcenjevalno gledajo na male narode ter ocenjujejo, da so nekakšna motnja na poti k višjim ciljem? Po razsulu komunizma smo v Sloveniji imeli le dve možni organizacijski obliki, katolicizem in nacionalno identiteto. „Katolicizem kot organizacijsko obliko kot socialdemokrat seveda odklanjam,“ je dejal Pučnik ...⁴⁰

Pestro politično dogajanje med slovensko osamosvojitvijo v vsebinsko raznorodni koaliciji Demos je močno vplivalo tudi na SDSS. Konec leta 1991 je Jože Pučnik ugotovil, da je v trenutku, ko so bili prvi veliki politični cilji realizirani, v vsebinsko neenotni koaliciji nemogoče normalno delovati, zato je Demos razpadel, malce kasneje pa je zaradi skrhane enotnosti izgubila podporo tudi vlada Lojzeta Peterleta. Podporo ji je odtegnila tudi SDSS, ki je v iskanju novega ravnotežja za mandatarja podprla kandidata leve sredine, Janeza Drnovška. Še pred tem je za SDSS imel veliko bolj daljnosežen vpliv razpad Slovenske demokratične zveze. Ta je zaradi notranjih razhajanj, ki jih lahko opišemo kot spor med dvema strujama, konservativno in liberalno, na tretjem kongresu 12. in 13. oktobra 1991 v Ljubljani razpadla. Iz nje sta se posledično nato rodili dve politični stranki, liberalnejšo sredinsko smer je ubrala Demokratska stranka Slovenije, konservativno nacionalno pa Narodni demokrati (SDZ), ki so ohranili pravno nasledstvo nad nekdanjo SDZ, posamezniki pa so se v naslednjih letih pridružili tudi drugim političnim strankam.⁴¹ Demokratska stranka je pred volitvami, ki so bile konec leta 1992, uživala relativno veliko volilno podporo in se je uvrstila v novi državni zbor, kasneje pa se je utopila v procesu konsolidacije slovenske liberalne sredine.⁴² Narodna demokratska stranka se na volitvah ni prebila v državni zbor, kljub brenkanju na precej bolj nacionalno konservativne note, in je kasneje predstavljala eno izmed kril Slovenskih krščanskih demokratov, da bi se na četrtem kongresu SDSS v Topolšici leta 1995 pridružila SDSS.⁴³ O vplivu desnega krila SDZ na delovanje SDSS, poleg nekaterih najpomembnejših prestopov iz istega časa, priča tudi dejstvo, da uradna zgodovina današnje SDS trdi, da njihovi ideološki in organizacijski temelji izvirajo iz obeh političnih strank. Ob tem morda ni nepomembno tudi dejstvo, da je bila glavna konkurentka NDS na volitvah 1992 po podobi skrajno desna populistična Slovenska nacionalna stranka, ki je tudi imela

40 Bojan Grobovšek, »Pogovor z Vranitzkim,« *Delo*, 5. 9. 1990, 20.

41 Za primerjavo javne podobe glej predvolilna oglasa obeh strank, ki jasno odsevata usmeritve obeh skupin. Če so demokratske pozivale k »normalnemu življenju v blaginji in miru« v imenu klasičnih liberalnih vrednot, je bil nacionalistično populističen diskurz Narodnih demokratov precej bolj poveden: »SLOVENIJA TUDI ZA NAŠE VNUKE. NARODNI DEMOKRATI – Zanesljivi in pošteni. Slovenija ne sme postati begunsko taborišče. Begunski problem je treba rešiti tako, da se s sodelovanjem mednarodnih organizacij v Bosni oblikujejo varna območja, kamor se begunci preselijo. Sodelovanje mednarodne skupnosti pri tem je treba po potrebi tudi izsiliti s tem, da Slovenija napove izselitev beguncev.« »Oglaš NDS in DS,« *Delo*, 26. 11. 1992, 22 in 23.

42 Hadalin, »Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo,« 217.

43 Zver, *Dvajset pomladi SDS*, 40.

svoj izvor v SDSS. »Geneza SNS je ležala v razmišljanju nekaterih radikalnejših članov SDSS o tem, da je koalicija Demos preveč neodločna v svojih dejanjih, politika SDSS pa preveč levo usmerjena. To je pet članov stranke spodbudilo k razmišljanju o potrebi po novi, radikalnejši stranki. Časovno se je ideja o potrebi po novi stranki ujemala z obdobjem t. i. »štrajka smetarjev«, ko je prvič nedvoumno prišla v ospredje – poleg socialnega elementa – nacionalna podstat 'obračuna z Bosanci' v Sloveniji, ki so hoteli višje plače. Nekaj let kasneje je eden od ustanovnih članov SNS v intervjuju opisal ključni trenutek: »Tisto mrko soboto, 24. novembra 1990, ko so v Ljubljani stavkali smetarji, se je peterica socialdemokratov, v kateri so bili Zmago Jelinčič, Ferdinand Debeljak in še dva, ki nočeta biti imenovana, peljala iz Ljubljane v Celje na šesto konferenco SDSS in načela vprašanje pravilnosti programskih usmeritev SDSS. Vsi so bili po srcu oziroma prepričanju nacionalisti, vendar so bili vezani na SDSS, zato so se znašli pred dilemo, ali povzročiti razcep stranke ali ustanoviti svojo. Odločili so se za drugo.« Vnos ali odpadanje radikalnejših pogledov je nekako v sozvočju z dilemo predsednika SDSS Jožeta Pučnika, ki se je zavedal težkega položaja SDSS: »Imeli naj bi ime, ki v desnem polu ljudi vzbuja sumničenje, pri levem, ki sicer sprejema ime, pa je jasno, da zanje ne bodo volili (!).«⁴⁴

Razpad SDZ je bil pomemben za razvoj SDSS tudi zaradi kadrovskih krepitev, pridružil se ji je namreč eden najvidnejših članov nekdanje SDZ, Janez Janša.⁴⁵ Na drugem kongresu SDSS v Mariboru je bil izvoljen za podpredsednika stranke,⁴⁶ v katero prenesel del ideologije nekdanje SDZ. Med razpadanjem stranke je namreč ravno Janez Janša, ki je poleg tega, da je predstavljal simbolno ime začetka slovenske demokratizacije in imidž zmagovalnega obrambnega ministra, imel pomembno vlogo pri oblikovanju programskega dokumenta Identiteta SDZ. V njem je predlagal spremembo imena v Narodno demokratsko stranko ali Slovensko demokratsko stranko, čemur se je liberalni del stranke uprl. Dokument je ponujal predlog, da naj stranka identiteto gradi na svoji vlogi pri »razmeroma hitrem in nebolečem osamosvajanju Slovenije« in zaslugah za hitro uvajanje pluralističnega političnega sistema. Janša se je ob tem zavzemal tudi za sintetično povezanost človekovih pravic državljana in nacionalni interes, kar je Spomenka Hribar zavrnila kot retrogradno, sploh pri vprašanju poudarjanja naroda pri utemeljevanju demokracije.⁴⁷ Izvor teh idej, ki so nato postopoma vedno bolj stopale v ospredje tudi pri programu in delovanju SDSS/SDS, lahko v veliki meri pripišemo ravno Janezu Janši in dediščini SDZ.⁴⁸

O tem priča tudi uradna zgodovina SDS, kjer je zapisano, da se Janez Janša po razkolu v SDZ ni želel priključiti nobeni od novonastalih strank⁴⁹ in je začel vse tesneje

44 Ibidem, 33.

45 »Janez Janša socialni demokrat,« STA, 25. 3. 1992, <https://www.sta.si/982014>, pridobljeno 19. 5. 2021.

46 »Janša in Pukl podpredsednika SDSS,« STA, 15. 4. 1992, <https://www.sta.si/1011029>, pridobljeno 19. 5. 2021.

47 Zver, *Dvajset pomladi SDS*, 22, 23.

48 Skoraj dvajset let pozneje je Janko Prunk to hladno povzel tako: »Janša pa je po odstranitvi iz vlade aprila 1994 opustil socialdemokratsko usmeritev, ki ji intimno nikoli ni bil zavezan, izstopil iz socialdemokratske internacionale in stranko usmeril proti desni.« – Janko Prunk, »(Ne)sreča socialne demokracije s Slovenijo,« *Sobotna priloga Dela*, 2. 6. 2012, <https://old.delo.si/zgodbe/sobotnapriloga/ne-sreca-socialne-demokracije-s-slovenijo.html>, pridobljeno 5. 9. 2021.

49 Prihodu Janeza Janše v SDSS je nedvomno botroval razpad SDZ, a tudi, kot je dejal ob prihodu, vrednote, ki jih je delil z njo. – Zver, *Dvajset pomladi SDS*, 36.

sodelovati z Jožetom Pučnikom, ki je v prvih mesecih 1992 pripravljaj SDSS na njen drugi kongres.⁵⁰ Milan Zver ob tem zapiše, da je bil: »Vstop Janeza Janše v Pučnikovo stranko eden od najpomembnejših v novejši slovenski politični zgodovini, ki je po svojih pomenljivih posledicah primerljiv le še z vstopom dr. Janeza Drnovška v LDS.« Na tem kongresu je prišlo do procesa »iskanja identitete«, kjer je Jože Pučnik strnil glavne politične cilje stranke (večstrankarsko parlamentarno demokracijo, samostojno in suvereno Slovenijo, novo ustavo, pravno in socialno državo ter reformo gospodarskega sistema). Lastnosti stranke je označil za »tipično zahodnoevropske«, SDSS pa je prevzemala »vrednote zahodnoevropske socialne demokracije«, novost je, sploh v luči nekaterih ravno vzpostavljenih ciljev, pomenil fokus na reformo socialnega in gospodarskega programa.⁵¹

Na volitve decembra 1992 se je tako stranka podala z bolj definiranim programom z naslovom, ki je hkrati deloval tudi kot politični slogan: »SDSS – Skupaj bomo zmogli«. V uvodu je Jože Pučnik po receptu programskega dokumenta Identiteta SDZ najprej povzel zasluge stranke za osamosvojitve in demokratizacijo, v drugem delu pa prešel k vprašanju legitimnosti strankinega programa: »Socialdemokratska stranka Slovenije je s svojim programom vključena v tradicijo evropske socialdemokracije, ki je izoblikovala in uresničila podobo pravne in socialne države v tržnem gospodarstvu. Povezani smo z vsemi pomembnimi socialdemokratskimi strankami moderne Evrope, z nekaterimi pa imamo tesne prijateljske odnose. Hkrati smo kot edina politična stranka iz Slovenije vključeni v svetovno internacionalo socialdemokratskih strank. Zato smo socialdemokrati del velike evropske družine, ki nam učinkovito pomaga pri vključevanju Slovenije v Evropsko skupnost. Biti socialdemokrat in voliti za Socialdemokratsko stranko Slovenije, ki se vključuje v socialdemokratsko izoblikovano moderno Evropo, ki ob vsej tržni učinkovitosti ne zapostavlja pravnega reda in načel socialne države. Zato sem ponosen, da sem socialdemokrat.«⁵² Program je tako dejansko obljubljal gospodarsko reformo in kot »osnovo sodobne socialne države postavljaj tržno gospodarstvo«. V tem letu se je v ZDA začel dokončno vzpostavljaj koncept, ki ga je pet let kasneje kot politično usmeritev vzpostavil britanski laburistični premier Tony Blair. Če se vrnemo k izvornemu programu stranke, kot si ga je zamislil France Tomšič s sklicevanjem na Bernsteina, lahko hitro potegnemo vzporednico z nastajajočim konceptom: »Pojem tretja pot je kot začetek gibanja novega vala revizionizma, ki cilja na novo sintezo tradicionalne socialne demokracije in liberalizma na nekaterih ključnih področjih družbenih reform, kot so upravljanje, država blaginje, izobraževanje, politična kultura in ustvarjanje delovnih mest v novi ekonomiji.«⁵³ Tony Blair je to v govoru v francoskem parlamentu pojasnil takole: »Država je današnji bolj kot voditi in predpisovati poklicana pripravljaj ljudi na gospodarske

50 »Dr. Pučnik: Kongres SDSS bo programski kongres,« STA, 30. 3. 1992, <https://www.sta.si/988514>, pridobljeno 19. 5. 2021.

51 Zver, *Dvajset pomladi SDS*, 33.

52 *SDSS-Skupaj bomo zmogli* (Ljubljana: Socialdemokratska stranka Slovenije, 1992), <https://www.sds.si/sites/default/files/inline-images/1992-1996-SKUPAJ-BOMO-ZMOGLI.PDF>, pridobljeno 20. 6. 2021.

53 Thomas Meyer, »Tretja pot na razpotju,« *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 37, št. 1 (2000): 149.

spremembe, z izobraževanjem, usposabljanjem, tehnologijo in infrastrukturo, kot t. i. država skrbnica, ki spodbuja in nagraduje zaposlovanje. To je tretja pot: ne brezbriznost ne strogi etatizem, ampak dejavno sodelovanje v napredku zaposlovanja.«⁵⁴ Program SDSS tako sledi nastajajočim »zahodnoevropskim trendom«, in poleg davčnega sistema, »ki bo manj obremenjeval majhne in srednje dogodke, bolj pa velike, vendar bo spodbujal investiranje dobička in obremenjeval končno porabo«, lahko sledimo denimo sorodnemu pogledu na problematiko socialnih nadomestil in brezposelnosti. »Socialdemokrati postavljamo v ospredje produktivno zaposlovanje, ne nadomestila brezposelnim. Srednjeročno bo zaposlovanje postala funkcija razvojne politike, ki sproti vključuje nove generacije v smiselno nacionalno proizvodnjo.« Temu sledi tudi izobraževalna politika, ki ponuja »enake izhodiščne možnosti, nadarjenim več, vsem najboljše ...«, ali želja po vzpostavitvi zdravstvene zavarovalnice.⁵⁵ Odmik od klasične socialdemokratske misli bi lahko očitali nekoliko konservativno populističnim odstavkom o družini, demografiji in obravnavi tujcev ter beguncev, ki so takrat predstavljali pereče vprašanje. Pri tem se logiki »tretje poti« nekako ne moremo izogniti ob pogledu na nadnaslov temeljnih ciljev volilnega programa, ki pravi, da je srednja pot najboljša, ob tem pa se pojavi kratek zapis, ki v besedilu ni nikjer konkretneje razdelan in jasno kaže na pero Janeza Janše ter duh časa: »racionalno organiziran in učinkovit obrambni sistem, vključen v mehanizme kolektivne varnosti«. Ob mnogo kasnejši kritiki prestrukturiranja glavne ideološke nasprotnice SDS, naslednice nekdanje Zveze komunistov Slovenije (Združene liste (socialnih demokratov) oziroma Socialnih demokratov, kot se je stranka imenovala po letu 2005), je zgodovinar in v času nastajanja programa dejavni član SDSS Janko Prunk dejal: »Stranka je na drugem kongresu v Mariboru aprila 1992 sprejela nov moderni politični program, ki je stavil na kvalificirano ustvarjalno delo, na socialno solidarnost in demokracijo, kompatibilno z evropsko socialno demokracijo. Vsi analitiki so ga ocenjevali za levega.«⁵⁶

Volitve 1992 so bile za stranko precejšen hladen tuš, saj je v sicer veliki konkurenci za las ujela prag, ki je omogočal, da se je kot zadnja, osma, uvrstila v državni zbor s štirimi poslanci.⁵⁷ Iz volilne propagande je razvidno, da je stranka v oglasno kampanjo investirala precej manj od svojih konkurentov, poleg obraza Jožeta Pučnika pa je v dneh pred volitvami začela opozarjati na dejstvo, da je član stranke tudi Janez Janša, in sicer s sloganom: »SDSS – Kako se imenuje stranka, kjer je Janez Janša podpredsednik.«⁵⁸

54 »Tony Blair za vmesno pot med brezbriznostjo in strogim etatizmom,« *STA*, 24. 3. 1998, <https://www.sta.si/331957>, pridobljeno 20. 6. 2021.

55 *SDSS-Skupaj bomo zmogli*, 3, 8.

56 Janko Prunk, »(Ne)sreča socialne demokracije s Slovenijo,« *Sobotna priloga Dela*, 2. 6. 2012, <https://old.delo.si/zgodbe/sobotnapriloga/ne-sreca-socialne-demokracije-s-slovenijo.html>, pridobljeno 5. 9. 2021.

57 SDSS je bila v tem pogledu »zmagovalka«, ker ji je »obstoječa volilna algebra oz. veljavna inačica D'Hondtovega modela« omogočila vstop v državni zbor. Za kasnejšo strankino javno podobo in pomemben politični cilj, ki pa za naše vprašanje nima bistvene vloge, so bili pomembni zavzemanje, referendum in ostri politični boji, ki so poskusili v Sloveniji proporcionalni volilni sistem spremeniti v večinskega. Kasnejši vzpon stranke bi ji tako omogočil politično prevlado nad opozicijo in sklepanje kompromisov med obema političnima poloma bi postalo nepotrebno. – »FAZ o nedeljskem referendumu v Sloveniji,« *STA*, 7. 12. 1996, <https://www.sta.si/248315>, pridobljeno 19. 5. 2021.

58 »Oglas SDSS,« *Delo*, 3. 12. 1992, 1.

Po dolgih pogajanjih je stranka ponovno vstopila v vladno koalicijo⁵⁹ pod vodstvom Janeza Drnovška,⁶⁰ v kateri je Janez Janša do leta 1994 opravljal funkcijo obrambnega ministra, zaradi njegove razrešitve ob aferi »Depala vas« in velikih trenj v sami koaliciji pa je to nato zapustila in od tedaj naprej dosledno sledila zavezi, ki jo je po svoji peti redni seji 23. septembra 1995 dalo predsedstvo SDSS: »Socialdemokratska stranka Slovenije se vnaprej zavezuje, da glasov, ki jih bo dobila na volitvah, v nobeni obliki ne bo podarila silam komunistične kontinuitete, tudi z vstopanjem v povezave, v katerih bi stranke slovenske pomladi – za Demosom druga združba novih političnih strank – imele manjšinski glas, ne.«⁶¹ Tudi iz pregleda parlamentarnega delovanja stranke v uradni zgodovini SDS je jasno vidno, da je stranka svojo javno podobo in identiteto gradila na vprašanjih poprave krivic in ugotavljanja krivde ter eliminaciji ostankov nekdanjega političnega režima.⁶² S tem se je jasno diferencirala od drugih strank,⁶³ kar je Urša Matos v časopisu *Slovenec* med volilno konvencijo ocenila kot dejstvo, da je imela pred volitvami leta 1996 ravno omenjena stranka »največjo mero opozicijske nastojenosti, kar je v boju za volilne glasove seveda povsem legitimno, vprašanje pa je, če je tudi popolnoma upravičeno.«⁶⁴ Projekcije volilne podpore so namreč stranki hitro rastle⁶⁵ in Janez Janša je poleti 1996 v *Delovi Sobotni prilogi* zatrdil, da je od marca 1994 (oziroma od njegove razrešitve in izstopa SDSS iz koalicije) stranka hitro pridobivala nove člane, poleg tega pa je izkazovala največji delež intelektualcev med članstvom (20 odstotkov).⁶⁶ Marca 1996 je stranka na prvem izrednem kongresu zaradi »razpoznavnosti« spremenila svojo kratico in zunanjo podobo, tako da po prvem maju 1996 ne govorimo več o SDSS, temveč o SDS.⁶⁷

Organizacijsko in vsebinsko je na SDSS po volitvah najbolj vplival vzpon Janeza Janše na položaj predsednika stranke. Po razočaranju na volitvah 1992 je stranka ostala enotna, a Jože Pučnik je zaradi »prevelike obremenitve in takratnega poslabšanja zdravja« napovedal »prepustitev stranke mladim.«⁶⁸ Na simbolično izbranem kraju

59 Sestavljale so jo stranke z obeh polov političnega prostora ob sredinski Liberalno demokrati stranki.

60 »Jože Pučnik: Za nas je sprejemljiva vsaka močna koalicija,« STA, 15. 12. 1992, <https://www.sta.si/1228872>, pridobljeno 19. 5. 2021.

61 »Predsedstvo SDSS: razmere med strankami slovenske pomladi in pogledi na druge,« STA, 23. 9. 1995, <https://www.sta.si/161405>, pridobljeno 19. 5. 2021.

62 Zver, *Dvajset pomladi SDS*, 35, 36.

63 Pri čemer je zanimivo, da je v biografijah slovenskih političnih strank pred volitvami 1996 zapisano: »SDS se uvršča na levo stran političnega prostora, del javnosti jo uvršča k desnim strankam.« – »Biografije LDS, SKD, SDS, SLS, ZLSD, DS, SNS, SF, NSD, LS, RZS, SOPS, ZA, Zeleni, KSU, DSS, ZZG, ZZP, ZZZL, DeSUS, CI,« STA, 12. 10. 1996, <https://www.sta.si/236982>, pridobljeno 19. 5. 2021.

64 »Slovenec: Nova Janševa presenečenja,« STA, 13. 10. 1996, <https://www.sta.si/237216>, pridobljeno 19. 5. 2021.

65 Kar lahko pripišemo tudi jasnejši idejnopolični drži, ki se je držala nasveta Boštjana Markiča iz analize volitev leta 1992: »Pogajanje politično sorodnih strank za istimi volivci, usmerjenost k istim ciljnim skupinam, bo glede na volilne rezultate 1992 kaj lahko terjalo tudi drugačno strankarsko strategijo v prihodnje. In to še zlasti z vidika, ali niso politične elite iskale razlike v programih političnih strank tam, kjer jih volilno telo ni, in seveda tudi obratno. – Boštjan Markič, »Volitve 1992,« *Teorija in praksa* 29, št. 11/12 (1992): 1179.

66 »Delo: Janez Janša: Če bi gradil na slutnjah, me ne bi bilo več,« STA, 22. 7. 1995, <https://www.sta.si/149941>, pridobljeno 19. 5. 2021.

67 »SDSS po novem samo še SDS,« STA, 5. 4. 1996, <https://www.sta.si/199950>, pridobljeno 19. 5. 2021.

68 Zver, *Dvajset pomladi SDS*, 36. »Kratka zgodovina stranke SDS,« *Delo.si*, 4. 11. 2011, <https://old.delo.si/novice/volitve/kratka-zgodovina-stranke-sds.html>, pridobljeno 19. 5. 2021.

nastanka stranke, v ljubljanskem Litostroju, je bil Janša⁶⁹ na tretjem kongresu stranke maja 1993 izvoljen za njenega predsednika.⁷⁰ »Že na kongresu je bilo čutiti, da v stranki ponovno premišljajo o svoji podobi, ki je bila morda preveč <evro-socialdemokratska> in premalo blizu domačim razmeram. Po mnenju Janše ta ne more delovati izven narodnega konteksta. Prav to filozofijo je poskušal uveljaviti že na 3. kongresu SDZ, na katerem se je zgodil razcep ... «⁷¹ Ob koncu leta 1993 je novi predsednik sicer leto ocenil kot leto analize, reorganizacije in uresničevanja izvirnih socialdemokratskih načel.⁷² A do prehoda je prišlo na domačem parketu,⁷³ na zunanjepolitični ravni je stranka še vedno delovala v kontekstu evropske socialdemokracije. Skozi prvo polovico devetdesetih let tako lahko sledimo poročilom o obiskih in udeležbah na sestankih na papirju sestrskih strank,⁷⁴ med katerimi morda še najbolj izstopa poročilo o kongresu britanske Laburistične stranke. Kongresa se je udeležil tudi Janez Janša, ki je na predvečer pričakovane laburistične zmage pod vodstvom Tonyja Blaira o novostih pri politiki laburistov poročal, »da je prišlo do pomembnega premika k sredinski politiki, med temeljne vrednote pa so dodali tudi patriotizem«. ⁷⁵ Ob tem je na četrtem kongresu SDSS v Topolšici pri predstavitvi novega programa stranke, očitno v okviru dejstev, da na domačem parketu politične delitve potekajo drugače, Janša izjavil: »Pravi politični nasprotnik zdravega razvoja Slovenije postaja vse bolj surovi liberalizem, ta značilna staronova kombinacija postkomunizma.«⁷⁶

To je bilo povezano predvsem z notranjepolitičnimi trenji in dejstvom, da si je SDSS v letih po osamosvojitvi prizadevala za uveljavitev na mednarodni levici in sprejem v Socialistično internacionalo, ki bi ji zagotovila legitimnost. Jože Pučnik, pod katerim je SDSS gradila svojo socialdemokratsko identiteto, je stranko predstavljal na njenem kongresu v Berlinu leta 1992, na katerem je sodelovala kot opazovalka, torej kandidatka za polnopravno članstvo v Socialistični internacionali. Na nadaljnjih kongresih v Atenah⁷⁷

69 Tu velja opomniti, da je Janez Janša še danes predsednik stranke in ga po stažu na čelu katerekoli kontinuirane politične stranke prekaša le še predsednik Slovenske nacionalne stranke Zmago Jelinčič. – Ali Žerdin, »Janez Janša je pred četrto stoletja prevzel vodenje SDS«, *Delo.si*, 15. 5. 2018, <https://www.delo.si/novice/slovenija/janez-jansa-je-pred-cetrto-stoletja-prevzel-vodenje-sds/>, pridobljeno 19. 5. 2021.

70 »Janša novi predsednik socialdemokratske stranke«, *STA*, 15. 5. 1993, <https://sta.si/9825>, pridobljeno 19. 5. 2021.

71 Zver, *Dvajset pomladi SDS*, 36, pridobljeno 19. 5. 2021.

72 »Janša: uspešno leto za SDSS«, *STA*, 22. 12. 1993, <https://www.sta.si/47694>, 20. 5. 1993, pridobljeno 20. 5. 2021.

73 V tem kontekstu lahko razumemo tudi odgovor Jožeta Pučnika na novinarsko vprašanje – »Se vam zdi normalno, da vodi slovensko socialdemokracijo desničar?« – iz leta 1993, kot ga je povzela Spomenka Hribar pri opisovanju očitkov pragmatizma strankarske politike drug drugemu: »Janša ni desničar, da pa igra na to karto, je logično. Drugo leto bodo občinske volitve, volilni sistem je večinski, večinska koalicija bo z 41 odstotki dobila 80 odstotkov mest po občinah. S kom pa naj socialdemokrati gradimo večinski sistem na levici? Z Združeno listo? Tega mnogi naši člani stranke ne bi prenesli. Liberalni demokrati pa so toliko pragmatični, nenačelni, da se lahko z njimi vse dogovorijo, vendar bodo 14 dni pred volitvami čisto drugače skočili. Oni se bodo tudi pridružili desnici, če bodo videli, da je močnejša.« – Spomenka Hribar, *Svet kot zarota* (Mengeš: Ciceron, 2011), 301, 302.

74 »Delegacija SDSS na obisku pri čeških kolegih«, *STA*, 10. 10. 1995, <https://www.sta.si/164797>, pridobljeno 19. 5. 2021. »Slovesnost ob 125. letnici SDSS Nemčije«, *STA*, 23. 5. 1993, <https://www.sta.si/74590>, pridobljeno 19. 5. 2021.

75 »Janša pri laburistih«, *STA*, 5. 10. 1995, <https://www.sta.si/163875>, pridobljeno 19. 5. 2021.

76 »Janša: Stranke slovenske pomladi proti bloku ZL-LDS«, *STA*, 27. 5. 1995, <https://www.sta.si/139802>, pridobljeno 19. 5. 2021.

77 »Janša o zasedanju Sveta Socialistične internacionalne«, *STA*, 10. 2. 1993, <https://www.sta.si/1236098>, pridobljeno 20. 5. 2021.

in Lizboni je kot predsednik stranke sodeloval Janez Janša.⁷⁸ Ob tem je zanimivo, da je SDSS oktobra 1993 po poročanju STA sodelovala na sestanku sveta Internacionalne socialdemokratskih strank v Lizboni, kar morda priča o želji SDSS, da bi se za slovensko javnost izognila nerodno zvenečemu socialističnemu imenu.⁷⁹ Ob reminiscencah na kasnejše politične poteze SDS je Janez Kocijančič, takratni predsednik Združene liste socialnih demokratov, ki je v sredini devetdesetih poskušala pridobiti članstvo v Socialistični internacionali, celo namigoval, da je SDS delovala v smeri organizacije posebne, vzporedne internacionalne, ki bi vključevala desno usmerjene socialdemokratske stranke iz vzhodne Evrope.⁸⁰ Notranjepolitični boji med SDS in ZLSD, ki je bila naslednica nekdanjih reformiranih komunistov oziroma Zveze komunistov, so se tako preselili na mednarodni parket. Kocijančič je z distance to opisal tako: »Od takrat je minilo že četrto stoletje. Takrat sta na Slovenskem obstajali, vsaj po imenu, dve socialdemokratski stranki: Združena lista socialnih demokratov (ZLSD) in Socialdemokratska stranka Slovenije (SDS). SDS, ko ji je predsedoval dr. Jože Pučnik, se je še pred nami na kongresu v Berlinu vključila v Socialistično internacionalo kot opazovalka, kar je bil takrat najnižji status članstva brez pravice glasovanja. Na ta način je dr. Pučnik poskušal preprečiti vključitev tudi ZLSD v Socialistično internacionalo. Vešče je zapiral politični prostor z namenom, da bi ZLSD pritiskal v levo na neke ortodoksne komunistične pozicije, ki smo jih v ZLSD že zdavnaj prešli, saj je ZLSD na svojem kongresu v Slovenj Gradcu (1995, op. a.) v celoti sprejela politična izhodišča socialne demokracije. Ko je dr. Pučnik svoj položaj prepustil Janezu Janši,⁸¹ se je položaj dramatično spremenil še na slabše / ... / Sporočilo je bilo, da naj bi bila ZLSD zgolj prebarvana komunistična stranka.«⁸² Na kongresu Socialistične internacionalne v New Yorku 9. septembra 1996 je bila ZLSD kljub nasprotovanju SDS sprejeta v polnopravno članstvo Socialistične internacionalne, nekaj mesecev kasneje pa je bila Socialdemokratska stranka Slovenije iz nje izključena. O tem, kako se je zaključilo članstvo SDS v SI, sicer različni viri podajajo drugačna pojasnila, a Janez Janša je januarja 1997 vest o izključitvi SDS iz SI komentiral kot lažno, saj naj bi se stranka svoji vlogi opazovalke odpovedala že 13. oktobra 1996.⁸³ Stranka je tako podala izjavo, da je »razlog za izstop SDS bil, da je SI mesec pred tem sprejela med svoje člane večje število postkomunističnih strank iz Srednje in Vzhodne Evrope, med drugim tudi naslednice komunistov iz Slovenije, Makedonije in BiH. Izključitev SDS je, kot so zapisali njeni predstavniki, jasno pokazala, da SI po zgledu Kominterne izključuje tudi stranke, ki že zdavnaj niso več njene članice, in da pri tem niti ne pozna osnovnih

78 Vasja Jager, »Nosili so rdeče zvezde,« *Mladina*, 7. 2. 2019, <https://www.mladina.si/189499/nosili-so-rdece-zvezde/>, pridobljeno 30. 7. 2021.

79 »SDSS na sestanku sveta Internacionalne socialdemokratskih strank,« *STA*, 6. 10. 1993, <https://www.sta.si/33167>, pridobljeno 19. 5. 2021.

80 Janez Kocijančič, »# Pisma iz karantene«, *socialnidemokrati.si*, <https://socialnidemokrati.si/dr-janez-kocijancic-esej-o-ovadustvu/>, pridobljeno 25. 7. 2021.

81 Glej npr. »Janša: Neokomunisti niso socialdemokrati,« *STA*, 17. 10. 1993, <https://www.sta.si/35416>, pridobljeno 20. 5. 2021.

82 Kocijančič, »# Pisma iz karantene.«

83 »Janša o izključitvi iz Socialistične internacionalne,« *STA*, 22. 1. 1997, <https://www.sta.si/256578>, pridobljeno 20. 5. 2021. »ZLSD sprejeta v polnopravno članstvo Socialistične internacionalne,« *STA*, 11. 9. 1996, <https://www.sta.si/230715>, pridobljeno 20. 5. 2021.

določb lastnega statuta ... »⁸⁴ Spor o tem vsekakor temelji tudi na dejstvu, da se je SI med vprašanjem o sprejemu nekdanje komunistične in nove socialdemokratske stranke odločila za prvo.⁸⁵ Na tretjem kongresu ZLSD leta 1997 je tako njen odhajajoči predsednik Janez Kocijančič lahko dejal, da »čprav dve stranki nosita socialdemokratsko ime, je Združena lista edina socialdemokratska stranka na Slovenskem. Desne in populistične socialne demokracije namreč ni in je ne more biti, kar so žal v svetu spoznali prej kot pri nas, saj so našo stranko sprejeli v največjo in najuglednejšo mednarodno politično organizacijo – Socialistično internacionalo.«⁸⁶ S tem se je SDS oddaljila od mednarodne organizacije, na podlagi katere je do tedaj poskušala graditi svojo domačo podobo, in nastopilo je obdobje, ki so ga nekaj let kasneje opisali kot »mednarodno izolacijo«.⁸⁷

Strankin izrazito protikomunistični značaj je sicer postajal vse bolj izrazit in je v javnosti kulminiral z bojkotom proslave ob 50. obletnici konca druge svetovne vojne leta 1995,⁸⁸ medtem ko je bilo v programsko zelo ciljnem in ideološko zadržanem volilnem programu za volitve 1996 z naslovom Čas je za spremembe⁸⁹ tej problematiki namenjeno precej manj prostora. Na četrtem kongresu SDSS v Topolšici je predsednik stranke Janez Janša poudaril socialni značaj stranke, ki jo je sestavljalo več kot 60 odstotkov delavcev in s tem dajalo legitimnost imenu stranke. Ideološki prehod je postajal vse bolj jasn: »V novem programu bo SDS združila klasična temeljna socialdemokratska izhodišča iz leta 1896, ko je bila v Sloveniji ustanovljena prva socialdemokratska stranka, z ugotovitvami iz novejšje slovenske stvarnosti, hkrati pa želi dokončno opredeliti svojo socialno bazo na prehodu tisočletja in doreči temeljne socialdemokratske vrednote, to so svoboda, pravičnost in solidarnost, domoljubje. S tem programom se SDSS jasno opredeljuje kot stranka vrednot in ne pragmatizma, kar pomeni neomajno vztrajanje pri demokraciji kot edinem dovoljenem in sprejemljivem sredstvu za doseganje družbenih sprememb ... »⁹⁰ Volilno telo je to nagradilo in SDS je na volitvah konec leta 1996 zasedla tretje mesto s 16,14 odstotka glasov. Stranka se je, kljub občasnim kolebanjem, kateri politični spekter predstavlja,⁹¹ zaveže o nesodelovanju v koalicijskih vladah s »tranzicijsko levico« držala, je pa jasno vedela, zakaj ji

84 »SDS o socialistični farsu v Rimu,« STA, 24. 1. 1997, <https://www.sta.si/256967>, pridobljeno 20. 5. 2021.

85 Dimitrij Rupel, »Janez Kocijančič z onega sveta,« nova24tv.si, 13. 5. 2020, <https://nova24tv.si/kolumna/janez-kocijancic-z-odega-sveta/>, pridobljeno 19. 5. 2021.

86 »Kocijančič: ZLSD edina socialdemokratska stranka na Slovenskem,« STA, 15. 3. 1997, <https://www.sta.si/266763>, pridobljeno 20. 5. 2021.

87 Mateja Babič in Grega Repovž, »Sprejedeni uspehi,« Delo, 22. 5. 2001, 2.

88 »Janša: proti izenačitvi odpora proti okupatorju s komunistično revolucijo,« STA, 10. 2. 1995, <https://www.sta.si/121215>, pridobljeno 20. 5. 2021.

89 »Čas je za spremembe: Predlog sprememb po posameznih področjih izvršne oblasti v Republiki Sloveniji,« Socialdemokratska stranka, 1996, https://www.sds.si/sites/default/files/inline-images/1996-2000-CAS-JE-ZA-SPREMEMBE_1.pdf, pridobljeno 20. 6. 2021; https://www.sds.si/sites/default/files/inline-images/1996-2000-CAS-JE-ZA-SPREMEMBE_2.pdf, pridobljeno 20. 6. 2021.

90 »Janša: Na naslednjih volitvah bomo dobili več glasov kot LDS; do imena nas upravičuje članstvo – delavci,« STA, 25. 5. 1995, <https://www.sds.si/139428>, pridobljeno 20. 5. 2021.

91 »Temeljno merilo za opredelitev stranke, ali sodi levo, desno ali v sredino, je njena socialna baza in socialna baza socialdemokracije niso direktorji igralnic, zavarovalnic in bank, je poudaril Janša.« »Janša: Na naslednjih volitvah bomo dobili več glasov kot LDS; do imena nas upravičuje članstvo – delavci,« STA, 25. 5. 1995, <https://www.sds.si/139428>, pridobljeno 20. 5. 2021.

na volitvah ni uspelo prepričati še večjega deleža volilcev, saj se je, kot ugotavlja Milan Zver, »glede na sorodnost volilnega telesa del – sodeč po javnomnenjskih analizah – pretočil k Slovenski ljudski stranki«. ⁹² Ta je s svojim pragmatičnim vstopom v novo koalicijo ⁹³ tudi potisnila retoriko SDS bolj proti konservativnemu polu. Na desnem spektru slovenske politike oziroma v krogu t. i. pomladnih strank je nato šele ob vladni krizi maja leta 2000 prišlo do združitve političnih sil, ki so skupaj z SDS za dobrih sedem mesecev prvič prevzele oblast. Med njimi je prihajalo tudi do resnih trenj glede za SDS enega najpomembnejših vprašanj, podpore večinskemu volilnemu sistemu. Skupni nastop se ni zgodil zgolj zaradi pragmatizma, temveč v duhu ideje, da je leta 1996 prišlo do zgodovinske krivice, zato je Janez Janša na konferenci stranke v Novem mestu leta 2000 dejal, da je z imenovanjem nove vlade, t. i. koalicije Slovenija, ⁹⁴ bila ta zgodovinska krivica popravljena in vlado končno sestavljajo stranke, ki so na volitvah leta 1996 dosegle absolutno večino. ⁹⁵ Obenem je zatrdil, da se stranka zaradi vstopa v vlado ni odrekla svojim programskim ciljem, ki so jih na kongresu v Portorožu postavili leto dni prej. Program SDS za Slovenijo 2000–2004, znan tudi pod sloganom Čas je za Slovenijo, ⁹⁶ je bil razvojno naravnan in v njem so se socialdemokratske prvine iz začetnih let počasi pričele izgubljati, mnogo bolj pa so bile poudarjene temeljne vrednote, ki bi jih lažje pripisali nekdanji SDZ (svoboda, pravičnost, solidarnost in domoljubnost). ⁹⁷ Programske spremembe so takratni politični komentatorji razumeli tudi kot poskus mehčanja strankine podobe, Grega Repovž je tako v delu po portoroškem kongresu videl »znake premika proti sredini, stran od dosedanje ortodoksnosti in pretiranega mračnjastva ter obsojanja vsega nepomladnega in po njihovem mnenju kontinuitetnega«. ⁹⁸ Leta 1999 je socialdemokratska stranka najavila tudi »presenetljivo odločitev«, da bodo začeli formalne postopke za vključitev v Evropsko demokrasko unijo (IDU), združenje evropskih strank desne politične provenience, kar je pomenilo poskus iskanja novih mednarodnih zavezništov in nakazovalo nadaljnje politične korake. ⁹⁹

Po kratkotrajni vladni epizodi je na volitvah jeseni leta 2000 koalicija Slovenija prepričljivo izgubila, a SDS se je povzpela na drugo mesto s 15, 81-odstotno podporo. ¹⁰⁰

92 Zver, *Dvajset pomladi* SDS, 43.

93 To je Janez Janša nekoliko cinično napovedal že januarja 1997 z izjavo, »da bo Slovenija dobila vlado z vprašljivo podporo, zato se pojavlja vprašanje, kaj se bo dogajalo z izvršilno oblastjo v tem mandatu.« – »SDS: Slovenija bo dobila vlado z vprašljivo podporo,« STA, 24. 1. 1997, <https://www.sta.si/256961>, pridobljeno 20. 5. 2021.

94 Sestavljale so jo vse sorodne stranke iz desnega političnega spektra, v njej je SDS kot moderna socialdemokratska stranka »ponujala slovenskemu narodu program za vsestranski duhovni in materialni razvoj domovine.« – »SDS praznuje 11. obletnico,« STA, 12. 2. 2000, <https://www.sta.si/466085>, pridobljeno 20. 5. 2021.

95 »Janša: Z imenovanjem nove vlade popravljena zgodovinska krivica,« STA, 17. 6. 2000, <https://www.sta.si/494310>, pridobljeno 20. 5. 2021.

96 »Jože Pučnik častni predsednik SDS,« STA, 8. 5. 1999, <https://www.sta.si/407657>, pridobljeno 20. 5. 2021.

97 *Program SDS za Slovenijo 2000–2004* (Ljubljana: Socialdemokratska stranka, 2000), <https://www.sds.si/sites/default/files/inline-images/2000-2004-PROGRAM-SDS-ZA-SLOVENIJO.PDF>, pridobljeno 20. 6. 2021.

98 »Delo: Na vrsti je SDS (11. 5.),« STA, 10. 5. 1999, <https://www.sta.si/408074>, pridobljeno 20. 5. 2021.

99 »Novi maneuver SDS,« *24ur.com*, 5. 9. 1999, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/novi-maneuver-sds.html>, pridobljeno 20. 5. 2021.

100 »Izidi, po katerih naj bi SDS dobila približno 16 odstotkov glasov, bi težko bili boljši glede na to, kaj se je dogajalo v zadnjih štirih mesecih, ko je bila vlada deležna napadov tako od zunaj kot od znotraj, je ocenil predsednik SDS Janez Janša.« »Janša: Izidi bi bili glede na posledice težko boljši,« STA, 15. 10. 2000, <https://sta.si/S18997>, pridobljeno 20. 5. 2021.

Leta 2001 je nato prišlo do novega kongresa SDS v Celju, ki je kljub napovedim, da »ne bo služil kot orodje za poenotenje stranke«, ¹⁰¹ pomenil precejšen rez v kontinuiteti. ¹⁰² To se je napovedovalo že v mesecih po volitvah, saj je Janez Janša, ki je bil na tem kongresu ponovno izvoljen za predsednika, ¹⁰³ že na slavnostni akademiji ob obletnici ustanovitve SDS napovedal, da se mora stranka »zaradi nešteti sprememb, ki se obetajo v prihodnosti, socialnih posledic teh sprememb ter zaradi razmer, ki so nastale po zadnjih volitvah, precej spremeniti«. ¹⁰⁴ V sklopu volitev v strankarske organe je postalo jasno, na kaj merijo te besede. Slovenski mediji, ki jih je predsednik SDS že lep čas označeval za tiste, ki se trudijo rušiti stranko, ¹⁰⁵ so namreč na naslovnih poročilih o prvi kadrovske čistki, ki se je zgodila na kongresu. Žrtev te čistke je bil poleg Janeza Janše zaradi svojih govorniških bravur v parlamentu verjetno najbolj prepoznaven član stranke Ivo Hvalica. Kljub kandidaturi namreč ni bil izvoljen v izvršilni odbor stranke, ker se je pred volitvami novih organov proti njemu javno izrecno izrekel Janez Janša in to pogojeval s svojim nadaljevanjem vodenja stranke, ki bi se mu v nasprotnem primeru odrekel. ¹⁰⁶ Janša je Hvalici očital destrukcijo stranke, in to zaradi tega, ker je velikokrat imel pripombe na delo in usmeritve stranke, te pa je »namesto na vodstvo stranke naslavljal na medije in tako skrbel predvsem za samopromocijo«. Lakonično je bilo to povzeto v Janšinem govoru: »Sedaj imamo en program, en statut in ena programska izhodišča ter dva pogleda na to, kako graditi stranko v prihodnje. Če bosta ta dva pogleda v prihodnjem izvršilnem odboru, bo to neenotna in neučinkovita stranka in sam takšne stranke ne mislim voditi.« ¹⁰⁷ Janez Janša je tako uspešno odstranil notranjo opozicijo, v medijih pa so, skupaj z nekdanjim poslancem Hvalico, ¹⁰⁸ ta spor interpretirali kot vse bolj avtoritarno vodenje stranke in odmik od socialdemokratskih, če ne celo demokratskih vrednot, zaradi česar je novinar *Dela* Boris Jež napisal kritično kolumno, katere naslov nosi tudi pričujoči prispevek: Kaj bi rekel Henrik Tuma? ¹⁰⁹ V njej se je, tako kot večina slovenskega medijskega prostora, spraševal o tem, kako socialdemokratsko dediščino razumeta predsednik SDS Janez Janša in strankin ideolog Milan Zver.

Razumela sta jo nadvse pragmatično, že septembra istega leta je SDS skupaj z ostalima dvema t. i. pomladnima strankama dobila status opazovalke pri Evropski ljudski stranki, s tem presekala »dolgoletno mednarodno izolacijo in blokado« ¹¹⁰

101 »Janša: Po celjskem kongresu drugačna podoba SDS,« *STA*, 13. 5. 2001, <https://www.sta.si/S63302>, pridobljeno 20. 5. 2021.

102 »SDS pred ‚kongresom novih energij‘,« *STA*, 1. 5. 2001, <https://www.sta.si/S60778>, pridobljeno 20. 5. 2021.

103 »Janez Janša ostaja predsednik SDS,« *STA*, 19. 5. 2001, <https://www.sta.si/S64812>, pridobljeno 20. 5. 2021.

104 »Janša: SDS bo treba precej spremeniti,« *STA*, 9. 2. 2001, <https://www.sta.si/S43193>, pridobljeno 20. 5. 2021.

105 »Janša: Kljub medijskim eksekutorjem smo še tu,« *Delo*, 10. 2. 2001, 2.

106 »Janez Janša ostaja predsednik SDS,« *STA*, 19. 5. 2001, <https://www.sta.si/S64812>, pridobljeno 20. 5. 2021.

107 »Kongres SDS: Janša ostaja predsednik, stranka dobiva drugačno podobo (zbirno),« *STA*, 19. 5. 2001, <https://www.sta.si/S64814>, pridobljeno 20. 5. 2021.

108 V odstopni izjavi je 23. maja med drugim zapisal, da se ne more istovetiti s stranko, ki ni več demokratska. – »Ivo Hvalica izstopil iz SDS,« *STA*, 23. 5. 2001, <https://www.sta.si/S65645>, pridobljeno 20. 5. 2021.

109 Jež, »Kaj bi rekel Henrik Tuma?«

110 Babič in Repovž, »Spremljani uspehi.«

ter se na mednarodni ravni dokončno odpovedala socialdemokratski usmeritvi.¹¹¹ Na domačem parketu je socialdemokracija vsaj na papirju bila prisotna še nekaj let, do kongresa v Izoli septembra 2003,¹¹² na katerem je stranka svoje ime spremenila v Slovensko demokratsko stranko. Predlog je podprlo 120 delegatov, proti so bili le štirje. Sprememba kljub konsenzu ni pomenila zgolj kozmetičnega popravka, na kongresu je bilo slišati glasove, da stranka s tem socialdemokracijo prepušča ZLSD, pojavilo se je tudi vprašanje potencialne izgube dela volilnega telesa. Takšne pomisleke je v uvodu zavrnil Janez Janša, »ki je dejal, da program stranke ostaja nespremenjen, tako da bo stranka še naprej ohranjala pomen demokracije in narodne identitete«. Poleg tega naj bi se s spremembo imena tudi še bolj približali svojim (desno)sredinskim zunanjepolitičnim partnerjem, Evropski demokratski uniji in Evropski ljudski stranki, ki »tako kot SDS temeljita na vrednotah evropske civilizacije«. Morebitni nostalgiji po socialdemokratskem imenu je žebelj v krsto nato zabil član izvršilnega odbora stranke Branko Grims, »ki je poudaril, da je bila SDS na volitvah najmanj uspešna tedaj, ko je napovedovala svoj premik v levo politično polje / ... / Poudaril je, da stranka poudarja vrednote demokracije in slovenske identitete.«¹¹³ Edini, ki so ob tem protestirali, so bili politično tedaj že irelevantni predstavniki Demokratske stranke Slovenije, ki so na ministrstvo za notranje zadeve vložili ugovor in trdili, da gre za politično sprenevedanje,¹¹⁴ medtem ko so v ljubljanskem *Dnevniku* zgolj ironično zapisali, da se je »vrh SDS poskušal znebiti še (glede na stališča, ki jih zastopajo, res neupravičenega) pridevnika socialdemokratska stranka. Toda ‚rdeči škrt‘ jim očitno zopet ne da miru. Zgodovinsko izganjanje socialdemokracije iz imena SDS se je namreč dogajalo v izolski Ulici oktobrske revolucije 1!«¹¹⁵

Viri in literatura

Časopisni viri

- Grobovšek, Bojan. »Pogovor z Vranitzkim.« *Delo*, 5. 9. 1990, 20.
- *Delo*, 26. 11. 1992, 22–23. »Oglasa NDS in DS.«
- *Delo*, 3. 12. 1992, 1. »Oglas SDSS.«
- *Delo*, 10. 2. 2001, 2. »Janša: Kljub medijskim eksekutorjem smo še tu.«
- Jež, Boris. »Kaj bi rekel Henrik Tuma?« *Delo*, 24. 5. 2001, 3.
- Babič, Mateja in Grega Repovž. »Spre gledani uspehi.« *Delo*, 22. 5. 2001, 2.

Internetni viri

- 111 »SLS+SKD, SDS in NSi dobile status opazovalk pri Evropski ljudski stranki,« *STA*, 27. 9. 2001, <https://www.sta.si/591173>, pridobljeno 20. 5. 2021.
- 112 Januarja tega leta je umrl drugi in nato častni predsednik socialdemokratske stranke Jože Pučnik.
- 113 »SDS po novem Slovenska demokratska stranka,« *STA*, 19. 9. 2003, <https://sta.si/766617>, pridobljeno 20. 5. 2021.
- 114 »Demokrati Slovenije vložili ugovor na preimenovanje SDS,« *STA*, 22. 9. 2003, <https://www.sta.si/767208>, pridobljeno 20. 5. 2021.
- 115 »Ulica oktobrske revolucije,« *Dnevnik.si*, 20. 9. 2003, <https://www.dnevnik.si/60793>, pridobljeno 19. 5. 2021.

- 24ur.com, 5. 9. 1999. »Novi maneuver SDS.« Dostopno na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/novi-maneuver-sds.html>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- Anderson, Robert. »Social Democracy: What's Left in Central Europe?.« *Balkan Insight*, 26. 3. 2020. Dostopno na: <https://balkaninsight.com/2020/03/26/social-democracy-whats-left-in-central-europe/>. Pridobljeno 6. 9. 2021.
- Delo.si, 4. 11. 2011. »Kratka zgodovina stranke SDS.« Dostopno na: <https://old.delo.si/novice/volitve/kratka-zgodovina-stranke-sds.html>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
- Dnevnik.si, 20. 9. 2003. »Ulica oktobrske revolucije.« Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/60793>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
- Jager, Vasja. »Nosili so rdeče zvezde.« *Mladina*, 7. 2. 2019. Dostopno na: <https://www.mladina.si/189499/nosili-so-rdece-zvezde/>. Pridobljeno 30. 7. 2021.
- Janša, Janez. »Slovenska demokratska stranka je politična sila slovenske osamosvojitve. Govor predsednika Slovenske demokratske stranke Janeza Janše, ki ga je imel na virtualni slavnostni akademiji ob 32. obletnici delovanja stranke.« *Slovenska demokratska stranka*, 13. 2. 2021. Dostopno na: <https://www.sds.si/novica/janez-jansa-slovenska-demokratska-stranka-je-politicka-sila-slovenske-osamosvojitve-20214>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- Kocijančič, Janez. »#Pisma iz karantene.« *socialnidemokrati.si*. Dostopno na: <https://socialnidemokrati.si/dr-janez-kocijancic-esej-o-ovadustvu/>. Pridobljeno 25. 7. 2021.
- Rupel, Dimitrij. »Janez Kocijančič z onega sveta.« *nova24tv.si*, 13. 5. 2020. Dostopno na: <https://nova24tv.si/kolumna/janez-kocijancic-z-odega-sveta/>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
- Rupel, Dimitrij. »Paradoks t.i. leve sredine: O socialni demokraciji in slovenski politični miselnosti.« *Portalplus*, 24. 2. 2020. Dostopno na: <https://www.portalplus.si/3651/paradoks-leve-sredine/>. Pridobljeno 6. 9. 2021.
- *Socialdemokratska stranka Slovenije*, 1992. »SDSS-Skupaj bomo zmogli.« Dostopno na: <https://www.sds.si/sites/default/files/inline-images/1992-1996-SKUPAJ-BOMO-ZMOGLI.PDF>. Pridobljeno 20. 6. 2021.
- *Socialdemokratska stranka*, 1996. »Čas je za spremembe: Predlog sprememb po posameznih področjih izvršne oblasti v Republiki Sloveniji.« Dostopno na: https://www.sds.si/sites/default/files/inline-images/1996-2000-CAS-JE-ZA-SPREMEMBE_1.pdf in https://www.sds.si/sites/default/files/inline-images/1996-2000-CAS-JE-ZA-SPREMEMBE_2.pdf. Pridobljeno 20. 6. 2021.
- *Socialdemokratska stranka*, 2000. »Program SDS za Slovenijo 2000-2004.« Dostopno na: <https://www.sds.si/sites/default/files/inline-images/2000-2004-PROGRAM-SDS-ZA-SLOVENIJO.PDF>. Pridobljeno 20. 6. 2021.
- STA, 25. 3. 1992. »Janez Janša socialni demokrat.« Dostopno na: <https://www.sta.si/982014>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
- STA, 30. 3. 1992. »Dr. Pučnik: Kongres SDSS bo programski kongres.« Dostopno na: <https://www.sta.si/988514>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
- STA, 15. 4. 1992. »Janša in Pukl podpredsednika SDSS.« Dostopno na: <https://www.sta.si/1011029>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
- STA, 15. 12. 1992. »Jože Pučnik: Za nas je sprejemljiva vsaka močna koalicija.« Dostopno na: <https://www.sta.si/1228872>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
- STA, 10. 2. 1993. »Janša o zasedanju Sveta Socialistične internacionale.« Dostopno na: <https://www.sta.si/1236098>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- STA, 15. 5. 1993. »Janša novi predsednik socialdemokratske stranke.« Dostopno na: <https://sta.si/9825>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
- STA, 23. 5. 1993. »Slovesnost ob 125. letnici SDSS Nemčije.« Dostopno na: <https://www.sta.si/74590>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
- STA, 6. 10. 1993. »SDSS na sestanku sveta Internacionalne socialdemokratskih strank.« Dostopno

- na: <https://www.sta.si/33167>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
- STA, 17. 10. 1993. »Janša: Neokomunisti niso socialdemokrati.« Dostopno na: <https://www.sta.si/35416>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 22. 12. 1993. »Janša: uspešno leto za SDSS.« Dostopno na: <https://www.sta.si/47694>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 10. 2. 1995. »Janša: proti izenačitvi odpora proti okupatorju s komunistično revolucijo.« Dostopno na: <https://www.sta.si/121215>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 25. 5. 1995. »Janša: Na naslednjih volitvah bomo dobili več glasov kot LDS; do imena nas upravičuje članstvo – delavci.« Dostopno na: <https://www.sds.si/139428>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 27. 5. 1995. »Janša: Stranke slovenske pomladi proti bloku ZL-LDS.« Dostopno na: <https://www.sta.si/139802>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
 - STA, 22. 7. 1995. »Delo: Janez Janša: Če bi gradil na slutnjah, me ne bi bilo več.« Dostopno na: <https://www.sta.si/149941>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
 - STA, 23. 9. 1995. »Predsedstvo SDSS: razmere med strankami slovenske pomladi in pogledi na druge.« Dostopno na: <https://www.sta.si/161405>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
 - STA, 5. 10. 1995. »Janša pri laburistih.« Dostopno na: <https://www.sta.si/163875>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
 - STA, 10. 10. 1995. »Delegacija SDSS na obisku pri čeških kolegih.« Dostopno na: <https://www.sta.si/164797>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
 - STA, 5. 4. 1996. »SDSS po novem samo še SDS.« Dostopno na: <https://www.sta.si/199950>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
 - STA, 11. 9. 1996. »ZLSD sprejeta v polnopravno članstvo Socialistične internacionale.« Dostopno na: <https://www.sta.si/230715>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 12. 10. 1996. »Biografije LDS, SKD, SDS, SLS, ZLSD, DS, SNS, SF, NSD, LS, RZS, SOPS, ZA, Zeleni, KSU, DSS, ZZG, ZZP, ZZL, DeSUS, CI.« Dostopno na: <https://www.sta.si/236982>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
 - STA, 13. 10. 1996. »Slovenec: Nova Janševa presenečenja.« Dostopno na: <https://www.sta.si/237216>, 19. 5. 2021. Pridobljeno 19. 5. 2021.
 - STA, 7. 12. 1996. »FAZ o nedeljskem referendumu v Sloveniji.« Dostopno na: <https://www.sta.si/248315>. Pridobljeno 19. 5. 2021.
 - STA, 22. 1. 1997. »Janša o izključitvi iz Socialistične internacionale.« Dostopno na: <https://www.sta.si/256578>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 24. 1. 1997. »SDS o socialistični farsii v Rimu.« Dostopno na: <https://www.sta.si/256967>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 24. 1. 1997. »SDS: Slovenija bo dobila vladu z vprašljivo podporo.« Dostopno na: <https://www.sta.si/256961>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 15. 3. 1997. »Kocijančič: ZLSD edina socialdemokratska stranka na Slovenskem.« Dostopno na: <https://www.sta.si/266763>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 24. 3. 1998. »Tony Blair za vmesno pot med brezbriznostjo in strogim etatizmom.« Dostopno na: <https://www.sta.si/331957>. Pridobljeno 20. 6. 2021.
 - STA, 8. 5. 1999. »Jože Pučnik častni predsednik SDS.« Dostopno na: <https://www.sta.si/407657>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 10. 5. 1999. »Delo: Na vrsti je SDS (11. 5.).« Dostopno na: <https://www.sta.si/408074>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 12. 2. 2000. »SDS praznuje 11. obletnico.« Dostopno na: <https://www.sta.si/466085>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 17. 6. 2000. »Janša: Z imenovanjem nove vlade popravljena zgodovinska krivica.« Dostopno na: <https://www.sta.si/494310>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
 - STA, 15. 10. 2000. »Janša: Izidi bi bili glede na posledice težko boljši.« Dostopno na: <https://sta.si/518997>. Pridobljeno 20. 5. 2021.

- STA, 9. 2. 2001. »Janša: SDS bo treba precej spremeniti.« Dostopno na: <https://www.sta.si/543193>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- STA, 1. 5. 2001. »SDS pred kongresom novih energij.« Dostopno na: <https://www.sta.si/560778>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- STA, 13. 5. 2001. »Janša: Po celjskem kongresu drugačna podoba SDS.« Dostopno na: <https://www.sta.si/563302>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- STA, 19. 5. 2001. »Janez Janša ostaja predsednik SDS.« Dostopno na: <https://www.sta.si/564812>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- STA, 19. 5. 2001. »Kongres SDS: Janša ostaja predsednik, stranka dobiva drugačno podobo (zbirno).« Dostopno na: <https://www.sta.si/564814>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- STA, 23. 5. 2001. »Ivo Hvalica izstopil iz SDS.« Dostopno na: <https://www.sta.si/565645>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- STA, 27. 9. 2001. »SLS+SKD, SDS in NSi dobile status opazovalk pri Evropski ljudski stranki.« Dostopno na: <https://www.sta.si/591173>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- STA, 19. 9. 2003. »SDS po novem Slovenska demokratska stranka.« Dostopno na: <https://sta.si/766617>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- STA, 22. 9. 2003. »Demokrati Slovenije vložili ugovor na preimenovanje SDS.« Dostopno na: <https://www.sta.si/767208>. Pridobljeno 20. 5. 2021.
- Žerdin, Ali. »Janez Janša je pred četrto stoletja prevzel vodenje SDS.« *Delo.si*, 15. 5. 2018. Dostopno na: <https://www.delo.si/novice/slovenija/janez-jansa-je-pred-cetrto-stoletja-prevzel-vodenje-sds/>. Pridobljeno 19. 5. 2021.

Literatura

- »Socialdemokratska zveza Slovenije.« V: *Koga voliti. Programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji*, ur. Slavi Krušič, Josip Esterajher in Slobodan Vugrinec, 47–60. Ljubljana: Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990.
- Everett, Jim. »The 12 Item Social and Economic Conservatism Scale (SECS).« *PLOS ONE* 8, št. 12 (2013): 1–11. Dostopno na: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0082131>. Pridobljeno 5. 9. 2021.
- Fink Hafner, Danica. *Politične stranke*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2001.
- Gašparič, Jure in Simona Kustec. »Stabilna nestabilnost ali idejnopolitični (ne)značaj slovenskih strank 1992–2018.« V: *Narod – politika-država: Idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jure Perovšek in Mojca Šorn, 301–13. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Gašparič, Jure. *Državni zbor 1992–2012: O slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Gašparič, Jure. »Writing the Political History of the Republic of Slovenia.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 3 (2016): 22–41.
- Glušič, Gregor. »Ideološko pozicioniranje stranke SDS med letoma 1992 in 2014.« Diplomsko delo. Ljubljana, 2016.
- Hadalin, Jurij. »Brez dlake na jeziku: idejnopolitični in socialnogospodarski koncepti Slovenske nacionalne stranke v prvih 15 letih njenega delovanja.« V: *Narod – politika-država: Idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jure Perovšek in Mojca Šorn, 281–98. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Hadalin, Jurij. »In Jugoslawien kennen wir keine Streiks, haben aber einige selbstverwaltete Unterbrechungen der Arbeit: Streiks im sozialistischen Slowenien vom Streik in Trbovlje bis zur Streikwelle in den späten achtziger Jahre.« *Central European Papers* 6, št. 1 (2018): 139–56.
- Hadalin, Jurij. »Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo: izvenparlamentarne politične stranke na Slovenskem od demokratičnih sprememb do danes.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017): 205–24.
- Hribar, Spomenka. *Svet kot zarota*. Ljubljana: Enotnost, 1996.

- Hribar, Spomenka. *Svet kot zarota*. Mengeš: Ciceron, 2011.
- Janša, Janez. *Okopi: pot slovenske države 1991–1994*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.
- Janša, Janez. *Premiki: nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
- Konovšek, Tjaša. »Prekletstvo številke 45: konstituiranje slovenskega državnega zbora in vlade v letih 1996–1997.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 2 (2020): 168–89.
- Konovšek, Tjaša. »Formiranje Liberalne demokracije Slovenije in njene politike (1992–1996).« V: *Narod – politika-država: Idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*. Ur. Jure Perovšek in Mojca Šorn, 267–80. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Kopeček, Lubomir in Pavel Pšejja. *Czech Social Democracy and Its 'cohabitation' with the Communist Party: The story of a Neglected Affair*. *Communist and Post-Communist Studies* 41, št. 1 (2008): 317–38.
- Koubek, Jiří in Martin Poláček. *Strengthening Social Democracy in the Visegrad Countries. The Czech Social Democratic Party*. Praga: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017.
- Krašovec, Alenka. »Socialdemokratski stranki v Sloveniji (SDSS in ZLSD) 1989–1995.« Diplomsko delo. Ljubljana, 1996.
- Lednik, Gašper. »Organizacijske spremembe v Slovenski demokratski stranki od leta 1990 do leta 2010.« Diplomsko delo. Ljubljana, 2011.
- Markič, Boštjan. »Volitve 1992.« *Teorija in praksa* 29, št. 11/12 (1992): 1176–82.
- Meyer, Thomas. »Tretja pot na razpotju.« *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 37, št. 1 (2000): 149–62.
- Pesek, Rosvita. »France Tomšič v boju za stranko in državo.« V: France Tomšič, *Od stavke do stranke*. Ur. Marta Lavrič Tomšič in Rosvita Pesek, 313–57. Ljubljana: Nova obzorja, 2010.
- Pesek, Rosvita. *Pučnik*. Celovec: Mohorjeva družba, 2015.
- Rakovec, Blanka. *Vloga političnih strank v Sloveniji in Avstriji*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2002.
- Repe, Božo. *Milan Kučan, prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
- Ther, Phillipe. *Europe Since 1989 – a History*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2016.
- Tomšič, France. *Od stranke do stavke*, ur. Marta Lavrič Tomšič in Rosvita Pesek. Ljubljana: Nova obzorja, 2010.
- Valič Zver, Andreja. *Demos: slovenska osamosvojitev in demokratizacija*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča in Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2013.
- Zajc, Marko. »Poletni aferi kritičnih misli. Tomaž Mastnak in Dimitrij Rupel, slovenska kritična intelektualca med jugoslovansko in slovensko javnostjo v letu 1986.« *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020): 921–56.
- Zajc, Marko. »Pragmatični, skeptični, drobnjakarski: ideološka in programska izhodišča ZSMS/ZSMS LS v letih 1989-90.« V: *Narod – politika-država: Idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*. Ur. Jure Perovšek in Mojca Šorn, 241–66. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Zver, Milan. *100 let socialdemokracije*. Ljubljana: Veda, 1996.
- Zver, Milan. *30 let zvestobe Sloveniji*. Ljubljana: Nova obzorja, 2019.
- Zver, Milan. *Dvajset pomladi SDS*. Ljubljana: Slovenska demokratska stranka, 2009.
- Prunk, Janko. »(Ne)sreča socialne demokracije s Slovenijo.« *Sobotna priloga Dela*, 2. 6. 2012. Dostopno na: <https://old.delo.si/zgodbe/sobotnapriloga/ne-sreca-socialne-demokracije-s-slovenijo.html>. Pridobljeno 5. 9. 2021.
- Repe, Božo. »Med fičkom in armanijem.« *Dnevnik*, 2. 8. 2008. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/296459>. Pridobljeno 6. 9. 2021.

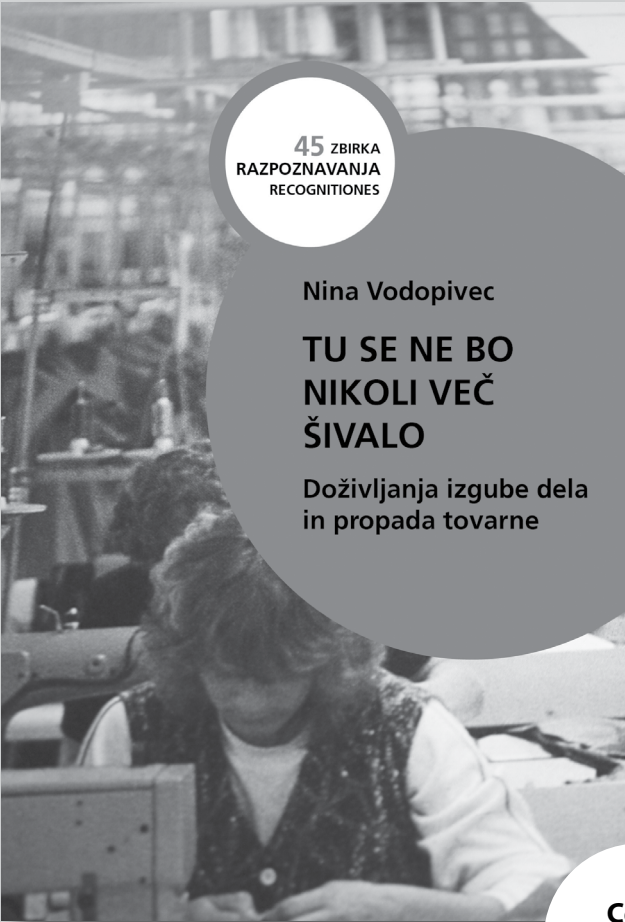
Jurij Hadalin

**WHAT WOULD HENRIK TUMA SAY?
FROM THE SOCIAL DEMOCRATIC PARTY OF SLOVENIA
TO THE SLOVENIAN DEMOCRATIC PARTY**

SUMMARY

During the pluralisation of the Slovenian political space, apart from organisational issues, the newly emerging political parties would often face the problem of ideological positioning. The newly created political space allowed their ideological-political orientations to be a matter of a principled choice, which could also change rapidly. When we examine the political or electoral programmes of the new political parties from the last millennium, we can establish that the original parties, at least such as they were in the initial period, no longer have much in common with their current political and ideological orientations. Obviously, this is the result of the ideological shifts and adaptations to the electoral body.

The Slovenian Social Democratic Party (SDSS), which nowadays practically dominates the right-wing political space under the name Slovenian Democratic Party, thus developed from the trade union movement. It was based on social democratic orientation, and its first two presidents steered it accordingly. In addition to Western-style social democracy, anti-communism was another important element of this party. After the arrival of its third president Janez Janša, however, the ideology of the centre-right was increasingly incorporated into the party's programme, which ultimately contributed to its reorientation from a social democratic party to a socially conservative or democratic one. On the domestic political scene, this change has manifested itself mainly in the question of social policy, anti-communism, and the question of the nation and patriotism, resulting in the classic antagonism of the Slovenian political arena: the polarisation of politics in accordance with the ideological principle of the opposition between the old and the new. As it happened, in the 1990s, the social democratic ideology was also adopted by a political party with a distinctly left-wing political orientation, the successor to the former League of Communists of Slovenia and the related organisations: the United List of Social Democrats of Slovenia (ZLSD). As of the very beginning of the transition, due to its efforts, the SDSS was involved in the international alliance of social democratic and socialist parties, the Socialist International, from which it was pushed in 1996/97 precisely by the antagonistic ZLSD. The break with the social-democratic orientation in the foreign political arena was followed by a change in the party's programme and ideological foundations, which started to adhere to increasingly conservative values. Eventually, social democracy was thus nothing more than a means of legitimising the party's continuity, only to finally disappear from its name and programme altogether in 2003, when there were no longer any doubts about which side of the political spectrum the party belonged to.

45 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Nina Vodopivec

**TU SE NE BO
NIKOLI VEČ
ŠIVALO**

Doživljanja izgube dela
in propada tovarne

Cena
.....
25 EUR

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Mednarodna delavnica “Na stičišču prostovoljstva in javnih politik: ponovni razmislek o skrbstvu v jugovzhodni Evropi”

26. in 27. avgusta 2021 je na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani potekala dvodnevna mednarodna delavnica z naslovom “Na stičišču prostovoljstva in javnih politik: ponovni razmislek o skrbstvu v jugovzhodni Evropi”. Delavnica je bila organizirana v okviru ukrepa COST 18119 *Who Cares In Europe?*, katerega cilj je opredeliti in razviti novo raziskovalno področje, ki preučuje odnose med prostovoljskimi združenji, družinami in državami pri zagotavljanju socialne varnosti v Evropi.

Delavnica se je osredotočila predvsem, čeprav ne izključno, na prvi dve kategoriji (prostovoljska združenja in državo), tretja (družina) pa je ostala v ozadju. **Fabio Giomi** (CNRS, CETOBaC, Pariz) in **Isidora Grubački** (CEU, Budimpešta/Dunaj in Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana) sta delavnico organizirala z namenom zbrati zgodovinarje, ki jim je skupno dvoje: da trenutno raziskujejo “ekosistem države in prostovoljskih združenj” na področju skrbstva v širšem smislu ter da jih zanimajo družbe jugovzhodne Evrope (od 19. do 21. stoletja). Udeleženci so bili pozvani, naj se osredotočijo na metodološka in teoretična vprašanja, na katerih temelji njihovo raziskovalno delo, in razmislijo o naslednjih vprašanjih. Katera vprašanja vas vodijo pri raziskovanju? S kakšnimi metodološkimi dilemami ste se srečali v različnih fazah raziskovanja, od preučevanja arhivov do pisanja? Kateri koncepti se uporabljajo za raziskovanje sivega območja med državnim in prostovoljskim delovanjem?

Delavnica je udeležencem, utrujenim od spletnih in hibridnih oblik strokovnega udejstvovanja, omogočila neformalen prostor za razmislek o raziskovalnih praksah. V strokovnem, a hkrati intimnem in prijaznem okolju so tako lahko predstavili svoje delo in se vključili v plodne razprave o raziskovalnih interesih, metodoloških dilemah in konceptualnih negotovostih. Za posebej koristno se je izkazalo, da so bili udeleženci delavnice na različnih stopnjah poklicne poti: nekateri so bili na začetku doktorskega raziskovanja ali pa so doktorat opravili pred le nekaj leti, drugi pa so bili izkušeni raziskovalci. Pomembno je bilo tudi, da so se lahko spoznali in vzpostavili prihodnje sodelovanje, na katerem bi lahko temeljilo tudi nadaljnje institucionalno sodelovanje. Ves čas delavnice je bila navzoča tudi **Nina Vodopivec** (INZ Ljubljana), ki je s komentarji dejavno prispevala k razpravi in predstavila svoje trenutno raziskovalno delo.

Na delavnici je bilo predstavljenih sedem prispevkov, ki so odpirali pomembna vprašanja o prostovoljskih združenjih kot predmetu analize družbenih ved. Pogovor se je odvijal v dveh glavnih smereh: opredelitev in kategorizacija prostovoljskih združenj ter raziskovanje poroznega odnosa med prostovoljskimi združenji in državo.

“Kaj je prostovoljsko združenje?” se je vprašal **Fabio Giomi**. Giomi se je v svojem prispevku navezal na delo francoskega zgodovinarja Mauricea Agulhona, ki je že v osemdesetih letih prejšnjega stoletja izrazil obžalovanje zaradi vloge, ki so jo zgodovinarji in na splošno družboslovci pripisovali prostovoljskim združenjem. Po Agulhonovem mnenju so prostovoljska združenja preučevali predvsem kot orodje za raziskovanje različnih zgodovinskih procesov, na primer nacionalizacije množic ali opolnomočenja žensk, medtem ko je sama društvena *kultura* ostala postransko vprašanje. Giomi je Agulhonovo in drugo pomembno teoretično literaturo o prostovoljskih združenjih povezal s svojimi empiričnimi raziskavami prostovoljstva na Hrvaškem, v Bosni in Srbiji (1870–1940) ter predlagal način razmišljanja, ki presega uveljavljene kategorije prostovoljstva, s katerimi je nemogoče v celoti zajeti raznolikost prostovoljskih pobud v različnih delih sveta, tudi v jugovzhodni Evropi. Giomi je na primer izpodbijal idejo “horizontalnega članstva” v prostovoljskih združenjih, ki pomeni enakost med člani, in opozoril na dinamiko izključevanja in vključevanja ter na selektivnost in dinamiko hierarhije v različnih prostovoljskih združenjih. V iskanju novega in priročnejšega aparata za kategorizacijo se je vprašal: kaj imajo skupnega človeške organizacije, kot so človekoljubne organizacije, nacionalne gimnastične zveze in transnacionalne feministične organizacije, ki delujejo v različnih časih in krajih ter se razlikujejo po velikosti, ciljih in agendah? Na podlagi teh vprašanj je Giomi predstavil osnutek svoje prihodnje raziskave, katere cilj je ponovno preučiti obstoječa orodja za kategorizacijo na tem področju.

Jelena Tešija (CEU, Dunaj) je na delavnici razpravljala o raziskavi, ki jo trenutno opravlja v okviru projekta ZARAH in v kateri se ukvarja z zgodovino spola in dela v jugoslovanskem združenem gibanju od konca 19. stoletja do začetka petdesetih let 20. stoletja.¹ Osredotočila se je na ta zanemarjeni del zgodovine dela v jugoslovanskih deželah in se posvetila ključnim konceptualnim dilemam in raziskovalnim vprašanjem, ki vodijo njeno preučevanje različnih organizacijskih oblik, aktivističnih repertoarjev, agend in prispevkov žensk v združenem gibanju. Med drugim je razpravljala o raznolikosti znotraj tega modela organiziranja, pa tudi o drugih vidikih politične nevtralnosti, odnosu z državo, vlogi v procesih izgradnje naroda, razrednih zaveznih in enotnosti različnih vrst zadrug. Kot je opozorila, je oblikovanje raziskovalnega načrta, ki bi te raznolike organizacije v jugoslovanskih deželah vključil v isti analitični okvir, že samo po sebi izziv. Poleg tega je razmišljala o konceptualni negotovosti samega izraza “zadruga”, ki izhaja iz izraza za razširjeno patriarhalno družino, konec 19. in v začetku 20. stoletja pa se je uporabljal za ženska združenja in pozneje za zadruga gibanja tako

1 Projekt ZARAH: Women's labour activism in Eastern Europe and transnationally, from the age of empires to the late 20th century, subvencija ERC za priznane raziskovalce, glavna raziskovalka Susan Zimmermann.

v medvojni kot tudi v socialistični Jugoslaviji. Jelena Tešija je posebej poudarila kompleksen odnos med zadrugami in delavskim gibanjem na eni strani ter feminističnim gibanjem na drugi.

Daša Ličen (Inštitut za slovensko narodopisje, Ljubljana) se je lotila vprašanja dobrodelnih združenj skozi prizmo antropologije. Pri tem se je sklicevala predvsem na delo antropologov Petra Redfielda in Johna Hansona ter izpodbijala pristope, ki prostovoljska združenja obravnavajo kot brezpogojno dobrodelna in liberalna, ter razpravljala o pogosto prezrtih razrednih, izključevalnih in elitnih vidikih dobrodelnih prostovoljskih združenj. Dobrodelna združenja je osvetlila kot del elitne “ekonomije daru”, ki je izključujoča in ritualizirana. Na podlagi obsežnih arhivskih raziskav prostovoljskih združenj v habsburškem Trstu – kjer so se, kot je opozorila, ljudje vključevali v prostovoljska združenja ne glede na običajno preveč poudarjene narodnostne/verozpovedne ločnice – je razpravljala o načinih, na katere je bila dobrodelnost pogosto uporabljena za potrjevanje moči in reprodukcijo statusa lokalne elite, pa tudi za izoblikovanje posebne razredne agende. Z vidika zgodovine dolgega trajanja je Daša Ličen razmišljala o vlogi dobrodelnosti v postsocialističnih in tudi sodobnih pandemičnih časih ter predlagala, da bi nas zgodovinsko znanje in antropološka razmišljanja lahko vodila k ponovnemu razmisleku tudi o sodobnih aktivističnih praksah.

V naslednjem prispevku k vprašanju opredelitve posebnih prostovoljskih združenj je **Isidora Grubački** razpravljala o kategorizaciji ženskih organizacij (v nasprotju s povsem moškimi ali mešanimi organizacijami), pri čemer se je osredotočila zlasti na vprašanje opredelitve *feministične* organizacije. Katere organizacije bi morala zgodovinarica preučevati in kakšno kategorizacijo bi morala uporabiti pri raziskovanju feminističnih organizacij? Najprej je orisala, kako so zgodovinarji običajno uporabljali izraz feminizem, ga povezovali z avtonomijo in nepolitičnim aktivizmom ali ga označevali za buržoaznega, reakcionarnega in celo šovinističnega, nato pa je opozorila na pomanjkanje primerjalne literature o uporabi pojma “feminizem” v vzhodni Srednji Evropi. Zato je predlagala, da se pred ponovnim razmislekom o obstoječem kategorizacijskem aparatu in/ali oblikovanjem novega vrnemo k virom in raziščemo specifičnost uporabe tega izraza v preteklosti, zlasti v prvi polovici 20. stoletja, ko se je začel v tej regiji pogosteje uporabljati. Predvsem se je oprla na intelektualne in konceptualne zgodovinske pristope v širšem pomenu ter predlagala, naj se vprašamo, kako se je ta pojem uporabljal in izpodbijal, katere ideje in pojmi so bili povezani z njim ter ali se je to sčasoma spreminjalo in kako. Po njenem mnenju bi lahko to prispevalo k boljšemu razumevanju, kaj so mislile ženske, ki so svoje organizacije označile kot feministične, kakšno politično izjavo so s tem podale, kakšen je bil njihov odnos do drugih takratnih ženskih organizacij in kakšne *politične* spremembe je prinesla *konceptualna* sprememba v tem kontekstu.

Poleg vprašanj, ki so bila povezana z opredelitvijo prostovoljskih združenj in so neizogibno sprožila tudi različna druga vprašanja, se je razpravljalo tudi o odnosu med prostovoljskimi združenji in državo. V razpravi o tem vprašanju je **Alex Ghit** (CEU, Dunaj) predlagala, da bi moral pristop k prostovoljskim združenjem žensk “znova

vkjučevati” državo in visoko politiko. Kot je opozorila, je zgodovina prostovoljskih združenj žensk v jugovzhodni Evropi pogosto zgodovina “izključenih” in “marginaliziranih”, v kateri so si (zlasti) ženske srednjega razreda ustvarile poseben prostor vpliva in delovanja, pri čemer se niso nikoli v celoti politično udejstvovala in zato nikoli niso bile polno vključene v izgradnjo države ali sokriva pri, na primer, zlorabah državne oblasti. Vendar je Alex Ghit na podlagi svoje raziskave organiziranja romunske govorice žensk predlagala, da bi bilo treba to domnevno neodvisnost ženskih organizacij od imperija ali države ponovno premisliti in jih na novo ovrednotiti kot del državnih struktur in kot organizacije, skladne s tedanjimi širšimi ideološkimi razkoli. Poudarila je vključevanje aktivistk v volilne boje in parlamentarne razprave, njihove vloge ideologin nacionalizma in socialnih reform, povezave z uglednimi politikami, odvisnost od javnih subvencij, vključevanje v strankarsko politiko ter proces profesionalizacije aktivistk v javnem sektorju socialnih in zdravstvenih delavcev. Ob tem se je vprašala, kako pisati zgodovino življenja ženskih združenj v jugovzhodni Evropi v okviru pristopa, v katerega je “znova vključena država”, pa tudi, katere zadeve bi lahko preveč poudarili ali podcenili pri raziskovanju ženskega društvenega življenja z nekaterimi orodji politične zgodovine.

Lucija Balikić (CEU, Budimpešta/Dunaj) je nekoliko drugače kot Daša Ličen dodatno problematizirala domnevno dobrodelnost in apolitičnost prostovoljskih združenj, pri čemer je poudarila primere prostovoljskih združenj, ki so bodisi neposredno nasprotovala državi in podpirala posamezne politične stranke bodisi dejavno sodelovala pri vzpostavljanju legitimnosti države. S primeri prostovoljskih združenj, ki konkurirajo državi z zagotavljanjem skrbstva le določenim skupinam, je opozorila na pomemben vidik skrbstva in na njem temelječe politike, ki v resnici služi ideološki vzgoji svojih subjektov. V svoji predstavitvi o državi, prostovoljstvu in telesu je kreativno predlagala številne koncepte, s katerimi je zajela povezavo med državo in prostovoljskimi združenji: raziskovanje nekaterih prostovoljskih združenj kot *podaljškov države* ali politične stranke, raziskovanje načinov, na katere ustvarjajo *alternativno javno sfero* ali alternativni tip politike – v nasprotju s politiko, ki jo spodbuja država – ter raziskovanje, kako država in ta združenja *tekmujejo za zvestobo državljanov*.

Ana Kladnik (INZ, Ljubljana) je na delavnici predstavila edino študijo primera iz državnega socializma in se osredotočila na prostovoljstvo v sistemu jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja na ravni lokalne samouprave v občinah in lokalnih skupnostih. V predavanju je obravnavala možnosti raziskovanja lokalne samouprave v socialistični Jugoslaviji v primerjavi s prostovoljskimi združenji in kot eno od njihovih oblik. V študiji primera se je osredotočila predvsem na mestno občino Velenje, ki je takoj po drugi svetovni vojni doživela znatno in hitro rast. Za oceno učinkovitosti prostovoljskega dela je uporabila koncept socialnega kapitala, da bi raziskala uspešnost politik, povezanost prebivalcev in različne vidike prostovoljskega dela, ki ni bilo zgolj ekonomsko, temveč je, kakor je pokazala, pomembno vplivalo na življenje skupnosti. Ana Kladnik je s svojo predstavitvijo odprla vprašanje, kako raziskovati prostovoljstvo v okviru državnega socializma, načela pa je tudi pomembno temo organiziranja ljudi

“od spodaj”. Razprava, ki je sledila, se je med drugim osredotočila na vprašanje, kako so partijski voditelji režimu zagotavljali legitimnost v lokalnem okolju, kar je vključevalo tudi opiranje na priljubljena predvojna prostovoljska združenja.

Tako sta se označevanje ter odnos med prostovoljskimi združenji in državo izkazala za ključni vprašanji in osrednji dilemi v raziskavah o prostovoljskih združenjih, s katerimi se trenutno ukvarjajo udeleženci delavnice. V zvezi s prvim vprašanjem so bili sicer predstavljeni različni predlogi, vendar so se udeleženci na splošno strinjali, da je treba intenzivno preudariti razliko med kategorizacijami, ki so jih uporabljali zgodovinski akterji, in tistimi, ki so jih uporabljali zgodovinarji (v antropološkem smislu emično/etično razlikovanje), ter da konceptov ne smemo jemati za samoumevne. Kot sta predlagali Isidora Grubački in Lucija Balikić, bi za ta namen lahko uporabili konceptualno-morfološke pristope in pristope intelektualne zgodovine. Čeprav je bila v nekaterih predstavitvah posebna pozornost namenjena razumevanju, kako so zgodovinski akterji opisovali lastne organizacije in društvene dejavnosti, je bilo to predlagano le kot nujen korak za nadaljnje raziskovanje različnih logik in pogostih velikih vrzeli med opisi in togimi klasifikacijami na eni strani ter praksami na drugi.

Izkazalo se je tudi, da je država neizogibna kategorija in referenčna točka pri raziskovanju prostovoljskih združenj v jugovzhodni Evropi, poleg očitnega dejstva, da je prav država tista, ki združenja dejansko registrira in odobri. Glede odnosa med dobrodelnimi združenji, državo in skrbstvom je Daša Ličen opozorila, da dobrodelne organizacije lahko izkoristijo prostor, ki ga država pusti praznega, in ga dejansko pogosto tudi izkoristijo. Giomi je ob sklicevanju na obsežne znanstvene dosežke o “mešani ekonomiji blaginje” predlagal, da bi blaginjo – pa tudi prosti čas in izobraževanje – preučevali kot področje, na katerem različne javne in zasebne ustanove in dejavnosti tekmujejo in sodelujejo ali delujejo druga proti drugi. Poleg tega je provokativno izjavil, da ima vsako prostovoljsko združenje svoje ministrstvo, s čimer je obrnil na glavo dojemanje različnih vrst usklajenosti med agendami združenj in države. Zato lahko tovrstne raziskave privedejo ne le do nove zgodovine prostovoljstva, temveč tudi do nove zgodovine države – zgodovine države, ki se piše z njenega obrobja, ali zgodovine, metaforično rečeno, poroznih meja države. Glede na dejstvo, da lahko država oblikuje prostovoljska združenja in posega vanje, je Alex Ghit predlagala, da bi bilo treba v zgodovinskem smislu dodatno raziskati splošno vprašanje, kdaj in v kakšnih okoliščinah so imela prostovoljska združenja v jugovzhodni Evropi večjo avtonomijo.

Poleg teh dveh splošnih vprašanj lahko omenimo še nekaj drugih vidikov. Čeprav so se udeleženci delavnice osredotočili na združenja in njihov kompleksen odnos z državo, so razpravljali tudi o potencialnem pomenu posameznikov v društvenem življenju. Poudarili so, da so lahko vidni posamezniki, ki delujejo v združenjih, s svojimi prispevki k javni sferi, socialnim kapitalom in načini, na katere morda prispevajo k oblikovanju javnega mnenja, pomemben dejavnik pri raziskovanju prostovoljskih združenj. Poleg tega je Nina Vodopivec na podlagi antropološke znanosti poudarila, da je pomembno raziskati, kakšno mesto imata etika in morala pri vključevanju posameznikov v prostovoljstvo ter kakšna so kompleksna pričakovanja posameznikov v zvezi

z državo. Udeleženci so opozorili tudi na pomanjkanje raziskav o društvenem življenju in vojni v jugovzhodni Evropi, kar se zdi še posebej obetavna tema. V zvezi s politiko društvenega življenja je Alex Ghit opozorila na skepticizem levičark do društvene kulture, s čimer je razširila misel Daše Ličen misel o razrednem značaju prostovoljskih združenj. Delavnica je udeležencem omogočila izmenjavo izkušenj z arhivskimi viri in primerjavo pristopov, na primer pri iskanju subalternih subjektivitet (delavskega razreda, žensk, pripadnikov etničnih in verskih manjšin) v arhivih združenj. V zvezi z raziskovanjem odnosa med ženskimi in feminističnimi organizacijami ter državo je Alex Ghit predlagala, da bi bilo pri ponovnem pregledovanju dokumentacije združenj koristno upoštevati visoko politiko.

Vsi udeleženci se ukvarjajo s študijami primerov iz jugovzhodne Evrope – tistega dela celine, ki pri znanstvenem proučevanju civilne družbe in blaginje običajno velja za obrobnega. Ta delavnica je dokazala, da imajo te študije primerov veliko za ponuditi. Lucija Balikić je opozorila na pomen raziskovanja jugovzhodne Evrope, saj je poudarila njeno dediščino iz različnih imperijev, predvsem pa pomembne procese propada teh imperijev, ustanavljanja novih nacionalnih držav in posledično potrebo po razvoju javnih politik na področju skrbstva v teh kompleksnih zgodovinskih kontekstih. Daša Ličen je s študijo primera habsburškega Trsta prikazala pomen in vrednost raziskovanja tega področja onkraj očitnih nacionalnih in verskih ločnic. Študije primerov, ki so jih predstavili Alex Ghit, Isidora Grubački, Jelena Tešija in Fabio Giomi, so pokazale, da so študije primerov iz jugovzhodne Evrope dragocene za ponovni razmislek o obstoječih zgodovinske kategorizacijah in predpostavkah, medtem ko je Ana Kladnik predlagala vnovični premislek o prostovoljstvu z vidika državnega socializma.

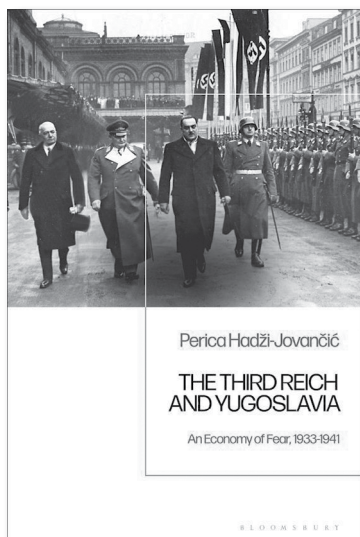
Razprava se je vedno znova vračala k vprašanju kontinuitete in prelomov ter podobnosti in razlik med sodobnimi in preteklimi družbami. Vprašanja, kako misliti in pisati zgodovino prostovoljskih združenj in njihovega odnosa z državo v jugovzhodni Evropi, so bila povod za razmišljanje o sodobnih oblikah organiziranja, zlasti v kontekstu paralizirane strankarske politike in – v številnih kontekstih jugovzhodne Evrope in širše – ugrabitve države² in pomanjkanja učinkovitih javnih politik. Raziskovanje preteklega prostovoljskega delovanja nas neizogibno navdihuje, da v širši perspektivi in na novo razmislimo o (ne)kontinuiteti z oblikami organiziranja v državnem socializmu, o samostojnem ali z državo povezanem aktivizmu nevladnih organizacij, ali navsezadnje o tem, kako bi lahko naše omejeno sodelovanje v različnih človekoljubnih, doberdelnih ali ekoloških pobudah pripomoglo k lastnemu boljшему počutju.

Fabio Giomi (CNRS, CETOBaC, Pariz) in Isidora Grubački (Srednjeevropska univerza, Budimpešta/Dunaj in Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana)

2 Gl. Lucija Balikić, "Summer school reflects on political thinking," INZ.si, <https://www.inz.si/sl/Dogodki/Summer-school-reflects-on-political-thinking/>.

Perica Hadži-Jovančić, *The Third Reich and Yugoslavia. An Economy of Fear, 1933–1941.*

London & New York: Bloomsbury Academic, 2020, 193 strani

Leta 2020 je mednarodna založba Bloomsbury Academic izdala knjigo Perice Hadži-Jovančiča z naslovom *The Third Reich and Yugoslavia. An Economy of Fear, 1933–1941*. Hadži-Jovančić, ki je leta 2018 doktoriral na britanski Univerzi v Cambridgeu, se ukvarja s preučevanjem političnih, ekonomskih in kulturnih odnosov med Jugoslavijo, Nemčijo in Združenim kraljestvom v medvojnem obdobju.

Pričujoča knjiga se ukvarja z analizo gospodarskega in političnega sodelovanja med Kraljevino Jugoslavijo in nacistično Nemčijo od prihoda nacistične stranke na oblast leta 1933 in vse do napada sil osi na Jugoslavijo aprila 1941.

Avtor v prvem poglavju predstavi predzgodovino glavnega obdobja preučevanja, predvsem nemški koncept Srednje Evrope (*Mittleuropa*), velikega gospodarskega prostora (*Grosswirtschaftsraum*), ter različne ekonomske teorije, ki so oblikovale gospodarske odnose med Nemčijo in tujino. Tu se dotakne tudi vpliva nemškega gospodarstva na oblikovanje politike tretjega rajha do obravnavanega območja.

Prezvem oblasti nacistične stranke leta 1933 je v Jugoslaviji obnovil strahove o ponovnem konfliktu z Avstrijo, a na začetku je tretji rajh želel ohraniti jugoslovansko nevtralnost v prihajajoči vojni in nadaljevanje gospodarske izmenjave. V drugem poglavju avtor analizira politično okolje med Jugoslavijo, Nemčijo in Avstrijo pred letom 1933. Jugoslavija je v tem obdobju bila bolj zaskrbljena zaradi italijanskih ozemeljskih zahtev in posegov ter nemških pritiskov proti mali antanti (med Jugoslavijo, Romunijo in Češkoslovaško). Atentat na kralja Aleksandra oktobra 1934 v Marseillu je onemogočil pogovore o večjem francoskem vplivu na Italijo glede Srednje Evrope; jugoslovanske strahove je še dodatno podkrepila sklenitev francosko-italijanskega sporazuma januarja 1935. Naslednje leto je postalo jasno, da so evropske velesile pripravljene žrtvovati manjše države za ohranitev splošnega miru na celini, razjasnila se je tudi operativna nezmožnost delovanja Lige narodov.

Tretje poglavje se začne s pregledom gospodarskega stanja v Podonavju po velikem gospodarskem zlomu in krizi ter načrtov glede oblikovanja Donavske konfederacije. Po prvi svetovni vojni so med Jugoslavijo in Nemčijo ostala odprta nekatera vprašanja: denimo odškodnina za zaplenjeno premoženje nemških državljanov v Jugoslaviji po letu 1918 in nemško plačilo vojne reparacije Jugoslaviji za povzročeno škodo med prvo svetovno vojno. To je Nemčija nehala plačevati že leta 1931 in

januarja 1933 so sklenili dogovor o končanju vojnih reparacij. Z nemškim preklicem dotedanega gospodarskega sporazuma z Jugoslavijo leta 1927 so se odnosi ponovno zaostri, dokler niso septembra 1932 sklenili sporazuma o plačilnem prometu, kar je predstavljalo ogrodje za sklenitev nemško-jugoslovanskega gospodarskega sporazuma maja 1934. Dogovori o sporazumu so potekali šest tednov, pri čemer je sporazum imel že tajni aneks o kvotah za jugoslovanske kmetijske proizvode za izvoz. Sporazum je uredil tudi plačilni promet, zračni transport, konzularno predstavništvo, turizem in ustanovitev mešanega nemško-jugoslovanskega odbora za reševanje gospodarskih problemov. Jugoslavija se je zavezala za prioriteten nakup proizvodov nemške kemične, strojne, železarske in tekstilne industrije. Za Jugoslavijo je bil sporazum ugoden predvsem na kmetijskem področju, saj se je Nemčija zavezala k plačevanju višjih cen, kot so veljale na splošnem trgu (npr. za žito). Tajni dodatek sporazumu je zagotavljal nemški denar (prek jugoslovanske države) za jugoslovanske izvoznike, ki bi v Nemčiji imeli izgubo, pri čemer je bilo to omejeno na kakovost posameznega proizvoda. Istočasno je Jugoslavija sklepala dodatne gospodarske sporazume znotraj male antante, kar je povzročilo velik porast gospodarske izmenjave. Neuravnotežena plačna kultura (nemška podjetja so nemudoma plačevala račune, medtem ko so jugoslovanska potrebovala tri mesece ali več) je povzročila tudi nemški deficit do Jugoslavije. Z junijem 1934 je Jugoslavija začela tudi izdajati kredit Nemčiji, ki je v nadaljnjih letih le naraščal.

Četrto poglavje pokrije jugoslovanski umik iz politike Srednje Evrope po poletju 1936 in povečevanje stikov z Nemčijo in Italijo. Anšlus Avstrije leta 1938 je jugoslovanska politika pričakovala, razen slovenskih politikov, ki so se bali za usodo avstrijskih Slovencev in morebitnega nemškega prodora na Jadran. Sledila sta še italijanska zasedba Albanije in razkosanje Češkoslovaške, nekdanje zaveznice Jugoslavije v okviru male antante. Jugoslovansko politično mnenje glede teh dogodkov je v zadnjem predvojnem poletju leta 1939 povzročilo, da je Hitler Jugoslavijo označil za »negotovo zaveznico«.

Peto poglavje predstavi nemško zaostrovanje odnosov z Jugoslavijo, ki jo je Nemčija videla kot pomemben vir gospodarskih dobrin v prihajajoči vojni. Nastop nemškega četrletnega gospodarskega načrta, usmerjenega v okrepitev nemškega gospodarstva in oboroženih sil, je povzročil tudi zmanjšanje uvoza iz tujine. To je prizadelo predvsem jugoslovanske izvoznike prehrabnih izdelkov, medtem ko je naraščal izvoz jugoslovanskih surovin za težko industrijo (predvsem cinka in svinca). Jugoslavija je imela dobro pogajalsko izhodišče zaradi potreb Nemčije po večjemu uvozu žitaric, kar se je pokazalo ob sklenitvi novega sporazuma marca 1937 glede uvoza koruze in žita. Z anšlusom se je pokazala gospodarska odvisnost Jugoslavije od velikonemškega rajha: 39 odstotkov jugoslovanskega uvoza in 42 odstotkov jugoslovanskega izvoza. Da bi izboljšala stanje, sta Jugoslavija in Združeno kraljestvo povečala gospodarsko sodelovanje. Nemčija je v želji, da bi zmanjšala klirinški dolg do Jugoslavije, tej ponudila prodajo oborožitve, kar se je tudi zgodilo s prodajo nemških vojaških letal in plovil.

Avtor v šestem poglavju analizira vpliv tretjega rajha na industrializacijo Jugoslavije, ki je nujno potrebovala svež (tuj) kapital za investicije v industrijo. V prvem desetletju

po prvi svetovni vojni je bil francoski in britanski kapital v Jugoslaviji vložen primarno v rudarstvo, avstrijski, madžarski in češkoslovaški kapital v bančništvo in zavarovalništvo, medtem ko so Švedi in Švicarji vlagali v energetske sektor. A velika depresija je zmanjšala tuje vlaganje, ki je le počasi okrevalo. Nemčija, ki je leta 1935 predstavljala le 1,35 odstotka tujega kapitala, je začela vlagati v popolnoma zapostavljeno naftno industrijo. V manjši meri so Nemci vlagali tudi v jugoslovansko rudarstvo in bančništvo. V tem obdobju je Jugoslavija začela povečevati nakupe v Nemčiji: denimo nakup železniških vagonov, telefonskih kablov, kmetijske mehanizacije in seveda oborožitve. Tudi jugoslovansko kmetijstvo se je okrepilo, zahvaljujoč gospodarskemu sporazumu z Nemčijo: med letoma 1932 in 1935 se je izvoz konoplje v Nemčijo povečal s 40 na 180 milijonov dinarjev letno. Nemški kapital je tako bil aktiven v stimulaciji jugoslovanskega kmetijstva, s čimer se je še dodatno povečal nemški vpliv.

Naslednje poglavje se dotika tudi antisemitizma, ki je bil prisoten v tretjem rajhu in Jugoslaviji, ter vzpona domačega fašizma. Posledično je občasno prihajalo do trenj med Jugoslavijo in tretjim rajhom zaradi njihove podpore jugoslovanskim fašističnim gibanjem v Jugoslaviji in na območju velikonemškega rajha. Posebno poglavje v odnosih so predstavljali jugoslovanski folksdojčerci, ki so primarno živeli v Vojvodini, Slavoniji, Sloveniji in Bosni.

Osmo poglavje pokriva začetek druge svetovne vojne v Evropi in s tem spremembo odnosov med tretjim rajhom (in silami osi) ter Jugoslavijo. V tem obdobju, do padca Francije, je bila Jugoslavija ena ključnih držav izvoznic za Nemčijo, nato pa je Nemčiji uspelo s pritiski izboljšati obstoječe gospodarske spore z Jugoslavijo v lastno korist.

Deveto poglavje se ukvarja z zadnjim obdobjem Kraljevine Jugoslavije pred aprilsko vojno leta 1941. Ker Francija in Združeno kraljestvo nista mogla več podpirati Jugoslavije zaradi zahodne fronte, se je morala ta nasloniti na Nemčijo za zavarovanje lastnih meja pred italijansko invazijo. Širši Balkan je postal novo žarišče sporov in pritiskov sil osi na države. Po italijanskem napadu na Grčijo, ki je ogrozil jugoslovanski interes za pristanišče Thessaloniki, so se jugoslovanski diplomati začeli pogajati z Italijo in Nemčijo, hkrati pa so podpisali sporazum o večnem prijateljstvu z Madžarsko. Nemčija je začela pritiskati na Jugoslavijo, da pristopi k trojnemu paktu, kar se je dejansko zgodilo 25. marca 1941. A to je sprožilo množične proteste in puč v Beogradu, čemur je sledil nemški povračilni napad na (kratkotrajno) zaveznico.

Avtor zaključuje, da sta se v obravnavanem obdobju obe državi istočasno razvijali na gospodarskem področju, a je Nemčija zaradi svoje moči imela vedno nadrejeno vlogo v tem partnerskem odnosu. Gospodarski odnosi med državama so bili sklenjeni v luči spremenjenih politik tretjega rajha, ki se je intenzivno začel pripravljati na vojno. V vsakem primeru je na koncu Jugoslavija postala gospodarski plen kot okupirana država, pri čemer je v medvojnem obdobju Nemčija Jugoslavijo obravnavala kot satelit ali kolonijo.

Pričujoča knjiga preučuje izjemno zanimivi, a skoraj popolnoma spregledani obdobje in področje jugoslovanske in s tem slovenske zgodovine v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno. Avtorju je uspelo osvetliti gospodarski vpliv na medvojne

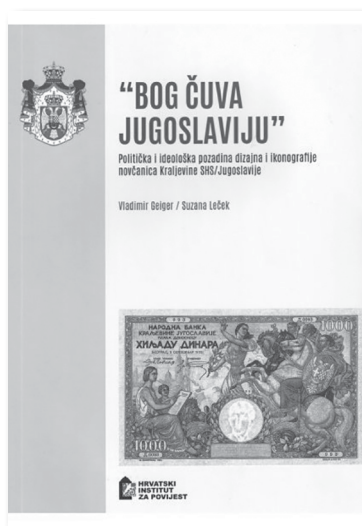
(politične) dogodke in vlogo Jugoslavije v tem turbulentnem času, ko se je Nemčija (in posledično tudi preostala Evropa) pripravljala na vojno. Pri tem lahko tudi vidimo, kako so bile za Nemčijo pomembne tuje države s svojimi gospodarskimi viri, da se je začela oboroževati in pripravljati na »oblikovanje« življenjskega prostora.

Za slovenske (gospodarske) zgodovinarje je lahko ta knjiga, ki se ne spušča v podrobnosti v posamičnih jugoslovanskih predelih, dobra spodbuda k preučitvi vloge gospodarstva med Avstrijo, Italijo in Nemčijo v medvojnem obdobju.

Klemen Kocjančič

Vladimir Geiger in Suzana Leček, »Bog čuva Jugoslaviju«. Politička i ideološka pozadina dizajna ikonografije novčanica Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020, 240 strani

Četudi zgodovinarji poznajo numizmatiko – vedo o denarju oziroma, v ožjem smislu, vedo o kovancih, medtem ko je za vedo o bankovcih že pol stoletja v obtoku izraz notačilja – predvsem kot pomožno zgodovinsko vedo, je področje zelo živahno tudi kot samostojni konjiček. Zgodovinopisje se z denarjem kot fizičnim predmetom še zdaleč ne ukvarja tako podrobno kot zbiratelji, prodajalci in avtorji numizmatičnih katalogov. Ti so na primerkih iz svojih zbirk zmožni prepoznati (laikom popolnoma nevidne) detajle, ki lahko bistveno vplivajo na sporočilo ter redkost – in s tem vrednost – primerka. Prav tako zgodovinopisje uporablja numizmatiko zlasti pri študiju predmodernih obdobj, ko so zgodovinski viri omejeni, zaradi česar je smiselno v analizo vključiti tudi denimo motiviko

tega ali onega rimskega sesterca ali beneškega dukata. Raziskovalci sodobne zgodovine si s sporočili, vsebovanimi na bankovcih in kovancih novejšega datuma, pomagajo le izjemoma, čeprav v resnici ni razloga, da ne bi mogli novejših primerkov prav tako analizirati kot koristnega zgodovinskega vira.

Dr. Vladimir Geiger in dr. Suzana Leček sta v knjigi »Bog čuva Jugoslaviju«. *Politička i ideološka pozadina dizajna ikonografije novčanica Kraljevine SHS/Jugoslavije*, ki jo je leta 2020 izdal Hrvaški inštitut za zgodovino (Hrvatski institut za povijest), storila prav to in v analizo pritegnila bankovce, izdane v medvojni južnoslovanski kraljevini. Knjiga je dokaz, da so motivi na denarju odlični zgodovinski pričevalci, saj na omejenem prostoru zgoščajo vsa najpomembnejša sporočila, ki jih želi izdajatelj

posredovati domačim in tujim uporabnikom o samem sebi. Hkrati lahko podrobnejša raziskava razkrije sporočila, ki so jih bankovci posredovali nenamerno.

Najobsežnejši del monografije predstavlja pregled vseh bankovcev, ki jih je izdala Kraljevina SHS oziroma Jugoslavija med letoma 1919 in 1943. Obravnavane so izdaje, ki so bile v obtoku, izdaje vojnih rezerv in natisnjeni bankovci, ki niso bili nikoli uradno v uporabi, na kratko pa so predstavljeni tudi nekateri neuresničeni osnutki. Vsak bankovec je minuciozno predstavljen v sliki in besedi. S pomočjo arhivskih virov in literature, ki obsega 22 strani in sega od specialističnih katalogov in strokovnih člankov do oglasov z *Bolhe*, so opisane podoba vsakega bankovca ter njegove fizične lastnosti. Opisom so dodane reprodukcije vseh bankovcev, po potrebi tudi izseki detajlov s podob na bankovcih, o katerih govori besedilo. Dodatna vrednost knjige je predstavitev izvora prikazanih motivov, tako da so ob reprodukcije bankovcev dodane reprodukcije grafik, portretov, umetniških slik in starejših bankovcev ter fotografije krajin, vedut, stavb in spomenikov, upodobljenih na denarju. Prav tako je dobrodošla dopolnitev slikovnega gradiva s predstavitvijo poštinih znamk, medalj ter bankovcev in kovancev iz obdobja po drugi svetovni vojni, na katerih je mogoče najti enake motive kot na bankovcih medvojne kraljevine. Obsežno, skrbno pripravljeno slikovno gradivo – obsega tretjino celotne knjige, 80 od 240 strani – je eden glavnih adutov knjige, tako da lahko spregledamo sem in tja slabšo kakovost posameznih reprodukcij; v teh primerih gre običajno za reprodukcije redkih primerkov, ki jih ni mogoče za nekaj evrov (ali kun) kupiti za prvim vogalom.

Posebej je treba pohvaliti oblikovanje knjige. Zavihki, notranja naslovnica, številke strani in ozadja strani s fotografijami so, tematiki primerno, okrašeni s prepletenimi črtastimi vzorci v obliki rozet po zgledu dizajna številnih bankovcev, na katerih se uporabljajo kot dekoracija in zaščita proti ponarejanju. Kot nas poduči knjiga, obstaja za tak vzorec posebno ime: *guilloché*.

Sprehod po jugoslovanskih bankovcih je pravzaprav slikovita zgodovina same kraljevine. V letih 1919 in 1920 so bili izdani prvi skupni bankovci novonastale kraljevine, t. i. dinarsko-kronska serija, s katerimi naj bi nadomestili raznorodne valute, ki so bile pred letom 1918 v rabi v različnih delih države. Četudi je ime nove jugoslovanske valute predstavljalo kontinuiteto s predvojnimi srbskim dinarjem, je bila prva serija bankovcev opremljena s pečati, na katerih je bila dodana vrednost v nekdanjih avstrijskih kronah. Zaradi kaotičnih poveljnih razmer so bankovce tiskali v številnih domačih in tujih tiskarnah, pa tudi oblikovalsko serija ni bila poenotena. Motivika teh bankovcev je bila do določene mere nevtralna, saj je vsebovala precej antičnih in alegoričnih motivov, vendar je podoba srbskega junaka iz kosovske bitke, Miloša Obilića, na bankovcu za en dinar ali štiri krone ter pet dinarjev ali 20 kron že najavljala poudarjeno srbsko motiviko na jugoslovanskih bankovcih. Bankovec za 20 dinarjev ali 80 kron iz iste serije je, kot ugotavljata avtorja, edini primer jugoslovanskega bankovca, ki je opremljen zgolj z motivi iz Hrvaške.

V podobni maniri je mogoče brati napake in nedoslednosti, ki so se pojavljale na prvih jugoslovanskih bankovcih in kovancih. Medtem ko so bili srbski napisi brezhibni, so hrvaški in slovenski vsebovali slovnične napake, konfuzna pa je bila tudi

heraldika, saj se je barva prvega polja v hrvaški šahovnici na bankovcih spreminjala, slovenski grb pa se je spreminjal od kranjskega orla (na kovancih iz leta 1920) do polmeseca z eno in nato tremi zvezdami. Na drobnem bankovcu za 25 par iz leta 1921 je prednjo stran krasila podoba pravoslavnega samostana Gračanica na Kosovu, zadnjo stran pa sta si razdelili podobi zagrebškega spomenika banu Jelačiću in Blejskega otoka.

Tako kot je bankovec za 10 dinarjev ali 40 kron na Slovenskem postal znan kot »kovač« zaradi risbe obrtnika, ki ga je krasila, je tudi tisočdinarski bankovec iz leta 1920, zahvaljujoč podobi sv. Jurija, postal in ostal »jur«, kar je morda najtrajnejša dediščina jugoslovanskih bankovcev pri nas. Bankovec je s slovenskega vidika zanimiv tudi zato, ker je na njegovi zadnji strani med podobe jugoslovanskih mest vključena panorama Ljubljane. To je druga in hkrati zadnja slovenska podoba na jugoslovanskih bankovcih.

Nadaljnji pregled bankovcev pokaže, da so podobe, povezane s Srbijo, v motiviki postopoma povsem prevladale. Alegorične ženske figure, ki so bile enake tistim s predvojnih srbskih bankovcev, kmetje v šajkačah in opankah ter vodni znaki s podobami osebnosti iz srbske zgodovine so bili pogosti že pred preimenovanjem države v Kraljevino Jugoslavijo leta 1929. Poznejši bankovci so k temu dodali še tip pisave, ki se je zgledoval po srbskem srednjeveškem Miroslavovem evangeliju, ter ukinili trojezičnost napisov na bankovcih, ki jih je nadomestila cirilična in latinična srb(ohrva)ščina. Kot osrednji motivi so se na redno izdanih bankovcih in bankovcih vojnih rezerv pojavljali predvsem pripadniki dinastije Karađorđević, ki naj bi delovali kot osrednji povezovalni element jugoslovanskih državljanov. Kljub enostranskim sporočilom, ki so jih širili bankovci, je težko zanikati, da so z oblikovnega in umetniškega vidika številni primerki prave male mojstrovine, katerih lepota je bila priznana tudi v svetovnem merilu.

Pregled zaključuje analiza t. i. londonske serije, šestih bankovcev s podobo kralja Petra II. in videzom ameriškega dolarja, ki jih je izdala jugoslovanska vlada v izgnanstvu leta 1943 v pričakovanju vrnitve v domovino po vojni. Ker je tok dogodkov namero prepredil, so bili skoraj vsi primerki naknadno uničeni, zbirateljem pa so na razpolago samo redki (in s tem dragi) vzorčni bankovci.

V naslednjem poglavju sledi analiza predhodno predstavljenega gradiva. S pomočjo grafov so prikazani deleži posameznih motivov na bankovcih, od oseb (ki se delijo na alegorije, znane osebe in anonimne osebe) do podob prostora (krajine, vedute ter stavbe in spomeniki) in časa (sedanjost in preteklost). Pregled pokaže, da so na bankovcih prevladoval podobe, povezane s Srbijo, obenem pa so motivi seveda predstavljali idealizirano podobo, ki jo je država (ter z njo Narodna banka) želela predstaviti Jugoslovanom in tujcem, in ne realen prikaz stanja. Kot pripomnita avtorja, je bilo med gospodarskimi panogami na bankovcih najbolje zastopano poljedelstvo, vendar z bistveno manjšim deležem kot v resničnosti. Podobno velja za simbole abstraktnih vrednot: z visokim odstotkom sta zastopana znanost in izobraževanje, »kar bo presenetilo vse, ki nekaj vedo o izobraževalni in kulturni politiki Kraljevine SHS/Jugoslavije« (str. 177, prev. I. S.).

Avtorja sugerirata, da so bili motivi izbrani neuravnoteženo, zaradi česar se velik del jugoslovanskih državljanov ni mogel poistovetiti s podobami, ki so jih gledali vsak dan – ali pa tudi ne. V sklepu avtorja namreč razpravljata o vprašanju, katere izmed bankovcev

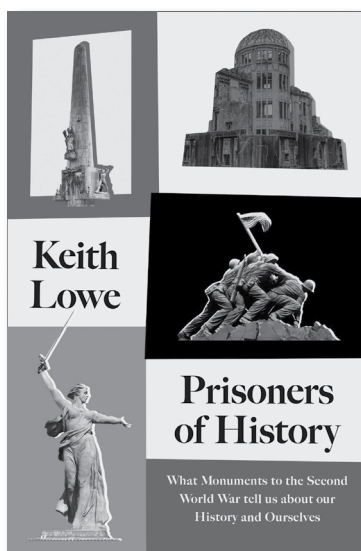
je povprečen Jugoslovan sploh kdaj držal v rokah, kateri pa so bili zaradi visoke nominalne vrednosti dostopni samo premožnim slojem. Glede na to, da so veliko večino medvojne jugoslovanskega prebivalstva zastopali kmetje, ki so bili v nenehnih finančnih težavah, si najverjetneje niso nikoli imeli priložnosti ogledati kateregakoli bankovca, vrednejšega od sto dinarjev. Sporočila bogate ornamentike, alegorij in podob kraljeve dinastije – kakršnakoli so že bila – tako sploh niso prišla do uporabnikov, pri katerih naj bi krepila občutek nacionalne pripadnosti. Seveda pa so negativne občutke pri uporabnikih bolj kot prevlada srbskih motivov na bankovcih zbujaile slabe gospodarske razmere v kraljevini, ki so v bistveno večji meri spodkopavale njihovo zaupanje v državo.

»Bog čuva Jugoslavijo«. *Politička i ideološka pozadina dizajna ikonografije novčanica Kraljevine SHS/Jugoslavije* je delo, ki na atraktiven način prikaže razkol med avtopercepcijo jugoslovanske države in resničnostjo. Lepe, barvite podobe na bankovcih so skušale v rožnati luči upodobiti politični in gospodarski položaj v državi, vendar pri tem, kot sta prepričljivo dokazala avtorja monografije, niso bile uspešne in niso mogle preprečiti propada države. Trditev iz naslova knjige, ki je bila del nekaterih jugoslovanskih kovancev, lahko danes izvabi samo še kisel nasmeh. Ne glede na to pa delo dokazuje, da je motivika na denarju lahko koristen vir za razumevanje bližnje preteklosti, na katerega velja biti pozoren ob naslednjem obisku boljšjaka.

Ivan Smiljanić

Keith Lowe, *Prisoners of History. What Monuments to the Second World War Tell Us About Our History and Ourselves.*

London: William Collins, 2020, 346 strani

V Sloveniji, in ne samo v Sloveniji, poznamo britanskega zgodovinarja Keitha Loweja zlasti po delu *Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni*, v katerem je sintezno predstavil kaotično dogajanje na stari celini takoj po formalnem zaključku vojne. Poljuden pregled je postal prodajna uspešnica, k čemur je pripomogel izredno široko zastavljen obseg raziskovalnega problema. Nasilni, krvavi in nasploh pretresljivi dogodki, o katerih piše Lowe, so sicer dokumentirani v nacionalnih historiografijah posameznih evropskih držav, vendar so zaradi nepoznavanja jezikov ter nedostopnosti virov in literature izven meja domače države skoraj neznani. *Podivjana celina* je Evropejcem omogočila vpogled v tuje nacionalne travme, ki jih praktično vsaka država na celini neguje sama v sebi, prepričana, da je njena bolečina nekaj edinstvenega.

Lowe je koncept zgodovinske sinteze, kjer isti problem analizira skozi optiko številnih akterjev in skupnosti, privzel za svoj modus operandi in ga uporabil še večkrat, predvsem v delih *Strah in svoboda: kako nas je spremenila druga svetovna vojna* in (še neprevedenem) *Prisoners of History: What Monuments to the Second World War Tell Us About Our History and Ourselves*. V zadnjem se je lotil obravnave reprezentacij druge svetovne vojne skozi spomenike in sporočil, ki nam jih posredujejo danes.

Delo je razdeljeno na 25 poglavij, v katerih je analiziranih 27 različnih obeležij v Evropi, Severni Ameriki (točneje ZDA) in Aziji. Pri pojmu »spomenika« je Lowe liberalen, saj mednje ne šteje zgolj spominskih obeležij, temveč tudi spominske parke, ruševine, grobove, taborišča, muzeje, templje, poslikave in pohodne poti; v tem smislu bi lahko predmet raziskave natančneje definirali s pomočjo Pierra Noraja in njegovega širše zastavljenega koncepta »krajev spomina«. Poglavja so razporejena v pet skupin glede na skupne teme, povezane z obravnavanimi spomeniki: junaki, mučeniki, pošasti, apokalipsa in ponovno rojstvo. Identične kategorije je Lowe nanizal že v *Strahu in svobodi*, kjer je z njihovo pomočjo katalogiziral mite, ki so povzročili drugo svetovno vojno.

Struktura večine poglavij sledi podobnemu vzorcu. Lowe si najprej vzame čas, da si ta ali oni spomenik ogleda, se sprehodi okoli njega ali po njem, ga preuči in opiše njegove sestavne dele. Ob tem posluša zgodbo, ki mu jo spomenik pripoveduje o zgodovini. Zgodbe so običajno polne junaštva, žrtvovanja, tragike, patosa in pietete. Dogodki in osebe iz druge svetovne vojne, o katerih pripovedujejo analizirani spomeniki, so – se strinja Lowe – nedvomno vredni tega, da jih poznamo ali pomnimo, saj so ključno zaznamovali svetovni spopad. Kljub temu pa Lowe vedno znova ugotovi, da spomenik, naj bo tak ali drugačen, pove le del zgodbe. Del konteksta, hote ali nehoti, vedno izpade. Ne samo to: tudi tisto, kar spomenik pove neposredno, najpogosteje ni zvesto vsem dejstvom, ki jih imamo o dogodku ali osebi. Na določeni točki Lowe, kot kakšen neotesan obiskovalec svečane prireditve, prekine vzneseno ali žalno vzdušje, ki ga je skušal pričarati spomenik, in svojega navideznega sogovornika začne nagovarjati v slogu: »Že, ampak ...«

Drugi del poglavij je tako namenjen demistifikaciji sporočil, ki jih je posredoval spomenik. Lowe neprestano pogleduje v zakulisje in išče tisto, o čemer spomenik ni spregovoril. Tega ne stori le ob spomenikih, ki blatantno potvarjajo zgodovino, kot je spomenik žrtvam nemške okupacije v Budimpešti, temveč tudi pri tistih, ki do predstavljenе zgodovine dostopajo z več taktnosti in spoštovanja, vendar pri svojem sporočilu (po Lowovi oceni) ne dosega zaželenih ravni. V posameznih poglavjih je treba Lowu priznati pogum, da zastavlja moralno kompleksna, neprijetna vprašanja na krajih, kjer si jih marsikdo ne bi upal. Ali si britanski piloti bombnikov, ki so posredno pobili na tisoče nemških civilistov, zaslužijo spomenik, ki so jim ga odkrili leta 2012 v Londonu? Kako naj se odzovemo na tesnobno podobnost žrtev Auschwitzta, ki so jih nacisti pobijali z mehanično dovršenostjo, in množic današnjih obiskovalcev, ki morajo v podobnem tempu brzeti skozi taborišče, da naredijo prostor novim skupinam turistov? Kaj pomeni dejstvo, da je mogoče z balkona v Jad Vašemu, ki naj bi obiskovalcu prinesel

olajšanje po mučni razstavi o holokavstu, videti tudi vas, v kateri so Judje leta 1948 pomorili več kot sto Palestincev? Ali obstajajo opravičljive okoliščine, v katerih lahko kritiziramo določene lastnosti tistih, ki so bili žrtve vojne? Lowe z bralcem deli svoje misli in odgovore na ta vprašanja, seveda pa ima bralec vso svobodo, da o njih razmisli tudi sam.

Skozi poglavja Lowe predstavi tudi zgodovino posameznega spomenika, od njegovega odprtja oziroma odkritja, morebitnega dopolnjevanja in dozidav do najnovejšega dogajanja v zadnjem desetletju, pa naj gre za javne polemike o odstranitvi, prenove ali komemoracije. »Biografije« spomenikov kažejo, kako se recepcija sporočila spomenikov spreminja skozi čas. Vrednote skupnosti se spreminjajo, spomeniki pač ne.

Seveda ne moremo pričakovati, da je avtor pri vseh spomenikih detektiral vse nianse v javnih razpravah, ki potekajo o njih in drugi svetovni vojni (tudi Lowova britanska provenienca se odraža v dveh posebej izčrpnih poglavjih o spomenikih na Otoku). Nedoumljive dimenzije te vojne pomenijo, da še tako zagret raziskovalec ne bo nikoli poznal vsakega njenega fragmenta v vsakem danem časovnem ali prostorskem okviru. Izven zgodovinarskih krogov so bele lise neznanja še bistveno večje, hkrati pa jih dopolnjujejo zmotna prepričanja in stereotipi. *Prisoners of History* so zato informativno branje iz podobnega razloga kot *Podivjana celina*: povprečnemu bralcu nudijo vpogled v kontroverzne epizode druge svetovne vojne, ki še danes povzročajo nacionalne ali mednacionalne napetosti, prepire, diplomatske spore ali nelagodje in o katerih vemo le malo, razen če jih poznamo iz domačega okolja.

Nedvomno bosta imeli stroka in širša javnost iz držav, ki jih obravnava Lowe, tisoč in en ugovor na njegovo razumevanje vojnega dogajanja in izbiri vročih tematik, ki so bodisi posebej poudarjene bodisi izpuščene. Knjigi res ne gre očitati diplomatske obzirnosti ali olepševanja dejstev. Ne nazadnje gre za problematične teme – spori, povezani z njimi, se vlečejo že desetletja, zato je jasno, da avtor s knjigo ne bo za vse čase presekala ducata gordijskih vozlov naenkrat. Namesto tega lahko knjigo beremo kot uvod v spoznavanje načinov, na katere je druga svetovna vojna še vedno pogosto prisotna v našem vsakdanjiku. Tudi v Sloveniji ...

Prva stvar, ki jo povprečen bralec verjetno naredi, ko odpre Lowovo knjigo, je preverjanje, ali je zastopana »njegova« država. Sam sem pričakoval, da se bo v knjigi znašel kateri od jugoslovanskih *spomeniks*, kot jih od nedavnega imenujejo v mednarodnem okolju (glede na avtorjevo poudarjanje kontroverznih tem bi se najbolje prilegal Jasenovac). Namesto tega pa Lowe slovenskega bralca preseneti s poglavjem, posvečenim spomeniku žrtvam vseh vojn na Kongresnem trgu v Ljubljani. O njem nima najboljšega mnenja. Še več: poglavje o spomeniku je uvrščeno na začetek sklopa, posvečenega pošastim, kjer so zbrana še poglavja o dediščini, povezani s Hitlerjem, Mussolinijem, Stalinom in japonskimi vojnimi zločinci. Srž Lowove interpretacije spomenika je v tem, da dva bloka predstavljata skrajni ideologiji, fašizem in komunizem, s čimer se večina Slovencev ne more poistovetiti, tako da spomenik ne spominja toliko na žrtve kot na skrajneže – storilce vojnih in poveljnikov zločinov. Prepričan sem, da bo slovenski *vox populi* o tem imel povedati marsikaj zanimivega. (Mimogrede velja

pohvaliti pravilen zapis priimka enega od arhitektov spomenika Roka Žnidaršiča z vsemi tremi šumniki vred, saj ti v neslovenskih publikacijah pogosto predstavljajo trd oreh. Ne povsem pravilno pa je transkribiran eden od grafitov s spomenika, kamor se je vtihotapila črka š.)

Ljubljanski spomenik sodi v okvir Lowove širše interpretacije spomenikov drugi svetovni vojni. V uvodu in zaključku knjige jih obravnava kot silo, ki nas hromi s svojimi zahtevami po uklanjanju tradiciji, obenem pa povzroča, da vedno znova ponavljamo iste napake, zaradi česar smo jetniki preteklosti iz naslova knjige. Kljub temu Lowe nasprotuje valu odstranjevanja in rušenja problematičnih spomenikov, ki se v zadnjih letih širi po svetu. Namesto tega predlaga druge recepte, kot je odkrivanje protispomenikov ali spomenikov, ki dopolnjujejo prvotnega. Še ena opcija je posmeh, kot je skušal dokazati v poglavju o litovskem parku Grūtas. Tam so socialistične skulpture zbrane v kombinaciji spominskega parka, igrišč, živalskega vrta in kavarn, kar je Lowa očaralo: »Nič ne spodkoplje dostojanstva kipa bolj kot to, da se ga postavi v ogrado s čredo lam.« (str. 330, prev. I. S.)

Prisoners of History je knjiga na križišču zgodovinopisja, študij javnega spomina in esejistike. O avtorjevi izbiri spomenikov, načinu njihove razporeditve, obravnave zgodovinskih dogodkov in njegovih razmislekih o vprašanjih, ki jih zastavljajo spomeniki, bo vsak bralec sodil drugače. Ne glede na to pa lahko trdimo, da se Lowe izkaže kot kritični opazovalec, ki ne dovoli, da mu spomenik narekuje pogled na preteklost, temveč z njim polemizira, iz polemike pa lahko bralec izve marsikaj novega. Njegovim sklepom ne bodo pritrdili vsi bralci, vendar se bodo nemara zamislili nad vprašanji, ki jih zastavlja. To velja tudi za Slovenijo, kjer je, kot vemo, druga svetovna vojna še kako vroča tema, tako da bo knjiga našla svoje bralce tudi pri nas – oziroma jih je že. Iz knjižnice slovenske kulturne ustanove, od koder sem naročil knjigo, sem izvod prejel po nekajtedenskem čakanju, skupaj z vljudno prošnjo, naj ga vrnem v enem tednu, ker ga želi prebrati veliko uslužbencev.

Ivan Smiljanić

Založba INZ

ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Založba INZ | | | | |

VPOGLEDI

VPOGLEDI 13

VPOGLEDI 17

VPOGLEDI 19

VPOGLEDI 22

22

VPOGLEDI

MIMOHOD BLAGA

MATERIALNA KULTURA POTROŠNIŠKE
DRUŽBE NA SLOVENSKEM

MIMOHOD BLAGA

UDC/UDK	94(497.4)"18/19"
ISSN	0353-0329
DOI	https://doi.org/10.51663/pnz.61.3

Maja Lukanc

Aids po jugoslovansko? Začetni odziv na aids v Sloveniji in Jugoslaviji (1984–1987)

Marko Zajc

Od Magnusa do Planine. Aids v Sloveniji od 1987 do 1992 med politiko, javnim zdravjem in družbo

Jurij Hadalin

Stvari, ki so pomembnejše od politike. Družbena kritika in formacija družbenega diskurza o aidsu skozi popularni tisk na primeru revije *Jana*

Mojca Šorn

Epidemija španske gripe v Ljubljani: »Pričakujemo, da mestni magistrat občinstvu vendar kaj pove o tej bolezni«

Dunja Dobaja

Kraljevina Jugoslavija v boju proti malariji

Nina Vodopivec

Poklicne bolezni in z delom povezane bolezni v Sloveniji

Urška Bratož

»Provvidenze, dirette a potenziare le forze vitali della popolazione italiana«: stiske ljudi in fašistična socialna politika v Izoli med obema vojnama

Manca G. Renko

Avtobiografska pričevanja tranzicije po drugi svetovni vojni

Mateja Jeraj

Arhivsko gradivo političnih sodnih procesov kot nepogrešljiv zgodovinski vir

Jurij Hadalin

Kaj bi rekel Henrik Tuma? Od Socialdemokratske stranke Slovenije do Slovenske demokratske stranke

INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO